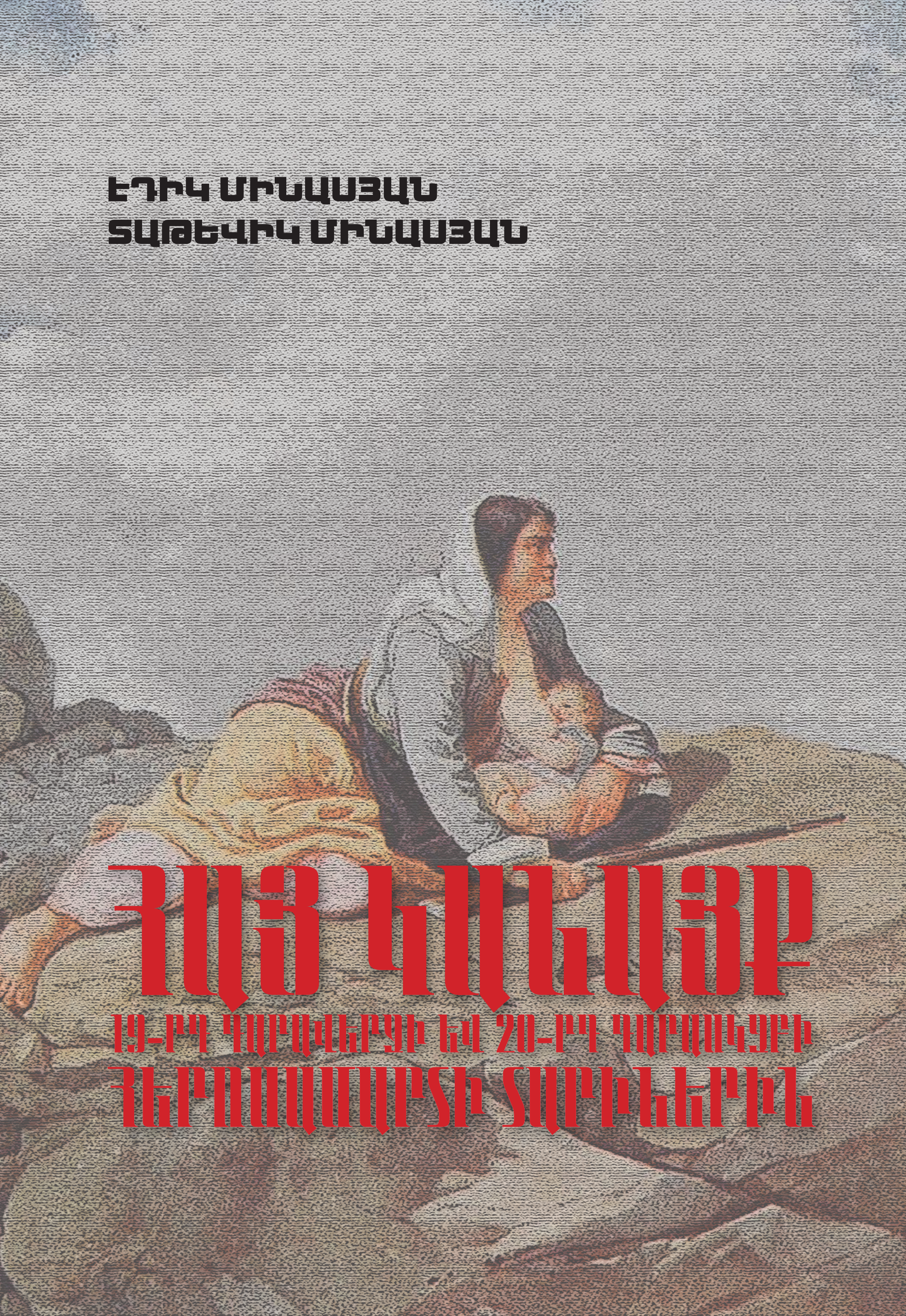

ԵԴԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ
ՏԱԹԵՎԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ՀԱՅ ԿԱՆԱՅՔ

19-ՐԴ ԴԱՐԱՎԵՐՋԻ ԵՎ 20-ՐԴ ԴԱՐԱՍԿԶԲԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

ՀՀ ՍՓՅՈՒՌՔԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԷԴԻԿ ԳԱՐԵԳԻՆԻ ՄԻՆԱՍՅԱՆ
ՏԱԹԵՎԻԿ ԷԴԻԿԻ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ՀԱՅ ԿԱՆԱՅՔ 19-ՐԴ ԴԱՐԱՎԵՐՋԻ ԵՎ 20-ՐԴ ԴԱՐԱՍԿԶԲԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2016

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)
Մ 710

Հրատարակվում է ԵՊՀ հայոց պատմության
ամբիոնի և պատմության ֆակուլտետի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

ՏՊԱԳՐՎՈՒՄ Է ՀՀ ՍՓՅՈՒՌՔԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԴՐԱՄԱՇՆՈՐՀՈՎ

Գլխավոր խմբագիր՝ ի.գ.դ., պրոֆ. Հրանուշ Հակոբյան

Խմբագիրներ՝ բ.գ.թ. Մերի Հովհաննիսյան
պ.գ.դ., պրոֆ. Աշոտ Ներսիսյան
պ.գ.թ., դոց. Հովիկ Գրիգորյան

Գրախոսներ՝ պ.գ.դ., պրոֆ. Հրանտ Աբրահամյան
պ.գ.դ., պրոֆ. Վանիկ Վիրաբյան
պ.գ.դ. Արման Եղիազարյան

Մ 710 **Մինասյան Էդիկ Գարեգինի, Մինասյան Տաթևիկ Էդիկի**
Հայ կանայք 19-րդ դարավերջի և 20-րդ դարասկզբի հերոսամարտի տարիներին/ Էդիկ Գարեգինի Մինասյան, Տաթևիկ Էդիկի Մինասյան. -Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2016, 472 էջ + 12 էջ ներդիր:

Эдик Гарегинович Минасян, Татевик Эдиковна Минасян
Армянские женщины в годы героической борьбы конца 19-ого - начала 20-ого веков. Эдик Гарегинович Минасян, Татевик Эдиковна Минасян. Ер.: Изд-во ЕГУ, 2016, 472 с. + 12 с. вкладыш.

Edik Garegin Minasyan, Tatevik Edik Minasyan
Armenian Women in the Years of Heroic Struggle in the End of the 19th and Beginning of the 20th Centuries. Edik Garegin Minasyan, Tatevik Edik Minasyan. Yer.: YSU Publishing House, 2016, 472 p. + 12 p. insert.

Սկզբնաղբյուրների և գրականության քննական ուսումնասիրության արդյունքում լուսաբանվում է ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի տարիներին սխրանքներով աչքի ընկած հայուհիների գործունեությունը, ինչպես նաև ներկայացվում են 19-րդ դարավերջի և 20-րդ դարասկզբի հայ ազգային-ազատագրական պայքարում ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերած հայուհիների կյանքն ու քաջագործությունները: Գիրքը նախատեսված է ազգային-ազատագրական պայքարի ուսումնասիրությամբ զբաղվող մասնագետների, ինչպես նաև ընթերցող հասարակության համար:

ՀՏԴ 94(479.25)
ԳՄԴ 63.3(5Հ)

ISBN 978-5-8084-2167-7

© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2016
© Մինասյան Էդիկ, 2016
© Մինասյան Տաթևիկ, 2016

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ 5

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԵՐՈՍ ՀԱՅՈՒՀԻՆԵՐԸ 19-ՐԴ ԴԱՐԱՎԵՐՋԻ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ 17

Ա. 1850-1880-ական թթ. հայ ազատագրական շարժումը և նվիրյալ հայուհիները 17

Բ. Հայ հերոսուհիները 1890-ական թթ. ինքնապաշտպանական մարտերում 86

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՅՈՒՀԻՆԵՐԻ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 20-ՐԴ ԴԱՐԱՍԿԶԲԻ ՀԱՅՈՑ ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ 188

Ա. Հայոց ազատամարտի հայդուկային

(ֆիդայական) պայքարի մասնակից հերոսուհի կանայք 188

Բ. Հայ հերոսուհի կանայք 1915-1923 թթ. ինքնապաշտպանական հերոսամարտերում 255

ՎԵՐՋԱԲԱՆ 459

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ 461

РЕЗЮМЕ 469

RESUME 471

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայոց դարավոր պատմության ընթացքում հայ կինը եղել ու մնում է ընտանիքի, օջախի պահապանը, սուրբ մայրության անփոփոխ խորհրդանիշը, հոգևոր արժեքների կրողն ու սերնդեսերունդ փոխանցողը: Հայ ժողովրդի դժվարին ու ճակատագրական պահերին հայ կինը անմասն չի մնացել մեր գոյապայքարից, ինչն էլ վկայում է հայուհու խիզախության, քաջության, հերոսության և նպատակասլացության մասին: Նա միշտ մեծարվել է իբրև սրբություն, եղել է առաքինի, ազնիվ ու համբերատար: Շատ հայուհիներ ֆիդայիների հետ կողք կողքի պայքարել են անարգ ու չար թշնամու դեմ: Կռիվների, արհավիրքների ժամերին դարձել են քաջ զինվոր և կյանքի գնով պաշտպանել են իրենց տունն ու զավակներին:

19-րդ դարի երկրորդ կեսում Եվրոպայում, մասնավորապես օսմանյան և ռուսական կայսրություններում տեղի ունեցած փոփոխությունները, այդ թվում՝ հասարակական կյանքի աշխուժացումը, չէին կարող իրենց անդրադարձը չթողնել հայ իրականության վրա: Նոր ժամանակներում վերաիմաստավորվեց հայ կնոջ դերը հասարակական կյանքում: Այդ գործին մեծապես նպաստեց 19-րդ դարի երկրորդ կեսին հայկական միջավայրում Խ. Աբովյանի, Մ. Նալբանդյանի, Ռ. Պատկանյանի, Մ. Պեշիկթաշլյանի և այլ գրողների կողմից հայրենասիրական գաղափարների տարածումը: Այդ հայրենասիրական գաղափարների ազդեցության ներքո էլ պայքարի դուրս եկան նաև հայ կանայք: Նրանք, ներգրավվելով հայոց ազգային-ազատագրական պայքարում, աչքի ընկան հայրենասիրական նորանոր նախաձեռնություններով: Հայ առաքելական եկեղեցու օգնությամբ ու մասնակցությամբ հայուհիների ջանքերով բացվեցին օրիորդաց բազմաթիվ վարժարաններ ու դպրոցներ՝ Գայանյան, Մարիամ-Ղուկասյան օրիորդաց դպրոցները, Ֆրեոբելյան դասընթացներ և այլն: Կարևորվեց հայ կնոջ

դերը մատաղ սերնդի, ազգային-ազատագրական պայքարի նվիրյալների կրթության ու դաստիարակության գործում:

Հայ կինն աչքի ընկավ գրականության ու մամուլի, ինչպես նաև հասարակական-կրթական գործունեության ասպարեզում: Հայ կնոջ անմիջական մասնակցությամբ հիմնվեցին և գործեցին «Հայ կանանց ընկերակցություն», «Հայուհյաց բարեգործական ընկերություն», «Ազգանվեր հայուհյաց միություն», «Միացյալ ընկերությունք հայոց», «Դպրոցասեր տիկնանց ընկերություն» կազմակերպությունները: Այս կազմակերպությունների գործունեության ծավալման մեջ մեծ ներդրում ունեցան ազգանվիրյալ գործիչներ **Թամարա և Ժենյա Ադամյանները, Նատալյա** և **Սաթենիկ Մատինյանները, Մարիամ Թումանյանը, Սրբուհի Գալֆայանը** և ուրիշներ: Այդ հերոսուհի կանայք, լինելով առաջին հեղափոխականները և ազգային-ազատագրական շարժման գործիչները, կրթեցին ու դաստիարակեցին մի ամբողջ սերունդ, անվանի ֆիդայիների մի աստղաբույլ, որոնք իրենց գործողություններով ապացուցեցին սեփական ժողովրդին ու հայրենիքին ծառայելու պատրաստակամությունն ու կարևորությունը, ինչպես նաև ամրագրեցին այն գաղափարը, որ հայրենիքն օտարից ազատագրելուց զատ ուրիշ նվիրվածություն գոյություն չունի: Նրանցից շատերն ընկան ազատության այդ ճանապարհին՝ միշտ հավատարիմ մնալով առաջին հեղափոխական հայուհիների պատգամներին:

Դարավոր ընդմիջումից հետո ազգային զարթոնքի պայմաններում ազատ ապրելու ծլարձակած սերմերն իրենց երկար սպասեցնել չտվեցին. հայ կնոջ սխրանքներն արձանագրվեցին նշված ժամանակաշրջանում, հատկապես 1905-1906 թվականների հայ թաթարական և 1915-1923 թվականների ինքնապաշտպանական կռիվների, Սասունի, Զեյթունի, Վանի, Ուրֆայի, Շապին Գարահիսարի և այլ հերոսամարտերի ընթացքում:

Բազմաթիվ կին հայդուկներ իրենց հերոսությամբ չեն զիջել տղամարդկանց: Կանայք, տղամարդկանց կողքին կռվելով, ուժ ու կորով են

ներշնչել նրանց, հավատ՝ իրենց սեփական ուժերի և հաղթանակի նկատմամբ: Եթե անգամ կռվի դաշտում հայ կնոջ մասնակցությունը համեմատաբար սահմանափակ է եղել, ապա թիկունքում՝ անհամեմատ ավելի նշանակալի: Հայուհին ոչ միայն հսկել է հայդուկի թաքստոցը, այլև անհրաժեշտ տեղեկություններ, զենք-զինամթերք, հաց ու ջուր է հասցրել վիրավորներին, վերքերն է բուժել և գաղտնի նամակներ տեղ հասցրել:

Հայ կինը իր զավակներին պատգամել է քաջ լինել՝ անգամ սպառնալով. «Հարամ կ'անեմ տուած կաթս, թէ որ իյնաս թուրքերու ձեռքը»: Սրանք, հիրավի, մայրերի արտաբերած խիստ ու անանց, ինչպես նաև մեծ խորհուրդ պարունակող խոսքեր են:

Հայտնի է, որ հայդուկային կռիվներին հայ կանանց մասնակցությունը հայդուկային կանոններով ընդունված չի եղել. հայ տղամարդիկ դա համարել են անթույլատրելի: Իրականում հայ կնոջ մասնակցությունը մշտապես բարձր է գնահատվել, սակայն վեհանձն հայ տղամարդը թույլատրելի չի համարել վտանգի ենթարկել իր օջախի պահապանին: «Եւ ինչո՞ւ չէ, առաւելութիւն մը մեր յեղափոխական շարժման, որուն նուիրումով կը մասնակցէր հայ կինն ալ՝ Սոսէի և Շաքէի տիպարներ տալով Հայոց արիւնալի ազատամարտին»[1]– գրում է Ավոն: Ստեղծված ավանդույթով ու չգրված, բայց պահպանվող կանոնները չխախտելու նպատակով հայ կանայք կռիվներին հաճախ մասնակցել են տղամարդու ծպտյալ հագուստով:

Կին հայդուկները մեծ դեր են ունեցել նաև զենք տեղափոխելու գործում՝ ընդգրկվելով զինատար խմբերում: Հերոսուհի հայդուկ կանանցից շատերը մասնակցել են ֆիդայական կռիվներին՝ իրենց անմար փառքը թողնելով սերունդներին: Բայց պատմության վճռական և ճակատագրական պահերին միշտ էլ հայուհին պայքարել է ոսոխի դեմ՝ գերադասելով մահը օտար նվաճողի տիրապետությունից: Դրա լավա-

[1] Յեղափոխական ալպոմ, Տուրբախ (Յարութիւն Այվազեան), Պէյրութ, 1965, էջ 40:

գույն ապացույցը մեր հազարամյա պատմության փառահեղ հերոսապատումի բազմաթիվ էջերն են:

Հայ հերոսուհի կանայք շրջապատին պատկառանք են ներշնչել, հարգանք, սեր, կատարյալ վստահություն՝ ոչ միայն արտահայտած գաղափարների, այլև իրենց անձնական կյանքի նկատմամբ: Նման հերոսուհիների թիվը քիչ չէ մեր պատմության մեջ՝ չնայած այն իրողության, որ մեր պատմագիրներն ու հուշագիրները ժլատ են եղել կանանց գործունեությունը ներկայացնելու տեսանկյունից:

Հայ կնոջ ունեցած տիրական դերի ապացույցները գալիս են մեր պատմության ամենավաղ շրջանից: Հեթանոս հայերի գլխավոր աստվածուհին Անահիտն էր, նշանավոր աստվածուհիներից էին Աստղիկը, Նանեն և ուրիշներ: Ագաթանգեղոս պատմիչը Տրդատ թագավորի անունից մեր աշխարհի հովանավոր ու խնամակալ Անահիտին տվել է հետևյալ բնութագրումները՝ «փառք ազգիս մերոյ և կեցուցիչ», «մայր ամենայն զգաստութեանց», «շունչ և կենդանութիւն՝ աշխարհին հայոց», «բարերար ամենայն մարդկանց», «որով կեայ և կենդանութիւն կրէ երկիրս հայոց»:

Անահիտը արգասավորության, բեղմնավորման և պտղաբերության աստվածուհին էր, ուներ բուժական և ռազմական հատկություններ, արդարության, գույքի և սեփականության պաշտպանն էր: Նա գորովագութ մայր աստվածուհին էր, բարոյապես մաքուր, հոգածու, մխիթարող, աննման խորհրդատու, հեռատես, ապագայի գաղտնիքները և խորհուրդները տեսնող, տնային արհեստներ զարգացնող:

Հայ կինը շարունակեց բարձր դիրք վայելել: Առաջին քրիստոնյա թագավորի կողքին նույնքան փայլեցին Աշխեն թագուհին և նրա քույրը՝ Խոսրովադուխտը:

Կնոջ դիրքի և կոչման վերաբերյալ հին հայերի այս արժանապատիվ ընկալումը հասկանալի է դարձնում անցյալի պատմության մեջ մեր հպարտության աղբյուրը դարձած մի շարք նշանավոր հայուհիների հերոսական գործունեությունը:

5-րդ դարում Եղիշեի և Ղազար Փարպեցու նկարագրած «Հայոց աշխարհի փափկասուն տիկնայք» փայլում էին Ավարայրի ճակատամարտի ընթացքում և հետո հայրենիքի և ազգի օրհասական օրերին, երբ մեր ընտրանին արիաբար ընկած էր պատերազմի դաշտում: Եղիշեն մոտ 500 տիկնանց է հիշատակում, բոլորն էլ՝ ազնվական դասի պատկանող կանայք, որոնք մեծ հայրենասիրություն են ցուցաբերել, առանց տրտունջի կրել են զրկանքներ հանուն հայրենիքի, կրոնի և ազգի: Վարդանանց պատերազմից հետո այս կանանց ամենաակնառու և հարգարժան գործը որբերի դաստիարակությանը նվիրվելն էր, քանի որ նրանք գիտեին, որ Վարդանանց սերնդի նման սերունդ ունենալու համար անհրաժեշտ էր Վարդանանց ոգով սնել ու դաստիարակել հայ մանուկներին:

Ցայտուն դեմք էր Արծրունյաց տոհմից **Զվիկ տիկինը**՝ Վարդանի եղբոր՝ Հմայակի կինը: Նրա ամուսինը Ավարայրում էր նահատակվել, իսկ երեք զավակները՝ Վահանը, Վասակը և Արտաշեսը, իբրև պատանդ Պարսկաստան էին տարվել: Ի վերջո, իր քրոջ ամուսնու՝ Աշուշա բդեշխի միջամտությամբ տղաները ազատ արձակվեցին և վերադարձան: Այնուհետև տիկինը իրեն նվիրեց հայրենասեր սերնդի դաստիարակման գործին: Հենց նրա հայրենասիրական գաղափարներով տոգորված՝ որդին՝ Վահան Մամիկոնյանը, կարողացավ հերոսական կռիվներով պարսկական գերիշխանության պայմաններում Հայաստան աշխարհին ապահովել ինքնավարության կարգավիճակ:

Միջնադարյան Հայաստանում բազմաթիվ են անձնվեր և հայրենասեր հայուհիներ օրինակները, որոնք իրենց անձնական երջանկությունից բարձր են դասել ժողովրդի փրկությունը: Նրանք սիրով և անտրտունջ կատարել են գերագույն զոհողությունը՝ իրենց կյանքի նվիրաբերումը հայրենիքին: Հիշատակենք նաև հայոց Ջալալ իշխանի աղջկան՝ **Ռուզանին**: 1236 թվականին Չինգիզ խանի հաջորդ Չարմաղանը, Հայաստան արշավելով, ավեր և սուգ տարածեց և Ջալալ իշխանին խոստացավ երկիրը խնայել, եթե իր աղջկան կնության տա նրա

տղային: Հակառակ հորը, մորը և իր սիրելի Ներսեհ իշխանի խնդրանքին՝ Ռուզանը, սրտին քար դնելով, ընդունեց բռնակալի պայմանը՝ շրջանի հայությանը կոտորածից, երկիրը քար ու քանդ անելուց փրկելու համար: Հետագայում՝ բռնակալի հարեմը մտնելուց առաջ, Ռուզանը, թույն ընդունելով, նախընտրեց պատվաբեր մահը: Այս դրվագը հետագայում Մուրացանի կողմից վերածվեց թատերախաղի՝ «Ռուզան» խորագրով:

Օրհասական պահերին հայ կինը երբեք կրավորական համբերություն ցույց չի տվել, ընդհակառակը՝ գիտակցելով մարտնչել է: Նշված իրողության ականառու ապացույցներից է Ռուբինյանց Հեթում սպարապետի կնոջ՝ **Զարմանուհու** օրինակը: 1363 թվականին, երբ Սիս մայրաքաղաքը պաշարվեց, նա իր ամուսնու կողքին Ադանայի դաշտում կռվելու ժամանակ իր ձեռքով սպանեց մամլուք զորավար Էմերին: Ռուբինյանների անկումից հետո, երբ ամուսինը դավադրաբար սպանվեց, Զարմանուհի տիկինը իր զավակի՝ Գևորգի հետ ապաստանեց Կոկիսոնի և Ուլնիայի լեռներում: Հինգ տարի աստանդական կյանք վարելուց հետո ի վերջո հաջողվեց 300 քաջ լեռնականների հավաքել իր դրոշի ներքո: Ապա գլխավորելով նրանց՝ հերոս հայուհին հարձակվեց թուրքերի վրա, խլելով Կապանը՝ ամրացավ այնտեղ՝ ցույց տալով, որ ազատատենչ հայ կնոջ ոգին երբեք չի կարող ընկճվել:

12-րդ դարում հայ կնոջ անպարտելի ոգու մի ուրիշ գեղեցիկ օրինակ է տվել **Այծեմնիկ տիկինը** կամ **Այծյամ Անեցին**: Երբ Աբլսվարի որդին՝ Փատլունը, պարսկական և արաբական զորքով գրոհել է Անիի վրա, ժողովուրդը դիմել է խիզախ ինքնապաշտպանության: Այծեմնիկ տիկինը արիաբար մասնակցել է կռվին, դիրքից դիրք վազել՝ մարտիկներին խրախուսելու համար՝ առանց ուշադրություն դարձնելու իր ստացած վերքերին: Հայրենասեր և ազատասեր տիկնոջ օրինակը խանդավառությամբ է համակել կռվողներին, որոնց քառապատկված թափով հաջողվել է անարգ թշնամուն ետ մղել:

1724 թվականին, երբ թուրքական 60 000-անոց բանակը պաշարել է անպարիսպ Երևանը, և այնտեղ գտնվող պարսից զորքն ու խանը, լքելով հայերին, փախել են՝ իրենց կաշին փրկելու համար, երևանցիները համախմբվել են, շիկացած գունդ-կրակի պես բռունցք դառնալով՝ վճռել են իրենց քաղաքը թշնամուն չհանձնել: Կանայք բարձր են պահել նրանց տրամադրությունը և ամեն ձևով աջակցել են մարտիկներին: Երևանցի կանանց այս հավաքական սխրագործության օրինակը պատմվում է դարեդար՝ ուղեցույց ծառայելով եկող սերունդների համար:

Պատահական չէ, որ մեր ժողովուրդը, նորագույն ժամանակներից սկսած, սրբացրել, աստվածացրել է մորը: Երբ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին սկսվեց ազգային զարթոնքի շրջանը, հայրենասիրության և հեղափոխության առաջին սերմնացաններ դարձան հայուհիներն իրենց ակտիվ աշխատանքով և օտար բռնակալության դեմ մարտնչող ազգային-ազատագրական պայքարի ոգով: Խորը հուզում առաջացրեց և հեռավոր արձագանքներ գտավ Խրիմյան Հայրիկի քարոզը. «Ժողովուրդ հայոց, անշուշտ լավ հասկացաք, որ զենքը ինչ կարող է գործել և գործում է: Ուրեմն, սիրելի և օրհնյալ հայաստանցիներ, երբ հայրենիք վերադառնալու լինեք, ձեր բարեկամներին և ազգականներին իբրև պարգև մեկական զենք տարեք, զենք առեք և դարձյալ զենք: Ժողովուրդ, ամենից առաջ քո ազատության հույսը քո վրա դիր, քո խելքին և բազուկին ուժ տուր»[2]:

Առաջնորդվելով նշված կոչով՝ հեղափոխական, ազատության նվիրյալ շատ հայուհիներ օգտակար եղան զենքերի փոխադրության ու պահեստավորման գործում: Նրանք տարածեցին նաև հեղափոխական համարվող արգելված գրականություն, պատրաստեցին ու խնամեցին հեղափոխական գործիչների, ֆիդայիների: Կանանց այս աշխատանքը կենսական անհրաժեշտություն էր, քանի որ տղամարդկանց

[2] **Խրիմյան Մ.,** Երկերի ժողովածու, Երևան, 1991, էջ 18:

ներկայությունը հաճախ կասկածի տեղիք էր տալիս, և շատ դեպքերում նրանց մի մասը կա՛մ փախստական էին դառնում, կա՛մ էլ բանտարկվում: Կրթական ու հասարակական նման գործերի, հեղափոխական ձեռնարկների մասնակից ու նվիրյալ հայուհիներ էին *Իսկուհի Պալճյանը (Թիրաքյան), Սոֆի Արեշյանը (Ռուբինա Օհանջանյան), խիզանցի քույրերը, Մոմճյան քույրերը, Թամար Զապնյանը (Տեր-Հակոբյան), Արաքսի Ճեպեճյանը, Սաթենիկ Օհանջանյանը, Հորթանս Բերշիե-Դավթյանը, Եղիսաբեթ (Լիզա) Մելիք-Շահնազարյանը (Զորյան), Մարիամ Թումանյանը, Մարիամ Էնկեյանը (Մանյա), Տիրուհի Ազարյանը (Միսակյան), Հեղինե Մեծպայանը, Զաբել Պալճյանը, Հեղինե (Էլյա) Արեշյանը, Իսկուհի Էմիրյանը (Դավթյանը), Հռիփսիմե Մեծափուրյանը (Լոլա Սասունի)* և ուրիշներ[3]:

Ազատագրական պայքարում աչքի է ընկել կին զինատար հայդուկ **Ծաղիկը (Սաթենիկ Արղությանը)**: Վերջինս զինակցել է Դերիկի վանքի հայդուկների հետ, մասնակցել է նաև Դերիկի 1894 թվականի ինքնապաշտպանական կռիվներին և զենքի փոխադրմանը: Զենքի փոխադրման գործում մեծ դեր է խաղացել նաև Ուզունլուծի (Յոզղաթ) հերոսուհի **Գոհարիկ Մարգարյանը**: 1890-1908 թվականներին Գոհարիկն ամենատարբեր միջոցներով և մեթոդներով զենք ու զինամթերք է տեղափոխել Արևմտյան Հայաստան՝ անգամ ջահերի մեջ թաքցնելով դրանք: Ի դեպ, այդ ջահ-թաքստոցներից մեկը պահպանվել է և այժմ Երևանի Զորավար Անդրանիկի անունը կրող ֆիդայական շարժման թանգարանում է[4]:

Կին հայդուկներից հայտնի են եղել նաև *Հայո-Հայաստանը, Սաթո Օհանջանյանը, Սատան Սիմեյանը, Գայլ Շահենը, Խազալը, Մավին, Աղավնի Վարպետյանը, Սրբոն, Սևոն, Իսմոն* և ուրիշներ[5], որոնց

[3] **Խրիմյան Մ.,** նշվ. աշխ., էջ 49-64, 139-192:
[4] **Առաքելյան Կ.,** Հայ կնոջ դերը հայդուկային պայքարում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2016, N 1, էջ 148:
[5] **Բեգլարյան Ի.,** Հայդուկներ, Երևան, 2010, էջ 384:

գործունեության մասին, ցավոք, դարձյալ քիչ բան է մեզ հասել: Տարբեր աղբյուրներում հիշատակվում են նաև ֆիդայուհիներ *Խաթուն Գոնտրաջյանի, Կոբեցի Շուշանի, Մարիամ Չիլինգարյանի, Խանում Քեթենջյանի, Ազնիվ Պուճագյանի* անունները:

Փոքր Հայքի ֆիդայուհիներից և Արամի մտերիմ գործընկերներից էր Սեբաստիայի Թոտորակ գյուղից **Էլմաս Դարբինյանը (Մալեմզյան)**, որին կոչել են **«Հորքուր».** «Հնչակեան բոլոր խմբապետները գիտէին, թե ով է Հօրքուրը, և ինչ է անոր դերը…»,– փաստագրել է ժամանակակիցը[6]:

Հայ ժողովուրդը տարված էր Հայաստանի ազատագրության երազով: Հեղափոխական երգեր էին հնչում ամենքի շուրթերից, ամբողջ ժողովուրդը սիրով ու հիացումով էր հետևում Կուկունյանի արշավախմբի ճակատագրին: Ազգային զարթոնքի պահին հայ կինն էլ ոգևորված էր, վճռական պահին միշտ տղամարդու կողքին էր, միշտ կռվի պատրաստ: Դրա լավագույն օրինակը Կուկունյանի արշավանքին հայ կանանց մասնակցությունն էր:

Երբ նորաստեղծ հեղափոխության անդրանիկ ձեռնարկը՝ Կուկունյանի արշավանքն էր կազմակերպվում, Աղաջա-Քեատիքլար գյուղից մի կին, իր երիտասարդ տղայի՝ Մկրտչի ձեռքից բռնած, նրան բերեց և հանձնեց Կուկունյանին, որ իր զավակին արժանացնի ազգի փրկությանը ծառայելուն: Իսկ էրզրումցի մի կին իր տղային՝ Ստեփանին, Կուկունյանին հանձնեց, որպեսզի գնա և իր հայ քույրերի վրեժը լուծի:

Հիշենք Կուկունյանի արշավախմբի հետ կապված մի հուզիչ դրվագ ևս, որն արտացոլում է ժողովրդի հոգեբանությունը և հայ կնոջ ազատության ձգտումն ու նվիրումը: Օրթաքեատիքլարցի մի կին՝ Մաքո անունով, զինվոր ուղարկելու զավակ չուներ. նրա զավակը 8-9 տարեկան էր: Ուստի խնդրեց Կուկունյանին որ իրեն տանի իբրև զինվոր, քանի որ լավ ձի նստել և կրակել գիտեր: Համագյուղացիներն էլ մի-

[6] **Սիրվարդ,** Արամ Աչըգպաշեան (Հերոս Փոքր Հայքի), Փրովիտէնս, 1957, էջ 115:

ջամտեցին, որպեսզի իրենց գյուղին պարծանք բերող կնոջ խնդրանքը չմերժվի: Իրենց ցուցաբերած հերոսությամբ և անձնազոհ կռիվներով աչքի ընկան նաև Շատախի, Մուսա լեռան, Վանի և մյուս ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի մասնակից հայուհիները, որոնցից շատերի անուններն ու ինքնությունը, ցավոք, անհայտ են այսօր:

Խոնարհ ու անծանոթ հայ հերոսուհիները, որոնք թե՛ մարտի դաշտում, թե՛ թիկունքում պայքարել են մեր ժողովրդի ազատագրության և հոգևոր ու մտավոր զարգացման համար, հաճախ շեղվել են հայ հասարակության մեջ ընդունված նորմերից ու խոր արմատներ ձգած սովորույթներից, զատվել հայ կնոջ ավանդական և նահապետական կերպարներից՝ ի շահ հայրենիքի ու սեփական ժողովրդի լուսավոր ապագայի:

1988-1994 թվականների Արցախյան հերոսամարտը դարձյալ ապացուցում է այն ակնառու իրողությունը, որ հայ կինը ազգի համար օրհասական պահերին միշտ պատրաստ է դառնալ հայրենիքի համար պայքարող զինվոր: Բազմաթիվ հայուհի ազատամարտիկներ, ֆիդայուհիներ մասնակցեցին ադրբեջանական նվաճողների դեմ ծավալված Արցախյան ազգային-ազատագրական պայքարին, նրանցից շատերը դարձան նահատակներ և անմահացան: Հայուհու հերոսացումը շարունակվում է նաև մեր օրերում:

Սույն աշխատությունը 19-րդ դարավերջի և 20-րդ դարասկզբի ազգային-ազատագրական պայքարում հայ կնոջ հերոսական գործունեության ուսումնասիրության առաջին փորձերից է: Բազմաթիվ արխիվային նյութերի և հրապարակում առկա գրականության հիման վրա հանգամանորեն ներկայացված է 19-րդ դարի երկրորդ կեսին ազատագրական պայքարի շրջանում հայուհիների հասարակական-քաղաքական, կրթական-մշակութային կյանքի ոլորտներում կատարած ակտիվ աշխատանքը: Ցույց է տրված ազատագրական շարժումը կրող սերնդի գաղափարական դաստիարակության գործում հայ կանանց խաղացած դերը: Բացահայտված է համիդյան ջարդերի և դրան հա-

ջորդող շրջանում հայ կնոջ՝ հայկական ինքնապաշտպանական մարտերում մինչև վերջ կռվելու և հայրենիքի ազատության համար զոհաբերվելու պատրաստակամությունը: Այդ նույն իրողությանը հանդիպում ենք նաև 20-րդ դարասկզբին ցարական իշխանությունների հակահայկական քաղաքականության դեմ մղվող պայքարում:

19-րդ դարավերջի և 20-րդ դարասկզբի ազգային-ազատագրական պայքարում հայ կանանց ունեցած ներդրումը վեր հանելու, արժևորելու ու գնահատելու միջոցով, նրանց օրինակով գիրքը նպատակ է հետապնդում ապագա սերունդներին դաստիարակելու հայրենասիրության, անձնվիրության, ազգային արժանապատվության ոգով, ինչպես նաև անկախ պետականությանը զորավիգ լինելու պատրաստակամությամբ: Սույն մենագրության միջոցով առաջին անգամ հայ կանանց հերոսական գործունեության մանրամասների վերհանումը կարող է լրացնել պատմագիտության մեջ եղած բացը:

Մենագրության մեջ ներկայացվում է, թե ինչպես Աբդուլ Համիդի և երիտթուրքերի ծրագրած ցեղասպանության քաղաքականությանը հայ ժողովուրդը մի շարք վայրերում հակադրեց իր դարավոր դիմադրության ոգին: Եվ ընտրելով գիտակցված և պատվավոր մահը՝ ինքնապաշտպանական և դյուցազնական մարտ մղեց թշնամու դեմ Տարոն աշխարհից, Մուշից, Սասունից մինչև Մուսա լեռ, Ուրֆա, Պոնտոս և Շապին Գարահիսար: Նշված վայրերի հերոսամարտերում հայ հերոսուհի կանանց՝ *Ռպեի, Զրեի, Եղիսաբեթի, ցրոնքցի Շուշանի, Ալվառինջի Խանիկի, Հայկանուշի, Մոկաց Եսթերի, Համասփյուռ Միրզոյանի (Խամաս), Զարուհի Տերոյանի (Ժենյա), Իսկուհի Համբարձումյանի, 12-ամյա Սրբուհու, Վերոնիկա Թանջուրյանի, Վարդեր (Վարդուհի) Զեյթլյանի, Շուշան Գապայանի, Սուլթան Ռասթկելենյանի* և բազում այլ հերոսուհիների քաջագործություններով, մինչև վերջ տղամարդկանց կողքին կռվելու, ինքնիշխան ապրելու կամքի դրսևորմամբ, ազատության և անկախության, վերջնական հաղթանակի հանդեպ խորը հավատքի ներշնչումով ցույց է տրվում, թե ինչպես նրանց հերո-

սության շնորհիվ դադարեց խուճապը, և ամրապնդվեց հավատը սեփական ուժերի ու փրկության նկատմամբ: Հայ քաջասիրտ հայուհիները, հերոսաբար մարտնչելով, հիմնականում ընկան ամայացած դիրքերի վրա՝ հանդես գալով որպես ընտանիքի, հայրենի օջախի ու պատվի պաշտպաններ:

Գալիս են հայուհիների նոր սերունդներ, նոր ժամանակներում կատարվում են քաջակորով սխրանքներ: Ծանոթանալով անցյալի հերոսուհիների, ինչպես նաև նախնյաց ժառանգների, նաև ներկա նշանավոր հայուհիների գործելակերպին, ցուցաբերած սխրանքներին, նրանց հայրենապաշտ, հայապահպան գործունեությանը՝ այսօրվա հայուհիները, անշուշտ, հնարավորինս կաշխատեն և կփորձեն նմանվել նրանց, ինչը կնպաստի, որ հայ կանայք մշտապես վառ պահեն ազգի ոգին: Այդ կապակցությամբ երիցս ճիշտ են մարգարեական Մեծն հայի՝ Գարեգին Նժդեհի հետևյալ խոսքերը. «Մայրերի ափի մեջ պիտի փնտրել ազգերի ճակատագիրը»: Հետևապես հայուհիների դաստիարակությունից է կախված նրանց զավակների հայ լինելը:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԵՐՈՍ ՀԱՅՈՒՀԻՆԵՐԸ 19-ՐԴ ԴԱՐԱՎԵՐՋԻ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ

Ա. 1850-1880-ԱԿԱՆ ԹԹ. ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵՎ ՆՎԻՐՅԱԼ ՀԱՅՈՒՀԻՆԵՐԸ

Կինն իր նուրբ խելքով և հրապուրիչ բնավորությամբ կարող էր լինել մի լավ կապ գործող ուժերի մեջ...: Եվ կինը կարող էր առաջնորդել և խրախույս տալ գործող անձնիքներին: Եվ դրանում է բովանդակվում կնոջ բարձր նշանակությունը, երբ նա կմասնակցեր հասարակական կյանքին, իր ձեռքում որպես գործիք վարելով փղամարդին: Եվ ոչ միայն ժողովրդի բարձր դասի մեջ, այլ իջնելով դեպի ցած, նրա բոլոր ծալքերում կինը կարող էր հայտնվել որպես ազդող ոգի, որպես ներգործող ուժ թե խոշոր և թե մանր բաների մեջ: Ահա՛ դրանումն է նրա մեծ հասարակական կոչումը:

ՐԱՖՖԻ[7]

Հայոց ազգային-ազատագրական պայքարը զգալի չափով նախապատրաստվեց և լայն ծավալ ստացավ շնորհիվ այն բանի, որ 1850-1860-ական թվականները վերածննդի ու ազգային զարթոնքի յուրահատուկ շրջան հանդիսացան մեր ժողովրդի պատմության մեջ, երբ ավելի ուժեղացավ, ամրապնդվեց ազգային համախմբման գործընթացը, հայության հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառներում: Այդ շրջադարձային տարիներին լուսավորական շարժումը վճռական հաղթանակ տարավ կղերաավատատիրական, ռեակցիոն ուժերի նկատմամբ: Ձևավորվեց ու զարգացավ

[7] **Րաֆֆի**, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հ. 11, Երևան, 1990, էջ 158:

նոր, աշխարհիկ գրականությունը, կատարվեցին դպրոցական բարենորոգումներ, հիմնվեցին գրական, մշակութային, կրթական մի շարք ընկերություններ, նոր թափ ստացան հրատարակչական գործը, մամուլը, թատրոնը և այլն: Ձևավորվեց և քաղաքացիական իրավունք ստացավ աշխարհաբար գրական լեզուն, որը դարձավ ազգային միասնական լեզու՝ վեր կանգնելով տեղական բարբառներից, լայն ծավալ ստացան նաև լուսավորական գաղափարների քարոզչությունն ու տարածումը[8]:

Հայրենասիրական գաղափարներով տոգորված մի շարք հասարակական-քաղաքական գործիչներ, գրողներ և հրապարակախոսներ առաջ քաշեցին «հայության հավաքման», ազգության համախմբման գաղափարները: Ռափայել Պատկանյանը ժամանակին հիմնական հարցը համարում էր ազգություն կազմելու հարցը: Գարեգին Սրվանձտյանը «Արծուի Վասպուրականի» էջերից խիստ հարձակում էր գործում նրանց վրա, ովքեր մտածում էին ոչ թե ամբողջ Հայաստանի բախտի, ամբողջ ազգի, այլ իրենց նեղ շահերի, իրենց քաղաքի կամ գավառի մասին: Ոչ թե «գավառասիրություն», այլև «հայրենասիրություն. ահա նրա նշանաբանը[9]:

Հարություն Սվաճյանի խմբագրությամբ Կ. Պոլսում հրատարակվող «Մեղու» պարբերականը 1860 թվականի հունիսին գրում էր. «Միանանք ազգության փառավոր դրոշակի տակ, ի մի սիրտ և ի մի հոգի հոգյալ ամրացնենք, ստվարացնենք ազգին արմատը»[10]: Մի այլ կապակցությամբ թերթը նույն թվականի նոյեմբերին կոչ էր անում հայ ժողովրդի երկու հատվածների միջև սերտ կապեր հաստատել, գործակցել միմյանց հետ, միանալ «սրտով» ու կազմել մի ընդհանուր, անբաժանելի ազգ:

---

[8] **Ներսիսյան Մ.,** Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850-1890 թթ., Երևան, 2002, էջ 77:

[9] «Արծուի Վասպուրականի», Կ. Պոլիս, 1861, N 3, էջ 93:

[10] «Մեղու», Կ. Պոլիս, 1860, N 3, էջ 139:

Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը կոչ էր անում մի կողմ նետել ներքին, կրոնադավանաբանական վեճերը և միացյալ ուժերով դարբնել ազգի բախտը: Մ. Պեշիկթաշլյանի այդ իղձը ցայտուն կերպով արտահայտվեց նրա «Եղբայր ենք մենք» հայտնի բանաստեղծության մեջ:

Հայ ազգային զարթոնքին մասին դեռ իր ժամանակին արտահայտվել էր նաև Միքայել Նալբանդյանը՝ գրելով. «Ազգությունը ասես թե դարձել է մի ամենօրյա հաց, առանց որի չէր կարելի ապրել: Այս բանի խմորը ընկում է մեր ազգի մեջ, և մեզանում լսվում են ձայներ: Մեր մեջ սկսվում է բաբախել մի կենդանի սիրտ»[11]:

Ազգության հարցի վերաբերյալ Ստեփանոս Նազարյանը «Հյուսիսափայլում» տպագրեց բազմաթիվ հոդվածներ: Սկսնակ հրապարակախոս Գրիգոր Արծրունին ևս մեծ եռանդով պայքարում էր ազգության սկզբունքի համար: Հայ երիտասարդ մտավորականության մեջ մեծ տարածում ստացավ «Աստծուց հետո՝ հայրենիք» նշանաբանը:

Տեղի ունեցավ ժողովրդի երկու հատվածների՝ արևելահայերի ու արևմտահայերի մերձեցում, ավելի ուժեղացան գաղափարական ու մշակութային կապերը: Այս գործում խոշոր դեր խաղաց պարբերական մամուլը: 1850-1860 թվականներն արևելահայ մի շարք պարբերականներ, այդ թվում՝ «Հյուսիսափայլ», «Կռունկ հայոց աշխարհին», «Մեղու Հայաստանի» և այլն, հաճախ անդրադառնում էին արևմտահայության իրականության հարցերին, երբեմն բավականին լայնորեն լուսաբանում էին արևմտահայերի մշակութային և հասարակական-քաղաքական կյանքը:

Թիֆլիսում հրատարակվող «Կռունկ հայոց աշխարհին» ամսագիրը 1862-1863 թվականներին մի շարք հոդվածներ էր տպագրել արևմտահայերենին վերաբերող հարցերի մասին: Աշխույժ գործունեություն ծավալեց նաև արևմտահայ պարբերական մամուլը: Մկրտիչ Խրիմյանի «Արծուի Վասպուրականին» 1850-1860-ական թվականներին գրում

[11] **Ներսիսյան Մ.,** նշվ. աշխ., էջ 80:

էր նաև Արևելյան Հայաստանի մասին և հայրենասիրական ոտանավորներ արտատպում Մոսկվայում հրատարակվող «Քնար հայկականից»: Այդ նույն ժամանակահատվածում Ստեփան Ոսկանյանի «Արևելքը» և «Արևմուտքը» մեծ ջանքեր էին գործադրում արևելահայ և արևմտահայ մտավորականության կապերն ուժեղացնելու և ամրապնդելու ուղղությամբ:

Կ. Պոլսի «Մեղու» հանդեսում խմբագիր Հարության Սվաճյանը 1860-1861 թվականներին արտատպեց Մ. Նալբանդյանի «Մանկության օրեր» և «Ազատություն» բանաստեղծությունները, նաև այլ ստեղծագործություններ՝ առավել հետևողականորեն անդրադառնալով արևելահայերի հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքի հարցերին[12]: Նույն կերպ էր վարվում նաև Մաթևոս Մամուրյանը 1860-ական թվականներին:

Միաժամանակ քաղաքական կապեր հաստատվեցին արևելահայ և արևմտահայ մտավորականության ներկայացուցիչների միջև: 1860-ական թվականների սկզբներին արդեն տեղի ունեցավ համագործակցություն ազգային-ազատագրական շարժման բնագավառում: Դրա լավագույն օրինակը հանդիսացան Մ. Նալբանդյանի՝ 1860-ական թվականների սկզբին ստեղծած քաղաքական կապերը պոլսահայ դեմոկրատական մտավորականության մի շարք ներկայացուցիչների հետ: Ավելի ուշ հայրենասիրական գաղափարներով տոգորված արևելահայ մտավորականությունը իրեն նվիրեց սուլթանական լծի տակ հեծող հայության ազատագրության գործին՝ զգալի դեր խաղալով արևմտահայ ազատագրական շարժումների գործում:

Այսպիսով՝ գնալով ավելի էին ամրապնդվում մեր ժողովրդի երկու հատվածների ինչպես գաղափարական, մշակութային, այնպես էլ քաղաքական կապերը: Դրան նպաստող հանգամանք էր նաև հասարակական-քաղաքական ու գաղափարական այն շարժումը, որ ծավալվեց

[12] **Ներսիսյան Մ.,** նշվ. աշխ., էջ 80:

1850-1860-ական թվականներին Կ. Պոլսում «Ազգային սահմանադրության» շուրջ[13]: Շարունակելով իրենց ազատամիտ գաղափարների քարոզը՝ արևմտահայ բարեկործիչները և առաջին հերթին Գրիգոր Օտյանը, Նիկողայոս Պալյանը, Նահապետ Ռուսինյանը, Գրիգոր և Մկրտիչ Աղաթոնները, Սերվիչենը (Սերովբե Վիչենյան) և ուրիշներ, Օտյանի խոսքերով ասած, «լուսո դիրքերից» պատերազմ հայտարարեցին «խավարի դեմ», ժողովրդայնություն՝ ամիրայության դեմ և սահմանադրություն՝ եկեղեցական ու աշխարհական իշխանության դեմ[14]: Այս բոլորից հետո, իհարկե, պատահական չէ, որ հայրենասեր շատ գործիչներ ավետում էին հայոց աշխարհի նոր գարունը: Պերճ Պռոշյանը նույնպես 1850-1860-ական թվականները համարում էր «հայ ժողովրդի գարնան սկիզբը»[15]:

1850-1860-ական թվականների ազգային զարթոնքը պայմանավորող նախադրյալների ստեղծման գործում զգալի նշանակություն ունեցան մի շարք քաղաքական դեպքեր ու գաղափարական ազդեցություններ: Դրանց թվում էին հատկապես Արևելյան Հայաստանի՝ 1828 թվականին Ռուսաստանին միանալու պատմական իրողությունը, Ղրիմի պատերազմը (1853-1856 թթ.) և դրան հաջորդող հեղափոխական իրադրությունը Ռուսաստանում, 1848 թվականի ֆրանսիական հեղափոխությունը, Ջ. Մացցինիի և Ջ. Գարիբալդիի իտալական ազգային-ազատագրական պայքարը, սուլթանական բռնապետության դեմ ծավալված բալկանյան և այլ ժողովուրդների ապստամբական շարժումներն ու խմորումները: Ազգային զարթոնքին գործուն մասնակցություն ունեցավ հատկապես Մոսկվայի, Թիֆլիսի, Կ. Պոլսի ու Զմյուռնիայի հայ համայնքների դեմոկրատական մտավորականությունը[16]:

---

[13] **Ներսիսյան Մ.,** նշվ. աշխ., էջ 80-81:
[14] **Վարդանյան Մ.,** Հայկական շարժման նախապատմութիւնը, հ. Ա, Ժնև, 1912, էջ 261:
[15] **Պռոշյան Պ.,** Հուշեր, Երևան, 1940, էջ 143:
[16] **Ներսիսյան Մ.,** նշվ. աշխ., էջ 82:

Թուրք-օսմանյան բռնապետության դեմ 1850-1860-ական թվականներին ուղղված հայ ազատագրական շարժումն ու պայքարն արտահայտվեցին տարբեր ձևերով ու եղանակներով: Տեղի ունեցան ապստամբություններ ու զինված ելույթներ, ծավալվեց խմբակների ու առանձին հայրենասեր գործիչների քաղաքական ակտիվ գործունեություն: Դա դրսևորվեց հատկապես հայ ազատագրական շարժման հիմնական կենտրոններից մեկում՝ Զեյթունում:

Հարկ է նկատել, որ Տավրոսի լեռնական հայերի՝ զեյթունցիների կիսանկախ դրությունը իր վրա հրավիրեց հայ ազատագրական շարժման գաղափարներով տոգորված մի շարք գործիչների ուշադրությունը, գործիչներ, որոնք հույս ունեին, թե իրենց քաղաքական ծրագրերը կարող էին իրագործվել առաջին հերթին լեռնային այդ գավառում, նաև Կիլիկիայում: Պատահական չէ, որ Մկրտիչ Խրիմյանի ստեղծած «Սեր» անունը կրող մի ընկերությունը չնայած անվանվել էր կրոնական կազմակերպություն, բայց իրականում ուներ հայրենասիրական նպատակ[17]:

1853 թվականի Ղրիմի պատերազմի ժամանակ Կ. Պոլսից ուսուցչի պաշտոնով Զեյթուն էր եկել Հովակիմ Մելիքյանը, որին ոմանք համարում էին «առաջին գաղափարական» քարոզիչը Զեյթունում[18]: Հ. Մելիքյանը աշխատում էր կազմակերպել Զեյթունի ինքնապաշտպանությունը, ամրացնել, պահպանել նրա ինքնավարությունը: Իր նպատակին հասնելու համար նա փորձել էր անգամ անցնել Կովկաս և դիմել արևելահայերի դրամական օժանդակությանը[19]: Սակայն դա նրան չէր հաջողվել, քանի որ թուրքական կառավարությունը նրան բանտարկել էր և կախաղան բարձրացրել:

[17] **Ներսիսյան Մ.,** նշվ. աշխ., էջ 82:
[18] Տե՛ս նույն տեղում:
[19] **Զէյթունցի**, Զէյթունի անցեալէն եւ ներկայէն, Ա մաս, Վիեննա, 1900, էջ 91-92:

Ավելի ուշ Զեյթունի հետ զգալի հույսեր էին կապել Կ. Պոլսի դեմոկրատ հայրենասեր մի շարք հայ մտավորականներ՝ Հ. Շիշմանյանը (Ծերենց), Մ. Պեշիկթաշլյանը, Ս. Թագվորյանը և ուրիշներ:

Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկումից (1375 թ.) հետո շուրջ հինգ դար Տավրոսի լեռներում գտնվող Զեյթուն (Ուլնիա) գյուղաքաղաքը և գավառակն ապրում էին ներքին անկախ կյանքով: Օսմանյան տիրակալների բազմաթիվ փորձերը՝ վերացնելու լեռնային արծվաբույնի արտոնյալ վիճակը և մտցնելու այն թուրքական լծի տակ, անհաջող էին անցել:

1860-ական թվականների սկզբին օսմանյան կառավարությունը հերթական անգամ որոշեց վերացնել Զեյթունի կիսանկախ դրությունը: Չենթարկվելու դեպքում որոշվել էր բնաջնջել անհնազանդ գյուղաքաղաքը: Կիսանկախ և անհնազանդ Զեյթունի դեմ 1860 թվականին կազմակերպվեց նոր արշավանք: Մարաշի կառավարիչ Խուրշիդ փաշան նախ «Զեյթուն ուղարկեց մարաշցի Թոփալյանը և առաջարկեց, որ զինաթափ ըլլան և վճարեն 12 տարվա յետնեալ տուրքերը: Հակառակ պարագային կսպառնար բնաջինջ ընել զիրենք»[20]: Առաջարկը կտրականապես մերժվեց: Փաշայի 12000 զորամասը, որը մեծ մասամբ կազմված էր բաշիբոզուկներից, նույն թվականի հունիսին բանակ դրեց գյուղաքաղաքի մատույցներում: Կանխելով թշնամուն՝ զեյթունցիները հանկարծակի ու սրընթաց հարձակումով խուճապի մատնեցին թուրքական զորքին, որը, կրելով զգալի կորուստներ, փախուստի դիմեց[21]:

Բալկաններում և արաբական երկրներում (Սիրիա, Լիբանան) ծավալված հակաօսմանյան շարժումների պայմաններում տեղի ունեցած հայ լեռնականների այս փայլուն հաղթանակը խիստ անհանգստություն պատճառեց Բ. Դռանը: Հայության ազատագրական շարժումը

[20] **Աղասի**, Զէյթուն եւ իր շրջակաները,Պէյրութ, 1968, էջ 87:
[21] **Սիսեռեան Մ. (Մ. Ուլնեցի)**, Պատմութիւն Զէյթունի (1409-1921), Լիբանան, 1996, էջ 157-158:

Զեյթունում և ամբողջ Կիլիկիայում կանխելու համար որոշվեց գրավել և ամբողջովին իրենց ենթարկել այդ լեռնային գավառները, զինաթափել ու կոտորել նրա հայ բնակչությանը: Այդ նպատակով 1861 թվականին Մարաշի գավառի գավառապետ նշանակվեց Ազիզ փաշան: Զեյթունի վրա արշավելու համար հարմար առիթը շուտով ներկայացավ. ծագեց սուր կոնֆլիկտ թուրքական Քերթմեն և հայկական Արեգին (Ալապաշ) գյուղերի միջև:

1862 թվականի հուլիսի վերջին Ազիզ փաշան, կանոնավոր զորքերի և բազմահազար բաշիբոզուկների գլուխ անցած, արշավեց Զեյթունի վրա: Թուրքական ուժերի թիվը տարբեր տվյալներով կազմում էր 40-52 000 մարդ: Հուլիսի 27-ին հակառակորդն անցավ Ջահան գետը և մտավ գավառակի սահմանները[22]: Զեյթունը, ինչպես բազմիցս, արագորեն վերածվեց ռազմական ճամբարի: Զենք կրելու ընդունակ բոլոր տղամարդիկ՝ 15-60 տարեկան, զինվեցին հրացաններով և սառը զենքով, կարճ ժամանակում կազմավորվեց զեյթունցիների 5 000-ոց ժողովրդական աշխարհազոր՝ Զեյթունի 4 իշխանների (Յաղուպյան, Ենիտունյան, Շովրոյան, Սուրենյան) գլխավորությամբ: Զեյթուն ապաստանեցին շրջակա հայկական գյուղերի հարյուրավոր բնակիչներ՝ համալրելով գյուղաքաղաքի պաշտպանների թիվը:

Առաջին բախումը հակառակորդի հետ տեղի ունեցավ հուլիսի 28-ին Զեյթունից հարավ գտնվող Արեգին գյուղի մոտ՝ Չաքրդերե Քեփիր կոչված վայրում[23]: Հինգ հարյուր զեյթունցի քաջեր՝ իշխան Ղազար Շովրոյանի գլխավորությամբ, գյուղի մատույցներում փակեցին թշնամական բանակի ճանապարհը: Ամբողջ օրը տևած ճակատամարտն ավարտվեց հայերի պարտությամբ: Տալով 72 զոհ՝ զեյթունցիները նահանջեցին դեպի գյուղաքաղաք: Թշնամու կորուստները բազմապատիկ ավել էին:

[22] **Սիսեռեան Մ. (Մ. Ուլնեցի)**, նշվ. աշխ., էջ 159-160:
[23] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 161:

400 տուն բնակչություն ունեցող Արեգինը հրդեհվեց և ավերվեց, թուրք բարբարոսները հրդեհեցին նաև գյուղի մոտ գտնվող Ս. Փրկիչ վանքը[24]: Ահա թե ինչպես են նկարագրում այդ ամենը ականատեսները. «Արք և կանայք և տղայք բոլոր սուրի բերան գնացին, տուները կողոպտեցան, և ամբողջ գյուղը հրո ճարակ եղավ: Արյունը փողոցներու մեջ կվազեր, և հրդեհին մուխը սոսկում ու սարսափ կծավալեր մերձակա գյուղերը: Փաշան հրամայեց գյուղին մոտակա հայ վանքին դռները խորտակել, այս արյան ծարավի մարդիկը կուսակալին աչաց առջև և նրա հրամանավ վանահայրը և միաբանք փողոտեցին... Եվ նվիրական սպասք, անոթ և զարդեր բաժանելեն վերջ յուր զորաց, հրամայեց փաշան վանքն էլ հրդեհել»[25]: Թուրք բարբարոսները նույնկերպ վարվեցին նաև Զեյթունից հարավ-արևմուտք գտնվող և 200 տուն բնակչություն ունեցող Ավագկալ (Մխալ) գյուղի հետ: Հայկական բնակավայրերին հասցված նյութական վնասը կազմեց մի քանի միլիոն դահեկան: Համեմատության համար ասենք, որ Զեյթունի տարեկան հարկը կազմում էր 30 000 դահեկան[26]:

Առաջին հաղթանակից ոգևորված՝ թշնամին ընդհուպ մոտեցավ Զեյթունին: Ազիզ փաշան ծանր պայմաններով առաջարկեց «հաշտություն», որը մերժվեց:

Հուլիսի 29-ի գիշերը Զեյթունում գումարվեց ռազմական խորհուրդ՝ ուժերի տեղաբաշխումը և գալիք ճակատամարտի պլանը որոշելու համար: Ս. Աստվածածին վանքում զեյթունցի մարտիկներն ընդունեցին հաղորդություն և մեկ մարդու նման երդվեցին՝ հաղթել կամ նահատակվել: Գյուղաքաղաքի կանայք և աղջիկները հավաքվեցին Յաղուպյան թաղամասի կամուրջի մոտ գտնվող տներում՝ թշնամու ներխուժման դեպքում իրենց Շուղուր գետը նետելու համար...: Նրանցից ոմանք զենք խնդրեցին՝ տղամարդկանց կողքին կռվելու համար:

[24] **Սիսեռեան Մ. (Մ. Ուլնեցի),** նշվ. աշխ., էջ 162:
[25] «Փորձ», Թիֆլիս, 1879, N 11, էջ 22:
[26] **Սիսեռեան Մ. (Մ. Ուլնեցի),** նշվ. աշխ., էջ 160-161:

Մյուսներն օգնում էին ինչով կարող էին, նաև փամփուշտներ, սննդամթերք և ջուր էին մատակարարում կռվողներին:

Օգոստոսի 1-ին՝ վճռական ճակատամարտի նախօրեին, զեյթունցիները տարան շատ կարևոր հաղթանակ: Հանկարծակի հարձակումով նրանք ջախջախեցին Ավազ-Կետիկի կիրճում գտնվող Բայազիտօղլու Ահմեդ փաշայի 5 000-ոց թուրքմենական զորքը, որը գնում էր միանալու Ազիզ փաշայի հիմնական բանակին[27]: Զեյթունցիների գընդակից ու սրից մազապուրծ հրոսակները, փրկվելով փախուստով և միանալով գլխավոր ուժերին, զգալիորեն գցեցին նրանց մարտական ոգին: Հայ մարտիկների ոգին այս հաղթանակով մեծապես բարձրացավ: Օգոստոսի 2-ին, վաղ առավոտից սկսած, երկու հրանոթների կրակի աջակցությամբ թշնամին սկսեց գրոհել Զեյթունը: Եղավ մի պահ, երբ չերքեզական խոշոր զորաջոկատը քիչ էր մնում ներխուժեր գյուղաքաղաք, բայց շրջապատվեց և գրեթե գլխովին ոչնչացվեց, թշնամին այստեղ տվեց 756 զոհ[28]: Հետագայում Զեյթունի հարևանությամբ գտնվող և չերքեզների գերեզմանը դարձած այդ ձորը կոչվեց Կոտորածի ձոր (թուրքերեն՝ Ղրան դերեսի): Թուրքերը մեծ կորուստներ տվեցին նաև Ս. Աստվածածին վանքի պատերի տակ:

Ճակատամարտի ամենաթեժ պահին իրեն անմահ փառքով պսակեց զեյթունցի երիտասարդ մարտիկ Մարկոս Թաշճյանը: Լավ իմանալով, որ գնում է ինքնազոհողության, նա թափանցեց թշնամու մարտակարգերը և գնդակահարեց թուրք թնդանոթաձիգին, դրանից հետո թշնամու հրանոթները լռեցին: Սակայն, ցավոք, անվեհեր հայորդին նույնպես սպանվեց[29]: Հետագայում արևմտահայ տաղանդավոր բանաստեղծ Մ. Պեշիկթաշլյանը զեյթունցի հերոսին նվիրեց իր լավագույն բանաստեղծություններից մեկը՝ «Մահ քաջորդվույնը»:

---

[27] **Սիսեռեան Մ. (Մ. Ուլնեցի),** նշվ. աշխ., էջ 160-161:
[28] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 163:
[29] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 164:

Ոգևորված ձեռք բերված հաջողություններով՝ կեսօրին զեյթունցիներն անցան հակահարձակման: Ջարդված, լիակատար խուճապի մատնված և խառնամբոխի վերածված թշնամական բանակը դիմեց խայտառակ փախուստի ու հետապնդվեց մինչև Ջահան գետը, շատ հրոսակներ իրենց անփառունակ վախճանը գտան գետի ջրերում: Փախուստի ժամանակ քիչ մնաց գերի ընկներ լիովին բարոյալքված և սարսափից դողացող Ազիզ փաշան: Առանձին տեղերում թաքնված մանր հրոսակախմբերի ոչնչացումը շարունակվեց նաև հետագա 1-2 օրերի ընթացքում: Զեյթունցիները գրավեցին հարուստ ռազմավար, այդ թվում՝ թուրքական 2 հրանոթներ[30]:

Այսպիսով՝ 1862 թվականի Զեյթունի ապստամբության ընթացքում մոտ մեկ շաբաթ տևած ռազմական գործողություններն ավարտվեցին հայկական ուժերի փայլուն հաղթանակով: Կողմերի կորուստների (սպանվածների) մասին տվյալները խիստ հակասական էին: Դրանք հայկական կողմի համար տատանվում էին 77-ի և 600-ի միջև, թուրքականի համար՝ 2 000-ից մինչև 8 000[31]: Սակայն փաստը մնում էր փաստ, որ ընդամենը 5 000 մարտիկ ունեցող կիլիկյան արծվաբույնը հաշված օրերի ընթացքում լիովին ջախջախել էր քանակական բացարձակ գերակշռություն ունեցող ոսոխին:

Ե՛վ 1862 թվականի օգոստոսի 2-ի բախտորոշ ճակատամարտի, և՛ հակառակորդ կողմերի կորուստների մասին դեպքերի ականատես, զեյթունցի տեր Մովսես քահանան գրել է. «Կռիվը ամեն կողմանե կը բորբոքի: Զեյթունին զանգակներուն ձայնը բոլոր հայերը ի զենս կը գրգռե ու կը հրավիրե. պատերազմը կը սաստկանա, հայերը անվեհեր իրենց դիրքերուն մեջ տաճկին բանակը ու թշնամիին հետ մղելով կը հասնին Ազիզ փաշային կեցած տեղը, որն որ հազիվ թե կրցավ ազատվիլ. այսպիսի մի պարտությունը մըն ալ ունեցան տաճիկները Աստվածածնա վանքին առջև: Զեյթունցիք այսպես լեռներուն կիրճե-

[30] **Սիսեռեան Մ. (Մ. Ուլնեցի),** նշվ. աշխ., էջ 165:
[31] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 165-166:

րուն մեջ ամրանալով մեծ կորուստ պատճառեցին տաճկաց: Կռիվը առտըվընե մինչև կեսօր տևեց, ասկից վերջը Ազիզ փաշային զորքերը սկսան փախչիլ: Զեյթունցիք մինչև իրիկուն զանոնք հալածելով սարսափելի ջարդ մը տվին: Տաճիկ զորաց մեկ մասը Մարաշու ճամբան բռնեց, ուր հազիվ թե գիշերը կրցան հասնիլ, մեծ կորուստներ ընելով ճամբան: Ուրիշ խումբ մըն ալ ավելի կարճ ճամբայով ուզելով պրծնիլ Զեյթունի ձախակողմը դիմեր էին, բայց անոնցմե ալ մեծ գումար մը ջարդվեցան լեռներուն կիրճերուն մեջ. շատերն ալ գետը անցնելու ատենին մեջն իյնալով խեղդվեցան: Տաճկաց կորուստը վեցեն մինչև ութը հազար կը հաշվվի: Այս կռիվներուն մեջ 18 հատ նոկայիններուն գլխավորներեն պեյերեն ինկան, ու շատ մըն ալ տաճկի զորաց պաշտոնակալներեն:

...Պատերազմին մեջ մեռնող հայոց թիվը 100-են մինչև 150 հազիվ կը հասնի»[32]:

Զեյթունի պարտությունից սարսափած սուլթանը շուտով Ազիզ փաշային պաշտոնանկ արեց՝ նրան փոխարինելով Բալկաններից կանչված Աշիր փաշայով: Թուրքական կողմը, կրելով ռազմական ծանր պարտություն, հետագայում, սակայն, արտաքին և ներքին նուրբ քաղաքական խաղերով հասավ նրան, որ դարերի պատմություն ունեցող Զեյթունի կիսանկախությունը վերացվեց: 1865 թվականին առաջին անգամ թուրք կայմագամ (գավառակապետ) հաստատվեց գյուղաքաղաքում: Ս. Աստվածածին վանքի մոտ կառուցվեց թուրքական զորանոց, որտեղ տեղավորվեց թուրքական զորամաս: Զեյթունի 4 իշխանական տները զրկվեցին ժառանգական իրավունքներից: Գյուղաքաղաքը և գավառակը դրվեցին թուրքական հարկային մամլիչի տակ: Բայց այդ ամենը ի զորու չեղավ ընկճելու Զեյթունի մարտական ոգին[33]: Մի կերպ համակերպվելով վերոհիշյալ զիջումներին՝ անպար-

[32] **Զէյթունցի**, նշվ. աշխ., էջ 115:
[33] Տե՛ս նույն տեղում:

տելի Զեյթունը 30 տարի անց նորից պետք է հիմնովին ցնցեր Օսմանյան կայսրությունը:

1862 թվականի Զեյթունի ապստամբությունը հսկայական ազդեցություն ունեցավ հայ հասարակական մտքի վրա: Այն իր հզոր արձագանքը գտավ հայ պարբերական մամուլում և գրականության մեջ: Մեր նոր պատմության մեջ այն դարձավ օսմանյան բռնապետության դեմ հայ ազգային-ազատագրական պայքարի վերազարթոնքի հզորագույն խթան:

Հայկական հարցի նկատմամբ մեծ տերությունների անմարդկային վերաբերմունքը շատ շատերին կողմնորոշեց դեպի զինված պայքարի մտածողությունը, որի առաջին ազդարարողը եղավ Խրիմյան Հայրիկը: Վերադառնալով Կ. Պոլիս՝ նա դիմեց արևմտահայությանը՝ հայրենի գավառներ վերադառնալու, «թղթե շերեփի»՝ խնդրագրերի քաղաքականությունը երկաթե շերեփով՝ զենքով փոխարինելու, ազատաշունչ զեյթունցիների օրինակին դիմելու կոչերով:

Անվանի գրող-հրապարակախոսներ Րաֆֆին, Ծերենցը, Մուրացանը հայ ժողովրդին պայքարի էին մղում իրենց գրական ստեղծագործություններում հայոց հերոսական անցյալի գեղարվեստական մարմնավորման միջոցով: Ծերենցի պատմավեպերի («Երկունք Թ դարու», «Թեոդորոս Ռշտունի» և այլն) հերոսները հայրենիքի ազատագրության համար մեռնելու պատրաստ նվիրյալներ էին, որոնց պիտի ընդօրինակեին ներկա սերունդները՝ ապահովելով ազգի «երկունքը»՝ Հայաստանի անկախության վերականգնումը:

Մուրացանին գրական ճանաչում բերած «Ռուզան կամ հայրենասեր օրիորդ» դրամայի և «Գևորգ Մարզպետունի» վեպի դրական կերպարները միջնադարյան Հայաստանի պատմության հերոսական դըրվագների օրինակով երիտասարդությանը ոգեկոչում էին նոր խիզախումների, անձնազոհության ու բարոյականության:

Բեռլինի վեհաժողովն արմատապես փոխեց Րաֆֆու և նրա համախոհների աշխարհայացքային մոտեցումները: Բարեփոխումների

հետ հույսեր կապող գործիչները հայ ժողովրդի ազատագրման հարցը սկսեցին կապել Ռուսաստանի աջակցությամբ զինված պայքար ծավալելու հետ: Րաֆֆու մտածողության փոփոխությունը հստակորեն դրսևորվեց նրա պատմական վեպերում («Ջալալեդդին», «Խենթը», «Կայծեր», «Դավիթ Բեկ», «Սամվել»):

Նոր մարտավարության պաշտպանների շարքերում էին նաև Մ. Մամուրյանը, Ռ. Պատկանյանը, Գ. Սրվանձտյանցը, Ս. Շահազիզը և ուրիշներ: Սակայն 1880-ական թվականներին Հայկական հարցի շուրջ ստեղծված անբարենպաստ միջազգային իրավիճակը, բարենորոգումների խնդրի նկատմամբ եվրոպական երկրների, մասնավորապես Ռուսաստանի անտարբերությունը դարձյալ հուսախաբ արեցին պայքարի զինված ուղին նախընտրած հայ գործիչների մի մասին: Շատերը վերադարձան բարենորոգչական, օտարի տիրապետությանը հարմարվելու, Թուրքիայի կազմում մշակութային ինքնավարություն ունենալու համար պայքարի ավանդական ձևերին: Պատահական չէ, որ նոր իրադրության պայմաններում պահպանողական հոսանքը բռնեց մարման ուղին, իսկ հայ ազատականությունը տրոհվեց զանազան խմբավորումների: 1880-ականների կեսերից արդեն երկու հասարակական հոսանքներն իրենց սպառել էին:

Տղամարդկանց կողքին զինվում և թշնամու դեմ պայքարի էին դուրս գալիս մի շարք զեյթունցի հերոսուհի կանայք: 1879 թվականին Զեյթուն էին ուղարկվել մոտ 250 գաղթական չերքեզներ, որպեսզի պաշտպանեին կառավարության պաշտոնյաներին և խիզախ ու անվեհեր զեյթունցիներին զսպեին: Երբ այս չերքեզները սկսեցին անվայել վերաբերմունք ցուցաբերել կանանց հանդեպ, իրենց բարոյական սրբությանը ծայրահեղորեն նախանձախնդիր կանայք դիմեցին Պապիկ Փաշային և խստիվ պահանջեցին, որ իրենց աշխարհից վտարեն այդ ոճրագործներին, հակառակ դեպքում սպառնացին. «Մենք զինվե-

լով կջարդենք նրանց, այդ ժամանակ ձեր ֆեսը մեր գլխին կդրվի, մեր շալն էլ՝ ձեր գլխին»[34]:

Բեռլինի վեհաժողովի արդյունքներից հուսախաբ եղած հայության մեջ աստիճանաբար հասունանում էր այն գաղափարը, որ ապրելու և գոյատևելու իրավունքը ստանում են ոչ թե խնդրելով, այլ նվաճում են պայքարով: Այդ գաղափարախոսներից առաջինը Մկրտիչ Խրիմյանն էր: Նա դեռևս 1876 և 1877 թվականներին գրված աշխատություններում ժողովրդին պատրաստում էր պայքարի: Մ. Խրիմյանը կարծում էր, որ «ցանկալի ազատությունը» նվաճելու համար անհրաժեշտ է «արյուն թափել»: Բեռլինի վեհաժողովից հետո նա ավելի համոզվեց դրանում: Թողնելով Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքը՝ նա մեկնեց Արևմտյան Հայաստանի նշանավոր Վան քաղաքը, որտեղ ավելի ուժգնորեն սկսեց քարոզել զինված պայքարի գաղափարը[35]:

Զինված պայքարի կոչերն իրենց արձագանքն էին գտնում արևմտահայության շրջանում: Դրանց առաջին շարքերում կրկին քաջարի զեյթունցիներն էին, որոնք չէին հաշտվել իրենց փաստական անկախության կորստյան հետ: Աներևակայելի է, որ 1877-1878 թվականների պատերազմի օրերին նոր ապստամբության դրոշ բարձրացրած լեռնցիների պատվիրակները, կտրելով երկար ճանապարհ, հասել էին ռուսական զորքերին և գեներալ Հ. Լազարևից պահանջում էին թուրքերի դեմ մարտնչելու համար իրենց զենք տրամադրել: Չստանալով օգնություն՝ անվեհեր զեյթունցիները չընկճվեցին և իշխան Պապիկ Ենիտունյան-Նորաշխարհյանի ղեկավարությամբ թուրքական կանոնավոր զորքերի դեմ կռվեցին մինչև 1878 թվականի վերջը[36]: Թշնամին գերի վերցրեց մի քանի հարյուր հայ խաղաղ բնակչի, որոնց մի մասին խոշտանգումների ենթարկեց, նրանց թվում՝ նաև Պապիկի մորը և կնոջը: Անակնկալ հարձակումով ապստամբները գերեցին գավառակի

[34] **Զէյթունցի,** նշվ. աշխ., էջ 142:
[35] **Ներսիսյան Մ.,** նշվ. աշխ., էջ 135:
[36] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 151-152, 155:

գրեթե բոլոր թուրք պաշտոնյաներին: Կնքվեց հաշտություն: Զեյթունցիները զենքը վայր դրեցին և ազատ արձակեցին գերված պաշտոնյաներին, իսկ իշխանությունները վերադարձրին հայ պատանդներին[37]: Զեյթունի հայությանը կրկին տրվեցին որոշ արտոնություններ (հարկերի թեթևացում, հայազգի պաշտոնյաների նշանակում և այլն): Չբավարարվելով ձեռք բերվածով՝ Պապիկ Նորաշխարհյանի ջոկատները պայքարը շարունակեցին լեռնային անմատչելի վայրերում: Մարաշի փաշան շուտով ստիպված եղավ Պապիկ իշխանին ճանաչել Զեյթունի քաղաքագլուխ:

Պապիկ Մարկոսի Ենիտունյանը չունեցավ երկար կյանք: «Այս պատվական անձը հիվանդությամբ կը մեռնի 1886 թվականի օգոստոսի 21-ին 40 տարում և կթաղվի Ս. Աստվածածին վանքի բակը»[38]: Կան ենթադրություններ, որ Պապիկ իշխանին թունավորել են թուրքական իշխանությունները: Նկատենք, որ Ենիտունյանների տոհմը տվել է նաև նշանավոր այլ գործիչներ: 1860-ական թվականներին, օրինակ, զեյթունցիների ազատագրական պայքարում աչքի է ընկել Աստվածատուր իշխանը, իսկ 1895-1896 թվականների նշանավոր ապստամբության ժամանակ՝ Պապիկի կրտսեր եղբայր Նազարեթ Չավուշը:

1880-ական թվականների սկզբներին զեյթունցիներին զինված ելույթներով արձագանքեցին Վասպուրականի, Մոկսի, Սասունի, Ալաշկերտի և արևմտահայ այլ շրջանների բնակիչները: Զինված պայքարի գաղափարախոսությունը հետզհետե գործնական կիրառություն ստացավ:

Ազատագրական պայքարի գաղափարներ էր արծարծում նաև Թիֆլիսում լույս տեսնող «Մշակ» թերթի խմբագիր Գրիգոր Արծրունին: Նա գտնում էր, որ արևմտահայ գյուղացին մի ձեռքով պետք է մուրճ ու արոր բռնի, իսկ մյուսով՝ հրացան: Միայն այդպես էր հնարավոր պաշտպանել ազգի գոյությունը:

---

[37] **Ներսիսյան Մ.,** նշվ. աշխ., էջ 136:

[38] **Գալուստեան Գ.,** Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Զէյթուն, Նիւ Եօրք, 1934, էջ 145:

Զինված պայքարի գաղափարախոսներ էին նաև հայ գրողներ Րաֆֆին, Ռաֆայել Պատկանյանը, Ծերենցը և Մուրացանը: Րաֆֆին իր հրապարակախոսական հոդվածներով և գեղարվեստական ստեղծագործություններով («Ջալալեդդին», «Խենթը», «Կայծեր» վեպերով) բարձրացնում էր զենքի միջոցով ազատագրվելու գաղափարը: Ռաֆայել Պատկանյանը խորհում էր իր ժողովրդի թույլ ձեռքի մեջ պողպատե սուր դնելու մասին: Մուրացանի «Գևորգ Մարզպետունի» վեպի հերոսը ապացուցում էր, որ «մի ծաղկով էլ գարուն կգա», այսինքն՝ նույնիսկ մեկ անձը կարող էր ժողովրդի մեջ ազատության հուր բորբոքել: Ծերենցի «Երկունք Թ դարու» վեպի հերոս Խութեցի Հովնանը գլխավորում էր տեղի հայության պայքարը արաբ նվաճողների դեմ: Այդ հերոսների օրինակով հայ գրողները ժողովրդի մեջ աստիճանաբար ներարկում էին զինված պայքարի ելնելու գաղափարը[39]: Հենց այդ մտայնությունն էլ նպաստեց ազատագրական նպատակներ հետապնդող խմբակների ստեղծմանը:

Եվրոպական առաջադիմական գաղափարների ներթափանցումը հայության մեջ խթանել էր արևելահայ մտավորականությանը ուղիներ որոնել արևմտահայության ազատագրության համար: Այդ նպատակով 1869 թվականին Ալեքսանդրապոլում (Գյումրի) ստեղծվեց «Բարենպատակ ընկերությունը»՝ ուսուցիչ Արսեն Կրիտյանի ղեկավարությամբ, իսկ 1874 թվականին՝ Ղարաքիլիսայում (Վանաձոր) «Հայրենիքի սիրո գրասենյակ» խմբակը: Խմբակների ամդամների մեջ կային նաև կանայք, որոնք ազգային-ազատագրական պայքարին նվիրված ուսուցչուհիներ էին: Նշված խմբակի անդամներից մեկը երկու անգամ այցելել էր Արևմտյան Հայաստան:

[39] **Գալուստեան Գ.,** նշվ. աշխ., էջ 145:

1876 թվականին նշված երկու խմբակներն էլ հայտնաբերվեցին ցարական կառավարության կողմից և ցրվեցին, իսկ Արսեն Կրիտյանը բանտարկվեց՝ զրկվելով ուսուցչություն անելու իրավունքից[40]:

1882 թվականին մի խումբ հայ ուսանողներ Մոսկվայում հիմնադրեցին «Հայրենասերների միություն» կազմակերպությունը, որը գտնվում էր ռուս հեղափոխական նարոդնիկների ազդեցության տակ: Կազմակերպությունն ուներ իր տպագիր օրգանը՝ «Ազատության ավետաբեր» լրագիրը, որը հայ իրականության առաջին քաղաքական թերթն էր: Այդ կազմակերպությունն ունեցավ մի քանի տարվա կյանք[41]:

Ազատագրական գաղափարները նոր ուժով բորբոքվեցին Վանում, երբ Բեռլինի վեհաժողովից հիասթափված Մ. Խրիմյանը 1879 թվականին վերադարձավ Վան: Այստեղ էին նաև վարժապետանոց բացած Մկրտիչ Փորթուգալյանը և Վանի ռուսական փոխհյուպատոս Կոստանդին Կամսարականը: Նրանց հովանավորությամբ 1879 թվականի վերջին Վանում ստեղծվեց «Սև խաչ» գաղտնի ընկերությունը, որն ուներ իր օրինական և ապօրինի օրգանները:

«Սև խաչի» գործունեությունը աստիճանաբար մարեց, երբ կառավարությունը Վանից հեռացրեց Մկրտիչ Փորթուգալյանին և Մկրտիչ Խրիմյանին, իսկ փոխհյուպատոս Կոստանդին Կամսարականին տեղափոխեցին այլ վայր: Որոշակի առկայծումներով «Սև խաչն» իր գոյությունը պահպանեց մինչև 1880-ական թվականների կեսը:

Գաղտնի կազմակերպություններից էր նաև 1881 թվականին ստեղծված Էրզրումի կամ Կարինի «Պաշտպան հայրենյացը»: Նրա ղեկավար մարմինը կոչվում էր Գերագույն խորհուրդ[42]: Այն բաղկացած էր յոթ հոգուց, մեկը՝ խորհրդակցական, վեցը՝ հիմնական ձայնի իրավուն-

[40] Հայոց պատմություն, բուհական դասագիրք, խմբ.՝ պրոֆ. Հ. Սիմոնյան, Երևան, 2012, էջ 354, 356-357:

[41] **Ներսիսյան Մ.,** նշվ. աշխ., էջ 155:

[42] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 164-165, նաև՝ Հայոց պատմություն, բուհական դասագիրք, էջ 362:

քով: Կազմակերպությունն ստեղծվել էր խիստ գաղտնիության պայմաններում: «Պաշտպան հայրենյացը» ինքնապաշտպանական նպատակներով ստեղծված կազմակերպություն էր, որի հիմնական շարժիչ ուժը քաղաքի և գյուղի արհեստավորներն ու երկրագործներն էին: Նրա հիմնադիր անդամներից Խաչատուր Կերեկցյանը մեկնել էր Վան և Մ. Խրիմյանի միջոցով կապ հաստատել «Սև խաչի» անդամների հետ: Կարինի հոգևոր առաջնորդ Մաղաքիա Օրմանյանը օգնում էր կազմակերպությանը ֆինանսական միջոցներով և խորհուրդներով: Կազմակերպությունը կապեր էր հաստատել նաև Կ. Պոլսի պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի և «Մշակ» թերթի խմբագիր Գրիգոր Արծրունու հետ:

1882 թվականին կազմակերպությունը պատահաբար հայտնաբերվեց կառավարության կողմից: Սկսվեցին զանգվածային ձերբակալությունները: Նրանց դատավարությունն սկսվեց 1883 թվականի ամռանը: Դա առաջին քաղաքական դատն էր հայերի նկատմամբ: Թուրքական պատժաչափերը ոչ ոք չկրեց: Պատրիարքի միջամտությամբ նրանց մեծ մասը 1884 թվականի հուլիսին ազատվեց: «Պաշտպան հայրենյացը» փառաբանվեց ժողովրդի կողմից, նրա մասին երգեր հյուսվեցին: Մեր ժամանակներն է հասել «Ձայն մը հնչեց Էրզրումի հայոց լեռներեն» երգը[43]:

1880-ական թվականներին ստեղծվեցին բազմաթիվ այլ կազմակերպություններ, որոնք ժողովրդի մեջ արթնացնում էին ազգային համախմբման, ինքնագիտակցության և պայքարի գաղափարներ:

Գաղտնի կազմակերպությունների ստեղծումը պարարտ հող նախապատրաստեց ազգային կուսակցությունների առաջացման համար: Առաջին հայ քաղաքական կուսակցությունը ծնունդ առավ Վանում, որտեղ դեռևս չէին մարել «Սև խաչի» գործունեության կայծերը: Իբրև քաղաքական անբարեհույս անձ Վանից արտաքսվելուց հետո Մկրտիչ

[43] **Ներսիսյան Մ.,** նշվ. աշխ., էջ 166-167:

Փորթուգալյանը հաստատվեց Ֆրանսիայի Մարսել քաղաքում և սկսեց հրատարակել «Արմենիա» թերթը: «Սև խաչի» նախկին անդամները, որոնք հուսալքվել էին Մկրտիչ Փորթուգալյանի արտաքսումով, աստիճանաբար նորից համախմբվեցին, և 1885 թվականին խիստ գաղտնիության պայմաններում Վանում ծնվեց առաջին քաղաքական կուսակցությունը[44]: Նրա անդամները իրենց ուսուցչի հրատարակած թերթի անունով կուսակցությունը կոչեցին «Արմենական»: Կուսակցության փաստական ստեղծողը և ղեկավարը Մկրտիչ Թերլեմեզյանն (Մկրտիչ Ավետիսյան (1864-1896)) էր: Նա հետագայում հոր անունով կոչվեց Ավետիսյան:

1890-ականներին ստեղծած իրենց առաջին ծրագրում իբրև կուսակցության առաջնային նպատակ մատնանշում էին թուրքական բռնապետությունը հեղափոխության միջոցով տապալելու անհրաժեշտությունը: Նրանք գտնում էին, որ պետք է ժողովրդին նախապատրաստել հեղափոխության համար, զինախմբեր ստեղծել: Ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու համար անհրաժեշտ էր զենք հայթայթել: «Արմենիայի» օրինակները և զենք Վան փոխադրելու ժամանակ զոհվեցին առաջին երիտասարդ արմենականներ արևելահայ Վարդան Գոլոշյանն ու վանեցի Հովհաննես Ագրիպասյանը:

Արմենականների գործունեությունը Վանում մեծ թափ ստացավ 1890-ական թվականների երկրորդ կեսին՝ թուրքական կառավարության ձեռնարկած զանգվածային կոտորածների ժամանակ: 1896 թվականի Վանի ինքնապաշտպանական մարտերը ղեկավարում էր Մկրտիչ Ավետիսյանը: Նա իր շուրջը համախմբեց ոչ միայն արմենականներին, այլև դաշնակցականներին ու հնչակյաններին՝ ուժգին հակահարված տալով թուրքական ուժերին: Մի խումբ երիտասարդների հետ Պարսկաստան անցնելու ճանապարհին նա էլ զոհվեց: Ծանր կորուստներ ունեցած կուսակցությունն իր գոյությունը պահպանեց մինչև

[44] Հայոց պատմություն, բուհական դասագիրք, էջ 370-372:

20-րդ դարի երկրորդ տասնամյակը: Կուսակցությունը մեծ մասնակցություն ունեցավ 1915 թվականի Վանի ինքնապաշտպանական մարտերին, իսկ 1921 թվականին միավորվեց քաղաքական այլ ուժերի հետ: Ստեղծվեց «Ռամկավար-ազատական կուսակցությունը»:

1887 թվականին Ժնևում սովորող մի խումբ ուսանողներ հայտարարությամբ դիմեցին «Արմինիայի» խմբագիր Մ. Փորթուգալյանին[45]: Նրանք առաջարկեցին համախմբել ազգային-ազատագրական ուժերը և ստեղծել միասնական հեղափոխական կուսակցություն: Մ. Փորթուգալյանը տպագրեց այդ հայտարարությունը, սակայն մերժեց առաջարկը: Դրանից հետո Ժնևի խումբը հեռացավ «Արմենիայից» և հենց 1887 թվականին հրատարակեց «Հնչակ» թերթը, որն այդպես էր կոչվում Գերցենի և Օգարյովի «Колокол» թերթի նմանությամբ: Նրա ղեկավար անդամներն էին Ավետիս Նազարբեկյանը, Մարո Վարդանյանը, Ռուբեն Խանազատը և ուրիշներ: Նրանք գտնվում էին ռուս նարոդնիկների ազդեցության տակ, որոնց պայքարի եղանակները, հատկապես ահաբեկչությունը, գրավում էին հնչակյաններին: Նրանք կապված էին նաև Ժնևում գործող Գ. Պլեխանովի «Աշխատանքի ազատագրություն» մարքսիստական խմբի հետ: 1888 թվականին «Հնչակ» թերթում հրատարակվեց կուսակցության ծրագիրը, որի մեջ նախատեսվում էին գործունեության հեռավոր և մոտակա նպատակները[46]: Մոտակա նպատակը թուրքական բռնապետությունից Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումն էր, որի իրագործման միջոցներն էին ագիտացիան, պրոպագանդան և տեռորը: Արևմտյան Հայաստանն ազատագրելուց հետո նախատեսվում էր նաև պարսկահայերի, ռուսահայերի ազատագրումը: Հայության հատվածների միավորումից պետք է ստեղծվեր դեմոկրատական հանրապետություն: Հեռավոր նպատակը սոցիալիզմի կառուցումն էր ողջ մարդկության համար, որը վերջ կդներ մարդու

[45] Հայոց պատմություն, բուհական դասագիրք, էջ 376-377:
[46] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 381:

շահագործմանը մարդու կողմից: «Հնչակում» հրատարակված այդ ծրագիրը հայտարարեց կուսակցության ստեղծման մասին:

1889 թվականին նրանց ներկայացուցիչը մասնակցեց Երկրորդ ինտերնացիոնալի հիմնադիր ժողովին: Նույն թվականին էլ Խանազատն ու Կաֆյանը մեկնեցին Կ. Պոլիս, հանդիպումներ ունեցան նշանավոր հասարակական-քաղաքական գործիչների հետ: Նրանցից Արփիար Արփիարյանին ոգևորեց ծրագրի Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության հարցը, և նա իր ողջ խմբով մտավ «Հնչակյան կուսակցության» մեջ: 1890 թվականին Տրապիզոնում ստեղծվեց կուսակցության առաջին մասնաճյուղը, որը կապեր հաստատեց Կ. Պոլսի հնչակյանների հետ: Միացյալ ջանքերով 1890 թվականի հուլիսի 15-ին կազմակերպվեց Գում Գափուի ցույցը, որը գնդակոծվեց կառավարության կողմից:

«Հնչակյան կուսակցության» ուժեղ մասնաճյուղեր ստեղծվեցին մի շարք հայաշատ վայրերում: Կուսակցության ներսում եղած սոցիալիզմի վերաբերյալ տարաձայնությունները հարթելու համար 1896 թվականի հունվարին Լոնդոնում հրավիրվեց պատգամավորական ժողով: Այնտեղ արևմտահայ հնչակյանները՝ Ա. Արփիարյանի և Մ. Տամատյանի ղեկավարությամբ, պահանջում էին, որ կուսակցությունը հրաժարվի սոցիալիզմի քարոզչությունից և ղեկավարման կենտրոնացված սկըզբունքից: Այդ ժամանակ կուսակցությունը բաժանվեց 2 թևի: 1896 թվականին Լոնդոնի պատգամավորական ժողովում արևմտահայ թևը ստացավ «Վերակազմյալ հնչակյաններ» անվանումը[47] : Նրանք հետագայում կատաղի պայքար սկսեցին իրար դեմ, որը հաճախ ավարտվում էր երկու թևի գործիչների սպանություններով:

Թիֆլիսում տարբեր հեղափոխական կազմակերպությունները միավորվեցին Ք. Միքայելյանի ղեկավարած հայ նարոդնիկների խմբի

[47] Հայոց պատմություն, բուհական դասագիրք, էջ 390- 391:

հետ[48]: Այդ ընթացքում որոշվեց արևմտահայերի ազատագրության համար պայքարող բոլոր խմբերի միավորումով ստեղծել «Հայ հեղափոխականների դաշնակցություն» կուսակցությունը: 1890 թվականի սեպտեմբերին լույս տեսավ նրա «Մանիֆեստը», որտեղ գործունեության նպատակը հայտարարվում էր «Թուրքաց Հայաստանի քաղաքական ազատությունը»: Ընտրվեց կենտրոնական վարչություն: Միավորվելու համար բանակցություններ սկսվեցին նաև Թիֆլիս եկած հնչակյան Խանազատի հետ: Վերջինս պնդում էր, որ կուսակցության ծրագրում դրվեն սոցիալիզմի սկզբունքները: Դրան դեմ դուրս եկան Ք. Միքայելյանն ու Ս. Զավարյանը: Կուսակցությունների միավորմանը դեմ էին հնչակյաններից Նազարբեկյան ամուսինները: Միությունը չկայացավ: «Հայ հեղափոխականների դաշնակցությունը» գործունեության առաջին ամիսներին իր կազմակերպչական ցանցերը տարածեց Անդրկովկասում, թափանցեց Արևմտյան Հայաստան, նաև Ռուսաստանի հայաշատ վայրերը: Կուսակցության առաջին ընդհանուր ժողովը տեղի ունեցավ 1892 թվականին[49]: Քննարկվեցին բոլոր վիճելի հարցերը: Կուսակցության գործելակերպի քննարկման ժամանակ սուր քննադատության ենթարկվեց կենտրոնացված ղեկավարության համակարգը: Հաղթեց Ս. Զավարյանի և Հ. Դավթյանի կողմից առաջադրված ապակենտրոնացման սկզբունքը, որը դարձավ կուսակցության հետագա ընդարձակմանը նպաստող ամենամեծ գործոնը: Այդ ընթացքում կուսակցությունը վերանվանվեց «Հայ հեղափոխական դաշնակցություն»:

«Դրոշակի» 1894 թվականի համարներում տպվեց «Մեր ծրագիրը»[50]: Ծրագրային հարցերում կուսակցությունը պետք է լիներ միասնական և կենտրոնացված: Ծրագիրը բաղկացած էր երեք մասից՝ «Նպատակ», «Միջոցներ», «Կազմակերպություն»: Կուսակցության

[48] **Վարդանյան Հ.,** Արևմտահայերի ազատագրության հարցը, Երևան, 1967, էջ 293:
[49] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 391-392:
[50] Հայոց պատմություն, բուհական դասագիրք, էջ 392:

նպատակն էր ընդհանուր ապստամբության միջոցով Արևմտյան Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական ազատությունը: Միջոցներն էին մարտական խմբերի ձևավորումը, ժողովրդին զինելը և ինքնապաշտպանության կազմակերպումը: «Կազմակերպություն» բաժինն ընդունում էր ապակենտրոնացման սկզբունքը: Առաջին ընդհանուր ժողովին հաջորդած տարիները եղան ՀՅԴ-ի ընդարձակման շրջանը: Անդրկովկասի բոլոր նահանգներում և հայաշատ վայրերում, Հյուսիսային Կովկասում, ռուսական բոլոր գաղթավայրերում ստեղծվեցին տեղական մարմիններ: Ուժեղ կառույցներ ձևավորվեցին Ատրպատականում, Վան-Վասպուրականում, ապա նաև Օսմանյան կայսրության հայաշատ վայրերում:

1890-ական թվականների երկրորդ կեսից սկսած՝ ՀՅԴ-ն աստիճանաբար դարձավ ամենաազդեցիկ համահայկական կուսակցությունը[51]: Հայ ազգային կուսակցությունները, չնայած իրենց ոչ համերաշխ գործելակերպին, մեծ աշխատանք կատարեցին ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության արթնացման, ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործում:

Երբ 1890 թվականի օգոստոսին վերջնականապես ՀՅԴ-ն ձևավորվեց, բազմաթիվ հեղափոխական հայուհիներ մտան նրա կազմում և դարձան նորակազմ կուսակցության աջակիցները: Դժբախտաբար, մեզ չի հասել նրանցից շատերի անունները, գիտենք միայն, որ ազատագրական պայքարի գաղափարներով ոգևորված հայուհիների խմբակներից մեկի գլխավոր կենտրոնավայրը Ն. Մատինյանների բնակավայրն էր, որոնց մեջ աչքի էին ընկնում Նիկոլ Մատինյանի երկու քույրերը՝ **Նատալյան և Սաթենիկը, Ս. Զավարյանի քույր Մարիամը, Ժենյա Ադամյան-Քալանթարյանը, քույրը՝ Թամարա Ադամյանը, Վարդան Գոլոշյանի քույրը՝ Դարիա Գոլոշյան-Թադևոսյանը, Նատալյա Ամիրխանյանը** և ուրիշներ:

[51] **Վարդանյան Հ.,** նշվ. աշխ., էջ 289-290:

Այս բոլոր հայուհիները, գրեթե առանց բացառության, ավարտել էին Թիֆլիսի կանանց գիմնազիան (լիցեյը) և զանազան դպրոցների մեջ պաշտոնավարելով, ցանկանում էին այդ ճանապարհով օգտակար լինել հայոց ազատագրական շարժմանն ու հեղափոխական գործին:

ՀՅԴ-ն, խոշոր աշխատանքներ ծավալելով Պարսկաստանում, բնականաբար, պետք է ունենար բազմաթիվ օժանդակ ուժեր, որոնց մեջ իրենց կարևոր բաժինն են ունեցել կանայք, սակայն թվարկել բոլոր կանանց անհնար է, քանի որ նրանք շատ են եղել: Նրանցից ոմանք նպաստել են զենք, զինամթերքի փոխադրության և պահեստավորման գործին, շատերը պատսպարել և խնամել են գաղափարական գործիչներին և մարտիկներին, օգտակար են եղել հանգանակության և այլ հարցերում[52]:

Հայրենիքի ազատագրման, փրկության գաղափարը աստիճանաբար ժողովրդականանում էր: Հայուհիներից շատերը, ներգրավվելով կուսակցական գործունեության մեջ, լինելով շատ համեստ դիրքի և ըմբռնումների կանայք, իրենց ուժերի ներածին չափով նպաստում էին ընդհանուր գործին: Այդպիսի նվիրյալներ էին **օրիորդներ Փուղինյանը** և **Մարո Մակարյանը**, որոնք ՀՅԴ գաղափարախոսությանը հավատարիմ օրիորդներ էին: Նրանք Կովկասից անցել էին Պարսկաստան, զբաղվում էին ուսուցչությամբ և իրենց ուժերի սահմաններում ամեն կերպ աշխատում էին օգտակար լինել ՀՅԴ-ին[53]:

* * *

Արևմտահայ ազգային-ազատագրական պայքարի մեջ մեծ տարածում գտավ հայդուկային կամ ֆիդայական շարժումը: «Հայդուկ» հունգարերեն բառ է, նշանակում է «պարտիզան», իսկ «ֆիդայի» արաբերեն բառ է, նշանակում է «անձնազոհ»:

---

[52] **Գիւլխանդանեան Ա,** Յեղափոխական հայուհիներ, առաջին մաս, Փարիզ, 1939, էջ 39-40:

[53] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 61-62:

Հայդուկային շարժումն Արևմտյան Հայաստանում սկսվեց 19-րդ դարի 80-ական թվականների կեսերից, այն իր սուր ծայրով ուղղված էր բոլոր տեսակի ճնշողների և բռնակալների դեմ: Մեծ մասամբ իբրև ճնշող և բռնակալ հանդես էին գալիս քուրդ ռազմական ավագանին՝ ցեղապետերը, և թուրք պաշտոնյաները: Վրիժառու հայդուկի զենքն անհրաժեշտության դեպքում ուղղվում էր նաև հայ մատնիչների դեմ: Չհանդուրժելով լկականքները՝ հայ գյուղացին մի որևէ քուրդ աղա կամ թուրք ոստիկան սպանելուց հետո թողնում էր տուն, տեղ, ընտանիք և բարձրանում լեռները: Երբեմն մենակ, երբեմն խմբով կապ պահպանելով շրջակա հայկական գյուղերի հետ՝ հայդուկներն ապաստանում էին լեռներում: Նրանք անսպասելիորեն հարձակվում էին կառավարական զորքերի, քուրդ հրոսակախմբերի կամ հարկահանների վրա: Հայդուկային խմբերն առաջնորդվում էին չգրված օրենքներով. այնտեղ տիրում էր երկաթյա կարգապահություն:

Առաջին հայդուկներից էր 1863 թվականին Սասունի Բռնաշենի շրջանի Կոռթեր գյուղում ծնված Արաբոն (Առաքել Մխիթարյան): Չհանդուրժելով քուրդ ցեղապետերի վայրագությունները՝ նա որոշել էր նրանց պատասխանել «ակն ընդ ական» սկզբունքով: Արաբոն հանդուգն էր, արի, վեհանձն. պաշտպանում էր հասարակ գյուղացուն՝ անկախ ազգությունից: Բռնագրավում էր հարուստների ունեցվածքը և բաժանում բոլոր գյուղացիներին: 1885 թվականից սկսած՝ քրդական ցեղերի և օսմանյան բռնապետության դեմ զինված պայքար էր ծավալվել: Սկզբնական շրջանում Արաբոն գործում էր միայն Բռնաշենի սահմաններում՝ որպես հենակետ ունենալով Ս. Աղբերիկ վանքը: Հետագայում Արաբոյի գործունեությունը ընդլայնվեց՝ ընդգրկելով ամբողջ Մուշն ու Սասունը: Նրա ազդեցությունը հատկապես մեծացավ այն բանից հետո, երբ նրան միացավ Առաքելոց վանքի շրջանում գործող հայտնի ֆիդայապետ Մխոն: Արաբոյի մերձավոր զինակիցներից էին ֆիդայական շարժման նշանավոր դեմքերից Ալիզոնանցի Լևոնը,

Գևորգ Չաուշը, Գոմերցի Հովիկը, Սաղտունցի Գալշո Մանուկը և ուրիշներ:

1893 թվականին՝ Կովկասից զենք տեղափոխելու ժամանակ, Արաբոյի 16 հոգանոց խումբը շրջապատվեց թշնամու կողմից Մշո դաշտի ճանապարհին՝ Գյալեռաշի ձորում: Արաբոն զոհվեց իր 5 ֆիդայի զինակիցների հետ միասին:

Ֆիդայական շարժումները վերելք ապրեցին, երբ նրանց գործունեությունն սկսեցին ղեկավարել ազգային կուսակցությունները[54]:

Հայդուկային շարժման ականավոր դեմքերից էր Արմենակ Ղազարյանը: Նա ծնվել է 1864 թվականին Սասունի Աիրոնք գյուղում: Իբրև ֆիդայի՝ հայտնի է դարձել Հրայր Դժոխք, «Ուրվական» անուններով: Նրա նպատակն էր ոչ թե ստեղծել ֆիդայական խմբեր, այլ առաջացնել համաժողովրդական շարժում: Լեռ բարձրանալու փոխարեն նա շրջում էր գյուղից գյուղ՝ ըմբոստության ոգին ժողովրդի մեջ տարածելու համար[55] :

Հենց որ ՀՅԴ-ն իր գործունեությունն սկսեց Տարոնում, Հրայրն ընդունվեց նրա շարքերը: Նա թղթակցում էր և՛ «Հնչակին», և՛ «Դրոշակին», պախարակում նրանց միջկուսակցական տարաձայնությունները: Նա իրատես գործիչ էր. չէր հավատում Եվրոպայի խաբուսիկ հույսերին, ոչ էլ թուրքերի խոստումներին: Նա գործուն մասնակցություն ունեցավ Սասունի 1894 թվականի ինքնապաշտպանական մարտերին և զոհվեց 1904 թվականի Սասունի ապստամբության վճռական կռվում:

Ֆիդայական շարժման անվանի հայդուկապետերից էր Սերոբ Վարդանյանը՝ Ախլաթի շրջանի Սոխորդ գյուղի գյուղապետի կրտսեր եղբայրը: Իր վրա հարձակված քրդերից մեկին սպանելուց հետո նրան փախցրել են սկզբում Կ. Պոլիս, ապա՝ Ռումինիա: Այնտեղ հայդուկային խումբ է կազմել և 1895 թվականին վերադարձել Ախլաթ:

---

[54] Հայոց պատմություն, բուհական դասագիրք, էջ 421-422:

[55] Տե՛ս նույն տեղում:

1896-1897 թվականներին ողջ գավառում նա կազմակերպել է ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը: Այդ պատճառով ժողովուրդը նրան սկսել է կոչել Աղբյուր Սերոբ, այսինքն՝ «կյանք պարգևող»: 1897-1899 թվականներին ծավալված ֆիդայական շարժումը կոչվեց Սերոբյան շրջան:

Թեղուտ գյուղի վճռական ճակատամարտից հետո նա մի ողջ շաբաթ թաքնվեց ծյունապատ Նեմրութ լեռան կատարին: Այդ ժամանակներից ի վեր նրան կոչեցին նաև Նեմրութի Ասլան: Կառավարությունը մեծ գին հայտարարեց Աղբյուր Սերոբի գլխի համար: Գեղաշենի ռես Ավոն թունավորեց Աղբյուր Սերոբին՝ մատնելով նրան Բշարե Խալիլին[56]:

Գելիեգուզան գյուղում թունավորված Սերոբն իր ընտանիքի և ընկերների հետ դիմադրեց Բշարե Խալիլի զորքերին, բայց զոհվեց թշնամու սարսափը, ժողովրդի սիրելին: Սակայն նրա անունը անմար մնաց ժողովրդի հիշողության ծալքերում: Նրա մասին հյուսվեցին երգեր ու ասքեր:

Հարյուրավոր հայդուկների շարքում իր պատվավոր տեղն ուներ նաև Գևորգ Չաուշը: Նա հին հայդուկներից էր, մարտնչել էր բազմաթիվ խմբերում: Իր անձնազոհությամբ և սխրանքներով չէր զիջում Սերոբին, սակայն անմռունչ կատարում էր նրա հրամանները:

Գևորգը Չաուշը մղեց բազմաթիվ կռիվներ՝ Մազրայի, Շենիկի, Բերդակի, Պնավի մարտերը, որոնք բոլորն էլ հաղթական ավարտ ունեցան: Դրանցով նա սիրտ էր տալիս հայությանը, հավատ ներշնչում ֆիդայիների նկատմամբ, իսկ քուրդ ու թուրք շահագործողները վախենում էին Գևորգի պատժից: Նա դարձել էր անորսալի վրիժառու[57]: Կառավարությունը ուժեղացրեց նրան հետապնդելու գործունեությունը, և 1907 թվականին Սուլուխի կռվում Գևորգը զոհվեց, բայց նրա անունը

[56] Հայոց պատմություն, բուհական դասագիրք, էջ 421-422:
[57] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 424:

մնաց ժողովրդի սրտում՝ իբրև անձնազոհության և նվիրումի վսեմ օրինակ[58]:

Աղբյուր Սերոբի խմբի հայդուկներից էր Անդրանիկ Օզանյանը: Նա ծնվել է 1865 թվականի Սեբաստիայի վիլայեթի Շապին Գարահիսար քաղաքում: Սպանելով իր անմեղ հորը ծեծող թուրք պաշտոնյային՝ նա բանտարկվել է, ապա՝ փախչել Կ. Պոլիս, հետո՝ Ռումինիա:

Որոշ ժամանակ անց վերադարձել է Արևմտյան Հայաստան, հետո իր տեղն է գտել Աղբյուր Սերոբի խմբում, որտեղ աստիճանաբար մեծ հեղինակություն է ձեռք բերել: Սերոբի դահիճ Բշարե Խալիլի սպանությունն իրականացնելուց հետո դարձել է հայդուկապետ: Նրա հռչակն ավելի տարածվեց Առաքելոց վանքի ինքնապաշտպանության ժամանակ: Նահանգական իշխանությունները փորձեցին խաբեությամբ ծուղակը գցել Անդրանիկին և նրա խմբին, բայց դա նրանց չհաջողվեց:

Ժողովրդական հերոս Անդրանիկը բազմաթիվ հաղթական կռիվներ մղեց Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանի տարբեր վայրերում: Ռուսական բանակի հրամանատարության կողմից արժանացավ գեներալի բարձր աստիճանի, բայց հոգով միշտ մնաց հայդուկ, որը պատրաստ էր զոհվել իր ժողովրդի ու հայրենիքի համար:

Հայդուկային խմբերի մեջ նշանավոր դեր էին կատարում բազմաթիվ քաջակորով այլ հայորդիներ: Հայդուկային շարժումը հայ ազգային-ազատագրական շարժման փառավոր էջերից է: Այն նպաստեց ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության բարձրացմանը, ինքնապաշտպանությանը: Բազմաթիվ հայ խիզախ վրիժառուներ իրենց սխրանքներով անմահացան ժողովրդի սրտում՝ ապացուցելով, որ ավելի լավ է պատվով զոհվել իբրև մարդ, քան քարշ տալ խղճուկ, ստրկական գոյություն: Ինչպես իրավացիորեն նշում է հայ մեծանուն գրող Րաֆֆին, «հայդուկը բնական արտահայտություն է բռնակալության լծի տակ ճնշված, հարստահարությունից տանջված և յուր մարդ-

[58] Հայոց պատմություն, բուհական դասագիրք, էջ 425:

կային բոլոր իրավունքները կորցրած ժողովրդի կյանքի… Թողնում է յուր հասարակությունը, առանձնանում է մթին անտառների խորքում, սարերի անմատչելի փապարներում, և այնտեղ, որպես մի փոքրիկ թագավոր, լեռների ազատ որդին սկսում է տիրել ամայության վրա…»[59]:

Հայտնի է, որ դեռևս 19-րդ դարի 70-80-ական թվականներին Թիֆլիսում մի շարք հայ օրիորդներ հանդես եկան իրենց զորեղ անհատականությամբ և քաջություն ունեցան ոչ միայն արհամարհելու այն ժամանակվա հայ հասարակական նեղմիտ հայացքները, այլև մի կողմից կարողացան պայքարել կնոջ իրավունքների համար, մյուս կողմից հայ տղամարդու կողքին և նրա հետ համահավասար մասնակցեցին մշակութային աշխատանքներին, նաև հայ հասարակական-հեղափոխական գործերին, ազգային-ազատագրական պայքարին: Այդ հայրենասեր օրիորդների մեջ հեղափոխական, հայոց ազատագրական շարժման աշխատանքների կազմակերպման ասպարեզում առաջնության պատիվը պատկանում էր **Թամարա Ադամյանին**: Նրա որդեգրած գաղափարները ունեցան իրենց հետևորդները, որոնց թիվը աստիճանաբար ավելի ու ավելի շատացավ: Պատահական չէ, որ 1890-ական թվականների նախօրյակին, երբ արևմտահայ դատը գերազանցապես զբաղեցնում էր հայ մտավորականությանը, որոշակի քանակ էին կազմում այն օրիորդներն ու կանայք, որոնք նվիրված էին արևմտահայ դատի համար կազմակերպված խմբակների մեջ:

1888-1889 թվականներին Թիֆլիսում կազմակերպված «Երիտասարդ Հայաստանի» մեջ նրանք արդեն որոշ դեր էին խաղում, իսկ ՀՅԴ-ի ստեղծման ժամանակաշրջանում նրանցից ոմանք, եթե ոչ անմիջապես, գոնե կողմնակի մասնակցություն ունեցան ու նպաստեցին ՀՅԴ-ի ստեղծման գործին:

[59] **Րաֆֆի,** Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հ. 11, էջ 96:

Հեղափոխական հայուհիներից հայ ազատագրական շարժման նվիրյալներից էր վերոնշյալ **Թամարա Ադամյան-Ներսեսյանը (1862-1889):** Առաջին հեղափոխական հայուհիները բոլորն էլ Թիֆլիսից էին: Թիֆլիսը, Վրաստանի մայրաքաղաք լինելուց բացի, նաև հայկական կենտրոն էր: 1880-ական թվականներին 300 000 բնակիչներից 120 000-ը հայեր էին, 80 000-ը՝ վրացիներ, 70 000-ը՝ ռուսներ, 30 000-ը՝ այլազգիներ[60]: Կովկասի ամբողջ կենտրոնը՝ Թիֆլիսի բոլոր մեծ հիմնարկություններով՝ թատրոն, գրադարան, դրամատուն թե վաճառատուն, հայերին էր պատկանում: Քաղաքային պաշտոնյաների մեծամասնությունը հայեր էին, օրինակ՝ քաղաքապետը, վարչության անդամները, քաղաքային բժիշկները, ուսուցիչները և այլն: Բազմաթիվ վարժարանների գոյության շնորհիվ հայերի կրթական մակարդակը բարձր էր և կային միջնակարգ և բարձրագույն ուսումնառությամբ բազմաթիվ հայեր:

1880-ական թվականներին Ռուսաստանում տեղի ունեցած հեղափոխական շարժումների արձագանքները Թիֆլիս հասան և Անդրկովկասի երիտասարդ մտավորականներն էլ ընկան «Նարոդնայա Վոլյա» («Ժողովրդական կամք») անունով ռուսական հեղափոխական կուսակցության ազդեցության տակ: Այդ կուսակցության համար առանձին ազգային քաղաքական հարցեր չկային, այլ բոլոր ազգերը եղբայրներ էին, և նրանց միակ նպատակը ցարիզմի տապալումն ու միջազգային սոցիալիզմի հաղթանակն էր[61]:

Թիֆլիսում կազմավորվեց «Նարոդնայա Վոլյայի» ղեկավար մարմինը, որը բաղկացած էր վեց հոգուց. երեքը՝ հայ, երեքը՝ վրացի: Այդ երեք հայերից մեկը 18-19 տարեկան, ռուսական Օրիորդաց գիմնազիայի ավարտական դասարանի աշակերտուհի Թամարա Ադամյանն

[60] **Խատիսեան Ա.,** Քաղաքապետի մը յիշատակները, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոստոն, 1932, մայիս, N 7:
[61] **Գիւլխանդանեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 93:

էր[62] : Թամարան մեծ անձնվիրությամբ էր կատարում իր գործը և բոլորին էր հիացնում: Նրա վճռականությունը մեծ ազդեցություն էր գործում խմբի անդամների և շրջապատի վրա: «Նարոդնայա Վոլյայի» ղեկավար մարմնի նոր պարտականություններից էին ղեկավարել և ավելացնել հեղափոխական խմբերի թիվը, կապ պահել Մոսկվայի և Պետերբուրգի հեղափոխական կոմիտեների հետ, միջոցներ ստեղծել՝ գաղտնի գրականություն ստանալու և տարածելու համար, գաղտնի պահել փախստական հեղափոխական գործիչների անունները, թաքցնել նրանց և այլն:

Նույն ժամանակաշրջանում գաղափարական այլ խմորումներ էին կատարվում: Հայությունը խորապես ազդված էր 1877-1878 թվականներից հետո ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով ստորագրված Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ և Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածներից: Հայոց դարավոր երազանքը պետք է կարծես իրականություն դառնար: Մյուս կողմից հայ մտավորականները իրենց հայրենասիրական գրություններով հայի հոգում անթեղված ազատության տենչն էին արծարծում և նրա սրբազան իրավունքների վերականգման ճանապարհն էին ցույց տալիս: Երիտասարդ գաղափարական ուժերը նվիրվում էին հայ ժողովրդի արդար դատի ու իրավունքի շահերի պաշտպանությանը, Հայկական հարցի լուծմանը և խանդավառ մթնոլորտ էին ստեղծում:

Հայկական այս շարժումները խոր ազդեցություն գործեցին միջազգային սոցիալիզմի գաղափարներին նվիրված հայ երիտասարդության վրա: Ի վերջո 1882 թվականին Թիֆլիսի հեղափոխական խմբակները և «Նարոդնայա Վոլյայի» ղեկավար մարմինները բաժանվեցին երկու ազգային ճյուղերի, և նույն թվականին կազմավորվեց Թիֆլիսի առաջին հայկական հեղափոխական մարմինը, որը պետք է ամբողջությամբ ծառայեր հայ ժողովրդի շահերին: Ինչպես գրում է այդ

[62] **Գիւլխանդանեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 93:

մարմնի անդամներից մեկը՝ Քրիստափոր Միքայելյանը, Թամարա Ադամյանն այս նորակազմ մարմնի աչքի ընկնող անդամներից էր[63]: Վերջինս ամբողջությամբ նվիրվեց հայ երիտասարդության հեղափոխական, ազգային դաստիարակության գործին: Նա ըմբռնում էր, որ պետք է սերտ շփում ստեղծել ոչ միայն մտավորական խավերի, այլև նոր ուժերի, այդ թվում՝ արևմտահայերի հետ: Արդարև, իրենց ընդարձակ տունը տրամադրեց մշեցի բանվորներին: Ժամանակի ընթացքում այդ տունը, որը բաղկացած էր 7-8 սենյակից ու պարտեզից, դարձավ տարագիր արևմտահայ երիտասարդության կենտրոնը: Թ. Ադամյանը և հեղափոխական այլ գործիչներ բանվորներին տարրական գիտելիքեր էին սովորեցնում և նրանց դաստիարակում էին հեղափոխական ոգով՝ միշտ ցույց տալով, որ իրենց կյանքի նպատակը լոկ գոյություն չէր, այլ արժևորել՝ այն նվիրելով ճնշված ազգի ազատության դատին[64]:

Չնայած Բեռլինի դաշնագրով Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ կատարելու մասին խոստումներին՝ շարունակվում էին թուրք կառավարության իրականացրած բռնությունները, կողոպուտը, աներևակայելի խժդժությունները: Իսկ դաշնագիրը ստորագրած մեծ պետությունները լռում էին: Հետզհետե ուժեղացավ այն համոզումը, թե ժողովուրդը միայն ազատագրական պայքարով կարող է ուզած արդյունքին հասնել:

Թ. Ադամյանը և նրա հեղափոխական ընկերները ևս համոզված էին, որ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը միայն զենքի ուժով էր հնարավոր ձեռք բերել: Եվ քանի որ բոլորն էլ պետք է հայրենիք վերադառնային՝ էապես նվիրվելու ազատագրական պայքարին, ուստի անհրաժեշտ էր, որ զինավարժությամբ զբաղվեին: Թամարան առաջնակարգ զինավարժ էր և մեծ եռանդով էր մասնակցում խմբային զինա-

[63] **Գիւլխանդանեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 13:
[64] Տե՛ս նույն տեղում:

վարժության փորձերին, որոնք ընթանում էին Թիֆլիս քաղաքից դուրս՝ Ստացմինդա կոչված լեռան մոտակայքում:

Խմբակների մեջ պարապմունքները ընթանում էին ոչ միայն նախկինի նման ռուսերենով, այլև հայերենով: Հայ գրականություն, հայոց պատմություն, արևմտահայ դատ և առհասարակ հայ կյանքի վերաբերյալ խնդիրները սկսվեցին արծարծվել ու քննարկվել նորակազմ խմբակներում: Ազատագրական պայքարի գործիչները, կանոնավոր կերպով հաճախելով Թամարայենց տուն, այնտեղ համախմբված բանվորներին նաև դաստիարակում էին ազատասիրական, հեղափոխական ոգով: Այս խմբակներին անդամակցել են և իրենց հերոսական գործերով աչքի ընկել հայտնի Արաբոն, Մարգար վարժապետը, Վարդենիսցին, Քավոր Պետրոսը և ուրիշներ:

Նորակազմ խմբերին միավորող և ղեկավարող մարմինը սկսեց հրատարակել խմորատիպ «Մունետիկ» անունով մի թերթ, որին մասնակցում էր Ա. Շիրվանզադեն՝ իբրև հայերենի լավ մասնագետ, որն աչքի էր ընկել հայ մամուլում՝ որպես սկսնակ գրող[65]: Այդ մարմնի ջանքերով էր, որ 1883 թվականին Արևմտյան Հայաստան անցան Ալեքսանդր Պետրոսյանը (Սանդալ), Տիգրան Փիրումյանը, Հայկ Մելիք-Դադայանը և Արսեն Թոխմախյանը[66]:

1883 թվականի աշնանը նորաստեղծ հայկական հեղափոխական մարմնի անդամները, որոնք նոր էին ավարտել միջնակարգ դպրոցը, կամ էլ համալսարանի ուսանողներ էին, որոշեցին գնալ Մոսկվա և այնտեղ էլ իրենց ուսումը շարունակել:

Թ. Ադամյանն ավարտել էր գիմնազիան, սակայն իր ուսումը անբավարար համարելով՝ որոշեց գնալ Մոսկվա՝ ուսանելու: Նշված ժամանակաշրջանում ոչ միայն ռուսական կառավարությունն էր դեմ կանանց համալսարանական ուսում ստանալուն, այլև հայ ժողովրդի ավանդության մեջ անսովոր երևույթ էր աղջկա համար լքել հայրենի

[65] **Գիւլխանդանեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 14:
[66] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 15:

տունը և գնալ հեռու երկրներ՝ ուսումնառության նպատակով: Սակայն արգելքները չխանգարեցին քաջ Թամարային: Թեև բնավորությամբ կենսուրախ էր և օժտված կանացի քնքուշ զգացումներով, սակայն միաժամանակ վճռական և համարձակ էր, նախաձեռնության ուժեղ ոգի ուներ և վարակիչ եռանդ[67]: Ի վերջո 1883 թվականի աշնանը նրան հաջողվեց ընդունվել Մոսկվայի համալսարան:

Այդ շրջանում Մոսկվայի հայ ուսանողները կազմել էին «Հայրենասիրական միություն» ընկերակցությունը, որի նպատակն էր քարոզչության միջոցով կազմակերպել Արևմտյան Հայաստանի, Ռուսաստանի և Անդրկովկասի երիտասարդությանը և արթնացնել զինյալ ապստամբության գաղափարը: Դեռևս 1882 թվականին «Հայրենասերների միությունը» սկսել էր հրատարակել առաջին հայ հեղափոխական թերթը՝ «Ազատության ավետաբեր» անվանումով[68]:

Երբ Թ. Ադամյանը Մոսկվա գնաց, ինքն էլ անդամագրվեց այդ միությանը և հետզհետե դարձավ գլխավոր անդամներից մեկը: Մոսկվայի համալսարանի ուսանողներից Ս. Տեր-Գրիգորյանը, որ Թիֆլիսում և Մոսկվայում աշխատակցել էր Թամարային, պատմում էր, թե իրենց շրջանի բոլոր ուսանողները մի առանձին պաշտամունք ունեին դեպի Թամարան և ամենամեծ սրբությամբ և անձնազոհությամբ պատրաստ էին կատարել նրա բոլոր հրահանգները[69]:

Նշված խմբակի ոգին էր Մոսկվայի գյուղատնտեսական ճեմարանի ուսանող Դավիթ Ներսեսյանը: Վերջինս «երկաթե տրամաբանությամբ» օժտված, խոհուն, պատրաստված, եռանդուն, վեհ գաղափարներով տոգորված անձ էր: Նա էր իրենց խմբակի թռուցիկները տարածում Անդրկովկասի բոլոր հայաշատ քաղաքներում, հեղափոխական խմբեր կազմում՝ նրանց կապելով Մոսկվայի հետ:

---

[67] **Գիլխանդանեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 13:
[68] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16:
[69] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 17:

Թամարան դեռևս Թիֆլիսից ճանաչում էր Դավիթին, իսկ Մոսկվայում նրանք մտերմացան և ամուսնացան: Սակայն շուտով հայտնի դարձավ, որ Դավիթը վարակված է թոքախտով և բժիշկների խորհրդով երիտասարդ զույգը ստիպված եղավ Մոսկվայից հեռանալ: Դավիթը հրավիրվեց Էջմիածնի ճեմարան՝ ուսուցանելու, այդ առաջարկը սիրով ընդունեց, քանի որ Արարատյան դաշտավայրի մեղմ կլիման իրեն օգտակար կլիներ: Սակայն, ապարդյուն, հարկադրաբար նրանք լքեցին քաղաքական-հասարակական կյանքը և անցան հայրենի Բաքվի նահանգի Գյոգչայի (Մարտունի) գավառի գյուղերից մեկը՝ հուսալով, որ գյուղական մաքուր օդը, հանգիստ և խաղաղ կյանքը առողջարար կարող են լինել: Սակայն Դավիթը օրեցօր հյուծվում էր: 1888 թվականին էլ վախճանվեց:

Թ. Ադամյանն մեծ անձնվիրությամբ խնամում էր ամուսնուն՝ հույսը չկտրելով, որ նա կապաքինվեր: Սակայն նա էլ վարակվեց և մահացավ 1889 թվականին: Դավիթի և Թամարայի միակ զավակը՝ Լևոնը, մեծացավ իր մորաքույրերի՝ հասարակական նշանավոր գործիչ **Ժենյա Ադամյան-Քալանթարյանի** և տաղանդավոր դերասանուհի **Սաթենիկ Ադամյանի** խնամատարությամբ: Ապագայում Լևոնը Բելգիայում կրթություն ստացավ «էլեկտրագիտություն» մասնագիտությամբ և 1917 թվականին Բաքվի հերոսամարտում կարևոր դերակատարում ունեցավ իր մասնագիտության շնորհիվ[70]:

Թ. Ադամյան-Ներսեսյանը մեր առաջին հեղափոխական հայուհին էր, որն իր ուժեղ անհատականությամբ, ազգային-քաղաքական գործերով ամուսնու կողքին իր հավասար մասնակցությամբ մեծ ազդեցություն ունեցավ Թիֆլիսի հայ օրիորդների շրջանում: Թեև ՀՅԴ կազմակերպվելուց մեկ տարի առաջ մահացավ, սակայն նրա նվիրումով խանդավառված օրիորդները 1890-ական թվականների նախօրեին ուղղակիորեն կամ կողմնակիորեն մասնակցեցին ՀՅԴ կազմակերպ-

[70] **Գիւլխանդանեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 18:

մանը և նրանից հետո էլ շարունակեցին իրենց աջակցությունը բերել կուսակցության աշխատանքներին:

19-րդ դարի երկրորդ կեսի ազատագրական շարժման նվիրյալներից էր **Ժենյա Ադամյան-Քալանթարյանը:**

Ժենյա Ադամյանը Թամարայի կրտսեր քույրն էր: Նա, հետևելով մեծ քրոջ օրինակին, շուտով անդամակցեց Թիֆլիսի հեղափոխական կուսակցությանը՝ «Նարոդնայա Վոլյային»: Երբ հայկական ազգային հոսանքը ուժեղացավ, Ժենյան ընկավ տարակուսանքի մեջ. իր հոգևոր և գաղափարական պաշարը ստանում էր երկու աղբյուրներից՝ հայկական և ռուսական: Մինչդեռ ազգային-հեղափոխական գործունեությունը պահանջում էր նվիրվել կա՛մ մեկին, կա՛մ մյուսին, ի վերջո հակվեց հայկականին: Նա 1888-1889 թվականներին որոշակի դերակատարություն ունեցավ «Երիտասարդ Հայաստան» կազմակերպության մեջ, իսկ 1890 թվականի օգոստոսին, երբ հիմնվեց ՀՅԴ կուսակցությունը, ինքն էլ մտավ այդ կուսակցության շարքերը և մինչև մահ հավատարմորեն ծառայեց նրան[71]:

Թիֆլիսի օրիորդաց գիմնազիան ավարտելուց հետո որոշեց մեկնել Արևմտյան Հայաստան և զբաղվել ուսուցչությամբ: Նա հավատացած էր, որ ազատագրական պայքարին հեղափոխական մարտիկի հիմնական գործը ժողովրդին ինքնապաշտպանության և ապստամբության նախապատրաստելու մեջ էր: Ուրեմն դաստիարակության գործը շատ կարևոր էր: Գիտեր, որ Արևմտյան Հայաստանի գավառներում ազատ զարգացում տեղի չէր ունեցել, դպրոցներ չկային կամ լինելու դեպքում էլ շատ անմխիթար վիճակում էին: Թերթեր չկային, և ժողովրդի միտքը լճացման մեջ էր: Ազատագրության, հեղափոխության գաղափարները տարածելու համար անհրաժեշտ էր առաջնահերթ զբաղվել դաստիարակության գործով:

[71] **Գիւլխանդանեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 18:

Ժ. Ադամյանի ծնողներն ու ազգականները համաձայն չէին, որ նրա նման երիտասարդ աղջիկը գնար արհավիրքներով լեցուն Արևմտյան Հայաստան: Սակայն Սիմոն Զավարյանը, որն այդ օրերին Տրապիզոնի հայոց դպրոցի տեսուչն էր, նրան հրավիրեց դպրոցում ուսուցանելու՝ վարժուհու պաշտոնով, և Ժենյան անդրդվելի էր իր որոշման մեջ[72]:

Դժբախտաբար, երբ հասավ Տրապիզոն, թուրքական կառավարությունը, կասկածելով նրան իբրև վտանգավոր հեղափոխականի, անմիջապես հեռացրեց երկրից: Վերադառնալով Թիֆլիս՝ Ժ. Ադամյանը նվիրվեց կուսակցական աշխատանքներին և տարիներ շարունակ անդամակցեց Թիֆլիսի ՀՅԴ կոմիտեին:

Ամուսնանալուց հետո էլ միշտ հավատարիմ մնաց իր սիրած կուսակցությանը: Նշանավոր դարձավ մանավանդ գաղտնի գործերի մեջ, որովհետև ոչ միայն զոհաբերության ոգով էր օժտված, այլև զգաստ էր, խոհեմ և աչալուրջ: Երբ ցարական լրտեսները որսի շների նման ամենուր հեղափոխականներ և նրանց տպարաններն էին փնտրում, Ժ. Ադամյանը տան մեջ կազմակերպեց ՀՅԴ առաջին գաղտնի տպարանը, որտեղ տպագրվեցին կուսակցության առաջին թռուցիկները և հավանաբար նաև «Դրոշակի» առաջին համարները[73]:

Իր գաղտնի գործունեության նկատմամբ մեծ վստահության ապացույցն էր նաև այն, որ հայ-թաթարական ընդհարումների պահից, երբ անհրաժեշտ էր մեծ քանակությամբ ռազմամթերք կենտրոնացնել Թիֆլիսում և այնտեղից գավառներ տեղափոխել, Ժ. Ադամյանի տունը տրամադրվեց ՀՅԴ կենտրոնական զինական մարմնին: Ամեն օր մեծ քանակությամբ հրացաններ ու փամփուշտներ էին բերում և մեծ զգուշավորությամբ ուղարկում անհրաժեշտ վայրերը:

Բազմիցս կուսակցության Արևելյան բյուրոն կարևոր հանձնարարություններ էր տվել Ժենյա Ադամյանին, և բոլորն էլ կատարվել էին

[72] **Գիւլխանդանեան Ա.,** նշվ. աշխ.,, էջ 41:
[73] Տե՛ս նույն տեղում:

ամենայն բարեխղճությամբ, զգուշությամբ և շրջահայացությամբ: Նա այնքան հարգանք վայելող կին էր, որ նույնիսկ հակառակորդներն էին նրա հետ հաշվի նստում: Թեև ծանրաբեռնված էր անձնական գործերով, սակայն համառ կամքի տեր լինելով՝ միշտ ժամանակ էր գտնում՝ կուսակցությանը ծառայելու համար[74]:

Ժ. Ադամյանն այն բախտավորներից էր, որը տեսավ Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումը: Նրա անկումից հետո անցավ Հյուսիսային Կովկաս՝ հանքային ջրերի շրջանը: Այնտեղ ևս կարևոր գործունեություն ունեցավ գաղթականների խնամատարության գործում. որբանոց բացեց՝ որբերին խնամելու և դաստիարակելու համար:

Ժ. Ադամյանը մահացել է խոր ծերության մեջ Հյուսիսային Կովկասում:

19-րդ դարի 2-րդ կեսի ազատագրական շարժման նշանավոր հայուհիներից էր **Նատալյա Ամիրխանյան-Մուրադյանը (1863-1921)**: Նա ծնվել է 1863 թվականին Երևանում: Նա ունևոր և կիրթ ընտանիքից էր: Գործի բերումով ծնողները Թիֆլիս էին փոխադրվել: Դեռ Օրիորդաց գիմնազիայի աշակետուհի լինելով՝ նա էլ Թամարա և Ժենյա Ադամյանների նման անդամակցել էր «Նարոդնայա Վոլյային» և 1882 թվականին նրանց հետ մտել հայկական հեղափոխական առաջին մարմնի մեջ՝ մեծ խանդավառությամբ նվիրվելով ազգային գաղափարների իրականացմանը: Ն. Ամիրխանյանը մեծ աշխատանքներ է կատարել նաև ՀՅԴ կազմակերպման գործում՝ սատարելով կուսակցության զարգացմանն ու զորացմանը[75]:

Ն. Ամիրխանյանն իր համար աշխատանքի յուրահատուկ ասպարեզ էր ընտրել: Ռուսական կառավարությունը մեծաթիվ միջնակարգ դպրոցներ էր բացել առաջին հերթին աղջիկների, ապա՝ տղաների համար. քաջատեղյակ էր, որ եթե աղջիկը սկսի ռուսերեն խոսել, տղաներն էլ հեշտությամբ ռուսախոս կդառնան: Նատալյայի նպատակը

[74] **Գիւլխանդանեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 41-42:
[75] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 23:

ձուլման աղետի դեմ պայքարելն ու նրա դեմն առնելն էր: Այդ պատճառով մեծ աշխատանքներ էր կատարում օտարանալու վտանգի տակ գտնվող, կիսով չափ կամ լիովին օտարացած երիտասարդ աղջիկների հայացման գործում: Մեծ եռանդով էր սովորեցնում հայոց լեզու, գրականություն և հատկապես տարածում էր օտար ասպարեզներում հայերեն գրքերի շրջանառմամբ զբաղվող «Հրատարակչական միության» լույս ընծայած աշխատությունները: Խմբակային պարապմունքներ սկսելու պահից Ն. Ամիրխանյանը ոգևորությամբ էր խոսում հայոց պատմության, արևմտահայ դատի, հայ ժողովրդի դարավոր իրավունքների վերականգման անհրաժեշտության մասին[76]: Աշակերտուհիները մեծ ուշադրությամբ հետևում էին, «ըմպում» նրա խոսքերը, կարծես ծարավ ինչ-որ մեկը «խմում էր լեռան վճիտ աղբյուրի ջրից»: Բոլորը զգում էին Նատալյայի ներքին բարոյական ուժը: Երբ նա խոսում էր զոհողության մասին, որին նրանցից յուրաքանչյուրը պետք է պատրաստ լիներ հայրենիքի ազատագրման համար, երիտասարդ աղջիկների սիրտն ու հոգին լցվում էին ազնիվ երազանքներով ու ձգտումներով[77]:

Ն. Ամիրխանյանն ամուսնացավ բժիշկ Մուրադյանի հետ: Մտածելով, որ հարազատ ժողովրդին ավելի օգտակար կլինեն, եթե գավառներում գործունեություն ծավալեն, երիտասարդ զույգը շրջեց հայկական գավառներում և ի վերջո հաստատվեց Ղարաքիլիսայում: Նատալյան երբեք ցավ չապրեց, որ Թիֆլիսի աշխույժ և եռանդուն կյանքից հետո հեռավոր և հետամնաց շրջան մեկնեց: Ընդհակառակը, անմիջապես գործի անցավ, իրեն կապեց շրջանի երիտասարդությանը և վերջինիս մղեց ազատագրական շարժման, հեղափոխական աշխատանքին: Ստեղծեց կանանց ու աղջիկների խմբեր և նրանց կապեց այդ ժամանակվա «Կարմիր խաչի» կենտրոնական խմբերի հետ:

[76] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 23:
[77] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 25:

Ն. Ամիրխանյանը հավատում էր քարոզչության անհրաժեշտությանը և խմբակային հավաքույթներում Րաֆֆու, Ահարոնյանի գրվածքներից ու «Դրոշակից» մեջբերումներ էր անում և հեղափոխական մտքերի վերլուծությամբ էր զբաղվում՝ նրանց յուրացումն ու տարածումը հեշտացնելու համար[78]:

Տարիներ շարունակ Ղարաքիլիսայի ՀՅԴ-ի կոմիտեի անդամ էր: Նրա տունը Ղարաքիլիսայում ապաստանող կամ այնտեղ գնացող հեղափոխական և գաղափարական գործիչների համար կենտրոնատեղի էր: Երբ թուրքերը Ղարաքիլիսա մտան, վերջինս թուրք ազդեցիկ մարդկանց հետ իր անձնական բարեկամության շնորհիվ մեծ թվաքանակով աղջիկների թշնամու ձեռքն ընկնելուց փրկեց[79]:

Այդպես ապրեց և գործեց Ն. Ամիրխանյանը մինչև Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու անկումը: Երբ համայնավարները մտան Ղարաքիլիսա, լայն ժողովրդականություն վայելող Ն. Ամիրխանյանն էլ՝ իբրև վտանգավոր դաշնակցական գործիչ, բանտ նետվեց: Բանտում վաթսունամյա հայուհին բանտարկյալների մեջ միակ կին էր, որը միշտ սրտապնդում էր իր շրջապատին՝ դաշնակցականին վայել կեցվածքով հանդես գալով իրենց անգութ դահիճների դեմ: Հուսալքվածներին և թույլերին պատմում էր, թե ինչպես երիտասարդ Արծվիկ Աբովյանը փողոցում գնդակահարվեց՝ չցանկանալով բանտ գնալ, և նրա վերջին խոսքերն էին. «Է՛յ, սրիկա բոլշևիկներ, ես գիտեմ, որ դուք ինձ բանտում պետք է չարչարեք և հետո սպանեք, ես համոզված դաշնակցական եմ և այդպիսին էլ կմնամ, այնպես, որ զարկե՛ք ինձ, շներ… Կանգնելով փողոցի պատի տակ, անխռով կերպով, առանց աչքերն իսկ թարթելու՝ ընդունեց մահը…»[80]:

Չնայած նրան, որ Ն. Ամիրխանյանը գիտեր, որ իրենց վախճանը մոտալուտ է, ոչ միայն կորովը չկորցրեց, այլև գթառատ մոր նման երի-

[78] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 25:
[79] Տե՛ս նույն տեղում:
[80] **Գիւլխանդանեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 22:

տասարդ բանտարկյալներին քաջություն ներշնչեց: Երբ 1921 թվականի փետրվարի 16-ին համայնավարները ներխուժեցին բանտ և սկսեցին բանտարկյալներին կոտորել, երիտասարդ դաշնակցական ուսանող Գ. Կիրակոսյանը և վաստակավոր դաշնակցական գործիչ Ն. Ամիրխանյանը գնդակահարվեցին կողք կողքի՝ ուղիղ նայելով իրենց դահիճների աչքերի մեջ[81]:

Նատալյան ազատագրական շարժման նշանավոր առաջին հայուհին էր, հեղափոխական կինը, որը զոհ գնաց բոլշևիկների նողկալի ոճիրին:

19-րդ դարի երկրորդ կեսի հայոց ազատագրական շարժման նվիրյալ գործիչներից էր **Դարիա Գոլոշյան-Թադևոսյանը:**

«19-րդ դարում ապրող մարդու համար, ազատությունից բացի, ուրիշ մթնոլորտ չի կարող լինել, որի մեջ հնարավոր լինի շնչել…: Ուրախությամբ եմ գնում մեռնելու, իսկ դու, քա՛ղցր հայրենիք, սրբի՛ր արցունքներդ և ինձ համար սուգ մի՛ պահիր»,- այսպես է գրել առաջին հեղափոխականներից Դարիայի եղբայրը՝ Ալեքսանդր (Վարդան) Գոլոշյանը[82]:

Դ. Գոլոշյանը «ամբողջ երիտասարդությանը ցնցած» հեղափոխական գործիչ և հայրենիքի ազատության համար նահատակված առաջին նվիրյալներից Ալեքսանդրի (հեղափոխական ծածկանունը՝ Վարդան) կրտսեր քույրն էր:

Դ. Գոլոշյանը ծնվել է Թիֆլիսում: Հայրը ազգասեր և ազատամիտ մարդ էր, իսկ մայրը՝ բարի, հեզահամբույր, բոլորի կողմից հարգված, ամուսնուն և զավակներին նվիրված օրինակելի կին էր: Նրանց զվարթ և հյուրասեր տան մշտական հյուրերն էին Հովհաննես Թումանյանը, Հովսեփ Արղությանը, Նիկոլ Մատինյանը, Նատալյա և Սաթենիկ Մատինյան քույրերը: Զրույցները միշտ էլ ազգային-հասարակական կյանքի մասին էին: Դարիան մեծ սեր և հարգանք էր տածում իր եղբոր՝

[81] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 25:
[82] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 25-26:

Ալեքսանդրի հանդեպ և ամեն ձևով աշխատում էր արժանանալ նրա գնահատմանը[83]:

Օրիորդաց գիմնազիայի ուսանողուհի էր, երբ անդամակցեց «Երիտասարդ Հայաստան» հեղափոխական խմբակին, իսկ ՀՅԴ կազմավորումից հետո ամբողջությամբ նվիրվեց Թիֆլիսի կուսակցական աշխատանքներին: Գիմնազիան ավարտելուց հետո Թիֆլիսում ուսուցչություն է արել՝ համոզված լինելով, որ հայ կինը կարող է լավագույնս ծառայել հեղափոխության գործին դաստիարակման ճանապարհով:

Թե՛ դպրոցում, թե՛ խմբակային պարապմունքների պահին Դ. Գոլոշյանը միշտ ՀՅԴ գաղափարներ էր արծարծում և աշխատում էր, որ երիտասարդությունը կապվեր հայ ժողովրդին ծառայող կուսակցության վեհ գաղափարներին[84]: Նա հուշատետր ծառայած հուշամատյանում գրել է. «Ով երիտասարդ տարիներին չի կապվել մի որևէ մեծ, որևէ օգտակար գործի հետ, պետք է ընդունի, որ իր երիտասարդությունը անարժեք ձևով կորցրել է, որքան էլ այդ երիտասարդությունը անցած լինի ուրախ և քաղցր հիշատակներով»[85]:

Դ. Գոլոշյանը լուրջ, գաղտնապահ, եռանդուն գործիչ էր և վայելում էր իր գաղափարակից ընկերների հարգանքն ու վստահությունը: 1892-1893 թվականներին նա բյուրոյի և Թիֆլիսի կենտրոնական կոմիտեի հաշվապահ-գանձապահը դարձավ: Նրա խորհրդատուն և ուղեցույցը մեծ եղբայր Ալեքսանդրն էր: Եղբոր մտքերը իր համար սրբազան սկզբունքներ էին: Երբ վերջինս գնաց Արևմտյան Հայաստան, կարոտով նրա նամակներին էր սպասում՝ նրանում արտահայտված գաղափարներն իր ապրումները դարձնելով: Մասնավորապես նրան սիրելի էին եղբոր հետևյալ խոսքերը, որոնք գրված էին հորն ուղղված նամակում. «Ես վճռեցի մինչև մահս գործել հայրենիքի փրկության համար, նրա բարօրությունը համարել իմ երջանկությունը: Եվ այդ վճիռը

[83] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 26:
[84] **Գիւլխանդանեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 43:
[85] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 43-44:

այն վաղանցուկ կրքերից չէ, որ քամու նման ծնվում և կորչում են: Ո՛չ, նա ավելի խորը արմատներ ունի: Ես զգում եմ, որ ես առանց հայրենիքի ոչինչ եմ, առանց նրա բարօրության թշվառ եմ: Վերջապես զգում եմ, որ անկարելի է ինձ համար մեկ այլ նպատակի ծառայելը: Ես տեսա մեր հայրենիքի (Արևմտյան Հայաստանի) թշվառ կացությունը, նրա ժողովրդի անտանելի դրությունը: Ես այդ երկրում, այդ ժողովրդի մեջ ապրեցի, և իմ վճիռը առավել ևս հաստատուն և անքակտելի դարձավ»[86]:

Հավանաբար ՀՅԴ բյուրոյի հաշվապահ-գանձապահ եղած շրջանում է Դ. Գոլոշյանը հանդիպել «Անտառային բարձրագույն ճեմարանը» նոր ավարտած Արշակ Թադևոսյանին, որը բյուրոյի կարևոր անդամներից էր: Ամուսնանալուց հետո նա հետզհետե կլանվել է ընտանեկան հոգսերով և չի կարողացել մասնակցել կուսակցական աշխատանքներին: Որպես մայր՝ իր զավակներին դաստիարակել է մեծ քեռու՝ Ալեքսանդր Գոլոշյանի գաղափարներով: Նրա անդրանիկ զավակը՝ Սուրեն Թադևոսյանը, ընտրեց այն ճանապարհը, որով տարիներ առաջ իր քեռին էր գնացել՝ «գիտակցորեն նետվելով մահվան գիրկը, որպեսզի ուրիշներն ապրեն»[87]: Սուրենը հայկական բանակի սպա դարձավ և նահատակվեց 1918 թվականին՝ Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի ժամանակ:

Դ. Գոլոշյանը տեսավ Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումն ու անկումը: Մահացել է Թիֆլիսում:

19-րդ դարի երկրորդ կեսի հայոց ազատագրական շարժման մեջ իր ուրույն դերակատարումն ունեցավ **Մարիամ Վարդանյան-Նազարբեկյանը** (հեղափոխական ծածկանունը՝ **Մարո**)**:**

Մարիամ Վարդանյանը թիֆլիսեցի հարուստ ընտանիքի զավակ էր: Թ. Ադամյանի նման Մարոն էլ տարված էր միջազգային սոցիալիզ-

---

[86] **Զէյթլեան Ս**., նշվ. աշխ., էջ 26:

[87] **Վրացյան Ս.,** Առաջին ծիծեռնակները, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոստոն, 1933, օգոստոս, N 10, էջ 65:

մի գաղափարներով և անդամակցում էր «Նարոդնայա Վոլյային»: Սակայն, եթե Թամարան կարողացավ թոթափել օտարի ազդեցությունն ու ընտրել հայկական դիրքորոշումը, Մարոն միշտ ենթակա մնաց ռուսական ազդեցությանը[88]:

Մ. Վարդանյանը 1884 թվականին ավարտել է Թիֆլիսի օրիորդաց գիմնազիան և եղբոր հետ Պետերբուրգ է գնացել՝ համալսարանական ուսում ստանալու: Սակայն 1886 թվականին անցել է Փարիզ և ընդունվել տեղի համալսարանը: Դրա պատճառներն այլ էին. ցարական կառավարությունը անընդհատ խոչընդոտներ էր ստեղծում կանանց բարձրագույն ուսում ստանալու դեմ և թույլ չէր տալիս նրանց համալսարան ընդունվել, կամ Պետերբուրգում ռուս հեղափոխականների աշխատանքներին մասնակցելու համար Մարոն համարվում էր կասկածելի անձ և ոստիկանության ձեռքը չընկնելու համար ստիպված հեռացել էր այնտեղից[89]:

Մարոն որոշել էր բժշկություն սովորել, սակայն շուտով լքեց այդ ասպարեզը՝ ամբողջությամբ կլանվելով հեղափոխական գաղափարախոսությամբ և ներգրավվելով այդ գործունեության ոլորտը: Այդ շրջանում նա հանդիպել էր երիտասարդ ուսանող, խելացի և լայն մտահորիզոնի տեր Ավետիս Նազարբեկյանին: Մարոն և Ավետիսը իրար վրա խոր տպավորություն էին թողել: Ավետիսը ռուսախոս և ռուսասեր Մարոյի սրտում արթնացրել էր ազգային գիտակցություն. հայերեն գրել ու կարդալ, խոսել էր սովորեցրել՝ նրա հեղափոխական նվիրումը ուղղելով դեպի հայ ազատագրական շարժումը: Մարոն էլ իր հերթին Ավետիսի մտահորիզոնի առջև բացել էր ռուսական հեղափոխական շարժման գաղափարներն ու միջազգային սոցիալիզմի էությունը: Մարոյի միջոցով Ավետիսը սկսել էր ուսումնասիրել ժամանակակից հեղափոխական ու սոցիալիստական գրականությունը և աչքի ընկնող հեղափոխական տարեգիրների հետ կապեր էր հաստատել: Նրանցից

[88] **Գիւլխանդանեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 23:
[89] Տե՛ս նույն տեղում:

ոմանք մեծ ազդեցություն էին ունեցել նրա՝ հայոց ազատագրական, հեղափոխական հետագա ըմբռնումների վրա[90]:

1886 թվականին Մարոն և Ավետիսը ամուսնացան: Այդ ժամանակ արտասահմանցի զանազան համալսարանների գաղափարական հասունություն ստացած հայ ուսանողները մտածում էին, որ եվրոպական դիվանագիտության վրա ազդելու և Արևմտահայաստանը փրկելու համար անհրաժեշտ էր հեղափոխական կազմակերպություն ստեղծել[91]: Այդ նպատակով ուզում էին իբրև կենտրոն դարձնել Մարսելի՝ Մ. Փորթուգալյանի «Արմենիա» թերթի խմբագրատունը: Սակայն այս հարցում հնարավոր չեղավ համաձայնության գալ:

1886 թվականին Ժնևում համախմբված 6 ուսանողներ հիմնեցին նոր կուսակցություն և երեք անձանցից բաղկացած հանձնաժողով՝ նորակազմ հեղափոխական կուսակցության ծրագիրը մշակելու համար: Ավետիսն ու Մարոն այդ հանձնաժողովի անդամներ էին: Մշակված ծրագիրը վավերացվեց, և նորակազմ հեղափոխական կուսակցությունը իր հրատարակած «Հնչակ» թերթի անունով կոչվեց «Հնչակյան կուսակցություն»[92]:

Ինչպես վկայում է կուսակցության հիմնադիր անդամներից մեկը՝ Ռուբեն Խանազատը. «Քաղաքավարության համար չէ, որ Մարոն, լինելով միակ օրիորդը, ընդգրկվել էր կուսակության ծրագիրը մշակող հանձնաժողովի մեջ, այլև նրա համար, որ Մարոն և Ա. Նազարբեկյանը մյուներիցս (հիմնադիր անդամներից) շատ ավելի ընդարձակ ծանոթություն ունեին ռուս և ֆրանսիական հեղափոխական մամուլի մասին և առհասարակ ավելի շատ կարդացած էին»[93]:

Անշուշտ, խնդիրը այստեղ այն հարցում չէր, թե որքան համապատասխան էր այդ ծրագիրը հայ ժողովրդի այն ժամանակվա պահանջ-

[90] **Գիլխանդանեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 25-26:
[91] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 27:
[92] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 28:
[93] Տե՛ս նույն տեղում:

ներին, այլև այն, որ Մարոն իբրև մտավորական երբեք հետ չէր մնացել այն ժամանակվա ընկերակիցներից: Դրանով պիտի բացատրել, որ Մարոն ոչ միայն դարձավ «Հնչակյան կուսակցության» հիմնադիրներից մեկը, այլև բավական երկար ժամանակ մնաց կուսակցության կենտրոնական մարմնի մեջ և մեկն էր նրա գործունյա անդամներից:

1886 թվականին «Հնչակյան կուսակցության» կազմավորումից հետո Նազարբեկյանները, որոնք արդեն ամուսնացել էին, որոշեցին թողնել Փարիզի համալսարանի իրենց աշխատանքները և փոխադրվել Ժնև՝ հուսալով, որ այնտեղ կշարունակեին իրենց ուսումը: Սակայն շատ շուտով այդ զույգի վրա ծանրացան նորակազմ կուսակցության կենտրոնի և պաշտոնական օրգանի՝ «Հնչակի» ամբողջ գործերը: Ուստի նրանք ստիպված թողեցին համալսարանական գործերը և նվիրվեցին նոր գործին: Նազարբեկյանները, հաստատվելով Ժնևում, ամբողջությամբ նվիրվեցին հեղափոխական գործունեությանը: Նախկին հնչակյան Ռուբեն Բերբերյանը, որն անձամբ ճանաչում էր Ավետիսին և Մարոյին, գրել է. «Ա. Նազարբեկյանի ազգային-ընկերական ըմբռնումները խոր ազդեցություն էին թողնում Ժնևի 1887-1892 թթ. հայ ուսանողության վրա: Եվրոպայի ընկերասիրության գաղափարների լայնածավալ ալիքները, անցնելով Նազարբեկի անհատական պրիզմայի միջով, տարածվեցին իր սերնդի հոգու թաքուն անկյուններըը»[94]:

1887 թվականին Նազարբեկյանների տունը հայ և օտար գաղափարական ուսանողների և տարագիրների կենտրոն էր, և այդ տան խոհանոցի մի բաժնում էր տպագրվում կուսակցության օրգանը՝ «Հնչակը»:

Թիֆլիսում ՀՅԴ հիմնադիրները, ցանկանալով համախմբել հայ հեղափոխական բոլոր ուժերին, «Հնչակյան կուսակցության» ներկայացուցիչներին հրավիրեցին խորհրդակցության: Նրանք համաձայնեցին

[94] **Բերբերեան Ռ.**, Երկու դարերի շէմքին, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոստոն, 1939, օգոստոս, N 10, էջ 121:

«Հայ հեղափոխական դաշնակցությանը» միանալ, սակայն մի քանի ամիս անց, իր ներկայացուցիչների որոշմանը հակառակ, «Հնչակյան» կենտրոնը Նազարբեկյանների բնակարանում որոշեց առանձին գործել, և այդ մասին պաշտոնական հայտարարություն տպեցին «Հնչակի» 1991 թվականի մայիսի համարում[95]: Այդ գործելակերպը ցույց տվեց, թե որքան կենտրոնաձիգ էր «Հնչակյան կուսակցությունը», և հետևաբար կենտրոնի ընկերները միակ ու բացարձակ հեղինակություններն էին: Մինչդեռ ապակենտրոն ձևը անվերապահ վստահություն էր հայտնում երդվյալ կուսակցականների հանդեպ, հարգում էր նրանց մտածելակերպն ու գործելակերպը, իսկ կենտրոնը միայն զանազան շրջանների գործադիր մարմիններին միմյանց էր շաղկապում և նրանց գործունեությունը միևնույն գաղափարական հունի մեջ դնում:

Մեծ թվով հնչակյան գործիչներ համաձայն էին, որ հեղափոխական կուսակցությունների միությունը ավելի նպատակահարմար էր հայ ժողովրդի ազատագրության համար: Սակայն Ավետիսն ու Մարոն հպարտ էին ու ինքնավստահ, դեմ էին մեկ կուսակցության մեջ ձուլվելու գաղափարին: Ռ. Բերբերյանը այս առիթով գրել է. «Մարոյի բերանից հնչակյան հեղափոխական գործունեության առաջին չորս-հինգ տարիներին ո՛չ ես, ո՛չ էլ ուրիշները չէինք լսել «գուցե» բառը: Այն տարիներին ով էլ որ եկել, հավաքվել էր հնչակյան կենտրոնատեղում և կամ գործել էր կենտրոնում, աշխատում էր շուտով թողնել ու հեռանալ, որովհետև բոլորը անհանդուրժելի էին համարում մնալ և գործել կենտրոնի նեղ շրջանակներում և միշտ ստիպված էին լինում իրենց հեղափոխական գործունեությունը, մտքերը կամ քայլերը համաձայնեցնել Մարոյի առաջարկներին»[96]:

Մարոն ամուսնուց ավելի մեծամիտ ու համառ էր և չուներ գործելակերպի անհրաժեշտ ճկունություն: Երբեմն ամուսինը իր հետ համակարծիք չէր, սակայն ո՛չ ուժ ուներ և ո՛չ էլ կամք՝ կնոջը հակաճառելու

[95] **Բերբերեան Ռ.**, նշվ. հոդվածը, էջ 29:
[96] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 121:

համար: Տարիներ անց Ավետիսը խոստովանել է Ռուբեն Բերբերյանին. «Ճիշտ է…, իմ սերն այնքա՛ն մեծ էր, այնքա՛ն…, Մարոյի եռանդից և հեղափոխական կորովից հմայք էր բուրում, որ եթե հեռվից հեռու էլ սկսում էի նշմարել, որ Մարոն այս կամ այն դեպքում սխալվել է, չէի ուզում կասկածի նշույլ անգամ նրա մեջ առաջացնել, որ այդպես է…»[97]:

Իսկ կնոջ հետ իր անցկացրած հեղափոխական կյանքի մասին Ավետիսն արտահայտվել է հետևյալ ձևով. «Դժբախտություն է, երբ հեղափոխական կուսակցության ղեկավար աշխատանքը կանայք կրում են իրենց ամուսինների հետ: Ամեն քայլափոխին անձնական ես-ն ու կիրքը կնոջ մեջ գերակշռում են, երբ ամուսնու հետ միասին է ղեկավարում գործը: Նրա աչքերում ընդհանուր գործը ընդունում է անձնական ինքնասիրության, անձնական փառքի, անձնական սպորտի գույն ու կերպարանք…: Ես հաճախ էի զգում մեր սխալները…»[98]:

Մարոյի և ամուսնու որդեգրած բացարձակապաշտ դիրքը՝ իրենք իրենց բոլորից հեռատես, բոլորից փորձառու և բոլորից հեղափոխական կուսակցականներ համարելը, պատճառ դարձավ, որ բազմաթիվ գործիչներ վշտանան և հեռանան կամ պարզապես հրաժարվեն կուսակցությունից:

Թերությունների հետ մեկտեղ Մարոն ուներ ուշագրավ առավելություններ: Վառվռուն և կրակոտ բնավորության տեր, հանդուգն, անվախ և ուժեղ կամքի տեր հայուհի էր: 1890-ական թվականներին Աքիա գնաց՝ ցմահ բանտարկության դատապարտված ընկերներին տեսության, նրանց քաջալերելու և փախուստի հնարավորությունները ուսումնասիրելու համար: Այնտեղ հասկացավ, որ բանտ նստելը շատ դժվար գործ է: Առանց վարանելու անցավ Դամասկոս, որտեղ իր բարեկամ Կամսարականը ռուսական հյուպատոս էր: Նրա միջոցով հանձնարարական նամակ ստացավ, որտեղ վկայում էր, որ նա բանտարկված ընկերներից ինչպիսի գործիչ, տրապիզոնցի Պետրոս Մարիմյա-

[97] **Բերբերեան Ռ.**, նշվ. հոդվածը, էջ 121:
[98] Տե՛ս նույն տեղում:

նի քույրն էր: Այս ձևով Մարոն կարողացավ բանտ մտնել, տեսակցել ընկերների հետ, նրանց խրախուսել, մխիթարել և հույս տալ, որ իրենց փրկության համար ջանք չի խնայի: Սակայն իր կատարած բոլոր ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ կաշառքով կամ այլ միջոցներով անհնար էր ընկերներին փախցնելը: Շատ չանցած՝ Աքիայի թուրքական կառավարությունը, նրան կասկածելով, բանտարկեց և միայն անգլիացի հյուպատոսի միջոցով մեծ դժվարությամբ հնարավոր եղավ ազատվել:

1896 թվականից հետո «Հնչակյան կուսակցությունը» պառակտման նշաններ էր ցույց տալիս: Հիմնադիր անդամներից Ռուբեն Խանազատը այս մասին հետևյալն է գրում իր «Հայ Յեղափոխականի Յուշերից» աշխատության մեջ. «Մարօյին ես համարում էի մեր կուսակցության չար ոգին, որն իր չափազանց փառասեր, բծախնդիր ու մեծամիտ բնավորությամբ շարունակ ներքին պառակտումներ էր հարուցում կենտրոնում»[99]:

Կուսակցական կարգապահություն գոյություն չուներ. անցանկալի տարրերը սողոսկել էին կուսակցության շարքերի մեջ, և ղեկավարները չկարողացան անհրաժեշտ հեռատեսություն ու կամք-կորով ցուցաբերել՝ նրանցից ազատվելու համար: «Հայկական հեղափոխությունը,– գրել է Ռ. Բերբերյանը,– իր ղեկավարներից պահանջում էր գերբնական կամքի ուժ, մինչդեռ երկու գլխավոր հեղափոխական ուժերից մեկը՝ Մարոն, թեպետ օժտված էր կամքի ուժով, բայց անհանդուժող էր իր էությամբ, իսկ երկրորդը զուտ մտավորական էր՝ իր անվճռական կամքով, անմիջապես հիպնոսացած իր կնոջով»[100]:

1996 թվականի Լոնդոնի կուսակցական համագումարում «Հնչակյան կուսակցությունը» պառակտվեց և բաժանվեց երկու մասի՝ «Հնչակյան» և «Վերակազմյալ» անուններով: Կուսակցության այս երկու մասերը այնքան լարված էին իրար դեմ, որ ահաբեկչական

[99] **Զէյթլեան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 42:
[100] «Վէմ» հանդես, Փարիզ, 1938, ԻԳ:

արարքներ կազմակերպեցին միմյանց դեմ: Մահափորձ կազմակերպվեց նույնիսկ Ավետիս Նազարբեկյանի դեմ: Պառակտումը ճակատագրական նշանակություն ուեցավ «Հնչակյան կուսակցության» համար: Նազարբեկյանները, հոգնած ու ձանձրացած ներքին վեճերից և պառակտումներից, ասպարեզից հեռացան 1898 թվականին և վերադարձան Փարիզ[101]:

Երբ հեղափոխական գործը, որը Ավետիսին և Մարոյին միավորել էր, չքացավ, աստիճանաբար հայտնի դարձավ, որ նրանք տարբեր մարդիկ էին և անկարող էին համատեղ ապրել: Հեղափոխական փառասեր Մարոյի ամբողջ ցանկությունն ու ձգտումը ամուսնուն հայ հասարակական կյանքի ամենահեղինակավոր դեմքն ու կերպարը դարձնելն էր: Մինչդեռ մեղմ, թուլակամ, բանաստեղծական ձգտումներ ունեցող Ավետիսը կարծես ուզում էր ընդհանրապես մոռացության մատնել հեղափոխական գործունեությունը՝ նվիրվելով զուտ մտավորական ու բանաստեղծական աշխատանքներին:

Նազարբեկյանների՝ Փարիզում գտնված ժամանակ Թիֆլիսից եկավ Ավետիսի մայրն իր եղբոր՝ Մելիք-Ազարյանի (Ծերենցի փեսան) և երկու աղջիկների հետ: Մեծ աղջիկը՝ Արփինեն, արվեստագետի խառնվածքով էր օժտված. շատ էր սիրում թատրոնն ու երաժշտությունը և ուզում էր ամեն գիշեր մասնակցել համերգների և թատերական երեկույթների:

Մարոն այդ կյանքին երբեք չէր ձգտում և միշտ ասում էր. «Ո՛չ փող, ո՛չ ցանկություն և ո՛չ էլ ժամանակ ունեմ»: Նույնիսկ ամուսնու ջութակը անպետք առարկաների հետ մեկտեղ նետել էր մի կողմ՝ իբրև «հեղափոխականի համար ավելորդ ճոխություն»: Գեղարվեստի մասին այլ գաղափար չուներ և ասում էր. «Երբ սոցիալիստական համակարգը

[101] «Վէմ» հանդես, Փարիզ, 1938, ԻԳ:

իրագործվի, ամբողջ բուրժուական գեղարվեստը պետք է փոշիանա»[102]:

Մարոն, չցանկացավ մասնակցել ամուսնու և ազգականների նոր կյանքին, սկսեց նրան քննադատել. «Տուն ու տեղ թողած և իր գրական աշխատանքները մոռացած՝ կուշտ բուրժուա մարդկանց հետ ժամանակ էր անցկացնում»[103]: Նախանձը բույն դրեց նրա սրտում: Մի գիշեր, երբ Մարոն վերստին մեղադրեց և հանդիմանող դիտողություններ արեց, Ավետիսը չկարողացավ հանդուրժել, ինչպես հետագայում պատմում էր. «Չնայած, որ գիշերվա ժամը մեկն էր, ես վերցրեցի գլխարկս և վերարկուս և համբուրելով երեխաներիս՝ Մարոյին ասացի. «–Դու այրեցիր վերջին կամուրջը»: Եվ դուրս եկա՝ թողնելով այդ բնակարանում ոչ միայն իմ բոլոր իրերը, բոլոր անտիպ ձեռագրերս, կարևոր փաստաթղթերս, հարուստ գրադարանս, այլև ընդմիշտ թողեցի ամբողջ անցյալս…»[104]:

Իր անցյալի հետ նաև Ավետիսը լքեց հեղափոխական ասպարեզը: մոռացավ հեղափոխական այն մեծ գործը, որին լծված էր նա մոտ տասը տարի: Կարծես զարթնեց նրա մեջ նախկին քաղքենի բանաստեղծը, և նա անձնատուր եղավ իր անձնական զգացմունքներին: Շվեյցարիայում հանդիպելով իր մոտիկ ազգական օրիորդներից Արփինեին և միանգամայն մոռանալով այն ծանր դրությունը, որի մեջ ապրում էր իր իսկ ձեռքով ստեղծված կուսակցությունը, սիրահարվեց այդ օրիորդին և լքելով իր կնոջը՝ Մարոյին, երկու փոքր երեխաների հետ Շվեյցարիայից փախավ՝ իր նոր սերը վայելելու[105]:

Ավետիսն ամուսնանալուց հետո գումար շահելու ձեռնարկումներ կատարեց: Սակայն Մարոն միշտ հավատարիմ մնաց իր սկզբունքներին: Ռուսական առաջին հեղափոխության ընթացքում վերադարձավ

---

[102] **Զէյթլեան Ս**., նշվ. աշխ., էջ 42-43:
[103] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 43:
[104] **Բերբերեան Ռ.**, նշվ. հոդվածը, էջ 123:
[105] **Գիւլխանդանեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 36:

Կովկաս և նոր ուժով լծվեց «Հնչակյան կուսակցության» բեկորները փրկելու և նոր կազմակերպություն ստեղծելու գործին: Սակայն հեղափոխությանը հաջորդած ցարական կառավարության ճնշումների օրերին ձերբակալվեց և աքսորվեց Սիբիր: Մոտ տասը տարի Սիբիրում տառապելուց հետո՝ 1917 թվականին, ռուսական երկրորդ հեղափոխության շնորհիվ ազատվեց[106]:

Մոտ տասը տարվա աքսորի, տաժանակիր աշխատանքի տառապանքները չկարողացան խորտակել Մարոյի երկաթե կամքը և պողպատե կորովը, և նա դեռևս հույներ էր տածում հնչակյան նոր կազմակերպություն ստեղծելու ու քաղաքականություն վերադառնալու մասին:

Հայաստանի Հանրապետության անկումից հետո Մարոն գնաց Մոսկվա՝ իր եղբոր մոտ: Վերջինս անվանի բժիշկ և համալսարանի դասախոս էր: Ի վերջո 1924 թվականին ընդունվեց «Կոմունիստական կուսակցության» շարքերը և մնաց Մոսկվայում[107]:

Մարո Նազարբեկը մահացել է 1941 թվականին Թիֆլիսում[108] :

Սա էր այն հեղափոխական կնոջ վախճանը, որն ապրեց իր ժողովրդի զավակներից հեռու և մնաց անտեղյակ իր հարազատների իսկական պահանջներին և հերոսական մաքառումներին: Եթե Մարոն «Նարոդնայա Վոլյայի» իր ընկերուհիների հետ հայկական մարմնի մեջ մտներ, բոլորովին տարբեր ճակատագիր և դեր պետք է նրան վերապահվեր: Իր հանդուգն և կրակոտ բնավորությամբ նա մեծ ուժեր էր դնում շարժման մեջ, սակայն ուզում էր, որ այդ ուժերը իր շուրջը պտտվեն, ինքը դառնա առանցքն ու ղեկավարը: Այս խառնվածքը իր անուրանալի կնիքը դրեց նրա ճակատագրի վրա:

19-րդ երկրորդ կեսին օտար միջավայրում հայոց կրթական գործի կազմակերպիչներից ու ազատագրական պայքարի նվիրյալներից էր **Սոֆյա Բաբայան-Բայանդուրյանը:** Ծնվել է 1855 թվականին Վրաս-

---

[106] **Գիւլխանդանեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 38:
[107] Հայուհիներ, հանրագիտարան երկու հատորով, հ. 1, Երևան, 2011, էջ 106:
[108] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ, էջ 43:

տանի մայրաքաղաք Թիֆլիսում (այժմ՝ Թբիլիսի)՝ վաճառականի ընտանիքում: Նախնական կրթությունն ստացել է տիկին Ֆևրի պանսիոնում: Ի սկզբանե ունենալով ռուսական կրթություն՝ մայրենի լեզուն սովորել է մասնավոր-անհատական դասերի միջոցով: 1874 թվականին ամուսնու՝ մանկավարժ-բժշկապետ, հասարակական գործիչ Ավետիք Բաբայանի հետ մեկնել է Գերմանիա և հաստատվել Գոթա քաղաքում, որտեղ ուսանել է մանկապարտիզպանուհիների և ուսուցչուհիների սեմինարիայում, հաջողությամբ ավարտել է լրիվ դասընթացը՝ ստանալով մասնագետ-մանկապարտիզպանուհու կոչում: Այնուհետև կատարելագործվել է Վիեննայում: Գոթայում է ծնվել Սոֆյա և Ավետիք Բաբայանների ավագ դուստրը՝ հետագայում անվանի դաշնակահարուհի, երգչուհի, երաժշտագետ Մարգարիտ Բաբայանը: Նրանց դուստրերն են նաև ճանաչված նկարչուհի Արմինիա Քարբոնել-Բաբայանը և դաշնակահարուհի Շուշանիկ Լալուա-Բաբայանը: Վերադառնալով Թիֆլիս՝ նա մանկական խնամքի, դաստիարակության, կրթության վերաբերյալ հոդվածներ է հրապարակել «Մեղու Հայաստանի» լրագրում, «Դպրոց» ամսագրում[109]:

1876 թվականին Ռափայել Պատկանյանը նրան հրավիրել է Նոր Նախիջևան՝ առաջարկելով կազմակերպել մանկական կրթօջախներ: Սակայն Ս. Բաբայանը, օգտակար խորհուրդներ տալով, վերադարձել է Թիֆլիս: 1877 թվականին նա Գայանյան վարժարանում ցածր դասարանների վարժուհիների համար կազմակերպել է դասընթացներ, հիմնել է ընտանեկան մանկապարտեզ, որտեղ ընդգրկվել են 70-ից ավելի երեխաներ:

1880 թվականին Ս. Բաբայանը ամուսնու մասնակցությամբ հիմնել է «Ֆրեոբելյան ընկերությունը», որը 1882 թվականին բացել է հայկական առաջին ժողովրդական մանկապարտեզը: Ս. Բաբայանը երեխայի դաստիարակության գործում կարևորում էր ընտանիքի դերը և

[109] Հայուհիներ, հանրագիտարան երկու հատորով, հ. 1, էջ 50:

առաջին մանկապարտեզի բացման առիթով ողջույնի խոսք է ասել: Րաֆֆին այդ առիթով գրել է. «Առաջին անգամ ամբիոնին, բազմության առջև համարձակ, անվախ խոսում է... հայ կինը...»[110]:

Ս. Բաբայանը մահացել է 1940 թվականին Փարիզում:

19-րդ երկրորդ կեսի ազատագրական պայքարի մյուս նվիրյալներից էր **Սրբուհի Գալֆայանը:** Նա ծնվել է 1822 թվականի փետրվարի 2-ին Կոստանդնուպոլսից (Թուրքիա) քիչ հեռու գտնվող Գարթալ գյուղում: Տասներկու տարեկանում զրկվել է հորից, փորձել է մտնել կուսանոց: 1837 թվականին ծանր հիվանդացել է ժանտախտով, ապաքինվելուց հետո մոր հետ տեղափոխվել է Կ. Պոլիս՝ հորեղբոր՝ նշանավոր գյուղատնտես, Թուրքիայի փոստ-հեռագրական, ապա և հասարակական շինությունների նախարար Գրիգոր Աղաթոնի մոտ: 1840 թվականին, նախօրոք ունենալով մոր համաձայնությունը, Ս. Գալֆայանը դարձել է մայրապետ-միանձնուհի: Նա ճանաչված էր որպես ձեռագործի անզուգական վարպետ, որն իր գիտելիքները փոխանցում էր հայ աղջիկներին: Այդ աշխատանքով նա գումար էր հավաքել և Խաս գյուղում տուն էր գնել, որտեղ 1850 թվականին երկսեռ երեխաների ուսման և դաստիարակության համար բացել էր արհեստանոց:

1868 թվականին մայրապետն իր գործերն ուղարկել է Անտվերպենի (Բելգիա) ցուցահանդես, որտեղ դրանք արժանացել են առաջին կարգի վկայականի: Նա վեց անգամ հրավիրվել է Եգիպտոս՝ գոհացնելու արքունական տիկինների նուրբ ճաշակը, ապա՝ Իտալիա (Նեապոլ, Հռոմ, Ֆլորենցիա, Միլան), Երուսաղեմ, Աթենք, որտեղ Հունաստանի թագուհին նրան հրավիրել է պալատ, ծանոթացել աշխատանքներին և հիացմունք արտահայտել[111]:

1858 թվականին Յուսուֆյան Գեորգ բեյի կնոջ հետ ուղևորվել է Իտալիա, հաջորդ տարի երկու անգամ ուխտի գնացել Երուսաղեմ և վերադարձին հրավիրվել է Աթենք՝ կատարելու Հունաստանի թագուհու

[110] Հայուհիներ, հանրագիտարան երկու հատորով, հ. 1, էջ 50:
[111] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 59:

և պալատական տիկինների պատվերները: 1865 թվականին խոլերայի համաճարակից հետո հավաքել է ծնողազուրկ հայ երեխաների և իր տանը սենյակներ տրամադրել՝ նրանց խնամելու, կրթելու, դաստիարակելու համար:

1866 թվականին հիմնել է Գալֆայան վարժարանը, 1871 թվականին հանգանակած գումարներով վարժարանի համար գնել է շենք[112]:

Ս. Գալֆայանը մահացել է 1899 թվականի հուլիսի 4-ին Կոստանդնուպոլսում և թաղվել հայոց եկեղեցու բակում:

Ազատագրական շարժման նվիրյալներից էր **Սրբուհի Երիցյանը:** Նա ծնվել է 1844/1845 թվականին Արևմտյան Հայաստանի Զմյուռնիա (Իզմիր) քաղաքում: Նախնական կրթությունը ստացել է ծննդավայրում, եղբոր՝ Սարգիս Աղաբեկյանի միջոցներով հիմնադրված Աղաբեկյան վարժարանում, ապա ուսումը շարունակել է Կիպրոսում: 1859 թվականին ծնողների հետ տեղափոխվել է Սելանիկ, 1862 թվականին՝ Կոստանդնուպոլիս: Ս. Երիցյանը ծանոթ է եղել արդեն ճանաչում ունեցող բանաստեղծ Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանին: Նրա հետ հաճախ քննարկել է հայապահպանության, մշակույթի, կրթության և այլ հարցեր:

1872 թվականին Ս. Երիցյանը մեկնել է Թիֆլիս և իրագործել է հայ երեխաներին, երիտասարդներին կրթելու ընդարձակ ծրագիր: Նրա ջանքերով նախ կազմակերպվել է «Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությունը», ապա՝ «Թիֆլիսի հայ կանանց բարեգործական ընկերությունը», որի նախագահը եղել է ինքը: Թիֆլիսում բացել է կանանց արհեստագործական դպրոցներ, եղել է աղջիկների ազատ դաստիարակության կողմնակից[113]:

Ս. Երիցյանը զբաղվել է նաև գրական գործունեությամբ, հրատարակել է հոդվածներ, աշխատություններ, հուշեր, աշխատակցել ժամանակի պարբերական մամուլին: 1874 թվականին տպագրվել է նրա «Տոմար ընտանեկան 1874-1875» տարեգիրքը, որը պարունակում էր

[112] Հայուհիներ, հանրագիտարան երկու հատորով, հ. 1, էջ 59:
[113] Տե՛ս նույն տեղում:

վիճակագրական տվյալներ Ռուսաստանում և Թուրքիայում ապրող հայերի վերաբերյալ:

1882 թվականի մարտի 7-ին Թիֆլիսի Գայանյան օրիորդաց ուսումնարանում կայացել է «Թիֆլիսի հայուհյաց բարեգործական ընկերության» ընդհանուր ժողովը, որի վարչության անդամներ են ընտրվել *Մարիամ Խոսրովյանը, Կատարինե Եվանգուլյանը, Մարիամ Խատիսյանը, Լիդա Թամամշյանը, Նինա Ղամբարյանը, Մանյա Հախվերդյանը*, նախագահ՝ *Ս. Երիցյանը*: 1883 թվականին ընկերության ջանքերով բացվել են մի քանի ծխական դպրոցներ: 1888 թվականին դպրոցները տվել են առաջին շրջանավարտները: Սկսել են գործել արհեստավորական ուսումնարանները, որտեղ աղջիկները սովորել են ասեղնագործություն, կարուձև, ձեռագործ և այլ մասնագիտություններ:

Ս. Երիցյանն այն կին նվիրյալներից էր, որը, մոռացած իր անձնական կյանքը, հոգ էր տանում հայ կարիքավորների մասին, մտահոգվում հայեցի կրթության և հայ մշակույթի զարգացման համար:

Ս. Երիցյանը մահացել է 1917 թվականին Թիֆլիսում:

19-րդ դարի ազատագրական պայքարի մասնակից հայուհիներից էր **Գայանե Հովհաննիսյան-Մատակյանը**: Ծնվել է 1852 թվականին Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսում (այժմ՝ Թբիլիսի): Նախնական կրթությունն ստացել է Թիֆլիսի Ֆավրի ֆրանսիական պանսիոնում: 1881 թվականին մեկնել է Շվեյցարիա, Ժնևում ուսանել նախադպրոցական և դպրոցական դաստիարակության նորագույն մեթոդները[114]:

Գ. Հովհաննիսյանը եղել է իր ժամանակի զարգացած կանանցից մեկը, զբաղվել է թարգմանությամբ, մանկավարժական թեմաներով թղթակցել է բազմաթիվ թերթերի: 1870 թվականին հրատարակվել են նրա թարգմանությունները ֆրանսերենից, ռուսերենից: 1872 թվականին ֆրանսերենից թարգմանել է «Ֆիզիկական աշխարհագրություն» դասագիրքը:

[114] Հայուհիներ, հանրագիտարան երկու հատորով, հ. 1, էջ 94:

1871-1878 թվականներին Գ. Հովհաննիսյանը եղել է Թիֆլիսի Գայանյան դպրոցի ուսուցչուհի, 1878-1880 թվականներին՝ Քութայիսի հայկական երկսեռ դպրոցի տեսուչ: 1882 թվականին Թիֆլիսում հիմնել է «Ֆրեոբելյան ընկերությունը»՝ միաժամանակ ստանձնելով Զրկիններց եկեղեցուն կից առաջին հայկական մանկապարտեզի ղեկավարությունը:

1883 թվականին Երևանում հիմնել է առաջին մանկապարտեզը, միաժամանակ աշխատել է Գայանյան և Սահականուշյան դպրոցներում որպես տեսուչ: Այստեղ աշխատած ժամանակ նրան և ամուսնուն՝ իրավաբան Հայկ Մատակյանին մեղադրել են ազգայնական գործունեության մեջ և աքսորել Օդեսա (Ուկրաինա)[115]:

1887 թվականին ամուսինները Օդեսայից մեկնել են Կոստանդնուպոլիս (Թուրքիա), որտեղ Կադր թաղամասում մեկ տարի անց հիմնել են մանկապարտեզ, այնուհետև մանկապարտեզ են հիմնել նաև Սկյուտարում: 1893 թվականին մանկապարտեզների համար վարժուհիներ կրթելու նպատակով կազմակերպել են կիրակնօրյա դասընթացներ, որոնք հետագայում վերածվել են վարժարանների: Վարժարաններում ուսանող մի քանի հայ օրիորդների Գ. Հովհաննիսյանն ուղարկել է Ֆրանսիա՝ վերապատրաստվելու: Նա գերմանացի նշանավոր մանկավարժ, երեխաների նախադպրոցական դաստիարակության խոշոր տեսաբան Ֆ. Ֆրեբելի հետևորդն էր: Նրա մասին նյութեր են պահպանվում Բանդենբուրգ (Գերմանիա) քաղաքի Ֆրեբելի անվան թանգարանում, որոնք էլ վկայում են հայ մանկավարժի գործունեության լայն ճանաչման մասին:

Գ. Հովհաննիսյանը զբաղվել է նաև բարեգործությամբ: Իր իսկ միջոցներով հիմնել է դարմանատներ, ուսուցանել հիվանդապահների, իրագործել մի շարք բարեգործական միջոցառումներ: Նրա նվիրումն

[115] Հայուհիներ, հանրագիտարան երկու հատորով, հ. 1, էջ 94:

ու ջանասիրությունը մանկական այդ օջախների կազմակերպման գործում բարձր են գնահատել ժամանակի հայ մտավորականները:

Գ. Հովհաննիսյանը մահացել է 1900 թվականի հոկտեմբերի 11-ին Կոստանդնուպոլսում:

Նազլը Վահանը ծնվել է 1814 թվականին Արևմտյան Հայաստանի Կեսարիա պատմական քաղաքում: Եղել է ժամանակի ամենազարգացած և հարգված կանանցից: Հայերենի հիանալի իմացությանը զուգահեռ տիրապետել է ֆրանսերենին և հունարենին, քաջ ծանոթ է եղել եվրոպական գրականությանը, համարվել է ժամանակի ամենակարդացած կանանցից: Նազլը Վահանը մեծ ավանդ ունի արևմտահայ կրթական-լուսավորչական շարժման գործում[116]:

1859 թվականին նրա նախաձեռնությամբ հիմնվել է Կոստանդնուպոլսի հայաշատ թաղերից մեկի՝ Միջագյուղի (Օրթագյուղի) Սուրբ Հռիփսիմյանց իգական դպրոցը, որտեղ կրթել ու դաստիարակել են հայ աղջիկների, սովորեցրել ընթերցանություն, քերականություն ու գիր, կարուձև: Սուրբ Հռիփսիմյանց վարժարանն իր գործունեության ընթացքում արձանագրել է նշանակալի հաջողություններ:

1864 թվականին Նազլը Վահանի նախաձեռնությամբ նույն Օրթագյուղում հիմնվել է «Աղքատախնամ տիկնանց ընկերությունը»: Այդ կազմակերպության ատենապետ (նախագահ) է ընտրվել տիկին Նազլը Վահանը, ատենադպիր՝ օրիորդ *Սրբուհի Վահանյանը (Սրբուհի Տյուսաբ)*: Վերջինս Նազլի աղջիկն էր: Այդ ընկերության կենտրոնատեղին եղել է Ս. Հռիփսիմյանց վարժարանը, իսկ նպատակը՝ հիվանդներին բժշկական օգնություն ցույց տալը, չքավոր և թույլ ծերերին, բազմազավակ այրիներին, առհասարակ կարոտյալներին նյութապես օգնելը, աղջիկներին կրթություն ու արհեստներ (ձեռագործ, ասեղնագործ) սովորեցնելը: Ընկերությունն ունեցել է 16 կետերից բաղկացած հիմնական կանոններ, անդամավճարը սահմանված է եղել 5 ղուրուշ: Այլ

[116] Հայուհի, հանրագիտարան երկու հատորով, հ. 1, էջ 108:

նպաստներով մասնակից անձինք միայն ընկերության անդամ կարող էին լինել և վարչության գործերին խառնվելու իրավունք չունեին: Նազլը Վահանը մեծ օգնություն է ցույց տվել նաև Գալֆայան որբանոցին, Նարեկյան և Համազգյաց վարժարաններին[117]:

Իր ազգասիրությամբ, բարերարությամբ, կրթական գործին նվիրված լինելով՝ Նազլը Վահանն արժանացել է ժամանակի հայ մտավորականների հիացմունքին:

Նշանավոր բարերար, ազգանվեր գործերի կազմակերպիչ Նազլը Վահանը մահացել է 1884 թվականին Կոստանդնուպոլիս քաղաքում:

19-րդ դարավերջի ազատագրական պայքարի նվիրյալներից էր **Թամար Զապնյան-Տեր-Հակոբյանը (1873-1896):** Ծնվել է 1873 թվականին Զեյթունում և փոքր տարիքից բողոքական քեռիների կողմից որբ մնալով՝ Հաճընի միսիոներական դպրոցն է ուղարկվել: Զեյթուն է վերադարձել 1891 թվականին ու հանդիպել ծանոթ «Տէլի Քէշիշի» գերդաստանից Կարապետ Տեր-Հակոբյանին[118]:

Իր բողոքական շրջանակների վերպահությանը հակառակ՝ Թ. Զապնյանն ամուսնացել է հնչակյան գործիչների հետ սերտ հարաբերություն ունեցող և թուրք կառավարության կողմից «կասկածելի գյավուր» որակված ըմբոստ զեյթունցու հետ: Ամուսնությունից հետո նվիրվել է կրթական գործին: Զեյթունում միայն քահանաների զավակներն էին գրել-կարդալ սովորում՝ ապագայում քահանա ձեռնադրվելու համար, իսկ ժողովուրդն անտարբեր էր կրթական հարցերի նկատմամբ:

1860-ական թվականներին Եգիպտոսի Նուբարյան գերդաստանի կողմից Զեյթունի չորս թաղերից յուրաքանչյուրում մանկապարտեզներ բացվեցին: Առաջին դպրոցը հիմնվել է 1880 թվականին Պոլսի «Միացյալ ընկերության» կողմից[119]:

---

[117] Հայուհի, հանրագիտարան երկու հատորով, հ. 1, էջ 108:
[118] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 141:
[119] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 143:

Թ. Զապնյանը եռանդով գործի է լծվել «Միացյալ ընկերության» դպրոցում և աղջիկների կրթության համար քարոզչական հետևողական աշխատանք կատարել: Զեյթունում աղջիկներին մանուկ հասակից նշանում էին և հասունանալուց հետո ամուսնացնում, մինչդեռ Թամարը ցանկանում էր գրել-կարդալ սովորեցնել և նրանց ապրելակերպը փոխել:

1892 թվականին հեղափոխական խմորումները սկսվեցին բուռն թափով: Կարապետ Տեր-Հակոբյանը ապստամբության նվիրյալներից էր, իսկ Թ. Զապնյանը միշտ նրա կողքին էր: Նա զայրույթով և ատելությամբ էր լցված թալանող, սպանող, գյուղացիների հողերը բռնագրավվող թուրքերի դեմ և գիտակցում էր, թե առանց ազատագրական պայքարի չկար ազատություն, իսկ առանց ազատության կյանքը մեծ արժեք չէր կարող ունենալ[120]:

Թ. Զապնյանը հաճախ ամուսնու հետ գնում էր և ռազմաճակատի կռվողներին պարեն ու ռազմամթերք էր մատակարարում: Իրենց թաղի՝ Ս. Սարգիս զինապահեստը իրենց տան մեջ և իր հսկողության տակ էր, զենք ու զինամթերքի պատասխանատուն էլ ինքն էր:

Երբ ահեղ ճակատամարտի ընթացքում թուրքերը հայերի կողմից գրավված զորանոցը կրակի տվեցին, Կարապետ Տեր-Հակոբյանը մտածեց, որ թշնամին կարող էր զորանոցի դիմացի բլրի վրայի իրենց տունն էլ գրավել և իբրև ռազմավարական դիրք օգտագործել, ուստի տունն իր ձեռքով հրդեհեց: Թ. Զապնյանը երբեք չբողոքեց, երբեք անձնական կորստի կամ իր մասին չմտածեց, ընդհակառակը՝ շրջապատի հանդեպ իր պարտականությունները կատարելու մեջ հոգեկան բավարարվածություն գտավ[121]:

Հազիվ կռիվները վերջացան և հաշտություն կնքվեց, ժանտախտի համաճարակը սկսվեց և մեծ թվով զոհեր խլեց: Այդ զոհերից մեկն էլ

---

[120] **Զէյթլեան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 141:
[120] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 143:
[121] Տե՛ս նույն տեղում:

Թ. Զապնյանն էր: Չնայած նրա հանդեպ ցուցաբերած խնամքին՝ անկարելի եղավ անձնվեր կնոջ կյանքը փրկել[122]:

Տարիներ հետո Թ. Զապնյանի սկսած աղջիկների կրթական գործը շարունակվեց: Երբ 1909 թվականին Պոլսի «Ազգանվեր հայուհիների ընկերությունը» Զեյթունում մանկապարտեզից սկսած մինչև բարձրագույն նախակրթարան հաստատեց, մեծ թվով աղջիկներ հերթագրվեցին և ազգային-հասարակական գործերին նվիրված հայուհիների սերունդներ դարձան:

* * *

19-րդ երկրորդ կեսի հայոց ազատագրական շարժման տարիներին իր ազգի ու կրոնի համար նահատակվելու պատրաստ գեղջկուհու պահվածքի ճանաչման և գնահատման, հայ կնոջ աներեր վճռականության լավագույն օրինակ է ցույց տվել Ղարսի գյուղապետ Միրոյի եղբոր աղջիկը՝ **Գյուլիզարը**:

1889 թվականին Տարոն աշխարհի Չխուր-Բուլանղի շրջանը սարսափելի օրեր էր ապրում քուրդ աշիրապետերի ավազակային հարձակումների պատճառով: Այդ աշիրապետերը, խրախուսվելով թուրքական կառավարության կողմից, թալանի և ավերի էին ենթարկում Մուշի և հարակից շրջանների հայկական գյուղերը: Մասնավորապես Ղարս, Արտոնք, Վարդենիս և Առգավան գյուղերի հայությունը ծայրահեղ հուսահատության էր հասել դրացի քուրդ ավազակապետ Մուսա բեկի ոճրագործությունների պատճառով[123]:

Մուսա բեկը հռչակավոր ավազակապետ Միրզա բեկի ավագ որդին էր: Նա իր ժամանակին սարսափի էր մատնել իր շրջանի քուրդ և հայ գյուղացիներին, շարունակ կռիվների մեջ էր իր սահմանակից քրդական աշիրեթների, մասնավորապես ամենոխերիմ թշնամիներից բըլըքցիների հետ: Միրզա բեկի սպանությունից հետո որդին՝ Մուսա

[122] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 143:
[123] **Գեւոնեան Ա. (Տէր-Կարապետեան)**, Գիւլիզար, Երևան, 1992, էջ 5:

բեկը, որը հայտնի էր իր անգթություններով, մոտ 300 զինյալ քրդերի գլուխն անցած, անխնա կողոպտել և ավերել էր հայկական գյուղերը, անպատիժ կերպով սպանել էր իրեն անցանկալի մարդկանց, անլուր տանջանքների ենթարկել հայ գյուղացիներին՝ արատավորելով կանանց[124]:

Մուսա բեկի այս հրեշավոր արարքներին վերջ տալու նպատակով Ղարս գյուղի ռես (գյուղապետ) Միրոյի և Առգավանք գյուղի գյուղապետ Օհանի գլխավորությամբ հայ գյուղացիները ստիպված դիմել էին կառավարությանը, խնդրագրեր և հեռագրեր ուղարկել Բիթլիսի վալիին և Մուշի մյութասարիֆին[125]: Այս բողոքների հետևանքով կառավարությունը վերջապես ձերբակալել էր Մուսա բեկին և նրան բանտարկել Բիթլիսում: Սակայն երեք օր հետո Մուսա բեկն ազատ էր արձակվել իր բարեկամ Բիթլիսի վալի Էդհեմ փաշայի շնորհիվ, որին 300 ոսկի կաշառք էր տվել: Արյունարբու գազանը, վրեժխնդիր լինելով, որոշել էր քարուքանդ անել հայկական գյուղերն ու սպանել պատասխանատու այն ռեսերին, որոնք բողոքել էին նրա դեմ: Ոճրագործին հաջողվել էր գյուղապետ Օհանին ողջ-ողջ հրկիզել, իսկ նրա ածխացած դիակը Բիթլիսի ճանապարհին էր դրել՝ հետևյալ մակագրությամբ. «Ով որ Մուսա պէկի դէմ բողոքէ, այս վիճակին պիտի հասնի…»[126]:

Բազմաթիվ գյուղապետեր, այդ թվում՝ Ղարսի գյուղապետ Միրոն, կյանքի անվտանգության և ապահովության համար Մուշում էին բնակվում: Օհանի մարմինը տեղափոխվել էր Մուշ: Այստեղ ժողովուրդը դիմել էր հուզումների՝ հուղարկավորությունը վերածելով բողոքի ցույցի[127]: Այս դեպքերից մի քանի շաբաթ անց Մուսա բեկը 150 զինվորներով կեսգիշերին մտել էր Ղարս գյուղ, որտեղ պահակների հետ փոքր ընդհարումներից հետո գրավել էր գյուղը: Նրանց հաջողվել էր

[124] **Գեւոնեան Ա. (Տէր-Կարապետեան)**, նշվ. աշխ., էջ 6:
[125] **Սասունի Կ.,** նշվ. աշխ., էջ 483:
[126] Տե՛ս նույն տեղում:
[127] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 484-485:

նաև նախօրոք գաղտագողի գրավել եկեղեցին, որպեսզի հայերը զանգերը չհնչեցնեին՝ հարևան Վարդենիսի գյուղից օգնություն խնդրելու համար:

Քրդական զինյալ խուժանը, մտնելով Ղարսի Միրոյի տունը, պահապաններից շատերին սպանելուց հետո սպանել էր Միրոյի եղբորը՝ Աղաջանին՝ գեղեցկատես 14-ամյա Գյուլիզարի հորը, ինչպես նաև քեռի Մխոյին և տան երիտասարդ կտրիճներից ոմանց: Հայ դիմադրողները, վիրավորներին վերցնելով իրենց հետ, փախել էին: Քրդերը, մտնելով Միրոյի տուն, ամեն ինչ կողոպտել էին՝ առևանգելով Գյուլիզարին: Նրան տարել էին հետները և հանձնել Մուսա բեկին[128]:

Մուսա բեկն իր զինյալ ուժերով բարձրացել էր Բռնաշենի լեռները, որտեղ գյուղեր ու բնակարաններ ուներ, այնտեղ էլ արգելափակել էին Գյուլիզարին: Շեյխերը անհարմար էին գտել այդ փոքրիկ աղջնակին կնության տալ Մուսա բեկին, որոշել և համոզել էին նրան, որ Գյուլիզարին ամուսնացնեն բեկի փոքր եղբոր՝ Ջազոյի հետ: Այդպես էլ վարվել էին[129]:

Այս երկու անօրեն դեպքերը ցնցեցին ամբողջ Տարոն աշխարհը: Մշո դաշտի բոլոր գյուղերը, միանալով բողոքին, շարժվեցին Պոլիս՝ անձամբ բողոքելով այս ավարառությունների դեմ: Տարոնի ամբողջ ժողովուրդը պահանջում էր դատի տալ ու բանտարկել Մուսա բեկին ոճրագործ արարքների համար: Հայոց ազգային առաջնորդարանը և Պոլիսի պատրիարքարանը տեր էին կանգնել այս դատին՝ համազգային քաղաքական բնույթ հաղորդելով նրան: Եվրոպական պետությունների դեսպանները, ծանոթանալով խնդրին, միջամտել էին գործին՝ արձագանքելով առևանգման փաստին:

Գյուլիզարին իսլամացնելով՝ շուրջ երեք ամիս ենթարկել էին չարչարանքների, սակայն հայուհին երբեք չէր կորցրել հույսը, կարո-

[128] **Սասունի Կ.,** նշվ. աշխ., էջ 485:
[129] Տե՛ս նույն տեղում:

ղացել էր իր համարձակությամբ, վճռականությամբ ու արժանապատվությամբ լուր հասցնել մորն ու հարազատներին իր ողջության մասին:

Մուսա բեկի քստմնելի ոճրագործությունների, այդ թվում՝ Գյուլիզարի առևանգման փաստի դեմ տարոնահայության բողոքները հասան մինչև սուլթանի պալատ և Կ. Պոլսի եվրոպական դիվանագետներին և վերջապես տվեցին իրենց դրական արդյունքները: 1889 թվականի հունիսին Մուսա բեկին հրավիրեցին Կ. Պոլիս: Այնտեղ հասնելուց երկու ամիս անց սկսվեց Մուսա բեկի դատավարությունը, որին ներկա էին ոչ միայն բազմաթիվ հայեր, այլ նաև Պոլսի եվրոպական պետությունների ներկայացուցիչներ: Դատը անձնական հանգամանքից դուրս գալով՝ ստացել էր ազգային երանգ: Թուրքական կառավարությունը աշխատում էր արդարացնել Մուսա բեկին՝ եվրոպական պետությունների ներկայացուցիչներին ցույց տալու համար, որ հայերը զրպարտիչներ էին:

Երեք ամիս շարունակ Գյուլիզարը առանձնացվել էր, ենթարկվել քրդերի ազդեցությանը, մահվան սպառնալիքներով նրան պարտադրել էին ընդունել իսլամական կրոնը: Կ. Պոլսից հրաման էր եկել Մուշի կառավարչին, որ Բիթլիսի դատարանը լսեր Գյուլիզարի առևանգման փաստը: Քրդական շեյխերի, Մուսա բեկի և եղբոր՝ Ջազոյի թելադրանքով Գյուլիզարը պետք է խոստովաներ, որ ինքը մահմեդական է, իր կամքով է հեռացել տնից[130]:

Չնայած Մուշի և Բիթլիսի հայոց առաջնորդարանները, Մշո դաշտի ժողովուրդը ամեն ինչ անում էին Գյուլիզարին սատարելու հարցում, սակայն նրանք անզոր էին տեսնել աղջկան, քանի որ նա քրդերի արյունարբու առաջնորդներից Ջազոյի մոտ էր մնում: Վերջինս մահվան սպառնալիքներով անընդհատ սարսափեցնում էր նրան: Գյուլիզարը, լավ հասկանալով, որ իր խոստովանությունից է կախված Մուսա

[130] **Սասունի Կ.,** նշվ. աշխ., էջ 486:

բեկի արյունառուշտ արարքների գնահատականը, իսկական հերոս հայուհու նման էր պահում իրեն:

Հերոսուհին, Մուսա բեկի հորեղբոր հսկողությամբ Բիթլիս փոխադրվելուց առաջ քաջ գիտենալով, որ ուրիշ ելք չունի, քրդերին խոստացել էր, որ դատարանում ցուցմունք կտա, որ մահմեդական է, և ինքն իր կամքով է տանից հեռացել: Լինելով խելացի և քաջ հայուհի՝ Գյուլիզարը որոշել էր խորամանկել, որպեսզի քրդերը որևէ կասկած չունենային իր նկատմամբ: Նա հերթական քաջագործությամբ վերջին վայրկյանին է միայն հայտարարել իր հայ լինելու մասին՝ պատմելով Մուսա բեկի ոճրագործ արարքների մասին:

Բիթլիսի կուսակալը դատն այնպես էր կազմակերպել, որ հայոց առաջնորդարանը չկարողանար մասնակցել դատին: Միայն հրավիրվել էր Գյուլիզարի մայրը, այն էլ՝ վերջին վայրկյանին, և Մուշում գտնվող հորեղբայր Միրոն, որը չէր կարողացել տեսնել նրան[131]:

Կուսակալն ու շեյխերը, նաև Մուսա բեկի ազգականները խաբվել էին Գյուլիզարի զգուշավորությունից՝ մտածելով, որ Գյուլիզարը չէր փոխի իր նախօրոք տված խոստումը, մանավանդ երբ տեսել էին, որ նա նույնիսկ տեսակցության եկած մոր մոտ էր հայտարարում, որ ինքն արդեն թուրք է և իր կամքով է ամուսնացել: Միաժամանակ մորը հասկացնում էր, որ այլ կերպ չէր կարող վարվել թուրքական ամբոխի կողմից շենքը շրջապատելու պայմաններում:

Երբ դատական նիստի ժամանակ Գյուլիզարին դատավորը հարցրել է՝ մահմեդական ես, թե հայ, նա հուսահատ նայել է շուրջը, և չտեսնելով ոչ մի հայի՝ հանկարծ լսել է մոր ճիչը, որը գալիս էր դատարանի դռնից: Նա պահանջել է դատավորից, որ մորը ներս թողնեն, որպեսզի նրա ներկայությամբ խոստովանություն անի: Երբ մայրը դատարան է մտել, Գյուլիզարը քաջությամբ գրկախառնվել է մոր հետ, և լավ իմանալով, որ դատավորը կաշառված է քրդերի կողմից, հայտարարել է,

[131] **Սասունի Կ.,** նշվ. աշխ., էջ 483:

որ ինքը հայ է, և որ հայ էլ կմնա, որ իրեն Մուսա բեկը բռնությամբ է առևանգել[132]:

Կուսակալը ստիպված աղջկան հանձնել է հայերին: Թուրքական կատաղած ամբոխը, դատարանի առաջ հավաքվելով, փորձել է սպանել Գյուլիզարին: Վերջինս զորքի հրամանատարի և ոստիկանության պաշտպանության տակ փոխադրվել է հայոց թաղ և հանձնվել առաջնորդարանին[133]:

Քաջ ու անվախ հայուհու այս պահվածքով և դատարանի արդարացմամբ հայ ժողովուրդը տարավ բարոյական հաղթանակ՝ ազատելով Գյուլիզարին թուրք-քրդական ճիվաղների ձեռքից:

1889 թվականի հուլիսին Գուլիզարի տոհմը, Մուսա բեկից խուսափելով, տեղափոխվել էր Պոլիս[134]: Գյուլիզարը արդարացվել էր, սակայն նույն թվականի դեկտեմբերի 5-ին թուրքական կաշառված դատարանն ազատ արձակեց Մուսա բեկին՝ եղած ամբաստանությունները համարելով զրպարտանք: Չնայած Գյուլիզարը ազատված էր, բարոյական հաղթանակը հայությանն էր: Սակայն Մուսա բեկի ազատ արձակումը սպառնում էր հայության անվտանգությանը: Ահա թե ինչու հայ փաստաբանը դատի վերաքննություն է պահանջել: Վերաքննվող դատը տևել է երեք տարի, և միայն 1892 թվականի վերջին կայացվել է Մուսա բեկի աքսորման վճիռը[135]:

Մուսա բեկին աքսորեցին Մեքքա, քանի որ նրա կողմից կազմակերպված արյունահեղ դեպքերը միջազգային լայն արձագանք էին ստացել: Եվրոպական դեսպանությունների գոհացման համար նման վճիռ ընդունվեց:

Մուսա բեկի ոճրագործությունների քննությունը, որը 3-4 տարի շարունակ ալեկոծել էր հայությանը Մշո դաշտից մինչև Պոլիս, ա-

---

[132] **Գեւոնեան Ա. (Տէր-Կարապետեան)**, նշվ. աշխ., էջ 78-79:
[133] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 81-82:
[134] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 90-91:
[135] **Սասունի Կ.,** նշվ. աշխ., էջ 487:

վարտվեց հայերի բարոյական հաղթանակով, որը, անշուշտ, պայմանավորված էր այլադավանությունը հրապարակորեն մերժող և իրեն ծնած ժողովրդի ծոցը վերադառնալու հայ հերոսուհի կնոջ՝ Գյուլիզարի քաջ ու անվախ, աներեր վճռականությամբ[136]: Սակայն Մուսա բեկը ընդամենը մեկ տարի մնաց աքսորավայրում, որից հետո «հաջի» տիտղոսով վերադառնալով Տարոն, նոր հանձնարարություններ ստանալով թուրքական կառավարությունից՝ սկսեց ավելի զգուշորեն գործել:

Հերոսուհի Գյուլիզարը 1892 թվականին ամուսնացավ Մշո դաշտի Խեյալյան գյուղի քահանայի որդի, Մուշի առաջնորդարանի քարտուղար, գրող և Օսմանյան խորհրդի անդամ Գեղամ Տեր-Կարապետյանի (Մշո Գեղամ) հետ[137]: Այդ ամուսնությունը հանուն իր ազգի և կրոնի նահատակվելու պատրաստ հայուհու ըմբոստ պահվածքի ու հերոսության ճանաչումն ու գնահատումն էր:

1894 թվականին Մուսա բեկի հալածանքներից և հետապնդումներից ազատվելու համար Գեղամ Տեր-Կարապետյանն ու Գյուլիզարը տեղափոխվեցին Տիգրանակերտ, որտեղ Գեղամը զբաղվեց ուսուցչությամբ: Շուրջ չորս տարի այնտեղ մնալուց հետո նրանք վերադարձան Մուշ, որտեղ Գեղամը ստանձնեց Առաջնորդարանի քարտուղարության պաշտոնը: 1908 թվականին ընտրվեց Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր և անմիջապես մեկնեց Պոլիս: 1915 թվականին հրաշքով փրկվեց:

Շուրջ երեք տարի ապրելով մեծ եղեռնի սարսափներն ու հետևանքները՝ Գեղամը մահացավ 1918 թվականի նոյեմբերին Պոլսում և թաղվեց այստեղ գտնվող Հայաստանի առաջին հանրապետության պատվիրակության հետ բերված եռագույն դրոշով: Գյուլիզարը, փըրկվելով ցեղասպանության արհավիրքից, կարողացել էր աղջկա հետ հեռանալ Փարիզ և այնտեղ բնակություն հաստատել: Սակայն վերջին

[136] **Սասունի Կ.,** նշվ. աշխ., էջ 487:
[137] Տե՛ս նույն տեղում:

տարիներին կուրացել էր: Նրա հուշերը գրի է առել աղջիկը՝ Արմենուհին:

Գյուլիզարի հերոսական արարքը Մուսա բեկի նման քուրդ և թուրք ոճրագործների դեմ պայքարում նոր հույսեր արթնացրեց հայության շրջանում, ոգևորեց ու վճռականություն հաղորդեց շատերին և հավատ ներշնչեց սեփական ուժերի նկատմամբ՝ նորանոր սխրագործությունների կոչելով 1890-ական թվականների ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի տարիներին:

Այսպիսով՝ հայդուկային պայքարին և ընդհանրապես հայոց ազատագրական պայքարին նվիրված հերոս հայուհիները, հատկապես մայրերը, իրենց հերոսական գործունեությամբ, սկսած զենք-զինամթերք տեղափոխելուց, վերջացրած երիտասարդներին հայրենասիրական գաղափարախոսության դաստիարակմամբ և զենքը ձեռքին՝ անողոք թշնամու դեմ կռվելով, ապացուցեցին մի ճշմարտություն, որ հայ կինը միշտ էլ վտանգի պահին տղամարդու կողքին է:

Բ. ՀԱՅ ՀԵՐՈՍՈՒՀԻՆԵՐԸ 1890-ԱԿԱՆ ԹԹ. ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐՈՒՄ

Զարթնեց և հայ կինը: Նա իր հրեշտակային կենսափու շնչով ավելի վառեց, ավելի բորբոքեց ժողովրդի եռանդը: Նա թողեց իր պաճուճանքը, մոռացավ իր փափկությունը և սովորեց տանել զինվորի կյանքի խստությունները: Թանկագին բեհեզների, նուրբ կերպասների փոխարեն զգեցավ պատերազմող մարդու կոշտ հագուստը: Ոսկեհուռ մարգարիտների փոխարեն նա իր կուրծքը զարդարեց երկաթե զրահով: Գոհարեղեն պսակի փոխարեն նա իր գլխին դրեց պողպատյա սաղավարտը: Ոսկի մատանիների փոխարեն կրեց սուր, վահան, նիզակ: Ամեն ինչ փվեց նա, ամեն ինչ զոհեց հայրենիքը փրկելու համար:

ՐԱՖՖԻ[138]

1891–1893 թվականներին թուրքական կառավարությունը եռանդուն ջանքեր էր գործադրում՝ ձգտելով կիսանկախ Սասունը ծնկի բերել և նրա դեմ ստեղծել քրդական միացյալ ճակատ: Կրոնական մոլեռանդություն բորբոքելու և Սասունի սահմանակից շրջաններից գրեթե բոլոր կիսավայրենի քրդական ցեղախմբերը ոտքի հանելու գործում թուրքերը մեծ հաջողության հասան, սակայն գլխավոր՝ ռազմական հաղթանակի հարցում արդյունքը ճիշտ հակառակն էր. քրդական հրոսակախմբերի բազմաթիվ փորձերը՝ պարտության մատնելու ազատատենչ սասունցիներին, ավարտվեցին լիակատար ձախողումով:

Սասունը Արևմտյան Հայաստանի լեռնային գավառներից էր: Այն վարչականորեն գտնվում էր Բիթլիսի վիլայեթում և ուներ շուրջ 35 000 հայ բնակչություն: Ազատաբաղձ և անկոտրում սասունցիներին ճնշելու համար սուլթանի հրամանով թուրքական ուժերը հաճախակի հարձակումներ էին կազմակերպում Սասունի հայկական գյուղերի վրա: 1891-

[138] **Րաֆֆի**, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հ. 6, Երևան, 1963, էջ 280:

1892 թվականներին սասունցիները պարտության էին մատնել թուրք-քրդական ուժերին, որոնք փորձել էին ներխուժել Տատրագոմ և սրի քաշել խաղաղ բնակչությանը:

Սասունցիների մի շարք փայլուն հաղթանակներից հատկապես առանձնանում է 1893 թվականի հունիսի 17-ին Տալվորիկի ճակատամարտը: Այդ օրը Սասուն ներխուժած Զիլանի քրդական ցեղախմբի (ավելի քան 2 000 հրոսակ) և Տալվորիկի ու Սասունի մի քանի այլ շրջանների մարտական ուժերի (400 մարտիկ) միջև արյունահեղ բախումն ավարտվել է քրդերի ջախջախիչ պարտությամբ: Կողմերի կորուստները կազմել են քրդերի դեպքում ավելի քան 1 000 սպանված, հայերի դեպքում՝ 200:

Ճակատամարտից կարճ ժամանակ անց թշնամին դուրս է շպրտվել Սասունի սահմաններից: Սպասողական վիճակում գտնվող կառավարական ուժերը (900 զինվոր), տեսնելով սասունցիների ուժը և վճռականությունը, վախեցել են միջամտել և վերադարձել են Մուշ[139]:

Տալվորիկի ճակատամարտից հետո թուրքական իշխանությունները հասկացան, որ միայն քրդական ուժերով անհնար է ճնշել ըմբոստ Սասունը և վերացնել նրա կիսանկախությունը: Այդ նպատակի իրականացման համար որոշվեց որպես գլխավոր հարվածային ուժ օգտագործել թուրքական կանոնավոր բանակը:

Հայ ազգային-ազատագրական շարժման առաջին գծում գտնվող «Հնչակյան կուսակցությունն» իր հերթին 1890-ական թվականների սկզբից ի վեր ուշադրության կենտրոնում էր պահում Սասունը՝ ձգտելով այն վերածել թուրքական բռնապետության դեմ պայքարի միջնաբերդի: Այդ նպատակով Սասունում կազմակերպչական լայնածավալ աշխատանք կատարեց հնչակյան հայտնի գործիչ Միհրան Տամատյանը: Վերջինս, սակայն, 1893 թվականի գարնանը ձերբակալվեց Սեմալ

[139] **Թադևոսյան Ռ.,** Դրվագներ հայոց ռազմական պատմությունից. XIX-XX դարեր, Երևան, 2012, էջ 97:

գյուղում և Մուշի ու Բաղեշի բանտերում կարճ ժամանակ պահվելուց հետո տեղափոխվեց Կ.Պոլիս[140]:

Մ. Տամատյանի ձերբակալությունից հետո Սասունում նրան փոխարինեց հնչակյան մեկ այլ նշանավոր գործիչ՝ Համբարձում Պոյաճյանը (Մեծն Մուրադ)՝ 1890 թվականի հուլիսի 15-ի Գում Գափուի հռչակավոր ցույցի գլխավոր կազմակերպիչներից մեկը:

1894 թվականի սկզբին և նույն տարվա հուլիսի 15-ին Մուրադի և Սասունի ղեկավարության մասնակցությամբ Հարթք և Շենիկ գյուղերում տեղի ունեցան 2 շատ կարևոր ժողով-խորհրդակցություններ, որոնցում սասունցիները որոշեցին և ճշտեցին հարձակման նախապատրաստվող թշնամուն դիմագրավելու հարցերը:

1893 թվականի վերջից Սասունը գտնվում էր փաստացի պաշարողական վիճակում: Սրելու համար իրադրությունը և Սասունը բացահայտ ապստամբության դրդելու նպատակով Բաղեշի նահանգի հայատյաց նահանգապետ Թահսին փաշան սասունցիներից պահանջեց անհապաղ վճարել վերջին 7 տարիների հարկը՝ 175 000 ղուրուշ[141]:

Հայկական կիսանկախ այդ իշխանապետության հետ հաշվեհարդարի գործը սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդը հանձնարարել էր Երզնկայում տեղակայված թուրքական 4-րդ բանակի հրամանատար, ազգությամբ քուրդ մարշալ (մյուշիր) Զեքի փաշային[142]: Վերջինս 1894 թվականի առաջին կեսին Սասունի դեմ էր կենտրոնացրել ոչ միայն մեծ թվով կանոնավոր զորքեր (12 000 սվին և սուր, 8 հրանոթ), այլ նաև Զիլանի, Հայդարանի, Բադրկանի, Ռաշքոթանի, Բագրանի, Խիզանի, Շեխտանի և քրդական այլ ցեղախմբերի (աշիրեթների) համիդիե գնդերը՝ մինչև 43 հազար հրոսակ՝ սպասվելիք պայքարին կրոնական սրբազան պատերազմի բնույթ հաղորդելու համար: Նախապատ-

[140] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 98, նաև՝ **Պողոսյան Հ.,** Սասունի պատմություն, Երևան, 1985, էջ 181-182:
[141] **Պողոսյան Հ.,** նշվ. աշխ., էջ 182:
[142] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 199-200:

րաստվող հարձակման ժամանակ քրդական հրոսակները խաղալու էին առաջապահի դեր: Թշնամին առաջին հարվածը հասցրեց ոչ թե գլխավոր՝ Մուշ-Շենիկ հյուսիսային ուղղությամբ, այլ հարավ-արևմուտքից՝ Ֆարխինի կողմից[143]:

Տալվորիկի վրա հարձակվող թուրք-քրդական 5 000-ոց խմբավորումը հունիսի 14-15-ի մարտերում ջախջախվեց և մեծ կորուստներով ետ շպրտվեց: Մինչ այդ ձախողվել էր Տալվորիկ գետի վրա գտնվող և ռազմավարական մեծ նշանակություն ունեցող Սատանի կամրջի վերականգնումը թուրքերի կողմից (այն քանդել էին սասունցիները՝ խոչընդոտելու համար թշնամու մուտքը Տալվորիկ): Կամուրջը վերահսկող սասունցիների ջոկատը, զգալի կորուստներ պատճառելով թուրքերին, ետ էին շպրտել նրանց[144]:

Ֆարխինի ուղղությունում կրած պարտությունից հետո հակառակորդը որոշեց գործողության մեջ դնել հիմնական ուժերը: Ավարտելով նախապատրաստական աշխատանքները՝ թշնամու գլխավոր ուժերը հուլիսի 28-ին Մուշի կողմից հարձակման անցան Սասունի հյուսիսային սահմանագծի վրա գտնվող Շենիկ և Սեմալ գյուղերի ուղղությամբ: Այս ճակատում Զեքի փաշայի՝ Երզնկայից բերած զորքերի հետ միասին հարձակում գործեցին նաև Գենջի գավառապետ Մուստաֆա փաշայի ուժերը, ինչպես նաև Էրզրումից բերված զորքեր, ընդամենը՝ 12 000 սվին և սուր՝ հրետանիով: Որպես առաջապահ՝ կանոնավոր զորքերին աջակցում էին բազմահազարանոց քրդական հրոսակախմբերը[145]:

Թուրք-քրդական ուժերը, օգտագործելով իրենց թվական վիթխարի առավելությունը, հրետանային ուժեղ կրակի աջակցությամբ մարտերի առաջին օրերին կարողացան նեղել սասունցիներին՝ գրավելով Շենիկն ու Սեմալը, որոնք լիովին թալանվեցին և հրդեհվեցին: Սասուն-

[143] **Պողոսյան Հ.,** նշվ. աշխ., էջ 201:
[144] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 202:
[145] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 202-203:

ցիների ջոկատները նահանջեցին և դիրքեր գրավեցին Ալիանքի բարձունքներում, իսկ խաղաղ բնակչությունը քաշվեց դեպի Անդոկ լեռը: Օգոստոսի 2-ին հայկական ուժերը Գելիեգուզանից եկած օգնական ջոկատների աջակցությամբ անցան շեշտակի հակահարձակման և չնայած թշնամու ճնշող գերակշռությանը՝ ետ շպրտեցին նրան՝ վերագրավելով հիշյալ 2 գյուղերը[146]: Այդ արյունահեղ ճակատամարտում, որը հայտնի է «Չայի կռիվ» անունով, թշնամին տվեց 359 զոհ, հայերը՝ 36:

Այսպիսով՝ Սասունի հյուսիսային ճակատում մեկ շաբաթ տևած դաժան մարտերն ավարտվեցին շենիկցի իշխան Մոսեի Գրգոյի ղեկավարած ապստամբների փայլուն հաղթանակով[147]:

Հյուսիսում և հարավում կրած պարտություններից անակնկալի եկած Զեքի փաշան օգոստոսի 3-ին հարձակման նետեց իր ուժերը Սասունի բոլոր ճակատներում: Դրանով թուրք հրամանատարը ձգտում էր ապստամբներին զրկել պահեստային ուժերով մանևրելու հնարավորությունից: Կռիվը ծավալվում էր ամենուրեք, և սասունցիների յուրաքանչյուր դիրք պետք է ապավիներ միայն սեփական ուժերին: Կատաղի, արյունահեղ մարտեր ծավալվեցին Չայի գլխի, Կարմիր քարերի, Տահլասևի, Մջելու Գաժի, Շենիկ-Մերկեմոզանի, Ծովասարի և մի քանի այլ դիրքերում:

Համընդհանուր հարձակման առաջին օրը՝ օգոստոսի 3-ին, մարտերը շարունակվեցին անընդմեջ 22 ժամ. թշնամին տվեց 760 զոհ, հայերը՝ 100, որոնց 1/4-ը կանայք և երեխաներ էին: Օգոստոսի 8-ին մարտերը տևեցին 19 ժամ: Մյուս օրերին պատկերը գրեթե նույնն էր: Այնուամենայնիվ, չնայած հսկայական կորուստներին, թշնամին օրեցօր սեղմում էր շրջապատման օղակը: Օգոստոսի 2-րդ տասնօրյակի սկզբին զինամթերքը գրեթե լրիվ սպառած սասունցիների ձեռքում մնացել էին ապստամբության կենտրոն Գելիեգուզան մեծ գյուղը և Անդոկ լեռը, ինչպես նաև Տալվորիկը: Մի փոքր տարածքի վրա կուտակ-

[146] **Պողոսյան Հ.,** նշվ. աշխ., էջ 200:
[147] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 201:

վել էր Սասունի գրեթե ամբողջ հայ բնակչությունը՝ 22 000 մարդ[148]: Օգոստոսի 13-ը դարձավ սասունցիների կազմակերպված դիմադրության վերջին օրը: Այդ օրը թշնամին տվեց մոտ 700 զոհ, հայերը՝ ավելի քան 230: Հաջորդ օրը՝ օգոստոսի 14-ին, Զեքի փաշան հաշտության առաջարկով դիմեց սասունցիներին: Վերջիններիս մոտ միասնական կարծիք չկար կռիվը շարունակելու կամ հաշտություն կնքելու վերաբերյալ: Դրությունը համարելով անելանելի՝ ապստամբների մի մասը որոշեց ընդունել թուրքական հրամանատարի առաջարկը[149]:

Օգոստոսի 15-ին սասունցի մարտիկների մոտ 200 հոգանոց պատվիրակությունն իջավ Անդոկից՝ բանակցելու համար 500 թուրք ասկյարներով իրեն սպասող Զեքի փաշայի հետ: Սակայն ինչպես և պետք էր սպասել, թուրքական գլխավոր հրամանատարը դիմեց ստոր խաբեության: Ապստամբների պատվիրակության ղեկավարությունը ձերբակալվեց, իսկ մնացած մասը, չնայած ցույց տված կատաղի դիմադրությանը, գրեթե լրիվ ոչնչացվեց, շատ քչերին հաջողվեց ետ վերադառնալ Անդոկ: Ձերբակալվածներից գազանային խոշտանգումների միջոցով փորձելով տեղեկություններ կորզել սասունցիների մարտական ուժերի և զբաղեցրած դիրքերի մասին ու չհասնելով իրենց նպատակին՝ թուրք բարբարոսները Զեքի փաշայի հրամանով կտոր-կտոր արեցին Սեմալի տեր Հովհաննես քահանային, որից հետո տանջամահ արեցին նաև մյուսներին:

Լիովին համոզվելով, թե ինչ է նշանակում կամովին հանձնվել արյունարբու ոսոխի ողորմածությանը՝ Սասունի մարտական ուժերը օգոստոսի 15-25-ը Անդոկ լեռան վրա՝ Գելիեգուզանի և Տալվորիկի մատույցներում, մղեցին իրենց վերջին օրհասական կռիվները: Շատերի մոտ սպառվել էր զինամթերքը, և նրանք մարտնչում էին սրերով, դաշույններով, թշնամու վրա ժայռաբեկորներ գլորելով: Հրետանային կրակի օգնությամբ հարձակվող թուրք-քրդական 40 000-ոց զանգվա-

[148] **Պողոսյան Հ.,** նշվ. աշխ., էջ 201-202:
[149] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 202:

ծի դեմ մարտնչող ապստամբների թիվը նվազել էր՝ հասնելով մինչև 1800-1700-ի. սասունցի շատ կանայք փոխարինում էին կռվում ընկած իրենց ամուսիններին: Այս վերջին և ամենադաժան մարտերում թշնամու կորուստները կազմեցին ավելի քան 2000 սպանված և վիրավոր[150]: Համեմատաբար մեծ կորուստներ ունեցան նաև սասունցիները[151]:

Օգոստոսի 23-ին ճակատամարտը շարունակվեց ամբողջ օրը՝ 24 ժամ անընդմեջ: Օգոստոսի 24-25-ին մարեցին դիմադրության վերջին օջախները:

Սասունի 1894 թվականի ինքնապաշտպանության հերոսուհիներից էր Շենիկի իշխան Մոսե Գրգոյի մեծ եղբոր՝ Մարդոյի կինը՝ **հարս Շաքեն** (պապիս՝ Սիմոն Հակոբյանի հարազատ մորաքույրը – ընդգծումը իմն է՝ Մինասյան Է.): Նրա գլխավորությամբ դեռևս 1891 թվականին շենիկցի կանայք, տղամարդկանց կողքին կռվելով, քրդական ուժերին ստիպել էին նահանջել: Նրանց նշանաբանն էր «Մահ կամ ազատություն»: Տալվորիկցիները իշխան Գրգոյի ղեկավարությամբ գրոհի էին նետվել թշնամու դեմ: Կանայք քաջալերանքի խոսքերով իրենց ամուսիններին ու եղբայրներին մարտի էին մղել: Մի տեղում հրացանային կռիվ էր մղվել, մյուսում՝ սրի ու դաշույնի: Թշնամու դիակույտերը փռվել էին ամենուր[152]: Քրդական փոքրիկ նահանջը կարճ ժամանակում վերածվել էր խուճապահար փախուստի:

Հաջորդ տարվա կռիվներում Անդոքի շրջանի այլ գյուղեր ևս օգնության էին հասել: Դիրքերը վերագրավածհերոսուհի կանայք հերոս տղամարդկանց հետ միասին հետապնդել էին թշնամուն՝ նրան քշելով Սպիտակ սարից հարավ[153]:

1994 թվականի օգոստոսին, ամիսներով կռվելով թշնամու գերա-

---

[150] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 100:

[151] Տե՛ս նույն տեղում:

[152] Տե՛ս նույն տեղում:

[153] Մինչև 1894 թ. ինքնապաշտպանական մարտերը կանայք Տիգրանակերտից զենք ու կապար տեղափոխելու գործում ևս իրենց մասնակցությունն են բերել և մեծ քանակությամբ սննդամթերք ամբարել:

զանց ուժերի դեմ, ռազմամթերքի սպառվելուց հետո նրանք շարունակել էին դիմադրել՝ քարեր գլորելով, որի հետևանքով թշնամին շատ զոհեր էր տվել, չէր կարողացել դիրքերը գրավել: Երբ թշնամին պաշարել էր հայ կանանց, և փախուստը անհնարին էր դարձել, Շաքեն բարձրացել էր քարաժայռի վրա և խոսքն ուղղելով իր քույրերին՝ հորդորել էր լավ մտածել և գերի չընկնել քրդերի ձեռքը կամ ընդունել մահմեդական պիղծ օրենքները: Նա, վեհ գաղափարի համար նահատակվողի պայծառ ժպիտը դեմքին, զավակին կրծքին սեղմած, ժայռից իրեն նետել էր դեպի անհատակ անդունդը: Նրան հետևել էին հինգ տասնյակի հասնող կանայք: Ահա թե ինչպես է նկարագրում Ա. Նազարբեկը (Լեռնենց) հերոսուհի շենիկցի Շաքեի նահատակությունն իր «Սասուն» պոեմում.

«Նետում է իրան այն ժայռից անդունդ՝
Սեղմած իր գրկին իր սիրոյ ծնունդ,
Եւ մէկն է, միւսը, երրորդն, յիսուն կին,
Որ հետեւում են նրա սուրբ քայլին…
Ո՛չ, դրանք, այդ կիներն մահկանացու չեն,
Դիցուհիներն են սրբացած արդէն»[154]*:*

Սասունցի շատ կանայք հետևեցին Շաքեի արարքին նաև 1904 թվականի Սասունի ինքնապաշտպանության օրերին և 1915 թվականի Մեծ եղեռնի ժամանակ: Նրա օրինակին հետևելով՝ քրդերի ձեռքը չընկնելու համար Շենիկ գյուղի մոտով հոսող Գելի գետն էին իրենց նետել Շաքեի երկու գեղատեսիլ քույրերը՝ Հեզիկն ու Ալթունը: Զայրացած քրդերը փորձել էին անգամ ծաղրուծանակի ենթարկել քույրերի դիակները[155]:

Շաքեի մյուս քույրը՝ **Շուշանը**, նույնպես հերոսուհի էր իր քույրերի նման: Սիմոն պապիս վկայությամբ՝ 1902 թվականին Տիգրանակերտ գնալու ճանապարհին, երբ 5 զինված քրդեր հարձակվել են նրա վրա,

[154] «Գաղափար», Աթէնք, 1894, N 2, Ա տարի, սեպտեմբեր, էջ 166:
[155] Սիմոն Հակոբյանի հուշերի անձնական արխիվից:

վերջինս խլել է նրանցից մեկի զենքը, տապալել է նրան գետնին, սպանել է մեկին, երկրորդին՝ դաշունահարել, ինչը տեսնելով՝ մյուսները փախուստի են դիմել: Պատահական չէ, որ հերոսուհու դիմապատկերը քանդակել են Տիգրանակերտի պարիսպների վրա, որը, պապիս վկայությամբ, իր մոր՝ անվեհեր ֆիդայի **Հռիփսիմեի (Ռպե)** հետ ամեն այցելության ժամանակ իրենք դիտել են մեծ հպարտությամբ[156]: Այդ անվեհեր հայուհին նահատակվել է 1904 թվականի Սասունի ինքնապաշտպանական մարտերում:

Օգոստոսի 24-ին Հեղին գյուղի մոտ (Անդոկից արևմուտք) իր վերջին մարտը մղեց Շենիկի ռես Մոսեի Գրգոն՝ ապստամբության ղեկավարներից մեկը: Օգոստոսի 25-ին, իր փոքրիկ խմբով մարտնչելով մինչև վերջին փամփուշտը, սուրը ձեռքին, նահատակվեց Սասունի հերոսամարտի մյուս հոչակավոր ղեկավարը՝ Գելիեգուզանի ռես Պետոն:

Օգոստոսի 24-ին Ֆըրֆըրքարի Արծվի բույն կոչված քարանձավից (Տալվորիկի Հարթք գյուղի մոտ) դուրս եկավ և Գևորգ Չաուշի ու մի փոքր խմբի հետ միասին թուրքերին հանձնվեց Մեծն Մուրադը՝ ապստամբության գլխավոր ղեկավարը: Նրան ու իր զինակիցներին շղթայակապ ուղարկեցին Մուշի բանտ: Հնչակյան գործիչը հետագայում տեղափոխվեց Կ.Պոլիս և ապա Տրիպոլի, իսկ Գ. Չաուշն իր սասունցի ընկերներով 1896 թվականին Մուշի բանտից փախավ Սասուն՝ շարունակելու և ընդլայնելու համար ֆիդայական պայքարը:

Ապստամբության պարտությունից հետո Սասունի բնակչությունը մնաց լրիվ անպաշտպան: Այն, ինչ թուրք-քրդական բարբարոսները չէին հասցրել և չէին կարողացել անել մարտերի ընթացքում, արեցին ապստամբության ճնշումից հետո: Նրանց գազանությունների զոհը դարձան հազարավոր խաղաղ բնակիչներ՝ ծերեր, կանայք, երեխա-

[156] Սիմոն Հակոբյանի հուշերի անձնական արխիվից:

ներ: Ավերվեցին և հրդեհվեցին 27 գյուղեր: Զոհերի թիվը գերազանցեց 5000-ը, իսկ այլ տվյալներով այն հասավ 10 000-ի[157]:

Փրկվելու համար սպանդից հազարավոր սասունցիներ ապաստանեցին կա՛մ լեռնային անմատչելի վայրերում, կա՛մ էլ իջան Մշո դաշտ և Տիգրանակերտի կողմերը: Սասունցիների մարտական կորուստները կազմեցին 500 սպանված, իսկ հակառակորդինը՝ առնվազն 10 անգամ ավելի: Ապստամբության բազում տասնյակ ղեկավարներ նետվեցին թուրքական զնդանները, որտեղ նրանց մի զգալի մասը մահացավ անմարդկային խոշտանգումներից[158]:

Հսկայական էր նաև Սասունին հասցված նյութական վնասը: Բավական է ասել, որ միայն Տալվորիկի 13 գյուղերում թալանվեց ամեն ինչ, մասնավորապես 254 ջորի, 3100 խոշոր եղջերավոր անասուն, մոտ 25 000 ոչխար, 8000 ռուբլի արժողությամբ կանացի ոսկյա զարդեղեն, 14 000 մեղվի փեթակ և այլն[159]:

Որպես շնորհակալության նշան՝ Կարմիր սուլթանը Զեքի փաշային՝ Սասունի դահճին պարգևատրեց օսմանյան ակնակուռ բարձր շքանշանով:

Թուրք-քրդական բարբարոսների՝ Սասունում գործած հրեշավոր հանցագործությունները ալեկոծեցին ոչ միայն համայն հայությանը, այլ նաև համաշխարհային հանրությանը:

Սասունի իրադարձությունների կապակցությամբ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Մ. Իզմիրլյանը բողոք-դիմում ներկայացրեց Թուրքիայում Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դեսպաններին, որից հետո նրանք ի վերջո հանդես եկան միասնական դեմարշով: Բնականաբար, հիշյալ երկրները սեփական շահերն ունեին Թուրքիայում, և պատրիարքական դիմումը միայն հարմար առիթ էր՝ միջամտելու օսմանյան բռնապետության ներքին գործերին և նրանից զիջումներ կորզելու:

---

[157] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 100:
[158] Տե՛ս նույն տեղում:
[159] Տե՛ս նույն տեղում:

Այնուամենայնիվ, եվրոպական եռյակի ներկայացուցիչներից ստեղծվեց հանձնաժողով՝ քննելու համար Սասունի իրադարձությունները: Աբդուլ Համիդ 2-րդը, գործելով խիստ օպերատիվորեն, եվրոպական հանձնաժողովից առաջ ստեղծեց սեփական հանձնաժողով, որը, արագ ժամանելով Սասուն, սկսեց զբաղվել թուրքական զորքերի և քրդական հրոսակախմբերի գործած հանցագործությունների հետքերը վերացնելու գործով: Եվրոպական հանձնաժողովը, որի նստավայրը Մուշն էր, գործեց ուղիղ կես տարի՝ 1895 թվականի հունվարի վերջից մինչև հուլիսի վերջը:

Սասունի կոտորածները բողոք և զայրույթ առաջացրին բազմաթիվ երկրներում: Միջազգային առաջադեմ հասարակայնությունը բողոքի ձայն բարձրացրեց Աբդուլ Համիդի կողմից Սասունում կատարված ոճրագործությունների դեմ: Հասարակական պահանջի ազդեցության տակ անգլիական, ֆրանսիական և ռուսական կառավարությունները սկսեցին անդրադառնալ Սասունի ջարդերին: 1894 թվականի նոյեմբերին կազմվեց հատուկ հանձնաժողով՝ Սասունի կոտորածներն ուսումնասիրելու համար: Մի քանի ամիս աշխատելուց հետո հանձնաժողովը եզրակացրեց, որ Սասունի հայությունը կոտորվել է առանց տարիքի և սեռի խտրության, կոտորվել է թուրքական իշխանությունների կողմից առանց պատճառի: Վերստին առաջ քաշվեց Հայկական հարցը: 1895 թվականի մայիսի 11-ին Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դեսպանները Թուրքիային ներկայացրին բարենորոգումների ծրագիր, որը կոչվեց Մայիսյան: Ըստ դրա՝ Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Խարբերդի, Դիարբեքիրի և Սեբաստիայի վիլայեթներում (նահանգներում) իրականացվելու էին բարենորոգումներ: Նահանգապետերը նշանակվելու էին 5 տարի ժամկետով, առանց կրոնական խտրության: Եթե նահանգապետը քրիստոնյա էր, ապա տեղակալը պետք է լիներ մահմեդական և հակառակը: Նահանգապետերն ու գավառապետերը նշանակվելու էին սուլթանի կողմից: Խաղաղ ժամանակ համիդիե հեծելազորը զրկվում էր զենք և համազգեստ կրելու իրավուն-

քից: Վերացվելու էին բռնի պարհակները, կարգավորվելու էր հարկային դաշտը, լուծում էին ստանալու հողային և դատական հարցերը:

Ստանալով այդ փաստաթուղթը՝ սուլթանը կեղծավորաբար գոհունակություն հայտնեց, սակայն ավելացրեց, որ ինքն անարդար է համարում բարենորոգումների իրականացումը կայսրության միայն մի մասում: Դեսպաններին նա ասաց, որ անհրաժեշտ է բարենորոգումներ իրականացնել նաև մնացած վիլայեթներում: Չնայած նրան, որ սուլթանը 1895 թվականի հոկտեմբերին հաստատեց բարենորոգումների ծրագիրը, սակայն ոչ մի քայլ չձեռնարկեց դրանց իրագործման ուղղությամբ:

Եվրոպայի մեծ տերությունների ուշադրությունը գրավելու և նրանց աջակցությամբ Մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը կենսագործելու համար հնչակյանները 1895 թվականի սեպտեմբերին Կ. Պոլսում խաղաղ ցույց կազմակերպեցին: Ցույցի կազմակերպիչները նախօրոք դեսպաններին տեղեկացրել էին, որ ցույցն ունի խաղաղ բնույթ: Շուրջ 4000 խաղաղ ցուցարարներ շարժվեցին դեպի Բաբ Ալի՝ կառավարության նստավայրը: Սակայն կես ճանապարհին ոստիկանները կանգնեցրին ցուցարարներին՝ թույլ չտալով պահանջագիրը հանձնել կառավարությանը: Ապա ցուցարարների վրա հարձակվեցին զինվորները՝ գնդակոծելով նրանց: Նույն օրը ջարդերը տարածվեցին ողջ Կ. Պոլսով, որին զոհ է գնացել շուրջ 2000 հայ:

Չնայած եվրոպական հանձնաժողովի արտաքնապես հայանպաստ դիրքորոշմանը՝ իրականում նրանում ներկայացված տերությունները որևէ շոշափելի բան չարեցին՝ Աբդուլ Համիդ 2-րդի հայաջինջ ծրագրերի իրականացմանը խոչընդոտելու համար: Դրանից խրախուսված՝ Կարմիր սուլթանը 1895–1896 թվականներին իրագործեց առաջին ցեղասպանությունը Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության հայաշատ վայրերում:

1894–1896 թվականներին սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդի և թուրքական իշխանությունների կողմից եվրոպական խոշոր տերություննե-

րի հանցագործ թողտվության պայմաններում իրականացվեց հայոց առաջին ցեղասպանությունը, որին զոհ գնաց ավելի քան 300 000 արևմտահայ: Ջարդերի և ավերածությունների հետևանքով առաջ եկած սովին ու տարափոխիկ հիվանդություններին հետագայում զոհ գնացին ևս տասնյակ հազարավոր հայեր, որոնց հաշվառումով զոհերի ընդհանուր թիվը կազմեց մոտ 550 000 մարդ: Բռնի կերպով մահմեդականացվեց 100 000 հայ, դավանափոխ եղած գյուղերի թիվը հասավ մոտ 600-ի: Ջարդերից փրկվելու համար Թուրքիայից հարևան երկրներ և մասնավորապես Ռուսաստան փախավ ևս 100 000 մարդ: Որբացած երեխաների թիվը գերազանցեց 50 000-ը, մոտ 100 000 մարդ դարձավ հաշմանդամ: Ավերվեցին և հրկիզվեցին 2 600 գյուղեր, ավաններ և քաղաքներ, 650 վանքեր և եկեղեցիներ, 300 եկեղեցիներ վերածվեցին մզկիթների:

Այսպիսով՝ շատ կարճ ժամանակամիջոցում արևմտահայության թիվը կրճատվեց ավելի քան 0.6 մլն մարդով[160]: Արդյունքում մեծապես փոխվեց Արևմտյան Հայաստանի բնակչության ժողովրդագրական և ազգագրական պատկերը՝ ի վնաս հայության. ուժեղացավ օտար էթնիկ տարրի, մասնավորապես քրդության ներկայությունը:

Մշտապես իր ուշադրության կենտրոնում պահելով Արևմտյան Հայաստանի հայաթափման քաղաքականությունը՝ Աբդուլ Համիդ 2-րդը 1896 թվականին ընդունված հատուկ օրենքով արգելեց նախորդ երկու տարիներին Թուրքիան լքած արևմտահայերին ետ վերադառնալ: Օսմանյան և ռուսական կայսրությունների դիվանագիտական փոխհարաբերություններում բավական լուրջ խնդրի վերածված այս հարցն այդպես էլ դրական լուծում չստացավ:

Հայոց առաջին ցեղասպանության ընթացքում Տրապիզոնում սպանվեց 1 600 հոգի, Բաբերդում՝ 1 400, Քղիում՝ 1 000, Եդեսիայում՝ 10 000, Շապին Գարահիսարում՝ 5 000, Սեբաստիայում՝ 1 500, Կյու-

[160] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 103:

րինում՝ 1 200, Բալուում՝ 1 200, Արաբկիրում՝ 2 800, Ակնում՝ 4 000, Մալաթիայում՝ 3 000, Տիգրանակերտում՝ 1 200, Հալեպում՝ 1 000, Մարաշում՝ 1 400, Կեսարիայում՝ 1 000, Այնթապում՝ 1 000, Կ.Պոլսում՝ 10 000, Կարինում՝ 3 000, Բիրեջիկում՝ 3 400, Դիարբեքիրում՝ 3 000, Բաղեշում՝ 1 000 և այլն[161]:

Հրապարակ հանելով բարենորոգումների ծրագիրը՝ եվրոպական տերությունները, ինչպես պետք էր սպասել, գրավեցին լիակատար պասիվ դիրքորոշում: Այդ հանգամանքը ստիպեց Կ. Պոլսի հայոց հասարակական-քաղաքական շրջաններին դիմելու ակտիվ քայլերի: Սեպտեմբերի 18 (30-ին) հնչակյանները Պոլսի հայոց Մայր եկեղեցու բակում կազմակերպեցին հզոր ցույց՝ 4 000 արևմտահայերի մասնակցությամբ: Ցուցարարները, «Ձայն մը հնչեց Էրզրումի հայոց լեռներեն» երգելով, պատրիարքարանից (Գում Գափու թաղամաս) շարժվեցին դեպի սուլթանական պալատ՝ Յըլդըզ քյոշկ (Բապը Ալի թաղամաս)՝ Աբդուլ Համիդ 2-րդին և եվրոպական դեսպաններին հանձնելու իրենց «Պահանջագիրը»:

Հնչակյան նշանավոր գործիչ Մ. Տամատյանի կողմից կազմված այդ ծավալով ոչ մեծ, բայց տարողունակ փաստաթղթով պահանջվում էր իրականացնել 1895 թվականի Մայիսյան բարեփոխումների ծրագիրը: Թուրքական իշխանությունները տեղյակ էին սպասվող ցույցի մասին և լայն նախապատրաստություններ էին տեսել այն ջախջախելու համար: Ցուցարարների՝ սուլթանական պալատ հասնելուց հետո տեղի ունեցավ արյունալի բախում նրանց և կանոնավոր զորքերի ու ոստիկանական մեծաքանակ ուժերի, ինչպես նաև բազմահազար թուրք բաշիբոզուկների միջև: Աբրահամ անունով 18-ամյա մի խիզախ պատանի ատրճանակով գնդակահարեց սուլթանական թիկնապահ (ադյուտանտ) Սերվեթ բեյին, երբ վերջինս ոստիկաններին էր հանձնում ցուցարարների վրա կրակ բացելու՝ պալատից տրված

[161] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 103:

հրամանը: Շուտով մարտերի թատերաբեմ դարձան նաև Գում Գափու, Ղալաթիա և Բերա թաղամասերը: Հայկական կողմից թուրք ոստիկաններին և զինվորներին հակահարված էին տալիս հնչակյան մարտիկները՝ Անտոն Ռշտունու գլխավորությամբ[162]: Չնայած դրան՝ այդ օրվա ջարդերին զոհ գնաց 2 000 հայ:

1895 թվականի հայկական զանգվածային ջարդերն առաջինը սկսվեցին Տրապիզոն քաղաքում հոկտեմբերի 7-ին: Ջարդի համար առիթ ծառայեց սեպտեմբերի 20-ին Վանի նախկին հայատյաց նահանգապետ Բահրի փաշայի դեմ կազմակերպված անհաջող մահափորձը: Վերջինս իր պաշտոնանկությունից հետո Տրապիզոնով վերադառնում էր Կ. Պոլիս: Օսմանյան Թուրքիայի սևծովյան այս խոշորագույն նավահանգստում թուրքական յաթաղանին զոհ գնաց 1 600 մարդ, նյութական վնասը կազմեց 5 մլն ֆրանկ[163]:

Տրապիզոնում բռնկված հրդեհն այնուհետև մեծ արագությամբ ընդգրկեց ամբողջ Արևմտյան Հայաստանն ու Օսմանյան կայսրության հայաշատ վայրերը: Տրապիզոնից հետո թուրքական բարբարոսության առաջին թիրախներից մեկը դարձավ Ուրֆան: Այն ջարդերի նախօրեին ուներ 65 000 բնակիչ, որից 20 000-ը հայեր էին, մնացածը՝ թուրքեր, քրդեր, արաբներ, ասորիներ, հրեաներ և հույներ:

1895 թվականի հոկտեմբերի 16-18-ին թուրք ջարդարարները հարձակվեցին Ուրֆայի (Եդեսիա) հայկական թաղերի վրա: Հարձակման հենց սկզբից բնակչությունը դիմեց ինքնապաշտպանության: Եռօրյա թուրքական խժդժությունների արդյունքում սպանվեց 200 մարդ, թալանվեց և ավերվեց 1000 խանութ: Զգալի թվով հայեր՝ մոտ 1500 հոգի, մահվան սպառնալիքի ներքո «ընդունեցին» մահմեդականություն[164]: Սակայն ինքնապաշտպանության շնորհիվ քաղաքի հայությու-

[162] Հայոց պատմություն, հ. III, գիրք 1, Երևան, 2010, էջ 527:
[163] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 530:
[164] **Սահակեան Ա.,** Դիւցազնական Ուրֆան եւ իր հայորդիները, Անթիլիաս, 2014, էջ 323-324:

նը, այնուամենայնիվ, կարողացավ խուսափել լայնամասշտաբ ջարդից: Ուրֆայի ինքնապաշտպանական հերոսամարտի ղեկավարներն էին Կարապետ Համալյանը (Ապտակահար), Հովհաննես Քեթենճյանը, Թյությունճի Խտըրը, Հովհաննես Չիլինկիրյանը, Չամիչենց Լևոնը, Պագաղենց Ապոճիկը (Պագաղա) և ուրիշներ[165]:

Հոկտեմբերի 19-ից սկսած, չկարողանալով զենքի ուժով գրավել հայկական թաղերը, թուրքական իշխանությունները կանոնավոր զորքի, ժանդարմերիայի և հրոսակախմբերի օգնությամբ շրջափակեցին քաղաքի հայկական մասը: 50-օրյա շրջափակումից հետո, հավատալով թուրքական իշխանությունների կեղծ խոստումներին և հավաստիացումներին, հայ բնակչությունը զինաթափվեց. հանձնվեց 1 000 միավոր հրազեն: Հայկական կողմը կամավոր կերպով թուրքական իշխանություններին հանձնեց նաև ինքնապաշտպանության մասնակից մոտ 200 երիտասարդների[166]:

Զինաթափումից հետո՝ դեկտեմբերի 16-17-ին, թուրքական իշխանությունները կազմակերպեցին քաղաքի հայ բնակչության՝ իր չափերով երբևէ չտեսնված զարհուրելի կոտորած, որին զոհ գնաց մոտ 10 000 մարդ: Թուրքական խաժամուժի շարքերում թալանին և սպանություններին ակտիվորեն մասնակցում էին նաև 10-12 տարեկան թուրք լամուկները: Միայն Եդեսիայի Ս. Աստվածածին Մայր եկեղեցում սպանվեց և ողջակիզվեց 3 000 մարդ: Ջարդից փրկվեց քաղաքի հայ բնակչության միայն կեսը՝ 10-12 000 մարդ, նյութական վնասը կազմեց 200 000 օսմանյան ոսկի: Եդեսիայի հայության ջարդն իր ծավալով համեմատելի էր միայն Կ. Պոլսի հայության 1896 թվականի օգոստոսյան ջարդին[167]:

Կատարվածի ամբողջ մեղքը բարդելով հայկական կողմի վրա՝ Ուրֆայի թուրքական իշխանությունները կազմակերպեցին քաղաքի

[165] **Սահակեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 332-333:
[166] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 551:
[167] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 553:

ինքնապաշտպանության ղեկավարության «դատավարություն»: Նրանից 12-ը՝ Կարապետ Համալյանի գլխավորությամբ, դատապարտվեցին մահապատժի, իսկ 50-ը՝ ցմահ բանտարկության: Սակայն 1897 թվականին Եվրոպայի դիվանագիտական ճնշման ներքո հիսնյակն ազատ արձակվեց, իսկ 12-ը՝ որպես ցմահ բանտարկվածներ, աքսորվեցին Աֆրիկա՝ Տրիպոլի: Այստեղից մեծ հայրենասեր, սկզբում հնչակյան, իսկ այնուհետև դաշնակցական Կ. Համալյանին շուտով հաջողվեց փախչել և Եվրոպայի, Ռուսաստանի ու Պարսկաստանի վրայով նորից անցնել Արևմտյան Հայաստան՝ Վասպուրական, և շարունակել պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ: Նա զոհվեց 1915 թվականին՝ Մուշի հերոսամարտի ժամանակ՝ զենքը ձեռքին մարտնչելիս[168]:

Համիդյան ջարդերի ընթացքում Ուրֆայի գավառում ինքնապաշտպանության դիմեց նաև Կարմուճ (Կամուրջ) գյուղը: Ուրֆա քաղաքից 7 կմ հյուսիս-արևելք գտնվող այդ բարեկեցիկ ու մեծ գյուղը հայաբնակ էր (400 տուն բնակիչ) և բավականաչափ զինված: Ուրֆայի հետ գրեթե միաժամանակ 1895 թվականի հոկտեմբերի 26-ին և դեկտեմբերի 30-ին գյուղը հարձակման ենթարկվեց քուրդ-արաբական ստվարաթիվ հրոսակախմբերի կողմից: Սակայն երկու դեպքում էլ արյան ու թալանի ծարավ բազմահազարանոց զինված խաժամուժը հանդիպեց վճռական դիմադրության և կորուստներ տալով՝ ետ ընկրկեց: Կարմուճի ինքնապաշտպանության ընթացքում հատկապես աչքի ընկան Պաղտասար Չամչյանը, Միրոյենց Մարտոն և բողոքական քարոզիչ պատվելի Պետրոս Մատուռյանը[169]:

1895 թվականի հոկտեմբերին ծանր հարված հասցվեց նաև Կարինի նահանգին: 1895 թվականի հոկտեմբերի առաջին կեսին զանգվածային ջարդեր տեղի ունեցան գավառներում (հոկտեմբերի 7-14-ը)՝ Դերջանում, Երզնկայում, Կամախում, Քղիում, Բաբերդում և այլուր[170]:

---

[168] **Սահակեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 547:
[169] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 549:
[170] Հայոց պատություն, հ. III, գիրք I, էջ 531:

Խնուսի գավառակի Քաղքիկ, Խոզլու, Ղարաղորան և մի քանի այլ գյուղեր դիմեցին ինքնապաշտպանության և փրկվեցին: Ինքնապաշտպանության դիմեց նաև Քըղիի գավառակի Խուբս գյուղը: Սեպտեմբերի 20-ից մինչև հոկտեմբերի կեսերը շարունակված հաղթական դիմադրության ընթացքում գյուղը տվեց ընդամենը 8 զոհ և 5 վիրավոր: Խուբսի վրա արշավող ստվար հրոսակախմբերի կորուստները տասնապատիկ ավել էին: Քսան տարի անց՝ Հայոց մեծ եղեռնի ժամանակ, Խուբսը դարձյալ Արևմտյան Հայաստանի այն չափազանց փոքրաքանակ և հերոս գյուղերի թվում էր, որը դիմեց ինքնապաշտպանության թուրք-քրդական բարբարոսների դեմ:

Կարինի նահանգի Երզնկա գավառում ինքնապաշտպանության դիմեցին միայն Երզնկա քաղաքի մոտ գտնվող Մթնի գյուղը և Չարչարանաց Ս. Լուսավորիչ վանքը: Վերջինիս վանահայրը և պատահմամբ վանքում գտնվող երզնկացի Օհանես Փափազյանը մինչև վերջին փամփուշտը մարտնչեցին և քաջաբար նահատակվեցին 4-5 000 քուրդ հրոսակների դեմ մղված անհավասար մարտում[171]:

Հոկտեմբերի 18-ին ջարդերի ալիքն ընդգրկեց նաև Կարին քաղաքը: Մինչ այդ արդեն հարյուրավոր սայլերով այստեղ հավաքվել էին հազարավոր քրդեր, թուրքեր, չերքեզներ՝ մասնակցելու համար սպասվող կոտորածին և թալանին: Ջարդը սկսվեց մահմեդականների կեսօրյա նամազից հետո և շարունակվեց մինչև խոր գիշեր: Այն իրականացրին տեղի կայազորի 5 000 զինվորներ և շուրջ 2 000 քուրդ-թուրք-չերքեզ հրոսակներ: Քաղաքի միջնաբերդից այդ ամենին ուշադիր հետևում էր Շաքիր փաշան՝ ջարդի գլխավոր հեղինակը և կազմակերպիչը: Հոկտեմբերի 18-ին իրեն անմար փառքով պսակեց Հայոց ազատամարտի քուրայում թրծված 27-ամյա կարնեցի երիտասարդ Հովհաննես Կորկոտյանը: Այդ օրը նա իր մարտական ընկեր Մարտիրոսի հետ միասին մի քանի ժամ շարունակ պաշտպանեց քաղաքի հայկա-

[171] Հայոց պատություն, հ. III, գիրք I, էջ 531:

կան փողոցներից մեկը՝ մեծ թվով զոհեր խլելով հարձակվող թշնամուց: Չկարողանալով բաց մարտում հաղթել հայ քաջերին՝ նենգ թշնամին հրդեհեց այն տունը, որտեղ նահանջելով՝ պատսպարվել էին նրանք: Վերջիններս ստիպված դուրս եկան տնից և այս անգամ արդեն կարճատև փոխհրաձգությունից հետո զոհվեցին՝ մարտնչելով մինչև վերջին փամփուշտը[172]:

Հոկտեմբերի 22-ին կոտորածը կրկնվեց ավելի փոքր ծավալով: Ընդհանուր առմամբ ջարդերին զոհ գնացած կարինցի հայերի թիվը կազմեց մոտ 3 000:

Հոկտեմբերյան ջարդերը լայն թափ ընդունեցին նաև Կարինի նահանգում: Կարնո դաշտի 40 հայկական գյուղեր ենթարկվեցին ջարդի ու ավերվեցին, իսկ 3 գյուղեր բռնի մահմեդականացվեցին: Կարինի նահանգում ընդհանուր առմամբ, ըստ տարբեր տվյալների, համիդյան ջարդերին զոհ գնաց 30-37 000 հայ[173]:

1895 թվականի հոկտեմբերին զանգվածային ջարդերն ընդգրկեցին նաև Խարբերդի նահանգը: Հոկտեմբերի 10-ին Բերդակ մեծ գյուղով սկսվեցին Դերսիմի գավառի Չարսանջակի գավառակի կոտորածները: Առաջին իսկ օրը սպանվեց 300 մարդ: Ջարդարարները վճռական դիմադրության հանդիպեցին միայն Կոկուլու գյուղում: Գավառի մի այլ՝ Չմշկածագի գավառակում ինքնապաշտպանության դիմեցին Արևմտյան Եփրատի ձախ ափին գտնվող Միատուն և Մամսա գյուղերը: Զարհուրելի ջարդեր տեղի ունեցան նահանգի հայաշատ քաղաքներում. Արաբկիրում սպանվեց 3 000 մարդ, Ակնում՝ 1 500, Ադյամանում (Հյուսնի-Սանսուր)՝ ավելի քան 600 և այլն: Արաբկիրում ջարդն ուղեկցվեց քաղաքի հայ բնակչության ինքնապաշտպանությամբ, որը շարունակվեց 10 օր: Ակնի գավառակում կոտորածների ընթացքում բռնի իսլամացվեց 14 հայկական գյուղ:

---

[172] Հայոց պատություն, հ. III, գիրք I, էջ 531:

[173] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 530-531:

Մարտական խմբերի առաջնորդ հերոսուհիներից էր Ակնի շրջանի կանանց աննման առաջնորդը՝ ուսուցչուհի օրիորդ **Յուղաբեր Պահլավունին**, որը բոլորին ծանոթ էր «Վարժուհի» անունով: Նա կազմակերպում էր զենքի փոխադրությունը, սուրհանդակի պարտականություններով շրջում էր Դերսիմում, Խոզաթում, Արաբկիրում և Տյուրիկում: Իսկ 1895 թվականի ինքնապաշտպանական կռվի ժամանակ նա առաջատար դիրքերի վրա էր և այնտեղ էլ նահատակվեց[174]:

Հոկտեմբերի 26-ին տեղի ունեցավ Խարբերդ քաղաքի լայնամասշտաբ ջարդը: Նույնը կատարվեց նաև Խարբերդի հայկական գյուղերում: 1895 թվականի հոկտեմբերի 23-26-ին տեղի ունեցան Մալաթիայի (Նոր Մալաթիայի) հայության ջարդն ու ինքնապաշտպանությունը: Ջարդը հիմնականում տեղի ունեցավ առաջին օրը (հոկտեմբերի 23-ին), երբ հայ բնակչությունը դեռևս անպատրաստ էր: Ջարդին մասնակցում էին թուրքական կանոնավոր զորքը՝ 1 200 մարդ, ինչպես նաև 20 000 թուրք և քուրդ հրոսակներ[175]:

Չորս օր տևած ինքնապաշտպանական մարտերը ղեկավարում էին Մալաթիայի Մայր եկեղեցու քահանա տեր Եղիշե Խաչատրյանը և Պետրոս Բոնապարտյանը: Ինքնապաշտպանության գլխավոր հենակետերն էին քաղաքի Մայր եկեղեցին, կաթոլիկների և Ս. Երրորդության եկեղեցիները: Միայն վերջինում ապաստանել էր 6 000 մարդ: Ինքնապաշտպանության ժամանակ իրենց քաջությամբ աչքի ընկան Աբրահամ Ուռլյանը, Սարգիս Սուքիասյանը, Գևորգ Պոզոյանը և ուրիշներ[176]: Ինքնապաշտպանական կռիվներում հայերը տվեցին մոտ 50 զոհ, իսկ թուրքերը՝ մի քանի հարյուր: Կողմերի կորուստները կազմեցին հայերի դեպքում, ըստ տարբեր տվյալների, 1 500-3 000 մարդ, թուրքերի դեպքում՝ 500:

---

[174] Հայոց պատություն, հ. III, գիրք I, էջ 531:
[175] Տե՛ս նույն տեղում:
[176] Մարաշի Տէր Ղեւոնդ քահանայի յուշերը, Երևան, 2013, էջ 187-188:

Հայոց առաջին ցեղասպանության ընթացքում մեծապես տուժեց նաև Բաղեշի նահանգը: 1895 թվականին ջարդերն ընդգրկեցին ամբողջ նահանգը: Բաղեշում ջարդը տեղի ունեցավ հոկտեմբերի 25-ին, իսկ մինչ այդ քաղաքի հայությունը, մեկ շաբաթ անընդմեջ գտնվելով մղձավանջային վիճակում, ամեն րոպե սպասում էր հրդեհի բռնկմանը: Վախենալով հայերի հնարավոր ինքնապաշտպանությունից՝ թուրքական հրամանատարությունը Բաղեշը շրջապատող բարձունքների վրա տեղադրել էր հրետանի:

Բաղեշի ջարդին զոհ գնաց 500 հայ, ներառյալ այդ օրը գյուղերից քաղաք եկած հայ գյուղացիները: Նշված տվյալը, սակայն, միսիոները համարում է թերի, քանի որ սպանվածների ընդհանուր և ճշգրիտ թիվը որոշելն անհնար էր: Ըստ այլ տվյալների՝ Բաղեշում զոհվածների թիվը գերազանցում էր 1 000-ը[177]:

Մշո դաշտի (Մուշի գավառ) հոծ հայությունը, սակայն, խուսափեց զանգվածային ջարդերից: Դրա պատճառները մի քանիսն էին: Նախ դաշտի հայ բնակչությունը որոշակիորեն զինված էր և ջարդերի փորձերը անպայման կհանդիպեին դիմադրության՝ տեղիք տալով կռիվների, որոնք, բնականաբար, ձեռնտու չէին թուրքերին: Երկրորդ, դաշտի հայ բնակչության ղեկավարները բավական լավ հարաբերություններ էին ստեղծել տեղի քրդական ցեղապետերի հետ, և քրդերը ձեռնպահ մնացին ջարդեր հրահրելուց: Մուշ քաղաքի թուրք երևելիները, ելնելով իրենց տնտեսական շահերից, նույնպես թույլ չտվեցին կազմակերպել հայկական կոտորածներ: 1895 թվականի նոյեմբերի առաջին կեսին Մուշում, այնուամենայնիվ, եղավ փոքր բռնկում, որին զոհ գնաց 30 մարդ:

[177] Մարաշի Տէր Ղեւոնդ քահանայի յուշերը, էջ 187-188:

1895 թվականի հոկտեմբերի 20-22-ին տեղի ունեցավ Դիարբեքիր քաղաքի հայության ջարդը, որի հետևանքով սպանվեց ավելի քան 3 000 մարդ[178]:

Հայկական մի քանի թաղամասեր դիմեցին զինված ինքնապաշտպանության՝ տալով արժանի հակահարված ջարդարարներին: Ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործում աչքի ընկան Հովհաննես Գազազ-Պազազյանը և Խոճա Ճպուռը: Այդ օրերին քաղաքի հայությանն անգնահատելի օգնություն ցույց տվեց ասորական եկեղեցու կաթողիկոս-պատրիարքը[179]:

Ջարդի առաջին օրը՝ հոկտեմբերի 20-ին, իր քաջությամբ աչքի ընկավ Դիարբեքիրի ոստիկանության միակ հայ պաշտոնյա Փոլիս Գրիգուրը: Քաղաքի Ս. Սարգիս հայկական եկեղեցու մոտ նա մաուզերի կրակոցներով ցրեց հարձակվող թուրքական խաժամուժը՝ գնդակահարելով մի քանի հրոսակի: Դրանից օգտվելով՝ այդ թաղի հայերը կարողացան ապաստան գտնել արդեն հիշատակված ասորական Ս. Աստվածածին եկեղեցում: Դիարբեքիրի նահանգի հյուսիսում խիստ տուժեց Բալու քաղաքը, որտեղ զոհերի թիվը հասավ 1 600-ի[180]:

Նոյեմբերի 1-ին տեղի ունեցավ Միաֆարկին գյուղաքաղաքի (Դիարբեքիրից արևելք) հայության ջարդը. 1 000 հայ բնակչից փրկվեց ընդամենը 15 հոգի[181]:

1895 թվականի նոյեմբերի 12-14-ին տեղի ունեցավ Սեբաստիա քաղաքի հայության ջարդը: Սպանվեց 1 500 մարդ: Հայերի նյութական վնասը կազմեց 25 մլն ֆրանկ[182]:

Թուրք ջարդարարները զորեղ դիմադրության հանդիպեցին Շապին Գարահիսար քաղաքում: Այստեղ հնչակյան մարտական խմբերը՝ հնչակյան նշանավոր գործիչ Արամ Աչըգպաշյանի գլխավորությամբ,

---

[178] Մարաշի Տէր Ղեւոնդ քահանայի յուշերը, էջ 188-189:
[179] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 113:
[180] Տե՛ս նույն տեղում:
[181] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 114:
[182] Տե՛ս նույն տեղում:

կազմակերպեցին հաջող ինքնապաշտպանություն: Հոկտեմբերի 15-17-ին տեղի ունեցած մարտերում թուրքական մեծաքանակ հրոսակախըմբերը տվեցին տասնյակ զոհեր, բայց այդպես էլ չկարողացան գրավել քաղաքի կենտրոնում գտնվող Մայր եկեղեցին և առևտրական 2 հսկա շինությունները, որոնցում ապաստանել էին հազարավոր շապինգարահիսարցիներ: Ցավոք, Պարտեզի և Բլբուլի թաղերում զգալի թվով հայեր զոհ գնացին թուրքական յաթաղանին[183]:

Ի տարբերություն քաղաքի՝ Շապին Գարահիսարի գավառի 32 հայկական գյուղերը ենթարկվեցին սարսափելի ջարդի:

Սեբաստիայի նահանգում և ընդհանրապես Արևմտյան Հայաստանում 1895–1896 թվականների մղված ինքնապաշտպանական կռիվների և հերոսամարտերի շարքում, անշուշտ, առավել նշանակալիների թվին էր պատկանում 1895 թվականի Կեմերեկի (Կամարակ) շուրջ 50-օրյա հերոսամարտը: Սեբաստիայից ավելի քան 100 կմ դեպի հարավ-արևմուտք գտնվող այդ գրեթե զուտ հայաբնակ գյուղաքաղաքում 1895 թվականի հոկտեմբերի 2-ին կազմվեց 12 հոգանոց ինքնապաշտպանական կոմիտե՝ Հակոբ Պահլավունու գլխավորությամբ: Քաղաքի 900 տուն հաշվող հայկական բնակչությունից կազմվեց 410 հոգանոց ինքնապաշտպանական ջոկատ, որը զինված էր կայծքարի և առավել արդիական 200 միավոր «Մարտինի» հրացաններով[184]:

1895 թվականի նոյեմբերի առաջին օրերից սկսած՝ քաղաքը հարձակման էր ենթարկվում համիդիե հեծյալ գնդի և հազարավոր թուրք, թուրքմեն ու չերքեզ հրոսակների կողմից: Սակայն ամեն անգամ, տալով մեծ թվով սպանվածներ ու վիրավորներ, թշնամին ետ էր շպրտվում: Նոյեմբերի 4-ին համիդիե գնդի հրամանատար, հազարապետ (բինբաշի) Միհրալի բեյի կողմից Կամարակի պաշտպաններն ստացան անձնատվության առաջարկ, որը կտրականապես մերժվեց: Հետագա շաբաթներին պաշարումը և կրկնվող գրոհները դարձյալ ոչ

[183] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 115:
[184] Տե՛ս նույն տեղում:

մի արդյունք չտվեցին: Մարտի դաշտում կրած պարտությունը և սկսված ձնառատ ու ցուրտ ձմեռը վերջնականապես բարոյալքեցին հակառակորդին, որը ստիպված էր 1895 թվականի դեկտեմբերի 18-ի գիշերը վերացնել պաշարումը և գլխիկոր հեռանալ[185]:

Սեբաստիայի նահանգում ինքնապաշտպանական մարտեր տեղի ունեցան նաև Մանճալըխ, Բռաբերդ, Ղազ–Մաղարա և Թուզլասար (Աղտք) գյուղերում, ինչպես նաև դրանց հարևանությամբ գտնվող Յոզղաթի գավառի (Անկարայի նահանգ), Բողազլյան գավառակի Չաթ (Մեծ և Փոքր Չաթր) գյուղում: Կամարակից մոտ 30 կմ հյուսիս-արևմուտք գտնվող Չաթ գյուղը, 1895 թվականի նոյեմբերի 26-ից սկսած, 6 օր շարունակ հերոսաբար դիմադրեց և հաղթող դուրս եկավ շրջակա թուրքական և չերքեզական գյուղերի բազմահազարանոց զինված խուժանի դեմ պայքարից: Թշնամին զգալի կորուստներով ետ շպրտվեց, հայկական կողմը վերցրեց նաև 25 չերքեզ գերի:

Հետագայում Չաթն իր անկոտրում կամքը ցույց տվեց նաև Հայոց մեծ եղեռնի ընթացքում, երբ գյուղի մարտական խմբերը բարձրացան հարևան Ագդաղ լեռը և հաղթահարելով ամեն մի դժվարություն՝ մոտ քառամյա պայքար մղեցին ոսոխի դեմ և այդ պայքարից դուրս եկան հաղթանակած:

Հաղթանակով պսակվեցին նաև Մանճալըխ (Կյուրինից 35 կմ հյուսիս) և Բռաբերդ (Սեբաստիայից 35 կմ արևելք) գյուղերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերը, որոնք ղեկավարվում էին հնչակյանների կողմից[186]: Սրանցից առաջինի մատույցներում գյուղի պաշտպանները ոչնչացրին համիդիե գնդի 80 զինվոր՝ իրենց հարյուրապետի հետ միասին, որից հետո թշնամին նահանջեց: Գյուղի ջոկատը ղեկավարում էր Ասատուր-Քեհյայի խիզախ որդին, որի անունը, ցավոք, չի պահպանվել: Մոտավորապես նույնը տեղի ունեցավ նաև Բռաբերդ գյուղում, որի պաշտպանությունը ղեկավարում էր Դելի Սարգիսը: Ի

[185] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 115-116:
[186] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 116:

տարբերություն նշված գյուղերի՝ պարտությամբ ավարտվեց Սեբաստիայից մոտ 50 կմ հարավ-արևմուտք գտնվող Ղազ–Մաղարա գյուղի ինքնապաշտպանությունը:

1896 թվականի հունվար-փետրվարին գյուղի բնակչության մեծ մասն ապաստանեց Ղազ-Մաղարայի ժայռափոր եկեղեցում և երկար ժամանակ հաջողությամբ դիմադրեց շրջակա թուրքական գյուղերի հրոսակախմբերին: Սակայն չդիմանալով սովին, ինչպես նաև հավատալով հակառակորդի կողմից արված «ազնիվ» խոստումներին՝ գյուղի պաշտպաններն ստիպված էին դադարեցնել ինքնապաշտպանությունը: Արդյունքում թուրք ճիվաղները սրի քաշեցին Ղազ-Մաղարայի գրեթե ամբողջ արական մեծահասակ բնակչությանը՝ 150 հոգու, այդ թվում՝ եկեղեցու 2 քահանաներին, գյուղի մի զգալի մասը հրդեհվեց: Նույնպիսի վախճան ունեցավ նաև Սեբաստիայից 45 կմ արևելք գտնվող Թուզլասար (Աղտք) գյուղի ինքնապաշտպանությունը: 1895 թվականի նոյեմբերի սկզբին 3 օր շարունակ հնչակյան տեր Ասատուր քահանայի գլխավորությամբ Թուզլասարը դիմադրեց թուրք-քրդական հրոսակախմբերին: Բայց հետո, գյուղի պաշտպանները միամտորեն հավատ ընծայելով նահանգապետի տված երաշխիքներին, զենքը վայր դրեցին, ինչին հետևեց արյունալի ջարդը[187]:

Ընդհանուր առմամբ 1895–1896 թվականներին հայոց առաջին ցեղասպանության ընթացքում Սեբաստիայի նահանգում ոչ լրիվ տվյալներով զոհվեց ավելի քան 17 000 հայ, որի շուրջ կեսը բաժին էր ընկնում Շապին Գարահիսարի գավառին:

Համիդյան ջարդերի ընթացքում մեծապես տուժեց նաև Սեբաստիայի նահանգին հարավ-արևմուտքից սահմանակից Կեսարիայի գավառն իր համանուն կենտրոնով: Փոքր Հայքի այդ նշանավոր քաղաքներից մեկի «սև օրը» դարձավ նոյեմբերի 18-ը: Բայց այդ օրը նաև մի քանի տասնյակ կեսարիահայեր փայլեցին իրենց քաջությամբ: Քա-

[187] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 115-116:

ղաքի «Փամպուկ» կոշիկի արհեստանոցի 60 հայ կոշկակարներ դիմեցին վճռական ինքնապաշտպանության: Նրանց դիմադրությունն ընկճվեց միայն այն ժամանակ, երբ թուրք ջարդարարներին օգնության եկան կանոնավոր զորքերը: Խիզախ արհեստավորները գլխովին նահատակվեցին՝ մարտնչելով մինչև վերջ: Կեսարիայի երկու հայկական թաղեր ընդհանրապես հարձակման չենթարկվեցին, քանի որ ջարդարարները լավ գիտեին, որ այդ թաղերը նախապատրաստվել են ինքնապաշտպանության:

Հայոց առաջին ցեղասպանության ընթացքում արյունով ներկվեց նաև Կիլիկիան: Նրա բազմաթիվ գյուղեր ու քաղաքներ վերածվեցին ավերակների, տասնյակ հազարավոր կիլիկիահայեր սրի քաշվեցին: Նոյեմբերի 4-ին սկսվեց և հետագա օրերին շարունակվեց Այնթապի հայության ջարդը: Չբավարարվելով միայն թալանով ու կոտորածով՝ թուրք բարբարոսները հրդեհեցին 500 տուն և բազմաթիվ այնթապցիներ՝ ծերեր, կանայք ու երեխաներ, իրենց տանջալից մահը գտան այրվող տներում: Այնթապում զոհվածների թիվը հասավ 1 000-ի[188]: Ահա թե ինչ էր հաղորդում այդ մասին Հալեպի ռուսական հյուպատոս Մ. Յակիմանսկին՝ Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Ա. Նելիդովին ուղարկած իր զեկուցագրում. «Որոշ տեղեկություններով հաշվվում են նույնիսկ ավելի քան 1 000 սպանվածներ և վիրավորներ: Ե՛վ Այնթապում, և՛ Մարաշում դիակներն այրված են և զորքերով շրջապատված, ողջ մնացած քրիստոնյաները հնարավորություն չունեն հեռանալու իրենց քաղաքներից»:

1895 թվականի նոյեմբերի 6-ին տեղի ունեցավ Մարաշի հայության մեծ կոտորածը, որին զոհ գնաց մոտ 1 000 մարդ: Քաղաքի հայկական թաղերից ամենաշատը տուժեց Քյուչուկը (Փոքր Զեյթունը), որը գրեթե ամբողջությամբ հրդեհվեց և ավերվեց: Գյումպեթ (Գմբեթ) թաղը դիմեց ինքնապաշտպանության և փրկվեց, ինքնապաշտպանու-

[188] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 115-116:

թյան ղեկավարն էր Հովսեփ Զեյթունցյանը: Մինչև նշված մեծ կոտորածը Մարաշում տեղի էին ունեցել նաև մասնակի ջարդեր հոկտեմբերի 23-ին և նոյեմբերի 3-ին:

Մարաշի գավառում թուրք ջարդարարները զորեղ հակահարվածի հանդիպեցին Ֆընտըճագ գյուղում: Զեյթունի պատերի տակ ջախջախիչ պարտություն կրած թուրքերը ձգտում էին ռևանշի հասնել Ֆընտըճագում: Մարաշ քաղաքից 18 կմ հարավ-արևմուտք գտնվող այդ մեծ գյուղը (400 տուն, 2 500 շունչ) հարձակման ենթարկվեց 1895 թվականի դեկտեմբերի վերջին: Թուրքական հրոսակախմբերի զանգվածային գրոհն ավարտվեց նրանով, որ մի քանի հարյուր զոհ տալուց հետո նրանք ետ շպրտվեցին: Պարտությամբ ավարտվեց նաև թշնամու երկրորդ հարձակումը, որից հետո հազարավոր թալանչի-ջարդարարներ ստիպված էին գլխիկոր հեռանալ Ֆընտըճագից: Վերջինիս հարևանությամբ գտնվող Քիշիֆլի հայկական փոքրիկ գյուղը նույնպես դիմեց ինքնապաշտպանության: Թուրք ջարդարարները ջախջախիչ հակահարված ստացան նաև Տերեքյոյ գյուղի մոտ, որին օգնության եկան խիզախ ֆընտըճագցիները[189]:

Կիլիկիայում և ընդհանրապես Արևմտյան Հայաստանում համիդյան ջարդերի ընթացքում տեղի ունեցած ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի շարքում իր պատվավոր տեղն ունի նաև Դյորթ-Յոլի (Չորք Մարզվան) հերոսամարտը:[190]

Կիլիկիայի հարավ-արևելքում՝ Ալեքսանդրեթի (Հայկական) ծոցի ափին գտնվող այդ քաղաքի հայ բնակչությունը 1895 թվականի հոկտեմբերի 31-ից մինչ նոյեմբերի 7-ը հերոսաբար դիմադրեց 2 000 թուրք ու չերքեզ հրոսակների և հարյուրավոր թուրքական զինվորների մի քանի զորեղ հարձակումների: Այդ մարտերում իրենց խիզախությամբ աչքի ընկան Մկրտիչ և Արիստակես Պալյանները, Համբարձում Ռուբինյանը, Խաչատուր Գոյումջյանը և ուրիշներ, ինքնապաշտպանու-

[189] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 117:
[190] Տե՛ս նույն տեղում:

թյունը ղեկավարում էր հնչակյան հայտնի գործիչ Մխո Շահենը (Մխիթար Սեֆելյան):

Դյորթ-Յոլի հերոսամարտի մասին ահա թե ինչ է գրել մարտերի մասնակից Ք. Տերտերյանը. «Կռվեցանք, քաջ կռվեցանք, 8 օր շարունակ մերթ անընդհատ և մերթ թեթևակի հրացանաձգությամբ: Մեր պատրաստած խմբակներով երիտասարդներն քաջապես դիմադրեցին թշնամվույն կարկուտի նման գնդակներին, ետ մղեցինք թշնամին ամոթահար, փախան անամոթաբար, հուսախաբ՝ թողելով իրանց անհամար դիակները»[191]:

Նոյեմբերի 6-ին թուրքական զորքերի (1 400 սվին) հրամանատար Ալի բեյը վերջնագիր ներկայացրեց հայկական կողմին. զենքը վայր չդնելու դեպքում հաջորդ օրը քաղաքը կենթարկվեր հրետանային գնդակոծության: Այդ սպառնալիքի ազդեցության տակ քաղաքի պաշտպանների մի մասը դադարեցրեց պայքարը, բայց մեծ մասը, այնուամենայնիվ, շարունակեց մարտնչել: Հաջորդ օրը նրանք առանձին ջոկատներով դուրս եկան Դյորթ-Յոլից և կռիվը շարունակեցին Ամանոսի լեռներում:

Չնայած Զեյթունի, Դյորթ-Յոլի և հիշյալ մի քանի գյուղերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերին՝ ընդհանուր պատկերը Մարաշի գավառում և Կիլիկիայի մյուս շրջաններում սահմռկեցուցիչ էր: Հալեպի ռուս հյուպատոսի տվյալներով՝ գավառում ոչնչացվել էր 75 հայկական գյուղ, հրդեհվել ավելի քան 2 300 տուն[192]:

1896 թվականի հունիսի 3-10-ին տեղի ունեցավ Վանի ինքնապաշտպանությունը՝ «Մեծ դեպքը»: Հունիսի 3-ին սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդի անձնական ներկայացուցիչ Սաադեդդին փաշայի անմիջական դրդումով սկսվեց թուրքական զորքերի և թուրք-քրդական հրոսակախմբերի հարձակումը քաղաքի հայկական թաղերի վրա: Հանկարծակիի բերված հայ բնակչությունը սկզբում չկարողացավ արժանի հա-

[191] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 117:
[192] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 118:

կահարված տալ թշնամուն, բայց հաջորդ օրն իսկ կազմակերպվեց հուսալի պաշտպանություն[193]:

Վանի ինքնապաշտպանությունը ղեկավարում էր «Արմենական կուսակցության» առաջնորդ Մկրտիչ Ավետիսյանը (Թերլեմեզյան): Նրան աջակցում էին դաշնակցական Պետոն (Ալեքսանդր Պետրոսյան) և հնչակյան Մարտիկը (Մարտիրոս Սարուխանյան): Հայ կռվողների թիվը 1 500 էր, պաշտպանական գիծը բաժանված էր 35 դիրքերի: Հայերի ձեռքում գտնվող ավելի քան 500 միավոր հրազենից 300-ը մարտական հրացաններ էին: Դրանցից յուրաքանչյուրն ուներ մոտ 150 փամփուշտ: Հակառակորդն ուներ 10 000 զինվոր, մեծ թվով քրդաթուրքական հրոսակախմբեր և հրետանի[194]:

Մինչև հունիսի 10-ը շարունակված կատաղի մարտերի ընթացքում թշնամին չկարողացավ որևէ տեղում ճեղքել հայկական պաշտպանությունը: Թուրքերը հատկապես մեծ կորուստներ ունեցան Ենի Մահլայի, Նախրի փողանի (փողոցի), Թյությունճենց, Սահակ բեյի, Շան թաղի, Շանոյի դարի, Պնենց և մի քանի այլ դիրքերի մոտ: Հանդիպելով հայկական դիրքերի զորեղ դիմադրությանը՝ թուրքերը հրանոթներ տեղադրեցին Սև քռա կոչված բարձունքում և սկսեցին գնդակոծել հայկական թաղերը: Թուրքական հրետանու կրակը ղեկավարում էր Վանի անգլիական հյուպատոս մայոր Ուիլյամսը, որը, մինչ այդ իբրև միջնորդ շրջելով Շան թաղ ու Շանոյի դար թաղերում և լինելով հրետանավոր սպա, ճշտել էր հայկական դիրքերի դասավորությունը: Կանխելու համար քաղաքի ավերումը հայկական ուժերը վճռական գրոհով գրավեցին թուրքական հրանոթները, սակայն հետո ստիպված եղան դրանք նորից զիջել հակառակորդին[195]:

«Շաբաթ, հունիսի 8, գիշերը ամբողջ մինչև լույս անընդհատ հրացանաձգությունը շարունակվեց: Լուսաբացին կատաղի և նմանը

[193] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 117:
[194] Տե՛ս նույն տեղում:
[195] Տե՛ս նույն տեղում:

չտեսնված կերպով հարձակումը սկսվեց ամեն կողմերից և բոլոր դիրքերի վրա: Այս անգամ կռվողը ոչ միայն խուժանն և ծպտված զինվորներն էին, այլև ուղղակի հենց ինքը՝ կառավարությունը՝ իր բոլոր զինվորական ույժով և թնդանոթներով:

Կատաղի կռիվը հինգ ժամից ավելի կտևե: Տասնյակներով թշնամիներ տեղն ու տեղը կընկնեն հայ դիրքերից սլացող և ուղիղ նպատակին դիմող գնդակներից»[196],– Վանում տեղի ունեցած կատաղի մարտերի մասին պատմել է դրանց մասնակից հայ մարտիկներից մեկը:

Վանի օտարերկրյա հյուպատոսների միջնորդությամբ կայացած համաձայնությամբ հայ մարտիկները հունիսի 10-ին դուրս եկան քաղաքից և ուղղվեցին դեպի պարսկական սահման. նրանց խոստացվել էր թույլ տալ անարգել անցնել Պարսկաստան: Ըստ հերոսամարտի մասնակիցներից մեկի վկայության՝ դա լավ ծրագրված դավադրություն էր՝ ուղղված Վանի հայ պաշտպանների դեմ. «Սակայն այդ ամենը կառավարության կողմից մի խաղ էր: Կառավարությունը կամենում էր հայերին զբաղեցնել և թուլացնել, մյուս կողմից՝ հանկարծակիի բերելով՝ նվաճել ինքնապաշտպաններին:

Եվ գիտե՞ք՝ ով էր այդ խաղի հեղինակը՝ կառավարության խորհրդատուն և նրա ձեռքի գործիքը՝ Սև Քռայի գլխին թնդանոթ հաստատելու ու աշխարհի երեսին անպաշտպան մնացած հային ռմբակոծելու միտքը հղացողը՝ անգլիական հյուպատոսը՝ Մ. Ուիլյամը»[197]:

Դեպի պարսկական սահման շարժվող հայ մարտիկներին Վարագա լեռան մոտ միացան նաև 400 անզեն երիտասարդներ, և նրանց ընդհանուր թիվը հասավ տարբեր տվյալներով 800-ից մինչև 1 000-ի: Այդ զանգվածը բաժանվեց երկու մասի՝ 83 հոգի՝ Պետոյի և Մարտիկի գլխավորությամբ, իսկ հիմնական մասը՝ Մ. Ավետիսյանի ղեկավարությամբ: Երկու ջոկատների ճանապարհին էլ նենգ ու դավադիր թշնա-

[196] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 119:
[197] Տե՛ս նույն տեղում:

մին նախապատրաստել էր դարաններ. պարսկական սահմանից ոչ հեռու քրդական Մազրիկ ցեղը փակեց հայերի ճանապարհը[198]:

Մ. Ավետիսյանի ջոկատի հետ բախումը տեղի ունեցավ Ս. Բարդուղիմեոս վանքի (Աղբակ գավառ) մոտ: Արյունալի մարտն ավարտվեց կիսով չափ անզեն և գրեթե զինամթերք չունեցող հայկական խմբավորման ոչնչացումով[199]: Պարսկաստան կարողացան անցնել ընդամենը 30 հոգի: Պետոյի և Մարտիկի խումբը գլխովին նահատակվեց Գարահիսար լեռան մոտ գտնվող Բաղի Դաղ դաշտում մղված անհավասար մարտում, փրկվեց միայն ասորի ուղեկցորդը:

Հայ մարտիկների քաղաքից դուրս գալուց հետո՝ նույն օրն ևեթ՝ հունիսի 10-ին, ուխտադրուժ թշնամին ներխուժեց արդեն անպաշտպան հայկական թաղերը: Կոտորածը շարունակվեց մինչև ուշ գիշեր:

Այսպիսով՝ Վանի հայ բնակչությունը մեծ կորուստներ ունեցավ միայն հունիսի 3-ին և 10-ին՝ առաջին դեպքում հանկարծակիի բերվելու, իսկ երկրորդ դեպքում անպաշտպան լինելու հետևանքով: Հայերի կորուստները Վան քաղաքում կազմեցին մոտ 500 հոգի: Ինքնապաշտպանության ընթացքում հայ մարտիկների կողմից ոչնչացվեց 300 թուրք զինվոր և հրոսակ: Վանի «հազարյակի» կործանումը ցնցեց համայն հայությանը: Ամենուրեք, հատկապես Արևելյան Հայաստանում ու Կովկասում, ՀՅԴ-ն սկսեց նախապատրաստական լայն աշխատանքներ՝ արյունարբու ոսոխի դեմ փոխվրեժի արշավանք կազմակերպելու և նրան արժանի հակահարված տալու նպատակով[200]:

1897 թվականի հուլիսի 25-ին տեղի ունեցավ ՀՅԴ-ի նախաձեռնած Խանասորի փոխվրեժի արշավանքը: Արշավանքի գլխավոր նախաձեռնողը և կազմակերպիչը Նիկոլ Դումանն էր: Հայկական բազմաքանակ և գերազանց զինված հզոր զորաջոկատի կազմում կար 247 ֆիդայի, գլխավոր հրամանատարն էր Վարդան Մեհրաբյանը (հետա-

---

[198] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 119:
[199] Տե՛ս նույն տեղում:
[200] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 120:

գայում՝ Խանասորա Վարդան): Զորաջոկատն ուներ հեծյալ դասակ (20 սուր), որի հրամանատարը նշանավոր հայդուկապետ Ալքարեցի Սաքոն էր:

Հուլիսի 25-ի վաղ առավոտյան պարսկական տարածքից Արաուլ լեռան վրայով զորաջոկատը հանկարծակի և շեշտակի հարված հասցրեց սահմանամերձ Խանասորի դաշտում գտնվող քրդական մազրիկ ցեղին: Հարձակման արդյունքում վերջինս գրեթե լիովին ջախջախվեց: Ցեղի առաջնորդ Շարաֆ բեյը փրկվեց փախուստով: Կողմերի կորուստները սպանվածներով կազմեցին հայերի դեպքում 19 հոգի, քրդերի դեպքում՝ 500-800: Կատարելով իր առջև դրված խնդիրը՝ հայկական զորաջոկատը նորից ետ քաշվեց Պարսկաստան՝ Սալմաստի գավառ: Մազրիկ ցեղին տրված ուսանելի դասը հետագայում մի քանի տարի շարունակ զսպող ազդեցություն ունեցավ քրդական մյուս ցեղերի վրա[201]:

Վանի նահանգում ջարդերը լայն չափեր ընդունեցին հատկապես Արճեշի, Ադիլջևազի (Արծկե), Նորդուզի, Հայոց ձորի, Արճակի գավառակներում: Նարեկ գյուղում (Վանա լճից հարավ) թուրք-քրդական բարբարոսների զոհը դարձավ 200, Բելուում՝ ավելի շատ, Արճակում՝ դարձյալ 200 մարդ[202]: Վարագա լեռն ապաստանած 5 000 հայեր գրեթե ամբողջությամբ սպանվեցին ջարդարարների կողմից կամ էլ մահացան սովից: Արճեշի գավառակի Աղսրաֆ և Բանոն գյուղերը դիմեցին ինքնապաշտպանության, բայց, այնուամենայնիվ, դարձյալ ենթարկվեցին ջարդի:

Ինքնապաշտպանության դիմեց նաև Բերկրիի գավառի Գործոթ գյուղը: Ինքնապաշտպանական կռիվներ եղան Շատախում, ինչի շնորհիվ հայերն այստեղ ունեցան նվազագույն կորուստներ: Վան քաղաքից հետո առավել հաջող և զորեղ ինքնապաշտպանության օջախ եղավ Փեսանդաշտը (Շատախից հյուսիս), որի 4 հայկական գյուղերը

[201] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 119:
[202] Տե՛ս նույն տեղում:

(Առեղ, Կայնեմերան, Շիդան, Կաղազիս)՝ Խանասորա Վարդանի գլխավորությամբ, հաջողությամբ ետ շպրտեցին քրդական հրոսակախմբերին[203]:

Թիմարի գավառակին (Վանա լճից արևելք) նույնպես ծանր հարված հասցվեց, բայց նրա 8 000 բնակիչները շարժվեցին դեպի Լիմ և Կտուց կղզիներ և այդպես փրկվեցին կոտորածներից: Մոկսի գավառակի հայությունը փրկվեց ջարդից քուրդ Մահմուդ Բեյթուլաբեյ բեկի հայերի հանդեպ ունեցած լավ վերաբերմունքի շնորհիվ: Ջարդերից գրեթե լիովին խուսափեցին նաև Աբաղայի և Բերկրիի գավառները: Այստեղի քրդերը ցուցաբերեցին զգուշավորություն՝ վախենալով սահմանի մոտ լինելուց, քանի որ Պարսկաստանի Սալմաստ գավառից հայկական մարտական խմբերի հակահարվածի հավանականությունը շատ մեծ էր[204]:

Հայոց առաջին ցեղասպանության ընթացքում Վանի նահանգում ընդհանուր առմամբ սպանվեց 30 000 մարդ, զգալի թվով հայկական գյուղեր բռնի իսլամացվեցին[205]:

1896 թվականի օգոստոսի 14-16-ին տեղի ունեցավ Կ. Պոլսի հայության ջարդը: Դրա համար որպես առիթ ծառայեց օգոստոսի 14-ին դաշնակցական մարտական խմբի կողմից օսմանյան բանկի (բանկ Օտոման) գրավումը: Այդ օրը՝ վաղ առավոտյան, մոտ երեք տասնյակ հայ ֆիդայիներ՝ Բաբկեն Սյունիի (Պետրոս Փարյան) գլխավորությամբ, զինված ատրճանակներով և ձեռնառումբերով, շեշտակի գրոհով գրավեցին օսմանյան բանկի շենքը:

Գրոհից առաջ՝ մարտախմբի վերջին հավաքի ժամանակ, բանկի գրավման գաղափարի հեղինակ և գործողության կազմակերպիչ, հայոց ազատամարտի նվիրյալ Բ. Սյունին իր զինակից ընկերներին դիմել էր հետևյալ խոսքերով. «Ընկերնե՛ր, գիտեմ, որ պիտի մեռնինք.

---

[203] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 119:
[204] Տե՛ս նույն տեղում:
[205] Տե՛ս նույն տեղում:

միայն փափագս է, որ ողջ մնացորդները ավելի կատաղորեն շարունակեն մեր գործը, լուծեն մեր հարյուր հազար սրախողխող եղբայրներուն ու քույրերուն վրեժը և ազատեն մեր դժբախտ հայրենիքը, այն ժամանակ մեր ոսկորներն ալ հանգիստ կըլլան: Կերդնունք, որ ողջ մնացողը չպիտի դավաճանե մեր սուրբ գործին...»[206]:

Հարձակման հենց սկզբում՝ բանկի զինված պահակախմբի հետ բախման ժամանակ, սպանվեց Բ. Սյունին, որից հետո, գործողության հետագա ղեկավարությունն իրականացնում էր Արմեն Գարոն (Գարեգին Փաստրմաճյան): Գրավելով բանկի շենքը և պատանդ վերցնելով նրա 157 աշխատակիցներին՝ մարտական խումբը քաջաբար դիմագրավեց թուրքական ոստիկանության և զորքերի կատաղի հարձակումներին, ըստ այդմ՝ վերջիններս կրեցին շատ մեծ կորուստներ: Մարտախումբը սպառնաց պայթեցնել բանկը, եթե թուրքերը կրկնեն բանկի գրոհը: Դրանից հետո բանկի շենքը՝ հարակից փողոցներով, շրջափակվեց թշնամու կողմից: Օրհասական պայքարը մի բուռ հայ քաջերի և բազմահազարանոց թուրքական զորքերի ու ոստիկանության միջև շարունակվեց 13 ժամ[207]:

Այդ ընթացքում Կ.Պոլսի ՀՅԴ կոմիտեն թուրքական կառավարությանը պահանջ ներկայացրեց՝ կատարել եվրոպական Մեծ եռյակի (Անգլիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան)՝ 1895 թվականի Մայիսյան բարեփոխումների ծրագիրը: Հայ պահանջատեր մարտախմբի և թուրքական իշխանությունների միջև միջնորդի դերը կատարում էր ռուսական դեսպանության աշխատակից Մաքսիմովը: Ժամեր տևած դժվարին բանակցություններն ավարտվեցին նրանով, որ մարտախմբին (17 հոգի) թույլատրվեց բանկը թողնելուց հետո ֆրանսիական «Ժիրոնդ» նավով մեկնել Ֆրանսիա՝ Մարսել: 5 հայ վիրավոր մարտիկներ փոխադրվեցին Կ. Պոլսի ռուսական հիվանդանոց:

---

[206] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 121-122:

[207] Տե՛ս նույն տեղում:

Օգոստոսի 14-ին հայկական մարտական խմբերի զինված ելույթներ եղան նաև թուրքական մայրաքաղաքի Սամաթիա թաղում[208]: Բանկի գրավման հետ կապված հայկական կողմի հաշվարկները սխալ դուրս եկան: Եվրոպական խոշոր տերությունները ոչ միայն ճնշում չգործադրեցին Թուրքիայի վրա՝ հարկադրելու համար վերջինիս իրագործելու Մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը, այլև որևէ իրական քայլ չկատարեցին՝ կանխելու համար բանկի գրավմանը հաջորդած լայնածավալ ջարդերը Կ. Պոլսում:

Թուրքական կառավարությունը և մասնավորապես սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդը օսմանյան բանկի գրավման փաստն օգտագործեցին որպես առիթ՝ իրականացնելու համար Կ. Պոլսի հայության վաղուց նախապատրաստվող ջարդը: Այն տեղի ունեցավ օգոստոսի 14-16-ին: Թուրքա-քրդա-չերքեզական գազանաբարո հրոսակախմբերը ոստիկանության և բանակի ակտիվ աջակցությամբ երեք օր շարունակ իրականացրին պոլսահայության երբևէ չտեսնված զարհուրելի կոտորած, որին զոհ գնաց ավելի քան 10 000 մարդ: Սպանված հայերի դիակների զգալի մասը տեղափոխվեց Շիշլի թաղամասի հայկական գերեզմանոց, մի մասն էլ՝ ավելի քան չորս տասնյակ բարկասներով տարվեց ծով և ջրասույզ արվեց Բոսֆորի նեղուցի հարավային ելքի մոտ: 20 000 գավառացի պանդուխտ հայեր նավերով ուղարկվեցին Փոքր Ասիա թերակղզի: «Երկաթե» պատրիարք Մ. Իզմիրլյանն աքսորվեց Երուսաղեմ: Մինչ այդ՝ հուլիսի 21-ին, նա հրաժարական էր տվել՝ ի նշան բողոքի՝ արևմտահայության ցեղասպանության վերաբերյալ սուլթանին հղված իր բազմաթիվ բողոք-դիմումներն անպատասխան թողնելուն[209]:

Առաջավոր մարդկությունն իր բողոքն ու ցասումն արտահայտեց թուրքական բռնապետության կողմից արևմտահայության դեմ իրականացրած հրեշավոր հանցագործությունների հանդեպ:

---

[208] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 122:

[209] Տե՛ս նույն տեղում:

Սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդի կողմից 1894-1896 թվականներին կազմակերպված հայոց առաջին ցեղասպանությունն Օսմանյան կայսրությունում իր գագաթնակետին հասավ 1895 թվականի աշնանը: Հայկական ջարդերի մասին սարսափելի լուրերը հասնում էին նաև Կիլիկիա: Անհանգստացած այդ տեղեկություններից, ինչպես նաև Մարաշի գավառում և Զեյթունի գավառակում հայ բնակչության հանդեպ թուրքական իշխանությունների գնալով աճող ապօրինություններից ու թշնամանքից՝ տավրոսյան արծվաբույնը՝ Զեյթունը, գաղտնի սկսեց պատրաստվել նոր ապստամբության: Ինչպես և 30 տարի առաջ, զեյթունցիներն արդարացիորեն գտնում էին, որ թուրքական յաթաղանին զոհ չգնալու համար անհրաժեշտ էր զենքի ուժով դիմագրավել օսմանյան բռնապետությանը:

Զեյթունի թուրքական կայմագամը (գավառակապետ)՝ դամասկոսցի հայատյաց մի թուրք, իր լկտի ապօրինություններով օրեցօր շիկացնում էր դրությունը, որպեսզի գործը հասցներ ապստամբության:

Դրությունը չփոխեց նաև այն, որ բնակչության զանգվածային բողոքներից ու հուզումներից հետո հիշյալ կայմագամը և էլի մի քանի թուրք պաշտոնյաներ փոխարինվեցին ավելի «լոյալ» ուրիշներով: Նոր կայմագամը՝ Ավնի բեյը, կարճ ժամանակ անց սկսեց շարունակել իր նախորդի քաղաքականությունը:

Նման պայմաններում 1895 թվականի ամռանը Զեյթունի գավառակ ժամանեցին մի խումբ հնչակյան գործիչներ, որոնք նպատակ ունեին ժողովրդին նախապատրաստել դիմագրավելու գալիք արհավիրքին: Հնչակյանների և զեյթունցիների գաղտնի հանդիպումը տեղի ունեցավ 1895 թվականի սեպտեմբերի 16-ին Զեյթունից հարավ գտնվող Արեգին գյուղի մոտ: Հանդիպմանը հեղափոխականների կողմից մասնակցում էին Հրաչյան (Հրաչյա Մարալ), Աղասին (Կարապետ Թուր-Սարգսյան), Սպահը, Մլեհը, Նշանը և Ջելլաթը: Հնչակյանների հետ էին նաև հայ ազատագրական-ֆիդայական շարժման մի շարք ներկայացուցիչներ: Զեյթունցիների կողմից մասնակցում էին Ֆրնուզի Ա.Կա-

րապետ վանքի վանահայր Բարդուղիմեոս վարդապետը՝ 40 ֆրնուզցիներով, Արեգինի գյուղապետ Խաչեր Քեհյանը՝ 30 արեգինցիներով, և Ավագկալի գյուղապետ Հարություն աղան՝ 30 ավագկալցիներով: Զեյթունյան պատվիրակությունը նշված հանդիպմանը մասնակցում էր Զեյթունի իշխան Ղազար Շովրոյանի գիտությամբ և կարգադրությամբ[210]: Այդ և հետագա հանդիպումների արդյունքում որոշվեց դիմել ինքնապաշտպանության, մանավանդ որ իրադրությունը գնալով շիկանում էր, և գործը շուտով հասավ հայ-թուրքական արյունալի բախումներին:

Մարաշի թուրքական իշխանությունները, որոնք արդեն տեղյակ էին զեյթունցիների ապստամբական տրամադրություններին, հոկտեմբերի 11-ին կանոնավոր գունդ ուղարկեցին որպես օգնություն Զեյթունի թուրքական կայազորին[211]: Գյուղաքաղաքից ուղարկված 150 հոգանոց ջոկատի և թուրքական ուժերի բախումը տեղի ունեցավ Ջահանի վտակ Բերդիզչայի ափին: Երեք ժամ տևած մարտի ընթացքում թուրքերը տվեցին 45 սպանված և վիրավոր՝ հայերի 7 զոհի դիմաց: Սակայն չնայած դրան՝ հայկական զորաջոկատը ստիպված էր նահանջել, քանի որ թուրքական գնդին միացել էին հազարավոր թուրք բաշիբոզուկներ, և հարթավայրում նման զանգվածի դեմ կռվելը, փաստորեն, դարձել էր անհնար: Ջոկատի վերադառնալու հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 12-ին, Զեյթունի 4 եկեղեցիներում գյուղաքաղաքի աշխարհիկ և հոգևոր ղեկավարությունը ժողովրդին կոչ արեց ոտքի ելնել և զենքը ձեռքին պաշտպանել ապրելու իր իրավունքը: Զեյթունի նոր ապստամբությունը դարձավ իրողություն: Ապստամբներն առաջին հերթին ոչնչացրին Զեյթուն-Մարաշ հեռագրական կապը, այնուհետև շրջապատեցին և գրավեցին կայմագամի կառավարչատունն ու զորանոցը: Կայմագամ Ավնի բեյի հետ գերվեցին նաև 60 թուրք զինվորներ: Հոկտեմբերի 18-

[210] **Մկրտչյան Լ.,** Զեյթունի ապստամբությունը 1895-1896 թթ., Երևան, 1995, էջ 100-101, 107:

[211] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 124-125:

ին՝ մոտ եռօրյա պաշարումից հետո, հանձնվեց Զեյթունի թուրքական զորամասը՝ 600 հոգի[212]:

Ոսոխին բարոյապես նվաստացնելու համար ապստամբները թուրքական բոլոր զինվորներին ստիպեցին անցնել արդեն հիշատակված Բարդուղիմեոս վարդապետ Թագաճյանի վեր պարզած սրի տակով, ինչպես նաև զինվորական պատիվ տալ Զեյթունի դրոշին: Թուրք գերի զինվորականներին տեղավորեցին կառավարչատանը, ինչպես նաև զեյթունցիների տներում: Գրավվեց հարուստ ռազմավար՝ 2 գերմանական հրանոթ՝ 170 արկով, 600 «Մարտինի» տիպի արդիական հրացան, 120 000 փամփուշտ, 2 տակառ վառոդ, ռազմական այլ գույք, ինչպես նաև բավական մեծ քանակությամբ պարենամթերք, մասնավորապես 40 տոննա ալյուր[213]:

Այսպիսով՝ հենց սկզբից ապստամբության զինանոցն ստացավ շատ խոշոր համալրում, որը խիստ անհրաժեշտ էր ապագայում ռազմական լայնածավալ գործողություններ վարելու համար: Ձեռք բերված առաջին փայլուն հաղթանակը թերևս կարելի լիներ զարգացնել, եթե ապստամբության ղեկավարությունն ընտրեր հարձակողական ռազմավարություն: Այդ դեպքում ամենայն հավանականությամբ հնարավոր կլիներ ազատագրել նաև Մարաշն ու Այնթապը՝ փրկելով արևելյան Կիլիկիահայությունը վերահաս ջարդերից: Սակայն, ցավոք, այդպես չեղավ, հենց սկզբից ևեթ Զեյթունի ապստամբությունն ընդունեց ինքնապաշտպանական հերոսամարտի բնույթ: Ինչ վերաբերում է վերոհիշյալ երկու քաղաքներին, ապա որպես հետևանք իր գրաված պասիվ-կրավորական դիրքի՝ նրանց հայկական բնակչությունը 1895 թվականի հոկտեմբերի վերջին և նոյեմբերի սկզբին ենթարկվեց զանգվածային ջարդերի:

Տեղին է հիշել Մարաշ-Զեյթուն չկայացած փոխօգնությանը և համագործակցությանը վերաբերող մի կարևոր դրվագ: Ապստամբության

[212] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 125:
[213] Տե՛ս նույն տեղում:

նախօրեին Մարաշ այցելեց իշխան Նազարեթ Չավուշը (Նորաշխարհյան)՝ 1895 թվականի հերոսամարտի ապագա ղեկավարը: Տեղի հնչակյան մասնաճյուղը Ղևոնդ քահանա Նահապետյանի նախագահությամբ գաղտնի ժողով գումարեց, որտեղ որոշվեց, որ Զեյթունի ապստամբության դեպքում 800 մարաշցի երիտասարդներ նրան օգնության կգան: Զեյթունի զորանոցի գրավումից և թուրքական կայազորի գերումից հետո ապստամբներն անմիջապես սուրհանդակ ուղարկեցին Մարաշ՝ խոստացված օգնությունն ստանալու[214]: Սակայն դրա փոխարեն Ղևոնդ քահանան հետևյալ պատասխանը տվեց զեյթունցի սուրհանդակին. «Զեյթունը թող կռվի, եթե հաջողի բոլոր ազգը կօգտվի, իսկ եթե պարտվի՝ խեղճ ու թշվառ ժողովուրդ մը կազատի տանջանքեն»: Ինչպես արդեն տեսանք, Զեյթունին չօգնելու միջոցով սեփական փրկությունը «գնելու» տեր Ղևոնդի հաշվարկը սխալ դուրս եկավ. Զեյթունին չօգնելով՝ Մարաշը չփրկվեց[215]:

Բերդիզչայի մարտից և Զեյթունի ազատագրումից հետո ծավալված ռազմական գործողությունները կարելի է բաժանել երկու փուլի: Առաջին փուլում պայքարն ընթանում էր գավառակի սահմաններում կամ այլ կերպ ասած՝ գյուղաքաղաքի հեռավոր մատույցներում: Այս փուլում զեյթունցիները զինաթափում էին թուրքական այն գյուղերը, որտեղից հայկական բնակավայրերը ենթարկվում էին ավազակային հարձակումների, օգնում էին վերջիններիս հայ բնակչությանը պաշտպանվելու կամ էլ տեղափոխվելու Ֆրնուզ. հայկական այս մեծ գյուղում կենտրոնացվել էր շրջակա 20 հայկական գյուղերի բնակչությունը՝ 1 750 տուն, ներառյալ ֆրնուզցիները: Ֆրնուզի հետ միասին Զեյթուն գյուղաքաղաքի համար ֆորպոստի դեր էին կատարում նաև Արեգին ու Ավագկալ գյուղերը: Հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին զեյթունցիներն ուժգին հարված հասցրին Պեշին, Չուգուր-Հիսար (Կանչի), Անտրուն, Ենիճեկալե, Կապան, Պունտուխ և մի քանի այլ գյուղերի ու ավանների՝

[214] Մարաշի Տէր Ղեւոնդի քահանայի յուշերը, էջ 193-194:
[215] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 126:

փրկելով հազարավոր հայերի և ջախջախելով մեծ թվով թշնամական հրոսակախմբերի[216]:

Լավ հասկանալով ստեղծված դրության ամբողջ վտանգավորությունը՝ թուրքական կառավարությունը Մարաշում և Անտրունում սկսեց կազմավորել երկու հսկայական բանակներ՝ փորձելով շրջափակման միջոցով նախ կանխել ապստամբության հետագա ծավալումը և ապա երկկողմանի ուժեղ հարվածով ջախջախել անհնազանդ գյուղաքաղաքը: Նշված բանակները կազմակերպվում և համալրվում էին ոչ միայն Կիլիկիայում տեղակայված թուրքական զորքերով, այլև կայսրության հեռավոր վայրերից՝ Կ. Պոլսից, Իզմիրից, Դամասկոսից, Եմենից, Մեքքայից և այլ տեղերից բերված ուժերով: Թուրքական երկու բանակներում հաշվվում էր մինչև 60 000 մարդ (այլ տվյալներով՝ 110 000 մարդ), դրանցում կանոնավոր զորքերի հետ միասին կային նաև հսկայական թվով հրոսակախմբեր: Թուրքերն ունեին նաև բավական ուժեղ հրետանի՝ համալրված Կրուպի թնդանոթներով: Այդ հսկայական ուժի դեմ կանգնած էին Զեյթուն գյուղաքաղաքի 6 000 մարտիկ հաշվող աշխարհազորը, ինչպես նաև հայկական գյուղերի ինքնապաշտպանական փոքրիկ ջոկատները: Հայկական ապստամբական ուժերի ընդհանուր ղեկավարությունն իրականացնում էին արդեն հիշատակված Աղասին և Զեյթունի ղեկավարությունից Նազարեթ Չավուշը[217]:

Թուրքական երկու բանակներից առաջինը հարված հասցրեց Անտրունում կենտրոնացած Արևմտյան բանակը՝ գնդապետ Ալի բեյի գլխավորությամբ: Դեկտեմբերի 1-ից սկսած՝ եռօրյա դաժան, արյունահեղ մարտեր տեղի ունեցան Ֆրնուզի համար: Թշնամուն պատճառելով շատ ծանր կորուստներ՝ Ֆրնուզի հերոս պաշտպանները շրջակա հայկական գյուղերից այստեղ կուտակված բազմահազար գյուղացիության հետ միասին ստիպված էին ետ քաշվել Զեյթուն: Մարտերի և նահանջի ընթացքում հայկական կողմը նույնպես լուրջ կորուստներ ունե-

[216] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 127:
[217] **Պողոսյան Հ.,** Զեյթունի պատմությունը, Երևան, 1969, էջ 336-337:

ցավ՝ մոտ 1 000 հոգի, հիմնականում ծերեր, կանայք և երեխաներ: Ինքնապաշտպանական հերոսամարտեր տեղի ունեցան նաև Կապան, Շիվիլկի, Թելեմելիք, Արեգին, Ենիճեկալե, Ավագկալ և մի շարք այլ հայկական գյուղերում[218]:

Ֆրնուզի, Արեգինի և Ավագկալի կորստից հետո պայքար ծավալվեց Զեյթունի մերձակա մատույցներում: Դրանք կատաղի, արյունահեղ ճակատամարտեր էին, որոնք շարունակվեցին ամբողջ դեկտեմբեր ամսվա ընթացքում[219]: Դրությունը բարդանում էր նաև նրանով, որ գյուղաքաղաքում կուտակվել էր գավառակի գրեթե ամբողջ հայկական բնակչությունը և տեղի բնակչության հետ միասին կազմում էր մոտ 400 տուն կամ 30 000 մարդ: Նշված հանգամանքը մեծապես դժվարացնում էր ապստամբների պարենավորման խնդիրը:

Զեյթունի համար մղված դեկտեմբերյան ճակատամարտերից թերևս առավել վճռորոշը դեկտեմբերի 13-ին տեղի ունեցած Սանդուխի ճակատամարտն էր: Այդ օրը թուրքական 20 000-ոց խմբավորումը հրետանային կրակի աջակցությամբ գրոհ ձեռնարկեց գյուղաքաղաքի արևելյան կողմից: Նրանց դիմագրավում էին Սանդուխ լեռան վրա դիրքավորված 1 500 զեյթունցի մարտիկներ: Ականատեսի վկայությամբ՝ մարտից առաջ զեյթունցիների զորաջոկատի հրամանատարությունն անցկացրեց յուրօրինակ քվեարկություն, որն ավելի շատ երդում էր հիշեցնում. «Ով որ մեր սիրելի Զեյթունի բարձր անվան և ով որ ազգին ու հայրենիքին սիրույն մեռնել կուզե, ձեռք թող վերցնե: Ամենքն ալ առանց բացառության ձեռք վերցուցին»[220]:

«Մարտինի» և կայծքարե հրացաններով զինված ապստամբները բառացիորեն հնձում էին անընդմեջ գրոհող հակառակորդի շարքերը: Չորսժամյա արյունահեղ պայքարից հետո եղավ մի պահ, երբ թշնամու դժոխային ճնշման ներքո զեյթունցիների պաշտպանությունը երերաց,

[218] **Մկրտչյան Լ.,** նշվ. աշխ., էջ 134-136:
[219] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 138-139:
[220] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 148:

նրանք սկսեցին նահանջել դեպի Ս. Աստվածածին վանքը և զորանոցը: Այդ ժամանակ, սակայն, կրակի առաջին գծում հայտնվեց Զեյթունի 70-ամյա ծերունազարդ իշխանը՝ նժույգ հեծած Կարապետ Բասիլոսյանը: Հին ռազմիկի՝ իր զինվորներին ուղղված կոչը կարճ էր և ազդու. «Տղա՛ք, մի՛ փախչեք, մեր կնկտոցը քովը մեռնելուն, հոս լեռը մեռնենք, բարի է»[221]:

Զեյթունցիների շեշտակի հակագրոհի արդյունքում թուրքերը, մի քանի հարյուր սպանված և 1 հրանոթ թողնելով մարտի դաշտում, ետ շպրտվեցին ելման դիրքերը: Սակայն գրոհն անձամբ ղեկավարող թուրքական երկու բանակների ընդհանուր հրամանատար, չերքեզ գեներալ Ռեմզի փաշան, հաշվի չառնելով ժամ առ ժամ աճող կորուստները, անընդհատ հարձակման էր քշում իր զորքերը: Մինչև խոր գիշեր շարունակված ճակատամարտն ավարտվեց նրանով, որ զեյթունցիները, այնուամենայնիվ, թողեցին Սանդուխի դիրքերը և նահանջեցին դեպի Ս. Աստվածածին ու զորանոց: Բայց թուրքական կողմը շատ թանկ վճարեց այդ հաղթանակի համար՝ տալով 1 000 սպանված և էլ ավելի մեծ թվով վիրավորներ[222]:

Ապստամբները, որոշ աղբյուրների համաձայն, տվել են ընդամենը 4 սպանված: Եթե նույնիսկ ընդունենք, որ այդ թիվն իրական չէ, և այն պետք է բազմապատկել առնվազն տասով, ապա դարձյալ հիրաշքին համազոր կթվա, թե զեյթունցիներին ինչպես հաջողվեց նման նախճիր սարքել թշնամու շարքերում:

Սանդուխի ճակատամարտը նշանավորվեց նաև նրանով, որ այդ օրը, օգտվելով ստեղծված ճգնաժամային իրավիճակից, խռովություն բարձրացրին գյուղաքաղաքում որպես գերի պահվող թուրք ասկյարները՝ շուրջ 600 հոգի: Նրանք հրդեհեցին կառավարչատունը և փորձեցին հրդեհը տարածել նաև քաղաքում: Իրենց սուղ օրապահիկից թուրք երախտամոռներին բաժին հանող զեյթունցիներն այս անգամ

[221] **Մկրտչյան Լ.,** նշվ. աշխ., էջ 149-150:
[222] Տե՛ս նույն տեղում:

դեն նետեցին նման պայմաններում ավելորդ և վնասակար գթասրտությունը և ստոր թշնամու հետ վարվեցին այնպես, ինչին նա արժանի էր. գյուղաքաղաքում մնացած զեյթունցի կանայք, զինվելով դաշույններով և կացիններով, հաշվեհարդար տեսան Զեյթունը ներսից պայթեցնել փորձող խռովարարների հետ...[223]: 1895 թվականին, երբ զեյթունցի ռազմիկները Սանդուխ կոչված արևելյան լեռան վրա էին կռվում, կանայք քաղաքի մեջ գտնվող թուրք զինվորներին էին հսկում: Հանկարծ նկատելով, որ թշնամին փորձում էր գաղտնի հրդեհել Զեյթունի տները՝ կառավարական շենքը կրակի տալով, առանց սառնարյունությունը կորցնելու՝ նրանք կոտորեցին բոլոր գերիներին՝ այսպիսով փրկելով իրենց քաղաքը մոխրակույտի վերածվելուց:

1895 թվականի Զեյթունի ինքնապաշտպանական կռիվների ղեկավարներից Ենիտունյան «Չավուշների» ընտանիքից **Զմրուխտը** իր փոքր տղայի՝ Անդրանիկի հետ միացավ Տավրոսի լեռներում ամրացած զեյթունցի ֆիդայիներին: Մեջքին դաշույն, ուսին հրացան՝ Զմրուխտն իր խումբը կազմակերպեց և իր հանդգնությամբ անակնկալ հարձակումներով թշնամուն ահ ու սարսափի մատնեց: Բուռն բախումից հետո խումբը հարկադրաբար ցրվեց, մի քանի օր թաքստոցներում անցկացնելուց հետո Զմրուխտն ընկավ թշնամու ձեռքը: Այս անգամ խրոխտ հայուհին պայքարեց իր պատիվը պաշտպանելու համար: Երբ ուրիշ ելք ու ճար չգտավ, Բամպուճակենց լեռը բարձրացավ, երեսը խաչակնքեց և իրեն անդունդը նետեց: Նման ճգնաժամի մատնված զեյթունցի շատ հայուհիներ, Զմրուխտի օրինակին հետևելով, իրենց պատիվը պաշտպանելու համար ձորերի, վիհերի խորքը նետվեցին կամ Եփրատի հորձանքին հանձնվեցին[224]:

Սանդուխի պյուռոսյան հաղթանակից հետո՝ դեկտեմբերի 18-ին, թուրքերը գրոհեցին արդեն քաղաքի արևելյան եզրագծի վրա գտնվող զորանոցը և Ս. Աստվածածին վանքը: Զորանոցի համար արյունահեղ

[223] **Մկրտչյան Լ.,** նշվ. աշխ., էջ 152-153:
[224] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 150-151:

պայքարը շարունակվեց մի քանի օր, և դարձյալ հսկայական զոհերի գնով թուրքերը կարողացան այն գրավել: Ս. Աստվածածնի տակ, սակայն, թշնամին կրեց ծանր պարտություն: Մասնավորապես դեկտեմբերի 19-ի գիշերը իշխան Եղիա Ենիտունյանի 50 հոգանոց ջոկատը շեշտակի հակագրոհով մխրճվեց հակառակորդի զանգվածի մեջ և ոչնչացնելով 400 ասկյար՝ նույնքան արագ էլ ետ քաշվեց: Այդ մարտում զեյթունցիները տվեցին ընդամենը 3 զոհ: Թուրքերը զգուշացան հետապնդել հայ քաջերին՝ վախենալով, որ զեյթունցիներն իրենց համար նախապատրաստել են մի նոր «Կոտորածի ձոր»՝ կրկնելով 1862 թվականի օգոստոսի 2-ը:

Հակառակորդն արյունալի պարտություն կրեց նաև Ըռծակ քարեր կոչված վայրում, որտեղ, 17 օր անընդմեջ գրոհելով, չկարողացավ գրավել Կարսի կամուրջը[225]:

Դեկտեմբերի երկրորդ կեսին Ռեմզի փաշայի գլխավորած թուրքական Արևելյան և Արևմտյան բանակներն անընդմեջ գրոհում էին գյուղաքաղաքը՝ փորձելով իրացնել իրենց ունեցած թվային վիթխարի գերակշռությունը, կանգ չառնելով հսկայական զոհերի առաջ: Ահա թե ինչպես է նկարագրում այդ մարտերը դեպքերի ականատեսը. «Հրացանի ձայնը չէր որոշվեր, երկինք ու երկիր կորոտար ու կփայլատակեր: Զեյթունի վճիռը պիտի տրվեր, և կարծես վերջին դատաստանը պիտի ըլլար, 18 թնդանոթներու ռումբերը կարկուտի պես կթափեին քաղաքին, վանքին ու զորանոցին վրա»[226]:

Լավ հասկանալով, որ պարտությունը համազոր է բնաջնջման, զեյթունյան աշխարհազորը դեկտեմբերի վերջին քաղաքային շրջագծի վրա գերմարդկային ճիգերի գնով վերջնականապես կանգնեցրեց հակառակորդին: Ոսոխն արդեն խեղդվում էր սեփական արյան մեջ: Մարտերից մեկի ժամանակ վիրավորվեց նաև Ռեմզի փաշան, զեյթունցի նշանառուները դրանով ապացուցեցին, որ իրենց արձակած

[225] **Մկրտչյան Լ.,** նշվ. աշխ., էջ 150-151:
[226] Տե՛ս նույն տեղում:

գնդակների համար անհասանելի մարդիկ չկան: Արդեն լավ հասկանալով, որ նույնիսկ նման ուժերով հնարավոր չէ գրավել Զեյթունը, թուրքական գլխավոր հրամանատարը սուլթանից լրացուցիչ 50 000-ոց զորք խնդրեց: Կատաղած Աբդուլ Համիդ 2-րդը, որն առանց այն էլ դժգոհ էր դեպքերի նման ընթացքից, անհապաղ պաշտոնանկ արեց չերքեզ գեներալին՝ նրա փոխարեն նշանակելով թուրքական 5-րդ բանակի հրամանատար Իդհեմ փաշային: Վերջինս, սակայն, նույնպես չկարողացավ ո՛չ ռազմական և ո՛չ էլ սպառնալիքների միջոցով որևէ արդյունքի հասնել: Թուրքերի ռազմական պարտությունն ակնհայտ էր: Հակառակորդի վիճակը ծանրացնում էին նաև տավրոսյան անօրինակ սառնամանիքները և մոլեգնող համաճարակը. վերջինս մեծ ավերներ գործեց նաև շրջափակված Զեյթունում[227]:

Ստեղծված անելանելի պայմաններում Կարմիր սուլթանն ստիպված էր ընդունել եվրոպական 6 տերությունների (Ռուսաստան, Անգլիա, Ֆրանսիա, Գերմանիա, Ավստրոհունգարիա, Իտալիա) դեսպանների միջնորդությունը՝ զինադադար հաստատելու համար: Հիշյալ տերությունների՝ Հալեպի հյուպատոսների միջնորդությամբ և գործուն մասնակցությամբ 1896 թվականի հունվարի սկզբին ռազմական գործողությունները դադարեցվեցին, հաստատվեց զինադադար: Ավելի քան երկու և կես ամիսների պատերազմական գործողությունների ընթացքում թուրքական կողմն ունեցավ շատ ծանր կորուստներ՝ ավելի քան 25 000 սպանված, որոնց մեծ մասը, ինչպես արդեն նշվել է, սառնամանիքի և համաճարակի զոհեր էին: Զեյթունցիների զոհերի կազմում էին ավելի քան 3 500 մարդ, որոնց մեջ մարտական կորուստները՝ 150 հոգի[228]:

Զեյթուն ժամանած հյուպատոսների մասնակցությամբ եռակողմ բանակցությունները շարունակվեցին 2 շաբաթ և ավարտվեցին 1896 թվականի հունվարի 30-ին 13 կետանոց համաձայնագրի ստորագրու-

[227] **Մկրտչյան Լ.,** նշվ. աշխ., էջ 152-153:
[228] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 153:

մով [229] : Հատկանշական է, որ բանակցությունների ընթացքում անգլիական հյուպատոսն ամեն կերպ աջակցում էր թուրքական կողմի ջանքերին՝ ի չիք դարձնելու համար հաղթանակած ապստամբության արդյունքները, սակայն թուրք-անգլիական այդ դաշինքն ստիպված էր գնալ էական զիջումների:

Ստորագրված համաձայնագիրն ընդգծված ձևով Զեյթունի օգտին էր: Սոցիալ-տնտեսական, վարչական և քաղաքական առումներով այն արտահայտում էր հայկական կողմի շահերը, մասնավորապես հարկային մեծ արտոնություններ էին տրվում գավառակի հայ բնակչությանը. Զեյթունն ունենալու էր եվրոպացի քրիստոնյա կառավարիչ, թուրքական զորքերը գրեթե ամբողջությամբ դուրս էին բերվում գավառակից, գյուղաքաղաքում մշտական տեղակայման էր մնում շատ փոքր ստորաբաժանում, ինչպիսի գործիչներին թույլ էր տրվում անցնել արտասահման, Մարաշում ստեղծվելու էին վերոհիշյալ վեց տերությունների հյուպատոսություններ, որոնք վերահսկելու էին համաձայնագրի իրականացումը[230]: Սակայն ինչպես միշտ, հետագայում սուլթանական կառավարության ստոր խարդախանքների հետևանքով և եվրոպական դիվանագիտության թողտվությամբ համաձայնագիրը հիմնականում մնաց չիրագործված:

1895 թվականի Զեյթունի հաղթական ապստամբությունը 1780 թվականից ի վեր իր ազատության և ներքին անկախության համար թուրքական բռնապետության դեմ մղված 41 պատերազմներից ամենամեծն էր: Այս հերոսամարտն իր ծավալով, տևողությամբ և արդյունքներով ընդհանրապես արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժման մեջ եզակի տեղ է գրավում: Այն հիրավի կարելի է համարել օսմանյան բռնակալության դեմ հայ ժողովրդի մղած դարավոր պայքարի դափնեպսակը: Նույնիսկ 1915 թվականի Մեծ եղեռնի ընթացքում մղված հերոսամարտերից ոչ մեկը չի կարող իր ծավալներով ու նշա-

[229] **Մկրտչյան Լ.,** նշվ. աշխ., էջ 171-172:
[230] Տե՛ս նույն տեղում:

նակությամբ համեմատվել կիլիկյան արծվաբույնի՝ թուրքերի դեմ տարած 1895 թվականի փառավոր հաղթանակի հետ: Այդ հաղթանակը եղել է ու ընդմիշտ կմնա ազատության ու անկախության համար հայ ժողովրդի մղած պայքարի ամենահզոր և ամենաթանկ խորհրդանիշներից մեկը:

Հայոց առաջին ցեղասպանությունը շարունակվեց նաև 1897 թվականին: Օրինակ՝ հիշյալ թվականի մարտի 19-ին տեղի ունեցավ Թոքատ (Եվդոկիա) քաղաքի և նրա շրջակայքի հայության ջարդը, որին զոհ գնաց ավելի քան 150 մարդ:

1890-ական թվականների կոտորածներով, փաստորեն, սկսվեց արևմտահայության ցեղասպանությունը: Զոհվեց ավելի քան 300 000 հայ, նույնքան էլ բռնեց տարագրության փշոտ ու փոշոտ ճանապարհը: Մոտ 100 000 հայեր գաղթեցին Ռուսաստան, իսկ 150-200 000-ը՝ Եվրոպայի, Աֆրիկայի և Ամերիկայի զանազան երկրներ: Ցավոք, արևմտահայության որոշ մասն էլ դավանափոխվեց՝ ընդունելով մահմեդականություն:

1890-ական թվականների ջարդերը խիստ ծանր հետևանքներ ունեցան Արևմտյան Հայաստանի և ողջ հայության համար: Օսմանյան Թուրքիայում բնակվող հայերի թիվը 3 միլիոնից նվազեց մինչև 2,5 միլիոն: Բնաջնջված և տարագրված հայերի բնակավայրերում իշխանությունները բնակեցնում էին մահմեդականների՝ փորձելով բնակչության տեսակարար կշիռը փոխել հօգուտ մահմեդական ազգաբնակչության: Այդ պատճառով, ի վնաս հայերի, զգալիորեն փոխվեց Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական պատկերը:

Կոտորածներից հետո ավելի ուժեղացան արևմտահայերի ազգային և սոցիալական ճնշումները: Ազատագրական շարժումներն անմիջապես ճնշելու համար օսմանյան կառավարությունը հայկական քաղաքներում և գյուղերում հիմնեց զորանոցներ, ստեղծեց տարբեր ավազակախմբեր: Ավելի հանդուգն սկսեցին գործել սուլթանի կողմից հո-

վանավորվող քուրդ ցեղապետերը, որոնք բռնագրավում էին հայերի հողերը՝ նրանց տերերին դարձնելով իրենց հպատակները:

Անկում ապրեց Արևմտյան Հայաստանի տնտեսությունը. ավերվել և փակվել էին արդյունաբերական ձեռնարկությունները, կրճատվել ցանքատարածությունները: Դրանք քոչվոր ցեղերի կողմից օգտագործվում էին որպես արոտավայրեր:

Հայոց ազատամարտին իրենց գործուն մասնակցությունն ունեցան նաև հայ կանայք: Նրանց թվում էր հայ հայդուկային պայքարի հայտնի դեմքերից անզուգական հերոսուհի **Սոսեն՝ Սոսե Մայրիկը (Սոսե Վարդանյան)**՝ հայոց հերոսամարտի տարեգրության մեջ իր անփոխարինելի տեղն ունեցող հայդուկային պայքարի քաջակորով ասպետ, ֆիդայապետ Աղբյուր Սերոբի կյանքի ու զինակից ընկերը:

Սոսե Մայրիկը ծնվել է 1868 թվականին Սասունում՝ Նեմրութ լեռան փեշերին գտնվող Թեղուտ գյուղում՝ բազմանդամ ընտանիքի տեր Մարգար Դրո-Աստանտուրի հարկի տակ[231]: Հազիվ 13 տարեկան էր, երբ սասունցի հայերի ավանդության համաձայն՝ ծնողները որոշել էին ամուսնացնել Սոսեին: Սակայն բարձրահասակ և գեղադեմ Սոսեն ըմբոստացման իր առաջին և բախտորոշ քայլը կատարեց, երբ ծնողների առաջարկած թեկնածուներին մերժելով՝ որոշեց կյանքը կապել Խչեենց Սերոբի հետ, որի անձն ու հայրենասիրությունը հեղափոխական տրամադրություններ ունեցող հայուհու համար մինչ այդ արդեն ներշնչման աղբյուր էին դարձել: Այդ տարիները քրդերի և թուրքերի անիրավությունների ու շահատակությունների դեմ հայկական ըմբոստացման առաջին բռնկումների, ինչպես նաև ապրուստի ապահովման դժվարին պայմանների հաղթահարման համար նաև պանդխտության մեկնելու ժամանակաշրջան էին:

1890-ականների սկզբին կնոջն ու անդրանիկ զավակին՝ Հակոբին թողած՝ Սերոբը մեկնեց պանդխտության: Ընտանեկան օջախի պաշտ-

[231] **Աւօ**, Սօսէ Մայրիկ, Յեղափոխական ալպոմ, Պէյրութ, 1965, էջ 38-39:

պանության հոգսը, անհրաժեշտության դեպքում նաև զենքով քրդական ամենօրյա գողությունների ու թալանի դեմ պայքարը Սոսեի մեջ կոփեցին դիմադրողականության ոգի[232]: Այդ շրջանում երիտասարդ կինը խորապես տպավորվել էր ամուսնու հորեղբոր՝ Առաքելի հայրենասիրական պատմություններից: Վերջինս մասնակցել էր պատրիարք Ներսես Վարժապետյանի օրոք տեղի ունեցած ազգային եռուն կյանքին: Առաքել հորեղբոր հայրենասիրական խոսքերը նոր եռանդ ու նվիրում էին ներշնչել կորովի, աշխույժ ու վառվռուն Սոսեին: 1895 թվականին, երբ Սերոբը Ախլաթ էր վերադարձել, սկսել էր քարոզել՝ ասելով. «Տղա՛ք, առանց հացի մնացեք, առանց զենքի մի՛ մնացեք»: Նա, կտրիճ երիտասարդներին հավաքելով, խումբ էր կազմել, իր ունեցածը ծախել էր և կնոջ ու զավակների հետ լեռ բարձրացել[233]:

Սոսեն միշտ ամուսնու գաղափարակիցն ու գործակիցն էր: «Դրոշակի» 1899 թվականի խմբագրականում կարդում ենք. «Սոսեն, որ կենսական ուժն ու զորավիգն էր իր ամուսնուն, նրա բացակայության ժամանակ հաճախ կղեկավարեր քաջամարտիկ խմբին»[234]:

Չնայած ֆիդայական պայքարի օրենքներով ֆիդային չպիտի ամուսնանար կամ ամուսնանալու դեպքում պետք է հեռու մնար ընտանիքից, սակայն Սոսեն, չնայած ֆիդայիների առարկությանն ու Սերոբի հասցեին հնչած մեղադրանքներին, հավատարիմ մնաց ամուսնու՝ վտանգներով լի աստանդական կյանքին:

1898 թվականի հոկտեմբերին Բաբշենի կռվից հետո Սերոբը Սոսեի և մի խումբ ֆիդայիների հետ Մշո դաշտից անցավ Սասուն՝ հաստատվելով Գելիեգուզան գյուղում[235]: Այդ խումբը հասել էր ջարդի սպառնալիքի ենթարկված շրջանները և հերոսական խոյանքներով թշնամուն ցրել: Խմբի գործունեության ծիրը հետզհետե ընդարձակվել

---

[232] **Աւօ**, Կին ազատամարտիկները, «Ասպար», Պէյրութ, 1993, փետրուար, N2, էջ 3:

[233] **Չիլինկիրեան Ե.**, Յիշատակներ Բաղէշի առաջնորդութենէս, Երուսաղէմ, 1925, էջ 45-46:

[234] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 45-46:

[235] **Սասունի Կ.**, Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի, Անթիլիաս, 2013, էջ 546-547:

էր Բաղեշից մինչև Ախլաթ: Լեռների բազե Սոսեի և նրանց ֆիդայական խմբի օրինակը վարակիչ դարձան ոչ միայն տարոնահայության, այլև ամբողջ արևմտահայ երիտասարդության համար, որոնք, նրանց հայրենյաց փրկության կոչին պատասխանելով, Սերոբի խմբի մեջ իբրև պայքարող մարտիկներ թրծվեցին:

1899 թվականին, երբ Սերոբը հայ դավաճան Ավեի կողմից թունավորվել և մատնությամբ շրջապատվել էր քուրդ ցեղապետ Բշարե Խալիլի զինվորների կողմից, կնոջ՝ Սոսեի աջակցությամբ 8 ժամ անընդմեջ կռվել էր: Այն բանից հետո, երբ թշնամու գնդակը վերջ էր դրել Սերոբի կյանքին, Սոսեն վերցրել էր նրա հրացանը և շարունակել էր կռվել մինչև վերջ նույնիսկ այն բանից հետո, երբ իր աչքի առաջ սպանվել էր անդրանիկ զավակը՝ 18-ամյա Հակոբը, նաև Սերոբի եղբայրները՝ Զաքարն ու Մխոն[236]: Սոսեն, արցունքները կուլ տալով, շարունակել էր կրակի տարափը թշնամու վրա, մինչև ծանր վիրավորվել էր: Երբ Ալի փաշայի զինվորները փորձել էին սպանել վիրավոր Սոսեին, թուրք հրամանատարը, զարմացած հայ կնոջ հերոսությունից, արգելել էր՝ ասելով. «Այդ կինը իսկական դյուցազուն է»[237]: Նա նույնիսկ կառավարության ծախսերով բուժել էր տվել նրա վերքերն ու նետել Բաղեշի բանտը:

Բանտից ազատվելուց հետո Սոսեն այցելել էր ամուսնու գերեզմանին, չէր հեռացել երկրից, մնացել ու ապրել էր Վանում: Նա հաճախ էր կրկնում հետևյալ խոսքերը. «Ինչպե՞ս այստեղ թողնեմ իմ Սերոբի որբ գերեզմանը… : Այն ինչպե՞ս թողնեմ մեր թշնամու ձեռքում»[238]:

«Երիտասարդ, խարտյաշ ու գեղեցիկ այդ կինը՝ սլացիկ ու վայելուչ հասակով, թարմ ու վարդագեղ դեմքով, ուներ շատ հետաքրքիր մի նայվածք, պատկառազդու ժպիտ՝ պարզ, բայց հպարտ, քաղցր ու հեղինակավոր»,– այսպես է նրան բնութագրել Կարո Սասունին «Պատ-

[236] **Սասունի Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 558-559:
[237] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 559-560:
[238] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 560:

մություն Տարոնի աշխարհի» աշխատության մեջ[239]:

Ամուսնու, հրամանատարի և անվեհեր հայդուկապետի կողքին ազատասեր հայուհին կարողացել է դիմակայել բոլոր դժվարություններին և փառքի արժանի էջեր գրել հայ ֆիդայական շարժման պատմության մեջ:

Ի վերջո Սոսեն տարագիր հայության հետ անցել է Կովկաս, հետո՝ Արևելյան Հայաստան, տեսել ամուսնու երազանքի իրականացումը՝ Հայաստանի առաջին անկախ հանրապետությունը, ապա մեկնել Կ. Պոլիս, այնտեղից էլ՝ Եգիպտոս: Հայոց ազգային-ազատագրական պայքարի դյուցազնուհին վերջնականապես հաստատվել է Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքում, որտեղ էլ 1953 թվականին կնքել է իր մահկանացուն:

«Սոսեն նույնպիսի ֆետայի մըն էր, ինչպէս իր խմբի որևէ զինվորը: Եւ ինչո՞ւ չէ, առաւելութիւն մը մեր յեղափոխական շարժման, որուն նուիրումով կը մասնակցեր հայ կինն ալ՝ Սօսէի եւ Շաքէի տիպարներ տալով Հայոց արիւնալի ազատամարտին»,– ասված է «Պատմություն Տարոնի աշխարհի» աշխատության մեջ[240]:

Տարոն աշխարհի դյուցազունների կողքին մեր նորագույն պատմության այս դյուցազնուհին իր պատվավոր տեղն ունեցավ: Նրա վրիժառության բռունցքը միացավ մեր ազգային պահանջների համար մյուս հերոս հայուհիների բռունցքներին, և նրա օրինակով շատ կանայք ու աղջիկներ հերոսական մաքառումների ելան նենգ ոսոխի դեմ հայ գողգոթայի ճանապարհներին: Նման հերոսուհիներից էին Սասնո կռիվներում անմահացած կանայք, որոնք, ինչպես գրում էր Կարո Սասունին, «միշտ էլ աչքի են ընկել իրենց մարտունակությամբ, քաջությամբ, պատվախնդրությամբ, ազատատենչությամբ ու գաղափարական նվիրվածությամբ: Հնարավոր չէ ընկճել սասունցի կնոջ հոգին, որը ուզում է ապրել իր ազատ կամքով: Նույնիսկ դժբախտության ժա-

[239] **Սասունի Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 560:
[240] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 556:

մանակ, փոխանակ ողբ ու կոծի, զենք է վերցնում և կռվում է թշնամու դեմ»[241]:

Նշանավոր ֆիդայապետ Գուրգենը, Տարոնում տեսնելով սասունցի կնոջ բացառիկ առաքինությունները, յուրաքանչյուր գյուղում կանանց կազմակերպություններ էր հիմնել և խմբապետուհիներ նշանակել[242]:

Սասունցի կանայք լավ կազմակերպված էին ու իրար հետ մշտապես հաղորդակցության մեջ էին: Ահա թե ինչու, երբ 1900-ական թվականների սկզբներին թուրքերը որոշել էին Սասունի մի քանի գյուղերում, այդ թվում՝ Տալվորիկի, Շենիկի և Սեմալի մոտ զորանոցներ կառուցել, թուրք կամ քուրդ բանվորներ ու վարպետներ չգտնելով Մուշում՝ փորձել էին 500 զինվորների պաշտպանությամբ դրսի հայեր բերել Սեմալ, անմիջապես սասունցի կանայք մեծ ցույց էին կազմակերպել, հարձակվել էին արհեստավորների վրա, անեծք ու սպառնալիք թափել նրանց գլխին՝ ասելով, թե «եկել եք Ձեր ազգակիցների գերեզմանը փորելու»[243]:

Նրանց գործիքները ջարդելով՝ բանվորներին ու արհեստավորներին թույլ չէին տվել աշխատել և ետ էին ուղարկել: Զինվորները զարմացել էին՝ տեսնելով իրենց դեմ ելած անզեն կանանց: Կանանց այս համարձակ քայլը տվել էր իր արդյունքը, և ծրագրավորված զորանոցները չէին կառուցվել: Սասունցի կանայք համոզված էին, որ առանց ուժի ազատությունը անհասանելի երազ է, իսկ զենքն անհրաժեշտ է՝ ուժ ունենալու և իրենց ամուսինների կողքին կռվելու համար:

Հայ հայդուկային պայքարի հայտնի դեմքերից է **Աննա Մայրիկը**՝ ազգային և պետական նշանավոր գործիչ Կարո Սասունու մայրը: Նա ազգային-ազատագրական պայքարի շրջանում Խուլբի ամբողջ շրջանի, մասնավորապես Ահրոնք գյուղի ոգին էր: Աննա Մայրիկը Սասնա

---

[241] **Սասունի Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 556:
[242] **Ռուբէն,** Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 3, Թեհրան, 1982, էջ 228:
[243] Տե՛ս նույն տեղում:

լեռնաշխարհի այն խիզախ կանանցից էր, որն իր ողջ կյանքը նվիրաբերել էր ժողովրդի ազատագրական պայքարին՝ մասնակցելով Սասունի 1894, 1904 թվականների ինքնապաշտպանական մարտերին: Այդ հերոսուհին իր ազդեցությունն ուներ լեռնաշխարհի բնակչության վրա. նրան հաշվի էին առնում ոչ միայն հայ իշխաններն ու քուրդ աշիրեթապետերը, այլև շրջանի թուրք կառավարիչները:

Մանկոյենց Աննա Մայրիկը ծնվել է 1847 թվականին Խուլբի շրջանի Աիրոնք գյուղում: Նա նշանավոր հայդուկապետ և հայ ազատագրական շարժման ականավոր ու առաջատար գործիչ Հրայրի (Արմենակ Ղազարյան) ազգականն էր:

Աննան Աիրոնքի իշխաններից Խաչեենց միակ աղջիկն էր, և նա բոլորի ուշադրությունը գրավել էր իր խելացիությամբ, կամքի ուժով և նախաձեռնությամբ: 1865 թվականին ամուսնացել էր Մակոյենց իշխանական տան Ղազարի հետ[244]:

Ժամանակակիցների վկայությամբ՝ 1875-1915 թվականների ընթացում Աննա Մայրիկն առնչություն ուներ Տարոնի բոլոր վանահայրերի, աշիրեթապետերի և թուրք կառավարիչների հետ: Աննան իր զորավոր նկարագրով, համարձակախոսությամբ և խելքով գրավել էր բոլորի ուշադրությունը: Հերոսուհու իսկական տիպար էր նա: 1880-1890-ական թվականներին բարենորոգումների հարցի շուրջ հաճախ քըննարկումներ ու վեճեր էր ունեցել Վարդան վարդապետի, Մ. Տամատյանի, հոգևոր առաջնորդ Ն. Խարախանյանի և նշանավոր այլ այրերի հետ:

1880 թվականին հայերը հրաժարվել էին քուրդ աղային վճարել «10 փարա» կոչվող հակաօրինական տուրքը, որի համար Միրզա աղան խաբեությամբ սպանել էր Աիրոնքի իշխան Գրգոյին[245]: Աննա Մայրիկի կոչով և գլխավորությամբ ոտքի ելած աիրոնքցիները հարձակվել էին Միրզա աղայի տան վրա և այրել ու հողին էին հավասա-

[244] **Սասունի Կ.,** Աննա Մայրիկը, «Հայրենիք», Պոստոն, 1953, N 11, էջ 8-9:
[245] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 9:

րեցրել այն: Թեև Միրզա աղան, խույս տալով հայերի վրեժխնդրությունից, փախել էր լեռները, սակայն հայերի բարձրացրած աղմուկն ու ըմբոստությունն այնքան ուժեղ ու ազդու էին եղել, որ թուրքական իշխանությունները ստիպված բանտարկել և կախաղան էին հանել նրան: Այս դեպքերից հետո Աննա Մայրիկը դարձել էր պատմական անձնավորություն. նրա մասին տարբեր պատմություններ էին շրջանառվում և նույնիսկ երգեր հյուսվում: «Իշխան Գրգոյի մահէն ետք, Մանկոյենց տունն էր գիւղին առաջաւորը եւ ամենահարուստը: Երբ Միացեալ Ընկերութիւնը Տալորիկի եւ Խուլբի շրջաններուն համար Ահրոնքի մէջ դպրոց բացաւ, Աննա Մայրիկը իր վրայ առաւ ուսուցիչները եւ դուրսէն եկած աշակերտները տեղաւորելու գործը եւ գիւղացի կիները կազմակերպեց՝ անոնց կարիքները հոգալու համար: Մեծ նուիրում ունէր կրթական գործին հանդէպ եւ ուսումը հրամայական պահանջ կը նկատեր հայկական գիւղերուն համար:

Մեծ հետաքրքրությամբ կը հետեւեր ազգային կեանքին, կը մտածէր պատահող դէպքերուն մասին եւ իր առողջ դատողութեամբ կը վերլուծէր զանոնք»,– գրում է Կ. Սասունին:

Թուրքական բարենորոգումները անհասկանալի էին Աննա Մայրիկի համար:

1894 թվականին՝ Սասունի ապստամբության պարտությունից հետո, երբ իշխան Գրգոն սպանվել էր, իսկ Հրայրը ձերբակալվել, Աննա Մայրիկն անմիջապես գործի էր անցել: Խուլբի հայ գյուղերի մեջ տեղավորել էր նահանջող ուժերին, հալածվող ընտանիքներին ու որբերին, և այդ ձմեռ ինքն անձամբ էր հոգացել նրանց կարիքները:

Աննա Մայրիկը վայելում էր բոլորի վստահությունը, մեծապես հարգված ու սիրված էր իր վճռականության, քաջության ու հանդգնության շնորհիվ: Հնարավոր չէր ընկճել նրա ազատ, հպարտ, ըմբոստ ոգին: Այդ հայրենասեր կնոջը բնութագրող փաստարկներ և վկայություններ է բերում Կարո Սասունին: «1894 դէպքերուն ընթացքին,– գրում է նա,– ահրոնքցիներ լուր առին, թէ զինուած քիւրտերու խումբ

մը Ահրոնքէն պիտի անցնէր եւ ճաշի պիտի մնար: Աննա Մայրիկ կարգադրեց, որ գիւղը ամբողջովին դատարկուի, եւ ժողովուրդը լեռ ապաստանի: Գիւղի մէջ ինք եւ իրեն օգնական 20 կիներ մնացին միայն: Հիւրասիրութեան պատշաճ պատրաստութիւնները տէսնելէ ետք, երբ զինեալ քիւրտերու խումբը հասաւ, առանձին, առանց երբեք ընկրկելու, Մայրիկը դիմաւորեց զանոնք: Ճաշէն ետք, երբ տեսաւ, որ զինուորներէն մէկը թանի պղինձէ թասը գաղտագողի ծոցը կը դնէր, օձիքէն բռնեց, եւ երբ քիւրտը գողութիւնը ուրացաւ, Աննա Մայրիկ շառաչուն ապտակ մը զարկաւ եւ աշիրէթապետին խիստ դիտողութիւն ըրաւ: Քիւրտ պարագլուխը յանկարծակիի եկաւ հայ կնոջ ցուցաբերած այս վարմունքէն եւ հիացումով դիտեց հպարտ հայուհիին իրաւունքի պաշտպանութեան կորովի կեցուածքը:

Ուրիշ առիթով մը Բիթլիսի նահանգապետը Ահրոնք եկաւ տեղացի իշխանները կալանաւորելու համար: Իջեւանեցաւ Աննա Մայրիկենց տունը եւ առանց այլեւայլի շղթայի զարնել տուաւ իշխանները: Հիւրասիրութեան աւանդական օրէնքները յարգելէ եւ ընթրիքի սպասարկութիւնը կատարելէ ետք Աննա Մայրիկ հիւրերուն խնդրեց, որ ազատ արձակէ իշխանները, բայց երբ նահանգապետը իրեն պատասխան անգամ չտուաւ, կատղած հայուհին վրան խոյացաւ, համրիչը ձեռքէն քաշեց, կտոր-կտոր ըրաւ, նետեց թուրքին երեսին եւ ապա օճախէն բոցավառ փայտ մը խլելով՝ պատրաստուեցաւ կրակի տալ վրայի շարուած վերմակները: Իր արժանապատուութիւնը բարձր պահելու համար կը նախընտրեր իր տունը այրել, քան թէ ընկրկիլ անարգ թշնամիին դիմաց: Սակայն ամուսինը՝ իշխան Ղազար, միջամտեց, եւ կինը, ամուսինին հնազանդելով, ակամայ հեռացաւ: Մայրիկին բուռն բողոքը բարերար ազդեցութիւն ունեցաւ. իշխանները ազատեցան, եւ յաջորդ օրն իսկ նահանգապետը գիւղէն հեռացաւ»[246]:

Աննա Մայրիկ նշանաւոր էր նաեւ գաղտնի գործեր գլուխ հանելու

[246] **Սասունի Կ.,** Յուշեր եւ վկայութիւններ, Պէյրութ, 1972, էջ 96-97:

տեսակէտէն,– մեկ այլ տեղում գրում է Կ. Սասունին,– առասպելական էին վտանգի րոպէին իր վճռականութիւնն ու քաջութիւնը: Հրայր Դժոխքը յաճախ իրեն կը վստահէր գաղտնի գործերը, ինչպէս, օրինակ, Խուլբի շրջանին, պատուհաս Շաւէշ Չաւուշի մաքրագործումը: Բիթլիսի բանտէն ազատելէ ետք, Հրայր Ահրոնք եկաւ եւ Աննա Մայրիկին հետ երկարօրէն խորհրդակցեցաւ: Հրայրի մեկնումէն ետք, Մայրիկը զէնքի եւ կապարի փոխադրութեան իր երկու գործակատարները՝ Մանոն եւ Առքոն, կանչեց եւ իր թելադրութիւները ըրաւ: Անոնց անվրէպ գնդակն էր, որ Շաւէշ Չաւուշ տեղն ու տեղը սպաննեց»[247]:

Աննա Մայրիկն իր վեց որդիներին էլ դաստիարակել էր նախնիների սրբազան սկզբունքներով և ազգային գաղափարներով, որոնցից ամենանվիրականը հայրենիքի ազատությունն էր: 1900 թվականին՝ ամուսնու մահից հետո, Աննա Մայրիկը կարգադրել էր, որ անդրանիկ որդին՝ Աբրահամը, գյուղապետ դառնա, Գալուստը հեղափոխական գործերով զբաղվի, երրորդ տղան՝ Գևորգը, ուսուցչություն անի Ահրոնքի մեջ, իսկ երեք կրտսերները, այդ թվում՝ Կ. Սասունին, Պոլիս մեկնեն՝ ուսանելու: Զգալով թուրք-քրդական հարձակումների վտանգը՝ նա խորհուրդ էր տվել զենք կուտակել:

Աննա Մայրիկը ակտիվորեն մասնակցել էր նաև 1904 թվականին Սասունի ապստամբությանը իր Գալուստ և Աբրահամ որդիների հետ միասին: Ապստամբության պարտությունից հետո, երբ Գալուստը ձերբակալվել էր, շրջանի ղեկավար էր դարձել Աննա Մայրիկը և տղայի վրեժը լուծել: Նրա հրահանգով Ահրոնքի սահմաններին մոտեցող թշնամին կանգնեցվել ու ետ էր շպրտվել, որից հետո շրջակա հայկական գյուղերը ևս մնացել էին անձեռնմխելի:

Աննա Մայրիկը կազմակերպել էր նաև շրջանի կանանց, քանի որ նրանց տղամարդկանց մեծ մասը կա՛մ բանտարկված էին, կա՛մ ապաստանել էին լեռները, ուստի գործելու դեպքում անմիջապես կաս-

[247] **Սասունի Կ.,** նշվ. աշխ., էջ 96-97:

կած կառաջացնեին: Այդ ժամանակներում կանանց գործունեության մասին Կ. Սասունին վկայում էր. «Այդ դաժան տարիներուն կիները գործի լծուած էին: Անոնք բնազդօրեն բռնուած էին իրենց կորսնցուցած կամ բանտարկուած այր մարդոց տեղը: Այդ կեանքի ընթացքին, ոչ միայն իրենց գիւղին մէջ դեր մը կը կատարէին, այլեւ կօգնէին յեղափոխական գաղտնի գործին՝ ամէն վտանգ աչք առնելով: Եւ այս երեւոյթը ուշագրաւ է Տարօնի բոլոր շրջաններում մէջ»: Կ. Սասունին ավելացնում է. «Աննա Մայրիկը Գալուստի բանտարկութենէն ետք, աւելի ընդարձակեց իր ժողովրդական գործունեութիւնը կիներու օգնութեամբ: Տղամարդիկ հեռու կը մնային կառավարական գործերէն. ոմանք իբր թե ուրիշ վայրեր մեկնած էին աշխատելու համար, ոմանք ալ լեռը գիւղական աշխատանքներ ունէին: Կը մնային քիչ թիւով ծերեր եւ պատանիներ: Կիները մէջտեղ կուգային տուրքը վճարելու կամ պատասխան մը տալու:

Այդ տարիներուն Աննա Մայրիկը շատ յաճախ կիներու ընկերակցությամբ բողոքի կերթար Փասուր՝ կառավարական կեդրոնը, երբեմն ալ այս ու այն պաշտօնեային դէմ բողոքի հեռագիրներ կուղղեր Պոլիս: Եւ երբ կը պատահէր, որ գայմագամը պաշտօնանկ ըլլար, ասիկա կը վարագուրէր Աննա Մայրիկի հեռագիրներուն:

Կիներու այս ժխորը ցոյցի բնոյթ կառնէր: Անոնք շատ յաճախ կը պոռային պաշտօնատարներու երեսին, թե «Մեզ կախեցէք կառավարության շէնքին առջեւ, որպէսզի ազատուինք այս անտանելի վիճակէն...»: Ու այսպիսով, երբեմն գիւղերու ծանր վիճակը կը թեթեւցնէին»[248]:

1908 թվականի ապստամբությունից հետո Գալուստը բանտից ազատվել էր: Մոր թելադրանքով տղան շարունակել էր շրջանների զինելու գործը՝ ինքնապաշտպանության պատրաստ լինելու նպատակով: Աննա Մայրիկի և Վարդան վարդապետի վեճերը շարունակվել էին:

[248] **Սասունցի Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 96-97:

Աննա Մայրիկը մեղադրել էր վարդապետին, որը, թուրքերին հավատալով, ժողովրդին հեռու էր պահել մարտական վիճակից, կոչ չէր արել զինվելու, թեկուզ գաղտնի չէր հրահանգել նրանց: Վարդապետը պատասխանել էր, որ ժամանակները փոխվել են, պետք չէ կատաղեցնել գազանին, պետք է սպասել, մինչև որ նոր լույս կբացվի[249]:

Ինչպես վկայեցին հետագա դեպքերը, Աննա Մայրիկը երիցս ավելի ճիշտ էր ու հեռատես: 1915 թվականին այդ հերոսուհի հայուհին ու մեծ մայրը երեխաների հետ ձերբակալվեց: Մեծ եղեռնի օրերին չհամաձայնելով Վարդան վարդապետի հնազանդության կոչերին՝ որոշել էր իր 6 որդիների հետ կռվել մինչև վերջ: Սակայն զենքի բռնագրավումից հետո բանտ էր նետվել և իր երեք որդիների հետ Բիթլիս տանող ճանապարհին նահատակվել չարագործ ու արնախում թուրքերի ու քրդերի կողմից[250]:

«Ինչպէս փարաւոնական տաճարի մը մէջ օպելիքս մը բարձր ու անհասանելի կոթող մըն է, նոյնպէս ալ Աննա Մայրիկ մեր գաւառական յեղափոխական հայուհիներու փաղանգին անուրանալի մեծութիւններէն է: Ան իր հայրենասիրութեամբ, քաջութեամբ, ինչպէս նաեւ ամուսինին ու զաւակներուն կողքին իր գաղափարական նուիրումին համար միշտ օրինակ պիտի ծառայէ գալիք սերունդներուն»,– գրել է Կարո Սասունին:

Ազատագրական պայքարի նվիրյալ էր **Ժենյան (Զարուհի Տերոյանը):** Նա ծնվել է 1870 թվականին: Նա Վազգեն Տերոյանի քույրն էր ու աջ բազուկը, նաև Վասպուրականի ՀՅԴ կենտրոնական կոմիտեի անդամ էր: Նա օգնել էր զենք, զինամթերք փոխադրելու և ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու գործում: Ժենյան ակտիվ ազգային-ազատագրական պայքարին մասնակցելու համար թուրքական կառավարության կողմից բանտարկվել էր, աքսորվել էր Պոլիս, հետո՝

[249] **Սասունցի Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 96-97:
[250] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 83:

Երուսաղեմ: Սահմանադրության օրերին վերադարձել էր Վան, այնտեղից գնացել էր Գերմանիա՝ մանկավարժություն սովորելու: Եգիպտոսում վարել էր ուսուցչական պաշտոն: 1919 թվականին մեկնել էր Երևան՝ իր ծերունի մոր մոտ[251]: Վազգենի և Ժենյայի փոքր եղբայրը՝ Վարազդատը, նույնպիսի հայրենասեր էր և նվիրյալ հայորդի էր, ինչպես քույրը:

Զենք - զինամթերքի տեղափոխման և հեղափոխական ձեռնարկումների մասնակից հայրենասեր նվիրյալ հայուհիներից էր **Իսկուհի Պալճյան-Թիրաքյանը**: Նա ծնվել է Կ. Պոլսում 1874 թվականի մայիսին[252]: Իսկուհին կրթությունը ստացել էր տեղի Նարեկյան (հետագայում՝ Եսայան) վարժարանում, ապա Բերայի աղջկանց արհեստանոցում: Վերջինս երկրորդական վարժարան էր, որտեղ դասավանդում էին Ֆրանսիայից եկած ուսուցիչներ, որոնք այդ տարիներին խոսում էին Եվրոպայում տիրող հեղափոխական ոգու մասին, իսկ հայերենի ուսուցիչ Մելքոն Գյուրջյանը (Հրանտ) իր աշակերտուհիներին հայրենասիրական, ազգային, հեղափոխական գաղափարներ էր ներշնչում[253]:

Մ. Գյուրջյանի խոսքերը ազգապահպանության անհրաժեշտության, ազատության ու անկախության, հայի արդար ու դարավոր պահանջի, ինչպես նաև օտարության մեջ տառապող տարագիրների վերաբերյալ մեծ տպավորություն էին թողնում աշակերտների վրա: Նրանցից երկուսը՝ Իսկուհին և Մարի Պեյլերյանը (բանաստեղծուհի), «տարվելով ուսուցչի գաղափարներով, ուխտել էին նվիրվել Հայ դատին և միասին պայքարել դրա համար»[254]:

Դեռևս 1890 թվականին հնչակյանները, գալով Պոլիս, կազմել էին «օրիորդաց խումբ», որին անդամակցել էր նաև Իսկուհին: Նա մի քա-

---

[251] Յուշամատեան Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, ալպոմ-ատլաս, հ. Ա, Դիւցազնամարտ 1890-1914, Լոս-Անճելըս, Քալիֆորնիա, 1992, էջ 224:
[252] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 49:
[253] Տե՛ս նույն տեղում:
[254] Տե՛ս նույն տեղում:

նի ընկերուհիների հետ միասին սկսել էր զենքեր տեղափոխել, թերթեր ու թռուցիկներ ցրել[255]: Նրանք լավ գիտեին, որ բացահայտման դեպքում իրենք կարող էին բանտ նետվել, սակայն Իսկուհին և ընկերուհիները ունեին անվախ ու խիզախ բնավորություն:

Բերայի աղջկանց արհեստանոցը ավարտելուց հետո Իսկուհին նույն հաստատության մեջ ուսուցչություն էր արել, իսկ մեկ ու կես տարի անց աշխատել էր որպես Մաքր գյուղի ազգային վարժարանի ուսուցչուհի: Այնտեղ ուսուցչուհի էր աշխատել նույն դպրոցը նոր ավարտած Զապել Եսայանը:

Հեղափոխական աշխատանքների կենտրոնատեղին էր դարձել **Իսկուհի Տյուլպենտճյանի (Օրիորդ Յուստիկի)** տունը, որտեղ բնակություն էր հաստատել Ֆրանսիայից վերադարձած Հրաչ Թիրաքյանը: Նա Պոլիս էր եկել ազատագրական պայքարին նվիրվելու համար[256]: 1896 թվականի հուլիսին այդ տանը հավաքվում էին ազատագրական պայքարի այնպիսի նվիրյալներ, ինչպիսիք էին Բաբկեն Սյունին, Հրաչի՝ Ֆրանսիայի դասընկերներից Արմեն Գարոն, երիտասարդ ու հայրենասեր հայուհիներ Յուստիկն ու Իսկուհին: Նրանք առաջին անգամ ձեռնառումբեր էին գործածում և դրանք իրենց ձեռքով լցնում: Միաժամանակ նախագծեր էին կազմվում Սամաթիայի կռվի և Օսմանյան դրամատան գրավման համար:

Իսկուհին վերոնշյալ ընկերուհիների հետ մասնակցել էր բանկ Օտոմանի նախապատրաստական գործին, որի ժողովները տեղի էին ունեցել իրենց տանը, որտեղ էլ պահում էին իրենց պատրաստած 600 ռումբերը[257]: Դրանք այլ վայրեր փոխադրելու գործին ակտիվորեն մասնակցել էր Իսկուհին Արմեն Գարոյի և Հրաչի հետ միասին: Նրանք որոշել էին բռնվելու դեպքում երբեք թշնամու ձեռքը ողջ չընկնել: Իս-

[255] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 50-51:
[256] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 49:
[257] Յուշամատեան Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, ալպոմ-ատլաս, հ. Ա, Դիւցազնամարտ 1890-1914, էջ 226:

կուհին ռումբերը թաքստոց տեղափոխելիս դիմել էր Արմեն Գարոյին ասելով. «Գարո՛, քեզ մատաղ, ինձ կենդանի չձգես այս շուներու ձեռքը»[258]:

Օսմանյան դրամատան գրավումից հետո, երբ Բաբկեն Սյունին շենքի առջև զոհվեց, իր ձեռքից ընկած ռումբի պայթյունից, իսկ Հրաչն ու Արմեն Գարոն 15 ժամ դրամատան գրավումից հետո միայն ռուսական դեսպանատան միջնորդությամբ հեռացան երկրից, Իսկուհին և իր ընկերուհին՝ Յուստիկը, հիշելով, որ տանը ռումբեր են թողել, ետ վերադարձան, դրանք իջեցրին ջրհորը, ապա մեկնեցին չվերադառնալու պայմանով[259]: Իտալահպատակ ընկերուհիներից մեկի միջնորդությամբ հեղափոխական հայուհիներն ու Իսկուհու ծնողները փոխադրվեցին Բուլղարիա՝ Վառնա[260]:

Վառնայում Իսկուհին ամուսնացավ Հրաչի հետ: Հենց այստեղ էլ նա իմացավ, որ Թուրքիայում նրան դատապարտել են 101 տարվա բանտարկության: Իսկուհին և քույրը ուսուցչություն են արել տեղական ազգային վարժարանում, միաժամանակ աղջիկների ու կանանց խմբեր կազմել՝ ազգային-ազատագրական պայքարին ծառայելու համար:

Հրաչն ու Իսկուհին որոշել էին «էրգիր» անցնել՝ տեղի ազատագրական պայքարին օգնելու ու աջակցելու համար: Նրանք Թիֆլիսով անցել էին Իզմիր, որտեղ ծնվել էր նրանց անդրանիկ զավակը՝ Բաբկենը: 4 ամիս անց մատնությամբ նրանք ձերբակալվեցին: Միայն բանտարկությունից 6 ամիս անց Հրաչը 101 տարվա բանտարկության դատապարտվեց, իսկ Իսկուհին՝ աքսորի: Աքսորավայրում՝ Սամսունի բանտում, 1903 թվականի մայիսին ծնվեց 2-րդ զավակը՝ Հերմինեն[261]: Իսկուհին դժվարությամբ ու տառապանքներով փախավ Սամսունի

[258] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 51:
[259] Տե՛ս նույն տեղում:
[260] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 53:
[261] Տե՛ս նույն տեղում:

բանտից Սուխում: Օսմանյան սահմանադրության հռչակումից հետո բանտից ազատվեց նաև Հրաչը: Երկար ու տառապալից տարիներից հետո Հրաչը միացավ իր ընտանիքին: Ծնվեց նրանց 3-րդ երեխան՝ Նվարդը, որը կարոտյալ պարգև էր հոր համար[262]:

Մեծ եղեռնի օրերին անվան ու ազգանվան նմանության պատճառով Հրաչի փոխարեն մեկ ուրիշին էին տարել մահվան ճամբար, սակայն նա թույլ չտվեց, որ իր փոխարեն մեկ ուրիշ անմեղ մարդ զոհվեր: Հրաչի կորուստը շատ ծանր անդրադարձ ունեցավ Իսկուհու և զավակների համար: Այդ հերոսուհի մայրը պատվարժան կերպով կրեց բոլոր տառապանքները և ցավը՝ միայնակ մեծացնելով երեխաներին: Իսկուհին իր 3 երեխաների հետ մնաց Թիֆլիսում, ապա 4 տարի անց Թիֆլիսից Սուխում գնաց, այնտեղից էլ՝ Բաթում, իսկ 1921 թվականին՝ Պոլիս, որտեղ «Կարմիր խաչի» հիվանդանոցի վարչական տնօրինուհու պաշտոնը ստանձնեց, սակայն հոդացավով հիվանդացավ և մեկնեց Ռուսչուկ՝ եղբոր մոտ, ապա տաք կլիմայի պատճառով զավակների հետ Եգիպտոսում հաստատվեց, որտեղ էլ մահացել է 1930 թվականին[263]:

* * *

19-րդ դարավերջի ազատագրական շարժման նվիրյալ գործիչներից էր **Նատալյա Մատինյանը:** Մատինյան ընտանիքը Թիֆլիսում աչքի ընկնող հայ ընտանիքներից էր: Նատալյայի հայրը լուսամիտ և ազգասիրական գաղափարներով տոգորված պետական պաշտոնյաներից էր, իսկ մայրը՝ տիպիկ հայուհի՝ նվիրված իր ամուսնուն և զավակներին: Եղբայրը՝ Նիկոլը, եվրոպական կրթություն էր ստացել և Թիֆլիսի ֆրանսիական հյուպատոսարանում թարգմանչի պաշտոն էր ստանձնել: Քույրերը՝ Սաթենիկը, Լուսիկն ու Սիրանուշը, բարձրակարգ կրթություն ստացած աղջիկներ էին: Մատինյանների տունն այդ

[262] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 54:
[263] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 55:

ժամանակներում երիտասարդության հավաքատեղի էր, ըստ Մալխասի՝ «Դաշնակցական պապերի տուն էր»[264]:

Նատալյան «Երիտասարդ Հայաստանի» անդամ էր, և երբ կազմակերպվեց ՀՅԴ-ն, իր ժողովրդին օգտակար լինելու համար ամբողջությամբ նվիրվեց կուսակցական գործին: Նրա գաղափարակից ընկերները, նկատի ունենալով խելացի, լուրջ, գործունյա և հանդուգն բնավորությունը, խորհուրդ տվեցին նրան, որ գնա Մոսկվա և զբաղվի մանկաբարձությամբ: Այս ձևով ոչ միայն ժողովրդի բոլոր խավերի հետ շփման մեջ կարող էր մտնել, այլև իր մասնագիտության շնորհիվ կարող էր այնպիսի տեղեր գնալ, որտեղ մտնելը շատերի համար կարող էր մատչելի չլինել[265]:

Մոսկվայում մանկաբարձություն ուսանելու պահից Նատալյան գործուն մասնակցություն ունեցավ այնտեղի գաղափարապես հասուն հայ ուսանողության մտավոր և հեղափոխական աշխատանքներին՝ աչքի ընկնելով դաշնակցական գաղափարների հանդեպ իր անվերապահ նվիրմամբ:

Թիֆլիս վերադառնալով՝ զբաղվեց իր մասնագիտությամբ: Միաժամանակ տարիներ շարունակ տեղական Կենտրոնական կոմիտեի անդամ եղավ և մեծ օգուտ բերեց գաղտնի գրականության տարածման և փախստական հեղափոխականներ պահելու տեսակետից: Բյուրոյի և այլ կարևոր ընկերների խնդրանքով ամենայն բարեխղճությամբ և զգուշությամբ կատարեց ծանրակշիռ գաղտնի հանձնարարություններ[266]:

Մանավանդ սկզբնական տարիներին Նատալյան շատ նեղություններ և զրկանքներ կրեց առանց տրտնջալու, քանի անգամ բանտ նետվեց, սակայն միշտ մնաց իր գաղափարական բարձունքում: Թիֆլիսում բոլորի կողմից հարգված ու սիրված անձ էր, և ինչը ամենից

[264] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 28:
[265] **Գիւլխանդանեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 45:
[266] Տե՛ս նույն տեղում:

կարևորն էր, մեծ վստահություն էր վայելում: Հակառակ այն բանի, որ անզիջում էր իր դատողությունների մեջ, «նրա անկեղծ, անձնվեր և անշահախնդիր նկարագիրը իրավունք էր տալիս նրան ամենախիստ քննադատության ենթարկելու տգետ արարքը, ով էլ որ լիներ դրա հեղինակը»[267]:

Հայաստանի Հանրապետության ժամանակահատվածում Նատալյան իր եղբոր՝ Նիկոլի հետ մնաց Ալեքսանդրապոլում և չնայած իր ծեր տարիքին՝ երիտասարդի խանդավառությամբ գործունեություն ծավալեց: Հանրապետության անկումից հետո գնաց Թիֆլիս և այնտեղ էլ մահացավ:

Հայդուկային պայքարի նվիրյալներից էր **Սաթենիկ Մատինյան-Արղությունը (Ծաղիկ):** Սաթենիկը ծնվել է Ալեքսանդրապոլում: Նրա ծնողները գործի բերումով տեղափոխվել էին Թիֆլիս[268]: Նա չէր կարողացել հիվանդության պատճառով սովորել Թիֆլիսի օրիորդաց գիմնազիայում, սակայն հետագայում ստացել էր մանկավարժական կրթություն: Իրականում նա իր իսկական ուսումն առել էր իրենց տան գաղափարական մթնոլորտում: Սաթենիկի հայրը լուսամիտ և ազգասիրական գաղափարներով տոգորված պետական պաշտոնյա էր, մայրը հայ ավանդապահ կնոջ՝ ամուսնուն ու զավակներին նվիրված հայուհու տիպար էր: Եղբայրը՝ Նիկոլը, եվրոպական կրթություն ստանալով, աշխատում էր Թիֆլիսի ֆրանսիական հյուպատոսարանում որպես թարգմանիչ, իսկ քույրերը՝ *Նատալյան, Լուսիկն* ու *Սիրանուշը*, բարձրագույն կրթություն ստացած աղջիկներ էին[269]:

Նատալյան դարձել էր նշանավոր հեղափոխական գործիչ՝ իրեն նվիրելով ՀՅԴ-ի գաղափարների տարածման գործին: Նա կուսակցության գաղտնի հանձնարարությունները կատարում էր ամենայն բա-

---

[267] **Իփէկեան Գ.,** Կովկասի մէջ 1908-ին, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոստոն, 1951, դեկտեմբեր, N 12, էջ 46:
[268] **Գիւլխանդանեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 44-45:
[269] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 46-47:

ռեխղճությամբ՝ միաժամանակ մեծ դեր խաղալով գաղտնի գրականության տարածման և փախստական հեղափոխականներ պահելու գործում: Չնայած Նատալյան շատ զրկանքներ էր կրել առանց տրտունջի, մի քանի անգամ բանտ էր նստել, բայց մնացել էր իր գաղափարական բարձրության վրա:

Նատալյայի գործունեությունն իր աչքի առաջ ունենալով՝ քույրը՝ Սաթենիկը, որոշել էր նմանվել նրան, ուստի պատահական չէ, որ մտնելով ՀՅԴ-ի շարքերը՝ նա բարձր պահեց դաշնակցական կին գործչի անունը: Խիզախ ու ջերմ բնավորությամբ, աննահանջ կորովի տեր, վճռական, հանդուգն, անզիջող և անսպառ եռանդով զինված՝ նա հեռացավ հայրենի տնից, անցավ Պարսկաստան՝ այնտեղ աշխատելով ուսուցչուհու պաշտոնում[270]: Նվիրվելով ազատագրական գաղափարներին՝ նա հարմար առիթներ էր որոնում «էրգիր» անցնելու և այնտեղ գործելու համար:

«Չափազանցություն» չի լինի, եթե ասենք, որ հայ ուսուցչի լավագույն տիպը կատարելագործվել է Պարսկաստանում,– գրում է Ա. Գյուլխանդանյանը,– ապա ավելացնում՝ նշելով՝ «դաշնակցական ուսուցիչը ոչ միայն դաստիարակիչ էր հայ մանուկների և հայ հասարակության, այլեւ անսահման զոհաբերող էր: Նա գրչի հետ միասին գիտէր եւ սովորեցնում էր ուրիշներին զէնքի գործածութիւնը, պէտք եղած ժամանակ զէնքը ձեռքին նա քաջաբար «էրգիր» էր անցնում եւ անվախ չափւում էր թշնամու հետ»[271]:

Համարյա բոլոր մտավորականները, որոնք 19-րդ դարավերջին՝ 1890-ական թվականներին, եղել էին Պարսկաստանում, աշխատել էին որպես ուսուցիչներ՝ լինելով ազատագրական պայքարի նվիրյալ և հայտնի գործիչներ: Նրանց թվում էին Հովսեփ Արղությանը՝ Սաթենիկի ամուսինը, Հովնան Դավթյանը, Նիկոլ Դումանը, Սարգիս Օհան-

[270] **Գիւլխանդանեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 46-47:
[271] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 49:

ջանյանը, Բարսեղ Գրիգորյանը (Աբա-Մելիք), Տիգրան Ստեփանյանը, Վարդանը, Սարգիսը և ուրիշներ:

Սաթենիկն էլ, աչքի առաջ ունենալով նրանց օրինակը, չափազանց համեստ վարձատրությամբ նրանց նման ազգային գաղափարների տարածման համար դիմացել էր ամեն տեսակի զրկանքների ու զոհողությունների:

Հովսեփ Արղությանը, որ օրիորդ Սաթենիկի՝ իր ապագա տիկնոջ հետ Պարսկաստան էր անցել Երվանդ Ղազարյան ծածկանունով, նկարագրել է նրա կատարած լայնածավալ ազգային գործունեությունը հայ կանանց շրջանում: «Ո՞վ էր տեսել, որ Պարսկաստանի սահմանափակ կյանքին ենթակայ հայ կինը յաճախի թատրոն, ներկայ լինի դասախոսութիւններին ու երեկոյթներին[272]»,– գրել է Հ. Արղությանը:

Այդ ամենը կատարվել էր օրիորդ Սաթենիկի ջանքերով: Քանի գնացել, ավելի էր խորացել ժողովրդի լայն համակրանքը դեպի օրիորդ Սաթենիկը: Նա, մոտիկ հարաբերություններ հաստատելով մի քանի հայ ընտանիքների հետ, իր ծանրախոհ և լուրջ բնավորության շնորհիվ կարողացել էր Թավրիզի բոլոր հայ կանանց մեջ տարածել ազգային գաղափարներ:

«Թավրիզի հայ կանայք, փաթաթված սև ու կապույտ ծածկոցների մեջ, շտապել են ժողովի, ոչ ոք չի կամեցել բացակայել: Բոլորը լուռ նստել են, խոսել է միայն օրիորդ Սաթենիկը: Այդ րոպէին նա կատարեալ առաքեալ էր, մարմնացած գաղափար, նորա հոգու խորքից դուրս էին թռչում հայրենիքի թշուառ ու դաժան կեանքի պատմութիւնները: Մոլեռանդ քարոզչի նման նա նկարագրում էր այն դժոխքը, որ Տաճկահայաստան էր կոչւում, ուր տառապում էր հայ ժողովուրդը ազգովին…

Ժողովականները յուզւած, զգացւած են, շատերը լուռ հեկեկում են… Յանկարծ ամեն կողմից լսւում է. «Օրիո՛րդ, մենք պատրաստ ենք,

[272] **Գիւլխանդանեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 48-49:

մենք ամէն ինչ կանենք, ինչ որ պետք է, ինչ որ դուք ցանկանում եք…[273]»»,– գրում է Ա. Գյուլխանդանյանը:

Այդպիսի նվիրյալ, հայրենասիրական աշխատանքի շնորհիվ Թավրիզի լավագույն կանայք օրիորդ Սաթենիկի միջոցով կապվել էին ՀՅԴ-ի հետ՝ չխնայելով իրենց աշխատանքներն ու լումաները: Օգտվելով այդ հաջողություններից՝ օրիորդ Սաթենիկը հիմք էր դրել Թավրիզի «Հայուհյաց բարեգործական ընկերության», որի նպատակն էր չափահաս օրիորդների մեջ կրթություն իրականացնել, հայրենասեր լավ մայրեր դարձնել նրանց, միաժամանակ կարուձև սովորեցնել: Այդ գործերից զատ՝ օրիորդ Սաթենիկը զարկ էր տվել Թավրիզի «Ա-բովյան» գրադարանին, մասնակցել էր հեղափոխական, ազգային և այլ նպատակներով կազմակերպված երեկույթներին, դպրոցի եկամուտների և հեղափոխական նպատակների համար դրամահավաք կազմակերպելու համար նա սիրողական մակարդակով բեմ էր բարձրացել և խաղացել առանձին դերեր: Օրիորդ Սաթենիկը, լինելով ազգային նվիրյալ և հայրենասեր գործիչ, հավաքված գումարի մի մասով զենք էր գնել և կազմակերպել դրանց տեղափոխումը Արևմտյան Հայաստան: Օրիորդ Սաթենիկը դրա հետ միասին պատրաստվել էր անցնել «էրգիր»՝ իր ուժերը այնտեղ օգտագործելու, ազատագրական պայքարին նվիրվելու համար:

Նիկոլ Դումանը, Իշխանը (Հովսեփ Արղությանը) և օրիորդ Սաթենիկը, թողնելով Թավրիզը, անցել էին Սալմաստի շրջան, ապա փոխադրվել Դերեկի պատմական վանքը, որտեղ մի խումբ հայդուկներից զատ՝ «էրգրից»՝ Վանից եկել էին նաև Պետոն և Աբա-Մելիքը (Բարսեղ Գրիգորյանը)[274]:

Հայդուկների այս խումբը Պարսկաստանի և «էրգիր» միջև կապը ապահովող հիմնական օղակն էր դարձել: Նրանց խորհրդակցության հավաքին մասնակցել էր նաև օրիորդ Սաթենիկը՝ Ծաղիկը՝ իբրև բոլո-

[273] **Գիւլխանդանեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 49:
[274] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 51:

րին հավասար անդամ: Այս խորհրդակցության ընթացքում Վանի վալին՝ տխրահռչակ Բահրի փաշան, Շարաֆ բեյի քրդերի հետ, մի խումբ զինվորներով հարձակվել էր Դերեկի վանքի վրա՝ վանքը ավերակ դարձնելու, իսկ հայդուկներին սրի քաշելու նպատակով[275]: Սակայն փաշայի նպատակները չէին իրականացել, քանի որ վանքում ապաստանած հայդուկները, այդ թվում՝ օրիորդ Սաթենիկը, հերոսաբար կռվել էին, քաջաբար դիմադրել, քրդերին մեծ կորուստներ պատճառելով՝ նրանց ստիպել էին փախուստի դիմել: Այս կռվում իր քաջությամբ փայլել էր Նիկոլ Դումանը՝ դրսևորելով կազմակերպչական և ղեկավարման բացառիկ ընդունակությունները: Օրիորդ Սաթենիկը անվեհեր կերպով դիրքից դիրք էր անցել, խրախուսել մարտիկներին, փամփուշտներ մատակարարել նրանց և շատ հաճախ դիպուկ կրակոցներով գետնին էր տապալել թշնամուն[276]:

Շուտով օրիորդ Սաթենիկը փորձել էր Կարսի վրայով Արամ Արամյանի և Հրայր Դժոխքի հետ անցնել Արևմտյան Հայաստան, սակայն չէր կարողացել: Նա հաստատվել էր Սալմաստում, որտեղ կազմակերպվել և Սալմաստից-Վան էին անցել զինատար խմբերը: Օրիորդ Սաթենիկը՝ իբրև վարժուհի, բժիշկ Քրիստափոր Օհանյանի հետ կազմակերպել և իրականացրել էր «էրգիր» գնացող և վերադարձող զինատար և սուրհանդակների վերաբերյալ բոլոր գործերը[277]:

Խանասորի արշավանքի կազմակերպման գործում ևս օրիորդ Սաթենիկը կարևոր դերակատարում է ունեցել: Նա ոչ միայն ջերմ կողմնակից է եղել այդ արշավանքին՝ հակառակ ոմանց, այլև այդ գործին նվիրել է իր բոլոր ուժերը: Օրիորդ Սաթենիկը ոչ միայն օգտակար է եղել Սալմաստի շրջանում, այլև հաջողությամբ իրականացրել է զենքերի փոխադրման գործը մյուս շրջաններում ևս: Չափազանց դժվարին գործ էր Ռուսաստանի խորքերից զենքեր և այլ ռազմամթերք

[275] **Գիւլխանդանեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 52:
[276] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 53-54:
[277] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 56:

հասցնելը մինչև Թավրիզ, այնտեղի արհեստանոցում կարգի բերել և նույնպիսի զգուշությամբ փոխադրել Սալմաստ, իսկ այնտեղից՝ «էրգիր»[278]:

Սաթենիկը առնական կեցվածքով Խանասորի արշավանքին է ճանապարհել իր սիրելի էակին՝ Իշխանին (Հովսեփ Արղությանին), չնայած Խանասորի արշավանքի արդյունքները գոհացուցիչ չեն եղել: Արշավանքի մասնակիցները հետապնդումից խուսափելու համար տարբեր վայրեր են տեղափոխվել: Սաթենիկն ու Հովսեփ Արղությանը անցել են Թիֆլիս և այնտեղ էլ ամուսնացել: Սակայն ցարական կառավարությունը նրանց՝ իբրև վտանգավոր հեղափոխականների, մի քանի տարով աքսորել է Ռուսաստանի հյուսիսային շրջան՝ հեռավոր Վոլոգդա նահանգը: Աքսորավայրից վերադառնալուց հետո՝ 1914-1915 թվականներին՝ կամավորական շարժման ժամանակ, չնայած իր տարիքին, Հովսեփ Արղությանը կնոջ՝ Սաթենիկի խորհրդով ու քաջալերանքով նվիրվել է կամավորական շարժմանը՝ դառնալով ջոկատներից մեկի հրամանատարը:

Անասելի ողբերգությամբ քաոսի, խավարի միջից ծնունդ առավ Հայաստանի առաջին հանրապետությունը: Հովսեփ Արղությանը և տիկին Սաթենիկը դարձան հարապետության առաջին դեսպանն ու դեսպանուհին Պարսկաստանում, որտեղ նրանք մեծ նվիրումով աշխատեցին[279]: Իբրև տարագիրներ՝ հետագայում տեղափոխվեցին Փարիզ, որտեղ էլ իրենց ծերության օրերին կրեցին աղքատության դառը ճակատագիրն ու կնքեցին իրենց մահկանացուն:

Հայոց ազատամարտի նվիրյալ հայուհիներից էր **Մարիամ Մակարյանը (Մարոն):** Նա ծնվել է Դերբենտում 1872 թվականին[280]: Դեռ փոքր հասակից զրկվել է ծնողներից, որբացել ու մեծացել եղբայրների խնամքով: Ուսումը ստացել է տեղական գիմնազիայում: Դեռևս աշա-

[278] **Գիւլխանդանեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 57:
[279] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 58-60:
[280] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 35:

կերտական շրջանից աշխուժորեն մասնակցել է հայրենասիրական խմբակների աշխատանքներին: Կարդալով Րաֆֆու վեպերը՝ նա համակվել է հայրենասիրական խանդավառությամբ, որին հաղորդակից է դարձրել իր ընկերուհիներին: Նրանք բոլորն էլ հանդիսավոր կերպով ուխտել են ծառայել իրենց թշվառ հայրենիքի ազատագրման գործին: Մարոն, չնայած իր նուրբ կազմվածքին, ուներ հզոր կամք, զվարթ բնավորություն, խստապահանջ էր և առնական: Նրա նպատակը «էրգիր» անցնելն էր և նրա ազատագրումը քուրդ ու թուրք ոճրագործների ձեռքից: Այդ նպատակով 1894 թվականին նա մեկնել է Թավրիզ իբրև ուսուցչուհի: «Հոգածու քրոջ պէս կը գուրգուրեր «էրգիր» մեկող կամ վերադարձող հայդուկներուն վրայ[281]»:

Մարոն ոչ միայն պատրաստում էր «էրգիր» անցնող խմբերի իրերը, այլև իր ոգևորիչ խոսքերով բարձրացնում էր նրանց պայքարի ոգին, ազդում էր հոգեկան ապրումների վրա, մղում հերոսության և մեծ զոհողությունների: Նա մասնակցություն ուներ նաև սահմանագլուխ զենք ու զինամթերք փոխադրելու գործին: Նրա բնակարանը վերածվել էր զենք-զինամթերքի պահեստի և թշնամու հետապնդած ընկերների թաքստոցի[282]: Նա, ժամանակակիցների բնութագրմամբ, «Հայուհյաց բարեգործական ընկերության» կարի արհեստանոցի ազգային ոգին էր. ոչ միայն հայուհիներին կարի և նուրբ ասեղնագործության հազարամյա գաղտնիքներն էր սովորեցնում, այլև խմբեր էր կազմում և ընթերցանություններով ու դասախոսություններով նրանց մեջ հայրենասիրություն դաստիարակում և ազատագրական պայքարի գաղափարներ ներշնչում[283]:

Զենքերի փոխադրությունը կազմակերպելու ժամանակ Մարոն ծանոթացել էր զենքի արհեստանոցի հիմնադիր և հմուտ զինագործ Արիստակես Զորյանի (հեղափոխական ծածկանունով՝ Կարոյի) հետ

[281] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 35:
[282] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 37:
[283] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 35:

(Ռոստոմի եղբայրը)։ Երկու գաղափարակից ընկերները խոր սիրով կապվել էին միմյանց հետ։ Երբ 1896 թվականին Թիֆլիսում գումարված ՀՅԴ շրջանային ժողովը որոշեց կազմակերպել Խանասորի արշավանքը, Կարոն դեմ էր այդ արշավանքին՝ այն համարելով ուժերի ապարդյուն վատնում։ Նրա այս դիմադրությունը այդ գաղափարին, որին նվիրված էր Մարոն, վերջինիս մտածելու տեղիք է տվել։ Մարոն փորձել է Կարոյի դժկամության պատճառը փնտրել իրենց սիրո մեջ։ Իրականությունն այդպիսին չէր, սակայն Մարոն, այդպես հավատալով, սկսել է հոգեպես տառապել։ Նրա մոտ այն մտայնությունն է իշխել, որ սերը կխոչընդոտի հեղափոխական ազատագրական պայքարի ազատ գործունեությանը։ Դրանից հետո նա հոգեկան ապրումներ է ունեցել, և անհետացել է նրա կենսուրախությունը։ Նա հետզհետե դարձել է վշտահար ու թախծոտ։

1896 թվականին Մարոն մեկնել է Սալմաստ՝ Խանասորի արշավանքի նախապատրաստմանը ակտիվորեն մասնակցելու։ Նա գիշերով պատրաստել է ասեղնագործ դրոշակ, որի վրա արշավանքի մասնակիցները պետք է երդում տային[284]։ Նա երազել է այն վայրկյանների մասին, երբ իր սիրած երիտասարդն էլ, զենքը ուսին, փամփշտակալները շարք-շարք կապած, պիտի մոտենար իր ձեռքով պատրաստած դրոշակին։ Մարոյի աչքի առաջ են եկել Կարոյի ներքին պայքարը հայրենիքի ծառայության և անձնազոհ սիրո միջև։ Նա գնալով համոզվել է, որ ինքն է խոչընդոտել Կարոյի ազատագրական գաղափարների իրագործմանը։ Դրա համար էլ նա 1896 թվականի դեկտեմբերի 2-ին ինքնասպանությամբ վերջ է դրել իր կյանքին։ Մահից առաջ նա իր գրած նամակում կոչ է արել սիրած տղային՝ Կարոյին, գնալ հայրենիքի համար զոհողության։ «Լիցո՛ւք թունաւոր վրէժխնդրությամբ Բաբկէն Սիւնիի նման։ Կատարի՛ր վերջին կտակս, դրանով միայն կը հանգըստանան ոսկորներս գերեզմանի մէջ»,– գրել է Մարոն հրաժեշտի նա-

[284] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 37։

մակում: Իսկապես Կարոն, ներշնչված նամակի բովանդակությամբ, մասնակցել է Խանասորի արշավանքին, առյուծի պես կռվել, նահանջի ժամանակ շարունակել է դիմադրել՝ չնայած նրան, որ հրահանգ է ստացել թողնել դիրքերը: Նա իր սիրած աղջկա նման մահ է փնտրել՝ իր պարտականությունները կատարած համարելով: Նա զոհվել է, կնքել մահկանացուն սիրած աղջկա պատկերը աչքի առջև:

* * *

Դժվար է գերագնահատել ինքնապաշտպանության դերն ու նշանակությունը: Ինքնապաշտպանական մարտերի ժամանակ դրսևորվեց հայ ժողովրդի ազատաբաղձ և անկոտրում ոգին: Այդ հերոսամարտերն ապացուցեցին, որ թուրքական արյունոտ յաթաղանից փրկության միակ հույսը զինված պայքարն է:

1890-ական թվականների կոտորածների ժամանակ եղան թուրքեր և քրդեր, որոնք պաշտպանեցին հայերին: Այսպես, Մոկսի կառավարիչ, ազգությամբ քուրդ Մուրթուլլա բեյը, տեղեկանալով ջարդերի մասին, մի գիշերվա ընթացքում Վանից հասավ Մոկս և կանխեց կոտորածը: Ցավոք, այդպիսի մարդկանց թիվը քիչ էր: Թուրքերի և քրդերի մեծ մասը, կրոնական մոլեռանդությամբ և թալանի տենչով համակված, տուրք տվեց իշխանության կոչերին և մասնակցեց կոտորածներին:

Արդեն 1890 թվականի սեպտեմբերին դաշնակցականները երկիրն ազատագրելու նպատակով կազմակերպեցին Սարգիս Կուկունյանի արշավանքը Արևելյան Հայաստանից Արևմտյան Հայաստան: Արշավանքը թեև ձախողվեց, սակայն զինված պայքարի քայլերը շարունակվեցին: ՀՅԴ նշանավոր շատ դեմքեր զինվորագրվեցին թուրքական բռնակալության դեմ ծավալված ժողովրդական-պարտիզանական պայքարին՝ հայդուկային շարժմանը: Որոշ ժամանակ անց հայդուկային ջոկատների մեծ մասն անցավ ՀՅԴ հսկողության ներքո:

Բուլղարիան եղել է «Դաշնակցության» կարևոր կենտրոններից մեկը, որտեղ գալիս ու գնում էին մեծաթիվ գործիչներ և հեղափոխական ականավոր դեմքեր: Այդ մարդկանց հոգևոր հարուստ աշխարհն ու բարոյական բարձր նկարագիրը ոգևորում էր պոլսահայ գաղութին՝ իր դրոշմն թողնելով նրա հոգեմտավոր զարգացման վրա: Երբ հայ ազատագրական պայքարի նվիրյալները՝ հեղափոխականները, խոսում էին զոհողության մասին, որն ամեն անհատ պարտավոր էր անել հայրենիքի ազատագրման համար, դա պարզապես հռետորություն չէր, այլ իսկական իրապատում, և նրանք իրենց գիտելիքը, իրենց երիտասարդությունը, բոլոր ակնկալությունները դրել էին այդ զոհասեղանին՝ իբրև ողջակեզ:

1897 թվականին Բուլղարիայում առաջին անգամ կազմվեց Ֆիլիպեյի կանանց «Շաքե» խումբը, որը շատ բեղմնավոր գործունեություն ծավալեց և «Դաշնակցությանը» օժանդակ միություն դարձավ: Այս խմբի գլխավոր պարտականությունն էր նոր ձեռնարկումներ անել և գոյացած հասույթով Հայաստանի կարոտյալներին և երկրի բանտարկյալներին օգնել: Այս խմբի առանցքն էին կազմում երկու եռանդուն և անձնազոհ հայուհիներ՝ **Մարիգա Գ. Աստարչյանը** և **Թագուհի Չենկելյանը**[285]:

Բալկաններում տարիներ շարունակ հասարակական գործունեություն ծավալեց **Զաբել Պալճյանը**՝ Իսկուհի Թիրաքյանի փոքր քույրը: Նա 19-րդ դարավերջի օտար միջավայրում հայոց կրթական գործի կազմակերպիչներից ու ազատագրական պայքարի նվիրյալներից էր:

Զաբել Պալճյանը ծնվել է 1880 թվականին Պոլսում: Հայրը Երրորդության եկեղեցու լուսարարն էր, իսկ մայրը տան մի սենյակի մեջ թաղի անհամապատասխան տարիքի երեխաների համար բացել էր վարժարան: Ամեն աշակերտ իր հետ բերում էր իր նախաճաշը, իսկ ուսուցչուհին սովորեցնում էր աղոթքներ և Ավետարան կարդալ:

[285] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 167:

Մոր՝ «Վարպետ տուտույից» հետո Զաբելը հաճախել է Բերայի Նարեկյան վարժարան: Նա հորից ժառանգել էր նկարչության շնորհը և արվեստի հանդեպ սերը ու թեև ընտրեց ուսուցչության ասպարեզը, սակայն թատրոնով էլ էր հմայված:

«Մեծ դերասանուհու շնորհ ունի»,–վստահեցնում էին մորը՝ Հաջի Խանումին, իսկ վերջինս «թատրոնի» աղջիկ ունենալու գաղափարն անգամ չէր կարող հանդուրժել[286]:

Զաբելը քրոջ հետ միասին մտավ ՀՅԴ շարքերը և առաջին անգամ հեղափոխական կարևոր գործունեություն ծավալեց՝ մասնակցելով բանկ Օտոմանի ցույցին: Նա պայթուցիկները փոխադրելու պատասխանատու պաշտոնը ստանձնեց և այն հաջողությամբ գլուխ բերեց: Այդ պայթուցիկները լցնելու աշխատանքներին մասնակցել էր իր քրոջ՝ Իսկուհու, նաև Հուստիկ ու Ոսկան երկու քույրերի հետ: Բանկ Օտոմանի դեպքին հաջորդող ձերբակալությունների ընթացքում Ոսկանի քույրերից Նուրիկը բռնվեց՝ 101 տարվա բանտարկության դատապարտվելով: Հետագայում Օսմանյան սահմանադրության հռչակումով ազատ արձակվեց և քրոջ հետ հաստատվեց Եգիպտոսում[287]:

Զաբելը 1896 թվականին Վառնա գնաց, որպես ուսուցչուհի աշխատեց, ապա՝ Ռուսչուկ, որտեղ երկար տարիներ ազգային վարժարանում ուսուցչություն արեց: Նա նաև տեղական կոմիտեի անդամ էր և կանանց խմբերի կազմակերպիչը: Զաբելի ամենացայտուն առաքինություններից էին աշխատասիրությունն ու հետևողականությունը. կանանց խմբերի միջոցով ներկայացումներ էր կազմակերպում և գոյացած գումարը գաղտնի միջոցներով Կարինի և այլ կենտրոնների մեջ գտնվող հայ բանտարկյալներին էր ուղարկում:

Օսմանյան սահմանադրության հռչակումից հետո Զաբելը որոշեց հայրենիք վերադառնալ և նվիրվել հայկական գավառների կրթամշակութային գործին: Չնայած Ռուսչուկի մեջ իր վայելած մեծ ժողովրդա-

[286] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 167:
[287] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16:

կանության ու ապրուստի նպաստավոր պայմաններին՝ Պոլսում մնաց մեկ տարի, ապա անցավ Կիրասոն, սակայն այդ եռանդուն օրիորդին եղերական վախճան էր սպասում[288]:

«Կյանքի անողոք պայմանները հետզհետե իրար հաջորդող ընտանական դժբախտ պատահարները և նրա ճանապարհի անհարթելի դժվարությունները ընկճեցին դժբախտ Զաբելին, և մի օր նա, թույն խմելով, վերջ դրեց իր երիտասարդ կյանքին»[289]:

Զաբելի քրոջ՝ Իսկուհու զավակներից Նվարդը մորը նվիրված «Տիկինը» հուշագրության մեջ հետևյալն է գրել մորաքրոջ մասին. «Զաբելը դժբախտ սիրո հետևանքով ինքնասպան եղավ: «Մտրակի» վերջին հարվածն էր, որ իջնում էր Իսկուհու վրա: Այլևս ո՛չ ամուսին և ո՛չ էլ զավակները կարծես գոյություն չունեին: Սևազգեստ դարձավ և այլևս տանից դուրս չեկավ...: Արդեն քիչ էր արտահայտվում, սուգը դարձավ նրան ընկեր, մնաց նրա մեջ և սևավոր դարձավ մինչև մահ»[290]:

Զաբել Պալճյանին ճանաչած բոլոր մարդիկ երախտագիտությամբ են հիշել նրա կատարած կազմակերպչական աշխատանքը, նրա անձը և գաղափարական նվիրումը: Նա իր ամբողջ կյանքը նվիրաբերել է ազգային-հասարակական գործունեությանը և մինչև վերջ հավատարիմ է մնացել իր հայրենիքին ու ժողովրդին՝ որպես նրա արժանավոր զավակ:

19-րդ դարավերջի և 20-րդ դարասկզբի կրթական գործի և ազատագրական պայքարի նվիրյալներից էր **Մարիամ Էնկեյանը (Մանյա):**

Մարիամ Էնկեյանը Նոր Նախիջևանի ավանդապաշտ ընտանիքի զավակ էր: Նուրբ ու փխրուն կազմվածք ուներ և ոսկրացավի հետևանքով կաղում էր: Ուսանողության շրջանում անդամագրվեց դաշնակցական աղջիկների խմբի մեջ, որտեղ աչքի ընկավ իր կորովի կեցված-

---

[288] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 16:

[289] Տե՛ս Պետիկյան Ասատուրի հուշերը, որոնք գրի է առել Արմենը «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Պալքաններու մեջ» (Նոթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար), «Հայրենիք» ամսագիր, Պոստոն, 1933, մարտ, N 5, էջ 112:

[290] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 168:

քով, կուսակցական գաղափարները տարածելու իր եռանդով և գաղտնի հանձարարություններ կատարելու զգուշավորությամբ ու խոհեմությամբ[291]:

Մանյան մտավոր լայն զարգացում ուներ, լավ հայերեն գիտեր և հետաքրքրվում էր հայոց պատմության ու գրականության հարցերով: Շատ ընդունակ ու ազատասեր էր: Երբ քաղաքի գիմնազիան ավարտեց, որոշեց բարձրագույն կրթություն ստանալ և ապա ուսուցչությանը նվիրվել: Այսպես դեռատի Մանյան մի նպատակ էր հետապնդում. հավատալով, որ հայ կնոջ դերը հեղափոխական ասպարեզում գլխավորապես կրթական գործն է, ուզում էր ուսուցչության միջոցով ժողովրդին սթափեցնել և հեղափոխական գաղափարներով տոգորել: Հաճախ էր հիշում հնդկահայ Հովսեփ Էմինի մասին հայտնի հետևյալ դրվագը: Մի առիթով Էմինը հարցրել է Խնուսի Յահյա գյուղից մի գյուղացու. «Դուք՝ քրիստոնյաներդ, ինչո՞ւ եք առարկում, որ Ձեզանից մեկը ռազմիկ լինի, ինչո՞ւ չունեք Ձեր թագավորը»: Իսկ գյուղացին պատասխանել է. «Տե՛ր, մեր թագավորը Քրիստոսն է, և մեր ազատությունը հանդերձյալ կյանքում պետք է ունենանք»:

Ահա ամեն զրկանքին, հալածանքին, անարգանքին համակերպվող հոգին էր, որ Մանյային սթափեցնում էր, ուզում էր փոխել դաստիարակության և հեղափոխական քարոզչության միջոցով:

Ուսուցչությունը ընտրելու իր մյուս նպատակը հայ կնոջ ազատագրման խնդիրն էր: Տգիտության խավարի մեջ ապրելով՝ հայ կնոջ միտքը լճացած և ոգին ստրկացած էր: Ուստի անհրաժեշտ էր աշխատել նրա հոգեկան զարթոնքի, հոգեկան վերածաղկման համար: Այս առնչությամբ Մանյան հաճախ էր կրկնում Սիմոն Զավարյանի խոսքերը. «Ամեն մի ժողովուրդ, ըստ իր բարոյական ու ընկերական մակարդակի, իր օրենքներն ու կարգ ու կանոնն է հաստատել: Այդ կարգը միայն օրենքի ուժի վրա չէ հիմնված: Նրա հիմքը միայն նյութական,

[291] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 160:

օրինական պարտականությունները չեն, այլ առավել կրոնական և դաստիարակչական հիմունքները: Կարգ ու կանոնը չի վերաբերում միայն ամուսնու և կնոջ փոխադարձ հարաբերություններին, այլև հանդերձյալ կյանքին և գալիք սերունդներին: Ուրեմն երբ այդպես է, հեղափոխական այդ միջոցները կիրառելի չեն ընտանիքի, կանանց ու տղամարդկանց հարաբերությունների բարելավման համար: Վերջինիս համար անհրաժեշտ է ոչ թե հեղափոխություն, այլ բարեփոխում»:

Ահա այս բարեփոխման համար էր Մանյան ուզում աշխատել և իբրև միջոց ընտրել էր ուսուցչությունը[292]: Մանյան փափագում էր հաճախել Պետերբուրգի կանանց բարձրագույն վարժարանը: Մայրը ընդդիմացել էր՝ առարկելով, որ Հյուսիսի ցուրտ և խոնավ կլիման աննպաստ էր նրա առողջության համար, բայց աղջիկն այդպես էլ տեղի չտվեց: Պետերբուրգում էլ Մանյան շուտով ուշադրություն գրավեց իր ընդունակություններով, աշխատասիրությամբ և զվարթ, կենսուրախ բնավորությամբ: Այստեղ հավաքված հայ ուսանող-ուսանողուհիները կուսակցական կամ գրական խմբակների մեջ էին ընդգրկված: Մանյան էլ անդամակցեց դաշնակցական ուսանողների խմբին՝ իր եռանդուն մասնակցությունը բերելով նրանց հերթական հավաքույթներին[293]:

Հաճախ էր խոսում կնոջ դաստիարակության անհրաժեշտության ու դերի մասին և ուզում էր հայ կնոջ ազատագրության դրոշակակիրը դառնալ: Դժբախտաբար, չդիմանալով Պետերբուրգի խոնավ և ցուրտ եղանակին, ուսումնական տարին դեռ չբոլորած՝ Մանյան ստիպված վերադարձավ Նոր Նախիջևան: Այնտեղ ստացավ բարձրագույն ուսում և նվիրվեց կրթության գործին[294]:

Նրան առաջարկվեց բարձր պաշտոն Նոր Նախիջևանի գիմնազիայում, բայց նա նախընտրեց Մեծ Սալա գյուղի աղջիկների նորաբաց

---

[292] **Զէյթլեան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 161:
[293] Տե՛ս նույն տեղում:
[294] Տե՛ս նույն տեղում:

նախակրթարանի տեսչությունը՝ շատ համեստ վարձատրությամբ: Մանյան կատարեց այդ ընտրությունը, որովհետև գիտակցում էր, որ քաղքենի մթնոլորտում ավելի բարեխիղճ ուսուցչուհի կարող էր լինել, մինչդեռ գյուղական շրջանում հիմնական անելիք կար. հավատում էր, որ «մեր վերածնությունը, զարթոնքը գյուղից պետք է սկսել»: Գյուղերի մեջ պահպանվել էին հայկական դիմագիծը, հայկական ավանդույթները, սակայն ճանապարհների և հաղորդակցության բացակայության պատճառով նրանք դարձել էին կղզիացած շրջաններ, որտեղ միայն տգիտությունն էր իշխում: Եթե այս տգիտության խավարն էլ փարատվեր, գյուղացու համակերպվելու բնազդն ու ստրկամտությունն էլ կարող էին չքանալ: Ուրեմն հայ ժողովրդի հոգեմտավոր պատրաստությունը պետք էր գյուղից սկսել: Այս գործի անհրաժեշտությունը գիտակցում էին ՀՅԴ հիմնադիրներ Քրիստափորն ու Զավարյանը, որոնցից առաջինը ուսուցիչ էր Բալախանի նավթաարդյունաբերական շրջաններում, իսկ երկրորդը՝ Տրապիզոնում[295]:

Մանյան կազմակերպեց և ամուր հիմքերի վրա դրեց Մեծ Սալայի նախակրթարանը, իսկ ազատ ժամերին պարապում էր գյուղացի կանանց հետ և ջանում էր նրանց կացությունը բարելավել և նրանց հոգեպես գոտեպնդել: Նա Նոր Նախիջևանի առաջին հայուհին էր, որ գաղափարական գործի համար շրջեց շրջանները և մեծապես խթանեց թե՛ կրթության գործը, թե՛ հեղափոխական գաղափարների տարածումը: Ազգային-կրթական երկարամյա ծառայությունից հետո Մանյան մահացավ Նոր Նախիջևանում[296]:

19-րդ դարավերջի և 20-րդ դարասկզբի կրթական գործի և ազատագրական պայքարի նվիրյալներից էր **Մարիամ Թումանյանը (1870-1945)**:

Մարիամը թիֆլիսեցի մեծահարուստի զավակ էր, սակայն օտար շրջանակների հետ շփում չուներ: Ընդհակառակը, շատ զգայուն էր իր

[295] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 161:
[296] Տե՛ս նույն տեղում:

ժողովրդի, դժբախտների, աղքատների ու որբերի նկատմամբ և ամեն բան անում էր՝ նրանց օգտակար լինելու համար: Իր հասարակական գործունեությունը շատ շուտ սկսեց, նա նյութապես օժանդակեց Պերճ Պռոշյանի ջանքերով արդեն 1861 թվականին բացված Թիֆլիսի Գայանյան հայ օրիորդաց ուսումնարանին, ինչպես նաև իր հոդվածներով և դասախոսություններով ջանում էր քաղաքի հասարակությանը դպրոցի շուրջ համախմբել՝ չքավոր սաներին բարերարներ գտնելու համար[297]:

Մարիամը մեծ հարգանք ուներ հայ մշակույթի գործիչների նկատմամբ, որոնց նյութապես և բարոյապես աջակցում էր: Նա հրատարակչական-ազգագրական և «Հայուհյաց» ընկերակցության հիմնադիրներից էր, «Թիֆլիսի հայոց բարեգործական ընկերության» փոխնախագահը և անգամ մի քանի տարի ղեկավարել էր թատերական միություններից մեկը:

Մարիամը ամուսնացել էր «Նովոյե Օբոզրենիե» թերթի խմբագիր իշխան Գեորգի Թումանովի հետ: Ուներ վեց երեխա: Բազմազավակ ընտանիքի կարիքները հոգալով՝ Մարիամը շարունակում էր իր հասարակական գործունեությունը և ջանք չէր խնայում ժողովրդի տառապանքը թեթևացնելու համար:

Նախանձախնդիր հայուհին Աբասթումանում հիմնել էր առողջարան՝ թոքախտով հիվանդների համար, նաև կազմել տիկնանց խմբեր, որոնք պետք է պայքարեին համաճարակների դեմ: 1903 թվականին Թիֆլիսում հիմնադրել էր Խուդատյան որբանոցը՝ Հովհաննես Խուդատյանի բարերարությամբ[298] : Այս որբանոցի մասին պատմաբան Լեոն գրել է հետևյալը. «Սոսկալի աղքատության ճիրաններից փրկված, կեղտերի մեջ կորած որբերին պահելն ու պահպանելը ոչ միայն լարված ուշադրություն, այլև կատարյալ անձնազոհություն էին պահանջում, սակայն իշխանուհի Մարիամ Թումանյանի անսպառ

[297] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 157:
[298] Տե՛ս նույն տեղում:

եռանդը և որբերին ցուցաբերած մայրական վերաբերմունքը տարիների ընթացքում վերացրին բոլոր դժվարությունները: Տիկին Թումանյանը ամբողջ ժամանակն անցկացնում էր որբանոցում, նա իր ձեռքով լողացնում էր որբերին, ամեն տեղ պաշտպանում էր նրանց շահերը, իսկ որբանոցի բարեկեցությունը իր գլխավոր հոգսն էր»[299]:

Իրապես հայ որբերի և անպաշտպան մանուկների խնամքը Մարիամ Թումանյանի հասարակական գործունեության առանցքն էր: Նրա հայրը սեփական զավակների նկատմամբ ունեցած պարտականությունների մասին էր հիշեցնում Մարիամին և հրամայում էր սահմանափակել մարդասիրական աշխատանքները:

Մարիամի վկայությամբ, մի անգամ ծայրահեղության գնալով, հետևյալն է ասել նրան. «Եթե գնաս, իմացիր, որ իմ տան դռները փակ կլինեն քեզ համար»: Լարված Մարիամը, չդիմանալով, սկսել է հեկեկալ, սակայն հայրը մնացել է անվրդով և դուռն անաղմուկ ծածկելով՝ դուրս է եկել սենյակից:

«Իմ խեղճ, սիրելի հայրիկ, դու մոռացել էիր, որ ես էլ վեց զավակի մայր էի և ուզում էի քեզ հնազանդվել, ինչպես մի փոքրիկ աղջնակ, սակայն այստեղ միայն վեց երեխա կար, իսկ այնտեղ հազարավոր տանջված, հյուծված և մոր խնամքից զրկված երեխաներ, ես դա չէի կարող հանդուրժել: Հորս խռովությունը մեծ դառնություն էր ինձ համար, բայց ես կանգ չառա այդ հանգամանքի առջև»[300]:

1903 թվականին «Բազմավեպի» խմբագրությունը, Մարիամ Թումանյանի հասարակական գործունեությունը մեծապես գնահատելով, գրել է. «Իշխանուհի Թումանյանը Թիֆլիսի հայ կանանց մեջ համարվում է ամենաեռանդուն գործիչներից մեկը, տակավին երիտասարդ, շատ համակրելի դեմքով և միևնույն ժամանակ ծանրաբեռնված բազ-

[299] **Վարդանեան Ս.,** Իշխանուհի Մարիամ Թումանեան, «Առագաստ» շաբաթաթերթ, Երևան, 1991, N3:

[300] **Թումանեան Մ.,** Դիլիջանի որբանոցը, «Առագաստ» շաբաթաթերթ, Երևան, 1991, N3:

մաթիվ մանր երեխաներով, այնուհանդերձ շարունակում էր իր ժամանակի մեծ մասը նվիրել հասարակական գործունեությանը»:

Թումանյան ընտանիքը Դիլիջանում մի ամառանոց ուներ, և 1914 թվականից հետո Երևան եկած գաղթականներին Մարիամը տեղավորեց այդ ամառանոցում, իսկ «Թիֆլիսի հայ բարեգործական ընկերության» օժանդակությամբ Դիլիջանի նախկին զորանոցը վերածեց որբանոցի և 16 տուն վարձակալելով՝ այնտեղ ևս տեղավորեց որբերին: Ջուգահեռ ստեղծեց կանանց միություն՝ մանուկների կարիքները հոգալու համար: Այդ ամենի մասին Մարիամը ինքը վկայում է. «Մեր լայն ծրագրերը մենք կարողացանք միայն մասամբ իրականացնել, քանի որ գաղթականները շատ էին, իսկ մենք այդքան հագուստ ու մթերք չունեինք: Պիտի ասեմ, որ այդ գործում կանայք շատ համերաշխ ու անձնվիրաբար էին աշխատում, բացի ընտրվածներից՝ շատ կամավորներ էլ կային, հատկապես երիտասարդներից: Մենք հերթապահություն էինք կազմակերպել, սակայն ես նկատում էի, որ միևնույն կանայք ամբողջ օրը մնում էին զորամասում, քանի որ գործը շատ էր, իսկ օգնող ձեռքերը՝ քիչ»[301]:

Նույն գրության մեջ Մարիամն ավելացրել է. «Զարմանալի էր, որ սկզբնական շրջանում որբանոցներում մեռելային լռություն էր տիրում, չնայած որ ամենափոքր շինության մեջ 50-ից պակաս երեխա չէր լինում, իսկ ինձ մոտ 150-ից անցնում էր: Ոչ միայն ծիծաղ, այլև ժպիտ անգամ չէինք տեսնում երեխաների տանջված, տխուր դեմքերին: Երեխայական ոչինչ չէր մնացել նրանց մեջ: Եվ միայն կես տարի անց որոշ կենդանություն երևաց նրանց մեջ, և նրանք սկսեցին հետաքրքրվել իրենց շրջապատով»[302]:

Հետագայում Դիլիջանի որբանոցի սաներից ոմանք հայտնի դարձան արվեստի և գիտության բնագավառներում իրենց կատարած նվաճումներով:

---

[301] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 159:
[302] Տե՛ս նույն տեղում:

Դիլիջանի որբանոցի սան Գուրգեն Մահարին Մ. Թումանյանին անվանել է «Հայի պահապան»՝ նմանեցնելով հայ հին ավանդության հերոսուհուն, որն ապրում է հայրենի բնության գրկում, հոգում ժողովրդի կարիքները: Իր որբախնամ ծավալուն աշխատանքի հետ Մ. Թումանյանը պահեց հայ մշակույթի հանդեպ ունեցած իր հետաքրքրությունը՝ դառնալով հայ մտավորականների ժողովավայր-հավաքատեղի «Վերնատան» անդամ:

Մ. Թումանյանը պատկանում է այն հայուհիների շարքին, որոնք ժողովրդի վշտերով տառապեցին և ուժերի առավելագույն լարումով փորձեցին ամոքել ցավերը:

19-րդ դարի ազատագրական շարժման ոգեկոչող հայուհիներից էր **Կատարինե Հովհաննիսյան-Եվանգուլյանը**: Ծնվել է 1854 թվականին Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսում (այժմ՝ Թբիլիսի): Կրթությունն ստացել է Թիֆլիսի Գայանյան դպրոցում: Ավարտելուց անմիջապես հետո աշխատանքի է անցել նույն դպրոցում որպես ուսուցչուհի: Սակայն Կ. Եվանգուլյանի մտահորիզոնի զարգացման գործում էական ազդեցություն է թողել հայրական տան մթնոլորտը: Նա տասնիններորդ դարի հայտնի բժշկապետ Հարություն Հովհաննիսյանի դուստրն էր և երդվյալ հավատարմատար Գեորգ Եվանգուլյանի կինը: Ժամանակին բժշկապետ Հովհաննիսյանի տանը հավաքվում էր արտասահմանում ուսում ստացած մտավորական երիտասարդությունը: Նրա տանը, ոչ առանց բժշկապետի խորհուրդների, մտահղացվել են մի շարք ազգօգուտ ձեռնարկումներ, որոնք էլ իրենց ազդեցությունն են թողել օրիորդ Կ. Եվանգուլյանի ներաշխարհի վրա:

Կ. Եվանգուլյանի քսանվեցամյա մանկավարժական և հասարակական գործունեությունն անմնացորդ նվիրում էր կարոտյալներին, աճող սերնդին և մտավոր հասարակայնությանը: Նա եղել է Թիֆլիսի «Հայուհյաց բարեգործական ընկերության» հիմնադիրներից, երկար տարիներ վարել է այդ ընկերության վարչության անդամի և փոխատենապետուհու պաշտոնները, մեծ վաստակ է ունեցել մանավանդ այդ

ընկերության կարուձևի ուսումնարանի հիմնադրման գործում: Ազգանվեր հայուհին մասնակցել է նաև թատերական ներկայացումների կազմակերպմանը, բարոյապես օժանդակել է Սոլոլակի ձրի ճաշարանի կազմակերպիչներին, ձեռնարկել հանգանակություններ հօգուտ կարոտյալների, անդամակցել է հրատարակչական ընկերության խմբագրական մասնաժողովներին:

Կ. Եվանգուլյանը մահացել է երկարատև հիվանդությունից հետո՝ 1895 թվականին, Թիֆլիսում:

19-րդ դարավերջի ականավոր հայուհիներից էր **Զարուհի (Շահպազ) Պահրին**: Նա ծնվել է 1880 թվականին Կոստանդնուպոլսի (Թուրքիա) Կետիկ Փաշա թաղամասում՝ կեսարացի փաստաբան Նազարեթ Շահպազի ընտանիքում: Մայրը պոլսահայ հայտնի Գալֆայանների տոհմից էր: 1985 թվականին ավարտել է Կոստանդնուպոլսի Դպրոցասեր վարժարանը: Աշակերտել է նշանավոր մանկավարժ Հ. Հինդլյանին և անվանի գրող, հասարակական գործիչ Արշակ Չոպանյանին, տոգորվել նրանց ուսուցանած ազգային-հայրենասիրական գաղափարներով, աշխատակցել է «Հայ կին», «Հայաստանի կոչնակ» պարբերականներին[303]:

1908-1922 թվականներին փաստաբան և հասարակական գործիչ ամուսնու՝ Հակոբ Պահրիի խրախուսանքով Զարուհի Պահրին նվիրվածությամբ վարել է ազգային և հասարակական մի շարք պաշտոններ, որոնցից կարևորագույնը համարում էր Առաջնորդարանի հովանավորությամբ բացված «Չեզոք տան» տնօրենի գործունեությունը 1918-1921 թվականներին: Հաստատության ջանքերի շնորհիվ հայ ժողովրդի գիրկն են վերադարձվել բռնի թրքացված շուրջ 300 որբեր:

1912-1913 թվականներին Բալկանյան պատերազմի ժամանակ հոգածու վերաբերմունք է ցուցաբերել հայ չքավոր ընտանիքների նկատմամբ՝ զբաղվելով հատկապես նրանց առողջապահական խնդիրնե-

[303] Հայուհիներ, հանրագիտարան երկու հատորով, հ. 1, էջ 115:

րով: 1913 թվականին հիմնադրված «Կարմիր խաչի» նախաձեռնողներից լինելով՝ նա կարևորել է որբուհիների համար աշխատատեղ-արհեստանոցի գոյությունը: Մեծ է նրա նպաստը «Հայ մարմնամարզական ընդհանուր միության» ստեղծման գործում: «Չեզոք տան» տնօրինուհու գործունեությունը խոր թշնամական հակազդեցություն է ունեցել թուրքերի շրջանում, որին հետևել են սպառնալիքները, ապա՝ արտագաղթը Փարիզ[304]:

1929 թվականին վերջնականապես հաստատվել է Ֆրանսիայի մայրաքաղաք Փարիզում, որտեղ ևս ծավալել է հասարակական ակտիվ գործունեություն: Գրական-ստեղծագործական աշխատանքին նա լրջորեն նվիրվել է 1939 թվականից: Գրել է երկու եռագրություն՝ «Վոսփորի ափերուն վրա» («Տագրը», «Տայան Գևորգ պեյ», «Խավարին մեջ» (վերջինը՝ անտիպ)), 1942 թվականին՝ «Սենի ափերուն վրա» («Պարթևյան ընտանիքը», «Ամպրոպը», «Մույկերու տակ»), որոնցից միայն վերջինն է հրատարակվել առանձին գրքով, իսկ մյուսները լույս են տեսել մամուլում: Գեղարվեստական ու գաղափարական առումով առավել կատարյալ կարելի է համարել «Փառանձեմ» վեպը (1946)՝ նվիրված դիմադրության հայ մարտիկներին:

Զարուհի Պահրին մահացել է 1958 թվականին Փարիզում:

Ազատագրական պայքարի կազմակերպիչներից էր **Պերճուհի Պարտիզպանյան-Բարսեղյանը**: Նա ծնվել է 1886 թվականին Էդիրնեում (Թուրքիա): Նախնական կրթությունն ստացել է Բուլղարիայի Ֆիլպե (այժմ՝ Պլովդիվ) քաղաքում: 16 տարեկան հասակում Եվրոպա մեկնելու ճանապարհին հանդիպել է ապագա ամուսնուն՝ հեղափոխական և ֆիդայական շարժման հայտնի գործիչ Սարգիս Բարսեղյանին (Վանա Սարգիս, Կոլոտ Սարգիս, Շամիլ), որի գաղափարները գերել էին Պերճուհուն: Նրա նախաձեռնությամբ էլ Պերճուհին կազմակերպել է կանանց միություն, որը պետք է զբաղվեր հայ գիրը, գրականությու-

[304] Հայուհիներ, հանրագիտարան երկու հատորով, հ. 1, էջ 115:

նը, պատմությունը և հեղափոխական գաղափարներ տարածելով: Այնուհետև Պերճուհին մեկնել է Ժնև՝ մանկավարժություն և գրականություն ուսանելու նպատակով[305]:

Ուսանողական տարիներին գրել է բանաստեղծություններ Էտնա ստորագրությամբ: Հետագայում գրել է նաև պատմվածքներ, որոնք զետեղված են «Փոթորիկեն վերջ» ժողովածուում: Ուսումն ավարտելուց հետո վերադարձել է ծննդավայր և Վան ու Կիրասոն քաղաքներում զբաղվել ուսուցչությամբ:

1915 թվականի ապրիլի 24-ին հայ մյուս մտավորականների հետ ձերբակալվել է նաև Սարգիս Բարսեղյանը և գազանաբար սպանվել: Ամուսնու մահից հետո Պ. Պարտիզպանյան-Բարսեղյանը որդու հետ բնակություն է հաստատել Բուլղարիայում, այնտեղից տեղափոխվել է Թիֆլիս, դասավանդել Գայանյան և Հովնանյան վարժարաններում: 1918 թվականին՝ Հայաստանի Հանրապետության հռչակումից հետո, տեղափոխվել է Երևան, ընտրվել է Խորհրդարանի անդամ, մեծ աշխատանք կատարել ամերիկյան Խնամակալության կոմիտեում:

Հայաստանի առաջին հանրապետության անկումից հետո տեղափոխվել է նախ Սոֆիա, ապա՝ Փարիզ, պաշտոնավարել է Նանսենյան գրասենյակում[306]: Այս ամբողջ ժամանակաշրջանում նվիրյալ հայուհին շարունակել է ստեղծագործել: Նրա պատմվածքներից շատերը թարգմանվել են ֆրանսերեն և անգլերեն, իսկ «Արփիկը» և «Օղակ մը շղթայէս» պատմվածքների համար նա արժանացել է մրցանակի:

Պ. Պարտիզպանյան-Բարսեղյանը մահացել է 1940 թվականի մայիսի 18-ին Փարիզում:

«Հնչակյան կուսակցության» ազատագրական պայքարի գաղափարակիցներից էր **Մարի Պեյլերյանը:** Ծնվել է 1877 թվականին Կոստանդնուպոլսում (Թուրքիա): Նախնական կրթությունն ստացել է Պոլսի Պերա թաղամասի Նարեկյան վարժարանում, ապա սովորել է

[305] Հայուհիներ, հանրագիտարան երկու հատորով, հ. 1, էջ 117:
[306] Տե՛ս նույն տեղում:

Նուրյանի արվեստագիտական ուսումնարանում: Աշակերտական տարիներից Կալիպսո ծածկանունով աշխատակցել է Կոստանդնուպոլսի «Արևելք» օրաթերթին՝ կանանց ազատագրության հարցին նվիրված հոդվածներով, որոնցից մեկն արտատպվել է Թիֆլիսի «Արձագանք» շաբաթաթերթում[307]:

Գում Գափուի 1890 թվականի հայտնի ցույցերից առաջ ընդունվել է «Հնչակյան կուսակցության» շարքերը, դարձել «Հնչակ» թերթի Կոստանդնուպոլսի թղթակիցը՝ մասնակցելով ընդհատակյա շարժմանը: Եղել է 1895 թվականի սեպտեմբերի 18-ի Բաբը Ալիի խաղաղ ցույցի ոգեշնչողներից: Ցույցն սկսվել է Մ. Պեյլերյանի հուզիչ մի ճառով, որից հետո ժողովուրդը շարժվել է դեպի սուլթանական պալատը: Ցույցին հաջորդած ձերբակալությունների օրերին մեկ տարի ապրել է ընդհատակում, ապա փախել է արտասահման: 1896 թվականին ապաստանել է Եգիպտոսում, պաշտոնավարել է Ալեքսանդրիայի հայկական վարժարանում:

1902-1903 թվականներին Ալեքսանդրիայում հիմնադրել է ընտանեկան և գրական «Արտեմիս» հանդեսը, խմբագրել է երկու տարի՝ շարունակելով պայքարը սուլթանական բռնապետության դեմ[308]:

1908 թվականին վերադարձել է Թուրքիա, դասավանդել Զմյուռնիայի Կենտրոնական վարժարանում: Այնուհետև որպես տեսուչ պաշտոնավարել է Եվդոկիայի հայկական վարժարանում, միաժամանակ զբաղվել է գրական-հրապարակախոսական գործունեությամբ, աշխատակցել բազմաթիվ թերթերի, ամսագրերի, տարեգրքերի:

Մ. Պեյլերյանը զոհ է դարձել 1915 թվականի Մեծ եղեռնին:

---

[307] Հայուհիներ, հանրագիտարան երկու հատորով, հ. 1, էջ 118:
[308] Տե՛ս նույն տեղում:

* * *

Հայոց կրթական և հասարական գործի նվիրյալներից էր **Հորթանս Դավթյանը (Բերշիե):**

Հորթանսը՝ Հովնան Դավթյանի (կուսակցական անունով՝ Նանոյանի) կինը շվեյցարիացի ուսյալ և գաղափարական ուսուցչուհի էր: Նա Հովնանին առաջին անգամ հանդիպել էր Ժնևում, խորապես տպավորվել հայ հեղափոխական գործչի նկարագրի ազնվությունից, բարոյական և գաղափարական մակարդակից, բարեխիղճ ու անբասիր գործունեությունից: «Եվ երկու կյանքերը հյուսում են իրար, որպեսզի ամբողջ քառորդ դար ապրեն, գործեն ու տառապեն միասին: Եվ օրիորդը ապշեցուցիչ արագությամբ սովորել է հայոց լեզուն, գրականությունն ու պատմությունը, սովորել է և սիրել իր նոր ազգն ու հայրենիքը, ինչպես երբեք մի օտար չի սիրել հային ու Հայաստանը»[309]:

Ծագումով շվեյցարիացի Հորթանսը ապրել և գործել է իբրև իսկական հայ: Իր հայանալու գաղտնիքը ամուսնու հանդեպ ունեցած մեծ սերն ու հարգանք էր: Այս մասին իշխան Հովսեփ Արղությանը տվել է հետևյալ վկայությունը. «Մի եզակի և գաղափարական զգացմունք կարծես միացել էր այդ զույգին և կազմել հակումների, բնավորության և ձգտումների մի ամբողջություն: Այդ է պատճառը, որ չի կարելի խոսել Հովնանի մասին և չհիշել Տիկ. Հորթանսին: Նրանք անբաժան էին: Որքան Հորթանսը սիրում էր Հովնանին, նույնքան տածում էր անկեղծ սեր դեպի այն ժողովուրդը, որի արժանավոր զավակներից մեկն էր Հովնանը: Երկուսն էլ՝ մտավոր վիթխարի պաշարով և ծայրաստիճան համեստ ու բարի» [310]:

Հորթանսը միշտ ամուսնու կողքին է եղել, օժանդակել է նրան, հայերեն հոդվածներ գրել, թարգմանել է Ակնունու «Կովկասյան վերքե-

[309] **Վարանդեան Մ.,** Յովնան Դաւթեան, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոստոն, 1922, դեկտեմբեր, N 2, էջ 9-10:
[310] **Զէթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 149:

րը» ֆրանսերեն, ինչպես նաև Րաֆֆուց հուզիչ և հայրենասիրական հատվածներ է հրատարակել Ժնևի մամուլում:

Հորթանսն իր վերաբերմունքով ու համոզմունքներով Հայաստանի ու հայ ժողովրդի նվիրյալ էր: Նրան հարազատ են եղել Հովնանի քարոզած կուսակցական կենտրոնախույզ գաղափարները, որոնք ապագայում ծառայելու էին դաշնակցական կորիզների զարգացմանը ինչպես երկրի ներսում, այնպես էլ արտերկրում: Կատարվել էր կուսակցական գաղափարների, նպատակների ճիշտ ըմբռնում և հասարակական գործչի կուսակցական ոգով ապրելու և մեռնելու ցանկության դրսևորում:

1989 թվականին ամուսինները մեկնել են Թավրիզ, Հովնանը զբաղեցրել է նորաբաց «Թամարյան» վարժարանի տեսչի պաշտոնը, իսկ Հորթանսը՝ ուսուցչուհու: Կարճ ժամանակում նրանք ստեղծել են խանդավառ մթնոլորտ աշակերտական և հասարակական կյանքում: Հանրությանն անգամ չի հուզել այն հարցը, որ Հորթանսը օտարազգի էր: Նա սիրված ու վստահելի հասարակական գործիչ էր, արժանավոր հեղափոխականի արժանավոր կին: «Երկուսն էլ վայելում էին համակրանքն անգամ ոչ դաշնակցական շրջանակներում՝ շնորհիվ Հորթանսի հեռատեսության և անկաշառ բնավորության ու մանավանդ ջերմ հայկական հայրենասիրության»[311]:

1901 թվականին Հորթանսը տնօրինել է Թիֆլիսի «Հովնանյան օրիորդաց» դպրոցը, իսկ Հովնանը զբաղվել է կուսակցական աշխատանքներով: Հորթանսը փայլել է իբրև կրթական-մշակութային գործիչ, իսկ հայերենի իմացությամբ բարդ կացության մեջ է դրել անգամ ռուսախոս հայ կանանց:

1908 թվականին դաշնակցականների դեմ ուղղված հալածանքների պատճառով զույգը դարձյալ վերադարձել է Թավրիզ: Հովնանը դարձել է նորաբաց Կենտրոնական միջնակարգ դպրոցի տնօրեն, իսկ

[311] **Վարանդեան Մ.,** Յովնան Դաւթեան, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոստոն, 1922, դեկտեմբեր, N 2, էջ 11:

Հորթանսը՝ ուսուցչուհի: Այդ օրերի մասին հիշատակել է նրանց աշակերտներից Վ. Աստղունին. «Ամբողջ աշակերտությունը հարգում էր զույգին: Հովնանն իր նուրբ վարքով այնպես էր նկատողություն անում, որ այն չէր տարբերվում խորհուրդից: Մեղմ ձայնով և գերազանց հայերենով Հորթանսին սիրում էինք բոլորս և զարմանում էինք՝ ինչպես է թողել իր հայրենիքը և կապվել մեր ժողովրդին»[312]:

Այնուհանդերձ, դժբախտությունը հարվածեց երկուսին. Հովնանը հիվանդացավ թոքախտով և վարակեց կնոջը: 1913 թվականին քայքայված առողջությամբ նրանք վերադարձան Շվեյցարիա: Վերջինիս վերաբերյալ Հովնանը Հովսեփ Արղությանին տեղեկացրել է. «Բժիշկները պահանջում են, որ երկուսս էլ որոշ ժամանակ բուժվենք և հանգստանանք, այլապես հիվանդությունը կարող է լրջորեն սպառնալ: Ես վախենում եմ Հորթանսի համար»[313]:

Հորթանսը որոշ շրջան բուժվել է լեռնային առողջարաններում և քրոջ տանը, սակայն ջանքերն ապարդյուն են անցել: Զգալով մահվան մոտ լինելը՝ իր պահանջով տեղափոխվել է ամուսնու մոտ՝ Դաշնակցության տուն, և այնտեղ էլ կնքել մահկանացուն 1915 թվականին:

Ինչպես կյանքում էին անբաժան, այնպես էլ եղան հիվանդության և վախճանի մեջ: Հովնանը մահացավ 1917 թվականին՝ կնոջ նկարը մշտապես իր հետ պահելով: Իսկ Միքայել Վարանդյանի հետ իր վերջին տեսակցության ժամանակ ասել է. «Հորթանսի աճյունը պահվում է այստեղ: Շուտով ես էլ կմահանամ, և մեր երկուսի աճյունները միասին կամփոփվեն Քանաքեռի բլրին՝ Մասիսի դիմաց: Երկու փոքրիկ դամբարանների վրա կլինի պարզ շիրմաքար՝ մեր անուններով»[314]:

Ինչպես Ամենայն հայոց բանաստեղծն է ասում. «Մարդու գործն է միշտ անմահ», Հորթանս Դավթյանի հիշատակը պիտի ապրի հայոց

---

[312] **Վարանդեան Մ.,** Յովնան Դաւթեան, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոստոն, 1922, դեկտեմբեր, N 2, էջ 11:

[313] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 27:

[314] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 12:

մեջ, որովհետև նա անզուգական նվիրումով է ծառայել հայ ժողովրդին, նրա արժանիքները ճանաչել է և մեծապես գնահատել:

Մեր նորագույն պատմության էջերում հանդիպում են նաև ուրիշ օտարազգիներ, որոնք անձնվիրաբար թեթևացրել են հայ ժողովրդի տառապանքները: Հայ ժողովրդի հանդեպ նրանց սերը կարելի է չափել այն զոհողություններով, որ նրանք արել են՝ առանց որևէ ակնկալիքի: Այդ մասին է փաստում նաև Ուրֆայի հերոսուհի **Կարին Յեփփեյի** կատարած անփոխարինելի աշխատանքը: Հայ ժողովուրդը խոր երախտիքով է պահում ծագումով օտար, սակայն սրտով հայ անձանց հիշատակը իր բազմադարյան հուշամատյանում:

* * *

Հասարակական գործիչ **Երանուհի Հարությունյան-Օհանջանյանը** ծնվել է 1872 թվականին Ախալքալաքում (Վրաստան): Հոր՝ Ստեփան Օհանջանյանի Թիֆլիսում աշխատելու հանգամանքով պայմանավորված՝ ընտանիքը բնակություն է հաստատել այնտեղ[315]:

Ե. Հարությունյանը նախնական կրթությունն ստացել է Թիֆլիսի հայկական Գայանյան դպրոցում: 1892 թվականին ոսկե մեդալով ավարտել է Թիֆլիսի առաջին օրիորդաց գիմնազիան, նույն թվականի սեպտեմբերից աշխատել է Գայանյան դպրոցում նախ որպես ուսուցիչ, իսկ մինչև 1897 թվականը, երբ փակվել են հայկական դպրոցները, տնօրենի տեղակալ:

1894 թվականից աշխատանքին զուգահեռ հասարակական ակտիվ գործունեություն է ծավալել Թիֆլիսի «Հայուհյաց բարեգործական ընկերությունում» և Թիֆլիսի վանքի Ավագ (մայր) եկեղեցու կրոնապատմական թանգարանում: 1904 թվականից եղել է այդ ընկերության ատենադպիրը, և մինչև 1921 թվականը, երբ ընկերությունը դադարել է գործել, նաև պատվավոր անդամը[316]:

[315] Հայուհիներ, հանրագիտարան երկու հատորով, հ. 1, էջ 91:
[316] Տե՛ս նույն տեղում:

1912-1919 թվականներին հետո, երբ դպրոցը վերածվել է վրացականի, Ե. Հարությունյանը աշխատել է Սուրբ Նինայի միջնակարգ դպրոցում որպես ուսուցիչ: 1919-1922 թվականներին դասավանդել է Օրիորդաց երկրորդ գիմնազիայում, որը հետագայում վերանվանվել է թիվ 70 աշխատանքային դպրոց: Աշխատանքին զուգընթաց Ե. Հարությունյանը հասարակական հիմունքներով դասավանդել է անգրագիտության վերացման երեկոյան դպրոցներում, անց է կացրել արտադասարանային պարապմունքներ մանուկների շրջանում, գործնական օգնություն է ցույց տվել երիտասարդ, սկսնակ մանկավարժներին:

Հասարակական և մանկավարժական գործունեությանը զուգընթաց կատարել է մանկական գեղարվեստական գրքերի թարգմանություններ: Նա «Նվեր մանուկներին» ամսագրի խմբագիրն էր: Աշխատակցել է նաև «Հասկեր» (եղել է խմբագրական կոլեգիայի անդամ), «Կարմիր ծիլեր» մանկական ամսագրերին: Նրան շնորհվել է Հայաստանի վաստակավոր ուսուցչի կոչում: Եղել է անհատական կարգի թոշակառու:

Ե. Հարությունյանը մահացել է 1958 թվականին Երևանում:

Եկատերինա Լիսիցյանը (Կատերինա Ախաշյան) ծնվել է 1863 թվականին Ռուսաստանի Ստավրոպոլ քաղաքում: Նա հայ նշանավոր գիտնական Ստեփան Լիսիցյանի կինն էր: Կրթությունն ստացել է ծննդավայրի հայկական ծխական դպրոցում: 1882 թվականին ավարտել է Օլգինյան գիմնազիան: 1882 թվականից զբաղվել է մանկավարժական գործունեությամբ. մինչև 1885 թվականը Մոզդոկ քաղաքում դասավանդել է ռուսաց լեզու, ձեռքի աշխատանք և թվաբանություն[317]:

1895 թվականին, երբ փակվել են հայկական դպրոցները, մեծ դժվարությամբ աշխատանքի է անցել Նոր Նախիջևանի (այժմ՝ ՌԴ Դոնի Ռոստով քաղաքի կազմում) Գոգոևյան ուսումնարանում:

1898 թվականին Լիսիցյան ամուսինները տեղափոխվել են Թիֆլիս (այժմ՝ Թբիլիսի, Վրաստան) և հիմնել (Կովկասում այն ժամանակ-

[317] Հայուհիներ, հանրագիտարան երկու հատորով, հ. 1, էջ 81:

ների համար անօրինակ) երկսեռ տարրական հայկական դպրոց (առաջիններից մեկը)։ 1904-1911 թվականներին դպրոցը ստացել է պրոգիմնազիայի, 1911-1921 թվականներին՝ Ե. Լիսիցյանի առաջին հայկական գիմնազիայի կարգավիճակ, որի տնօրենն էր նա և միաժամանակ ռուսաց լեզու էր դասավանդում։

1921-1922 թվականներին՝ Վրաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո, գիմնազիան վերափոխվել է թիվ 22 աշխատանքային դպրոցի։ 1922-1924 թվականներին այն տեխնիկում էր, իսկ ազգայնացումից հետո լուծարվել է[318]։

Ե. Լիսիցյանի դպրոցը մեծ հետք է թողել հայ ժողովրդական կրթության պատմության, ինչպես նաև Թիֆլիսի մշակութային կյանքի վրա։ 1905-1917 և 1922 թվականներին Ե. Լիսիցյանը խմբագրել է իր և ամուսնու՝ Ստեփան Լիսիցյանի սեփական միջոցներով Արևելյան Հայաստանում հիմնած առաջին մանկական ամսագիրը՝ «Հասկերը»։ Ամսագրին համագործակցել են անվանի գրողներ Հ. Թումանյանը, Ա. Իսահակյանը, Խնկո Ապերը, Ղ. Աղայանը, Ա. Շիրվանզադեն, արվեստագետներ Գ. Բաշինջաղյանը, Վ. Սուրենյանցը, Փ. Թերլեմեզյանը և ուրիշներ։ Ամսագիրն առանձնանում էր բարձր գեղարվեստական և գեղագիտական մակարդակով, ինչպես նաև մանկավարժական կադրերի պատրաստման յուրօրինակ դարբնոց էր։

Ե. Լիսիցյանն ակտիվորեն մասնակցել է I-V դասարանների համար Ս. Լիսիցյանի, Հ. Թումանյանի, Լ. Շանթի համատեղ կազմած և Ս. Լիսիցյանի կողմից հրատարակված «Լուսաբեր» (1907-1922, Թիֆլիս, 1911-1954, Կոստանդնուպոլիս) հայերեն դասագրքի աշխատանքներին։ Դասագիրքը հրատարակվել է նաև Բուխարեստում (1945) և Բեյրութում (1954) արևմտահայերեն։ Նա հեղինակ է նաև «Կատարինե Լիսիցյան. Նվիրում» մենագրության, որը լույս է տեսել 1982 թվականին։

Ե. Լիսիցյանը մահացել է 1957 թվականին Երևանում։

[318] Հայուհիներ, հանրագիտարան երկու հատորով, հ. 1, էջ 81։

Հայոց կրթական և հասարակական գործերի նշանավոր գործիչներից էր **Եղիսաբեթ (Լիզա) Մելիք-Շահնազարյան-Զորյանը**: Վերջինս ծնվել է 1874 թվականի մայիսի 5-ին Շուշիում: Հայրը՝ Իսահակ Մելիք-Շահնազարյանը, Ղարաբաղի նշանավոր Ղահրաման միրզայի որդին էր: Իսահակը ազատամիտ և հայրենասեր պաշտոնաթող գնդապետ էր: Նա իր զավակներին դաստիարակել էր ազգասիրական ոգով և տենչում էր, որպեսզի նրանք իմանան իրենց պատավորությունները հայրենիքի և ժողովրդի առջև: Իր զավակներից մեկը մասնակցել էր Խանասորի արշավանքին, որտեղ էլ նահատակվել էր: Մինչև 12 տարեկանը Եղիսաբեթը ուսանել է Շուշիի ռուսական դպրոցում, ապա տեղափոխվելով մորաքույրերի մոտ՝ ընդունվել է Թիֆլիսի տեղական գիմնազիա: Ընդունակ և աշխատասեր աշակերտուհին գիմնազիան ավարտել է 1893 թվականին փայլուն արդյունքներով[319]:

Եղիսաբեթի շրջապատում մեծ թիվ էին կազմում ռուսները, քանի որ մորաքույրերը ամուսնացած էին բարձրաստիճան ռուս պաշտոնյաների հետ: Այնուհադերձ, Եղիսաբեթը մտերիմ էր Քրիստափոր Միքայելյանի հետ: Վերջինս հանրահաշիվ էր դասավանդում մորաքրոջ որդիներին, իսկ երկու եղբայրներն էլ ընկերակցում էին Սիմոն Զավարյանին և Ռոստոմին: Նրանք մասնակցում էին գաղտնի ժողովներին: Եղիսաբեթն էլ ընկերակցել է նրանց հետ, սակայն թաքցրել է ռուսամետ մորաքույրերից, որպեսզի չգրգռի նրանց բարկությունը: 1892 թվականի ժողովին առաջին անգամ հանդիպել է Ռոստոմին, սակայն նիհար, դժգույն, ինքնամփոփ և լռակյաց «քոթոթ» Ռոստոմը 19-ամյա Եղիսաբեթի վրա խորը տպավորություն չի թողել[320]:

Այդ շրջանում Ռոստոմը Թիֆլիսում էր, հոր հրահանգով հաճախում էր զինվորական քոլեջ, սակայն զինվորական ասպարեզին նվիրվելու փոխարեն ներշնչվել էր հեղափոխական գաղափարներով:

---

[319] Յուշամատեան Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, ալպոմ-ատլաս, հ. Ա, Դիւցազնամարտ 1890-1914, էջ 226:

[320] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 153:

«Հեղափոխական գաղափարները արդեն գրավել էին նրան. հավասարություն, եղբայրություն, ազատություն, սոցիալիզմ-ընկերվարություն», իր համար զինվորական դառնալը այլևս նպատակ չէր հորեղբայրներից մեկի նման»[321]:

1894 թվականին Եղիսաբեթը մեկնել է Ժնև՝ բանգիտություն ուսանելու: Նույն շրջանում Ժնևում էր նաև Ռոստոմը «Դրոշակի» գործով: Ռուսական կրթություն ստացած օրիորդը առիթ է ունեցել մոտիկից ծանոթանալու այդ եզակի մարդու ապրելակերպին, գաղափարներին և գործունեությանը: Հատկապես ակնառու էին նրա գաղափարական նվիրումը, հզոր դատողությունը և բարոյական կերպարը, ինչպես նաև տարակարծությունը հարթելու, համադրելու և շաղկապելու բացառիկ կարողությունը:

1894 թվականին Եղիսաբեթն ու Ռոստոմը նշանադրվել են: Ռոստոմի նշանվելու հանգամանքը մեծ անակնկալ էր, քանի որ Պարսկաստանում մի առիթով իրեն հարցրել էին, թե արդյոք ամուսնացած է կամ զավակներ ունի, ինչին Ռոստոմը պատասխանել էր, որ տանը մնալու և ընտանեկան հոգսերով զբաղվելու ժամանակ չունի: Եղիսաբեթի ծնողներն ու ազգականները դեմ էին այդ միությանը, քանի որ Եղիսաբեթը Ռուսաստանում հայտնի հարուստ և ազնվական ընտանիքից էր, իսկ Ռոստոմը աղքատ, գյուղացիական ծագում ուներ և իբրև հեղափոխական՝ իրավունք չուներ Ռուսաստանում ապրելու: Եղիսաբեթի համար այս ամենը նշանակություն չուներ: Իրենց նշանադրության օրը Եղիսաբեթը իր ձեռքը դրել է «Դրոշակի» համարներից մեկի վրա և երդվել չխանգարել Ռոստոմի հասարակական-հեղափոխական գործունեությանը: Արդյունքում Եղիսաբեթի ծնողները զրկեցին իրենց աջակցությունից և ժառանգության իրավունքից[322]:

---

[321] «Ռոստոմի աղջկա՝ Թագուշի հարցազրույցը Փարիզի «Ազատամարտ» թերթում»՝ արտատպված Բեյրութի «Ազդակ» օրաթերթի 1981 թվականի հրատարակության մարտ ամսվա 25, 26, 27 համարներում:

[322] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 153:

Ժնևում Եղիսաբեթը ուսանելուն զուգահեռ եռանդով մասնակցել է հասարակական կյանքին և նշանածի հետ զբաղվել «Դրոշակի» հրատարակությամբ: Համալսարանում շուտով նկատել են Եղիսաբեթի կարողությունները և խորհուրդ են տվել լքել նշանածին՝ ամբողջությամբ գիտությանը նվիրվելու համար, անգամ բարձր գիտական պաշտոն են առաջարկել Իտալիայում, սակայն Եղիսաբեթը մնացել է անդրդվելի:

1898 թվականին ավարտելով համալսարանական կրթությունը՝ վերադարձել է մորաքույրերի մոտ՝ Թիֆլիս, և ամուսնացել Ռոստոմի հետ: Այնուհանդերձ, հեղափոխական Ռոստոմը ստիպված է եղել ամուսնության օրն իսկ Թիֆլիսից փախչել արտասահման, իսկ Եղիսաբեթը մեկնել է Բաքու, որտեղ ապրել է մասնավոր դասավանդման և նավթահորերի հատակագծերի պատրաստման շնորհիվ:

1899 թվականի ամռանը նորապսակները հանդիպել են և հաստատվել Ֆիլիպեում: Այստեղ Եղիսաբեթը գաղթական մանուկներին ուսանելու համար դպրոց է հիմնել, որտեղ դասավանդել է նաև Ռոստոմը: Դպրոցական աշխատանքներում իրենց մասնակցությունն են բերել նաև **Պարտիզպանյան քույրերը** (հետագայում՝ **Սաթենիկ Տեր-Դավթյան** և **Պերճուհի Բարսեղյան**)[323]:

Եղիսաբեթը կրթական գործին զուգահեռ կատարել է նաև հասարակական գործունեություն: Ծնողական ժողովներ և դասախոսություններ կազակերպելով հոգեմտավոր զարգացման համար՝ շեշտել է ընտանիքի դաստիարակության կարևորությունը:

Ժամանակի ընթացքում Եղիսաբեթի հիմնած դպրոցը ընդլայնվել է՝ վայելելով բարձր ժողովրդայնություն, նաև ձեռք է բերել սեփական դրոշմը, որը ոչ միայն նպաստել է այնտեղ ուսանող մանուկների զարգացմանը, այլև կերտել է բարոյական դիմագիծ և ուխտյալ հայրենասիրություն: Հետագայում Ֆիլիպեի և Բուլղարիայի այլ քաղաքներում հասարակական բնույթ կրող այլ հաստատություններ էլ են հիմնվել:

[323] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 153:

Մեծ մասամբ հիմնադիրները Եղիսաբեթի և Ռոստոմի աշակերտներն էին, որոնք շարունակել են իրենց մեծ դաստիարակների գործը: Եղիսաբեթը, Ռոստոմը և իրենց փոքրիկ աղջիկը՝ Թագուշը, ապրել են ծայրահեղ ծանր պայմաններում: Ռոստոմը, կուսակցական գործերով կլանված լինելով, ընտանիքի ամբողջ հոգսը թողել է Եղիսաբեթի վրա: Վերջինս երկրորդ զավակի ծնունդից հետո ծանր հիվանդացել է և ստիպված թողել է իր գործը, որպեսզի մեկնի Կովկաս՝ ապաքինվելու: Այստեղ Եղիսաբեթը հանդիպել է ծնողներին, որոնք մոռացել էին ժամանակի դժգոհությունները՝ հաշտվելով նրանց հետ: Ծնողների օժանդակությամբ Եղիսաբեթը մեկնել է Շվեյցարիա և ապաքինվելուց հետո վերադարձել է Թիֆլիս՝ լծվելով իր սիրած կրթահասարակական գործունեությանը[324]: Այս օրերի վերաբերյալ Թագուշ Զորյանը հարցազրույցներից մեկում ասել է. «Մայրս ուսուցչուհի էր: Թիֆլիսում այդ ժամանակ բնակչության կեսից ավելին հայեր էին, այդ իսկ պատճառով բազմաթիվ հայկական դպրոցներ կային: Մայրս այդ ժամանակ շատ գործունյա կին էր: Հարկ է նշել, որ այն փողոցը, որտեղ մենք ապրում էինք, լի էր հայերով: Մեր տունը կանգնած էր երեք ճանապարհի վրա. սա հեշտացնում էր հորս գործը, երբ նա փախչում էր ոստիկաններից: Փողոցի բնակիչները մեր բարեկամներն էին և ոստիկանների հայտվելուն պես մեզ տեղեկացնում էին, և հայրս բավարար ժամանակ էր ունենում փախչելու համար»[325]:

Չնայած ռուսական դպրոցներից ունեցած փայլուն առաջարկներին և իր ունեցած ընտանեկան ծանր կացությանը՝ Եղիսաբեթը հոգ է տարել նաև Ռոստոմի մոր և քրոջ մասին: Նա նախընտրել է ծառայել հայկական վարժարաններում և իբրև բնական գիտությունների ուսուցչուհի աշխատել է Հովնանյան և Գայանյան դպրոցներում: Ազատ ժամանակ դասախոսել է «Զուբալովի տան» ժողովրդական համալսարանում, ինչպես նաև «Բարեգործականի» հիմնած արհեստանոց-դպրո-

[324] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 153:
[325] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 155:

ցում և լայն գործունեություն է ծավալել մանավանդ կանանց շրջանում: Երբ Ներսիսյան վարժարանի հոգաբարձուների խորհրդի անդամ է նշանակվել, գործուն մասնակցություն է բերել դպրոցի կրթական ծրագրում մանկավարժությունը հաստատուն հիմքերի վրա դնելու աշխատանքին[326]:

Այսպես ապրել ու գործել է մինչև 1914 թվականի ամառը: Անձնական կյանքում ամուսինը ինքնամոռաց նվիրվել է սուրբ գործին, քիչ են հանդիպել ամուսիններով, սակայն Եղիսաբեթը երբեք չի բողոքել: Քրիստափոր Միքայելյանի քրոջ որդին՝ Հովսեփ Թադևոսյանը, հետևյալ հատկանշական դրվագն է պատմել իր հուշերում. «Մի օր Թիֆլիսում՝ փողոցում, Ռոստոմը հանդիպում է կնոջը՝ տիկին Լիզային (Եղիսաբեթ): Տիկինը զարմացած հարցնում է Ռոստոմին.

– Ե՞րբ ես եկել:

– Մի յոթ օր կլինի,– պատասխանեց Ռոստոմը,– բայց շատ էի զբաղված, չկարողացա տուն գալ,

– Լավ,– ասում է կինը,– երբ ժամանակ ունենաս, մի անգամ էլ տուն արի…

Եվ բաժանվում են»[327]:

1914 թվականին Եղիսաբեթը և աղջիկը մեկնել են Ժնև, որտեղ ամուսինը իրենց է սպասել: Վերոնշյալ հարցազրույցներում Թագուշը հետևյալ ձևով է նկարագրել Ժնևի իրենց կյանքը. «Հորս ժամանակի մեծագույն մասը, այսինքն՝ յուրաքանչյուր ազատ վայրկյանը մեզ էր վերապահված…»:

«Թեև նա պարտադրված էր կանոնավոր կերպով տարբեր առաքելություններ կատարել Հ.Յ.Դաշնակցության հաշվին, բայց ժամանակի մնացած մասը մեզ հետ էր անցկացնում»:

Իսկ հոր և մոր մասին Թագուշը վկայում է հետևյալը. «Իրականում, եթե կուզեք իմանալ, հայրս սքանչելի և բարի մարդ էր, նաև գրա-

---

[326] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 155:

[327] **Թադեւոսեան Հ.,** Թափառումներ անցյալի հուշերի մէջ, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոստոն, 1946, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, N6, էջ 85:

վիչ: Ծայրահեղ ազնիվ էր, և հակառակ մորս, որ մարդկանց հանդեպ խիստ վերաբերմունք ուներ, հայրս մեծ վստահություն էր ցուցաբերում թե՛ ընկերների և թե՛ ընդհանրապես մարդկանց հանդեպ: Մայրս միշտ հակաճառում էր նրան՝ քննադատելով նրա կեցվածքը, որը մարդու դատում էր նրա առօրյա արարքների համաձայն և ոչ թե վտանգի մեջ եղած ժամանակ: Իսկ հայրս պատասխանում էր՝ ամեն անգամ մարդիկ, երբ վտանգի մեջ էին գտնվում, կերպարանափոխվում էին գերմարդկանց և սքանչելի արարածների»[328]:

Ժնևում Եղիսաբեթը որոշել էր պատրաստվել ներկայանալ քննությունների՝ գիտության դոկտորի աստիճան ստանալու համար, իսկ Թագուշը ցանկություն էր հայտնել հաճախել Գեղարվեստի վարժարանի դասընթացներին և նկարչությամբ զբաղվել: Շուտով սկսվել էր Առաջին համաշխարհային պատերազմը, և մայր ու աղջիկ մեկնել էին Կովկաս, որտեղ Ռոստոմը զբաղվել էր կուսակցական գործերով[329]:

1919 թվականի հունվարի 18-ին ամուսնու մահվան գույժը ստանալուց հետո Եղիսաբեթը այլևս Կովկաս չի վերադարձել: Այս մասին Թագուշ Զորյանը վկայում էր հիշյալ հարցազրույցում. «Մորս միջոցով տեղեկացա հորս մահվան բոթը: Շատ քաջ կին էր: Մի օր ինձ իր մոտ կանչեց և ասաց՝ «հայրդ մահացել է»: Դուք գիտեք, դա նրա համար շատ ծանր հարված եղավ: Ինձ համար նույնպես, չնայած որ քիչ էի ճանաչում նրան: Նրա մասին հաճախ էի խոսում»[330]:

1923 թվականից հետո Եղիսաբեթը 11 տարի ծառայել է Քրաֆտ-Բոնարի հիմնած հայկական որբանոց-դպրոցում: Հայ որբ մանուկների դաստիարակությունը սուրբ գործ էր նրա համար: Մայրական գուրգուրանք ուներ նրանց հանդեպ, աշխատում էր, որ մոռանան իրենց փշրված երազները և ապագային նայեն հաստատ և անվարահայացքով:

---

[328] **Թադեւոսեան Հ.,** Թափառումներ անցյալի հուշերի մէջ, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոստոն, 1946, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, N6, էջ 85:
[329] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 155:
[330] **Եղիայեան Բ.,** Էդուարդ Տարօնեանի գիրքերը, «Ազդակ» օրաթերթ, Լիբանան, 1962, 14 փետրուար:

Ռոստոմի նման Եղիսաբեթն էլ մեծ նվիրում ուներ երիտասարդության նկատմամբ, գիտեր նրանց հանրօգուտ աշխատանքի մղել և շնորհիվ իր բարոյական բարձր վարքի ու պարտադրված հարգանքի, կարողանում էր նրանց տարակարծությունները հարթել և ուժերը համադրել:

Բյուզանդ Եղիայանը, որ երկու տարի պաշտոնավարել է Եղիսաբեթի հետ Քրաֆտ-Բոնարի հայկական կենտրոնում, այս բացառիկ կնոջ մասին փաստել է հետևյալը. «Հայ կնոջ ճշմարիտ տիպար համալսարանական ուսումով, դոկտորական աստիճանով, բայց շատ համեստ և հանդարտ նկարագրով, միշտ ուշիմ և հայ մանուկների նկատմամբ մշտապես գուրգուրանքով լցված սիրտ ունեցող մի մայր: Տարօրինակ է թվում թերևս այն, որ միայն միասին պաշտոնավարելու երկու տարիների ընթացքում ես պետք է հարգեի նրան այն բանի համար, ինչը չէի ակնկալում գտնել հայ կնոջ մեջ՝ կյանքի նկատմամբ իր մշտական դրական կեցվածքը և մարդկային հարցերի մեջ թափանցող հստակ միտքը: Մանկավարժական մեր ժողովների ժամանակ, երբ նա ելույթ էր ունենում, գիտությունն ու սերը միասին էին խոսում: Լավ դիտված, լավ հաշվարկված և լավ մտածված տեսություններ էին իր եզրակացությունները, իսկ ամենից խորն իր մեջ իմաստունի հավատքն էր»[331]:

1934 թվականին փակվել է Քրաֆթ-Բոնարի որբանոցը, և Եղիսաբեթը, կորցնելով սիրած գործը, հայտնվել է նյութական դժվարությունների մեջ, չնայած իր պողպատե կամքով և անբեկանելի կորովով գլուխը միշտ բարձր է պահել: Մինչև վախճանը Եղիսաբեթը կատարել է հայ ժողովրդի հանդեպ ունեցած իր պարտքը և հավատարիմ մնացել է տարիներ առաջ «Դրոշակի» համարներից մեկի վրա կատարած իր նվիրական ուխտին:

1934 թվականի հուլիսի 6-ին նշվել է նրա մանկավարժական գործունեության հոբելյանը, և կրթական ու հասարակական վաստակա-

[331] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 156:

շատ մշակը ջերմ գնահատականի է արժանացել: Նրա անցած ճանապարհը և զոհաբերության անգերազանցելի ոգին իբրև օրինակ պետք է ծառայեն գալիք սերունդների համար:

Հարկ է շեշտել, որ Ե. Մելիք-Շահնազարյան-Զորյանն այն եզակի կանանցից էր, որ հասկացել և հարգել է իր ամուսնու՝ կուսակցական ղեկավարի պարտավորությունները՝ նվիրումով թռիչքի մղելով ժողովրդի բարօրությանը ձգտող նրա հոգին:

* * *

Կրթական և հասարակական գործերին նվիրված հայուհիներից կարելի է առանձնացնել խիզանցի քույրերին:

Կ. Սասունու խմբագրած «Տարոն Աշխարհի պատմություն» լայնածավալ աշխատության մեջ 1870-ական թվականների մասին հիշատակվում է հետևյալը. «Տարոնցին դեռ աղջկան դպրոց ուղարկելու, կարդալ սովորեցնելու վարժված չէր. սովորող աղջիկներից փախչում էին: «Կարդացող աղջիկը տանը հարս չի լինի»,– այդպես էր արտահայտվում տարոնցին»[332]:

Նման պայմաններում խիզանցի երկու քույր իրենց քահանա հոր և երկու ուսուցիչ եղբայրների՝ Փիլիպպոսի և Հովհաննեսի հետ Պոլսից Մուշ են գնացել և աղջիկների ու տղաների համար առանձին դպրոցներ բացել Ս. Մարինե թաղում: Դժբախտաբար, պատմության մեջ չեն պահպանվել Տարոնի կրթական առաջին գործիչների անունները: Կա միայն հիշատակություն, որ կրթական հաստատությունը «Դպրոցասիրաց արևելյան ընկերությանն» էր պատկանում[333]:

Խիզանցի քույրերը վճռական են եղել և հավատավ լի: Նրանք խորապես տպավորվել են Տարոնի Հովնան եպիսկոպոսի և Խրիմյան Հայրիկի ազգանվեր պատգամներից և հավատացել, որ առանց կրթական վերելքի հայը չի կարող իր դատն ու ազգային շահերը պաշտպա-

[332] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 139:
[333] **Սասունի Կ.,** նշվ. աշխ., էջ 249:

նել: Նրանք Խրիմյան Հայրիկի նախաձեռնությամբ հրատարակվող «Արծվիկ Տարոնի» հավատարիմ ընթերցողներն են եղել և գիտակցել են Մուշի ու Տարոնի ցավերը:

«Տարոն աշխարհի պատմության» մեջ արտացոլվում է այդ ցավերի նկարագրությունը. «Հայ ժողովուրդը ամենօրյա ջարդի էր ենթարկվում Էրզրումում, Վանում, Բաղեշում, Մուշում և Տիգրանակերտի քրդական շրջանների մեջ: Աչքի ընկնող երիտասարդները սպանվում էին, գեղեցիկ կանայք ու աղջիկները բռնի առևանգվում էին, կալվածքները բռնագրավվում էին, տարվա բերքը կողոպտվում էր, անասուններին քշում տանում էին, դեզերը հրդեհվում էին, եկեղեցիներն ու վանքերը պարբերաբար կողոպտվում և պղծվում էին, շատերին կրոնափոխ էին անում: Պարզորոշ քչանում էր հայ ժողովուրդը: Մնացած օջախների մեջ մեծացած մանկիկները, երբ երիտասարդ էին դառնում, կտրիճ երիտասարդներին գլխատում էին, իսկ իգական սեռի ներկայացուցիչներին առևանգում էին և իսլամացնում: Ու այս անհուն աղետը ամենօրյա իրողություն էր: Մի գավառը մյուսից տեղյակ չէր, շատ տեղերում կատարվածը գրի չէր առնվում»[334]:

Այս ամենին հակառակ՝ խիզանցի քույրերը, նրանց բարեպաշտ հայրն ու երկու եղբայրները ամեն զոհողության գնացին՝ իրենց ժողովրդին ծառայելու համար: Անհրաժեշտ էր նոր սերունդ դաստիարակել՝ հայության իրավունքները պաշտպանելու համար: Իրավունքի պաշտպանությունը պետք է խորացներ ազգային գիտակցությունը՝ հետագայում ազգային-ազատագրական շարժման վերածելու համար:

Մշո Ս. Մարինե թաղամասում սկսեց նախ տղաների դպրոցը գործել, իսկ աղջիկների համար որպես դպրոց ծառայում էր Նատո Բորոյանի տան մեծ սենյակը: Քույրերը այնքան մեծ եռանդով էին գործում, որ շուտով սկսում են բոլորի սերն ու հարգանքը վայելել: Հետզհետե տարոնցու համար աղջիկների դաստիարակությունը ոչ միայն ընդունելի, այլև փափագելի դարձավ:

[334] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 141:

1879 թվականին Պոլսում հիմնված «Հայոց միացյալ ընկերության» ջանքերով Ս. Մարինե եկեղեցու մոտ աղջիկների վարժարանի նոր շենք կառուցվեց: Իսկ տղաների համար Շեկ Ավետարանի Ս. Աստվածածին եկեղեցին այգիների մեջ շենք կառուցեց և կոչեց Մուշի Կենտրոնական վարժարան: Նույն տարում Պոլսի «Ազգանվեր հայուհիների ընկերության» տնօրենուհին էլ Մուշ այցելեց և օժանդակեց կրթական գործի ծավալմանը: Այս ընկերության սյուներն էին կրթության նվիրյալ **Զապել Ասատուրը (Սիպիլ), Արշակուհի Ճևեճյան-Թեոդիկը** և այլ նվիրյալ հայուհիներ[335]:

Խիզանցի քույրերը շարունակեցին իրենց սկսած աշխատանքը և նրանից հոգեկան բավարարվածությունը ստացան: Մուշի Կենտրոնական վարժարանը դարձավ Տարոն աշխարհի համար կրթական և մտավորական կարևոր կենտրոն: Ժամանակի ընթացքում «Հայոց միացյալ ընկերությունը» ուրիշ դպրոցներ էլ բացեց Տարոն աշխարհի գլխավոր գյուղերում:

Խիզանցի քույրերի նման կարինցի Մոմճյան քույրերն էլ՝ **Արմենուհին, Եպրաքսյան, Աղավնին** և **Երանուհին (տիկ. Մանուկյան)**, 1897-ական թվականներին կրթական երկարամյա գործունեություն ծավալեցին Կարինի մեջ: Հայտնի ուսուցչուհիներ էին նաև **Ագապի** և **Հռիփսիմե Հայրապետյան քույրերը, Սաթենիկ Սուճյանը, Սաթենիկ Կարապետյանը, Զաբել Յազճյանը, Վարսենիկ Շամլյանը** և շատ ուրիշներ[336]: Նրանց շնորհիվ հատկապես Կարինի մանկապարտեզների համբավը հասավ ներքին գավառները՝ «ստիպելով կարնեցի օրիորդներին, որ լեռներ և ձորեր կտրեն, և քրդի ու թուրքի վախը իրենց սրտերում՝ գնան գոնե մոտակա գավառները կրթության ջահը հասցնելու մեր կարոտ ազգակիցներին»: Այս կրթության նվիրյալների և նրանց հաջորդների դաստիարակած սերունդներն էին, որ նվիրվեցին 20-րդ դարասկզբի ազգային-ազատագրական պայքարի մեծ գործին:

---

[335] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 141:

[336] «Հայրենիք» օրաթերթ, Պոստոն, 1938, 8 դեկտեմբեր:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ
ՀԱՅՈՒՀԻՆԵՐԻ ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 20-ՐԴ ԴԱՐԱՍԿԶԲԻ ՀԱՅՈՑ ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Ա. ՀԱՅՈՑ ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԻ ՀԱՅԴՈՒԿԱՅԻՆ (ՖԻԴԱՅԱԿԱՆ) ՊԱՅՔԱՐԻ ՄԱՍՆԱԿԻՑ ՀԵՐՈՍՈՒՀԻ ԿԱՆԱՑՔ

Երբ կինը խառնվում է գործի մեջ, դա նրա հաջողության ամենապարզ նշանն է: Հայ կինը շարժեց, ոգևորեց, ոտքի կանգնեցրեց ժողովրդի բոլոր դասակարգերը:

ՐԱՖՖԻ[337]

Հայ կինը, առավելապես հայ մայրը, հայոց պատմության դժվարին, ճակատագրական ու վճռական պահերին անմասն չմնալով հայոց գոյապայքարից, իսկական հերոսուհի հայուհուն վայել կեցվածքով ու նմանությամբ խիզախության, քաջության, հերոսության և նպատակասլացության բազմաթիվ օրինակներ է ցույց տվել: Հայ մայրը համարվել է սրբություն սրբոց, եղել է առաքինի, ազնիվ ու համբերատար, ինչի համար միշտ մեծարվել, սրբացվել ու պաշտվել է հայության կողմից: Հայուհիներից շատերը ֆիդայիների հետ կողք կողքի պայքարել են թշնամու դեմ, գոյամարտի պահերին դարձել քաջ զինվոր, հերոսացել և կյանքի գնով պաշտպանել են իրենց տունն ու երեխաներին: Դարավոր ընդմիջումից հետո ազատ ապրելու համար պայքարը իրեն երկար սպասեցնել չտվեց. հայ կնոջ սխրանքները երևացին Սասունի, Զեյթունի, Վանի և այլ հերոսամարտերի ընթացքում: Հայ կինը ոչ

[337] **Րաֆֆի**, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հ. 6, էջ 280:

միայն աչքի է ընկել իր սխրագործություններով կռվի դաշտում, այլ նաև թիկունքում: Այստեղ նրա մասնակցությունը առավել նշանակալից է եղել: Նա ոչ միայն հսկել է հայդուկի թաքստոցը, անհրաժեշտ տեղեկություններ, հաց ու ջուր է հասցրել նրան, այլև վիրավորների վերքերն է բուժել ու գաղտնի նամակներ հասցրել, միաժամանակ զբաղվել է հետախուզությամբ և այլն:

Հայտնի ֆիդայապետ Սեբաստացի Մուրադի գեղջկուհի մայրը որդուն պատգամում էր քաջ լինել, նույնիսկ սպառնում էր՝ ասելով. «Հարամ կանեմ տուած կաթս, թե որ իյնաս թուրքերու ձեռքը»[338]: Նշված խոսքերը մեծ խորհուրդ ու բովանդակություն պարունակող հայրենասերի խիստ պատասխանատու խոսքեր են:

Հայտնի փաստ է, որ հայդուկային կռիվներին, ըստ ֆիդայական գործող կանոնների, հայ կանանց մասնակցությունն արգելված էր: Հայ տղամարդիկ դա համարել են անթույլատրելի՝ վտանգի չենթարկելով օջախի և ընտանիքի պահապանին: Բայց մյուս կողմից հայ կնոջ մասնակցությունը ավելի շատ ոգևորել է տղամարդուն՝ նրան մղելով անզիջում ու հերոսական կռիվների: Շատ հաճախ չգրված, բայց սրբորեն պահպանվող կանոնները չխախտելու նպատակով հայ կանայք կռիվներին մասնակցել են տղամարդու ծպտյալ հագուստով:

Հայոց գողգոթայի ճանապարհին մահացավ հայդուկ Սաքոյի կինը՝ **Մարիամը**: Վերջինս աչքի է ընկել 1894 և 1904 թվականների Սասունի ինքնապաշտպանական կռիվների ժամանակ: Ականատեսների վկայությամբ՝ քաջալերել է հայ կռվող ֆիդայիներին՝ դիպուկ կրակելով, դիրքից դիրք թռչելով, երկար լաչակը օդի մեջ ծածանելով և հեղափոխական երգեր երգելով[339]: Մարիամի տունը ապահով թաքստոց էր ազատագրական պայքարի մարտիկների համար: Բազմիցս անվախ հայուհին նրանց պատսպարել, մահից փրկել է, նույնիսկ ուղեցույցի

[338] **Դարբինեան Վ.,** Կին ազատամարտիկները, «Ասպար», Պէյրութ, 1993, փետրուար, N 2, էջ 3:
[339] **Ռուբէն,** նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 72-73:

դեր կատարելով՝ նրանց ապահով վայրեր է առաջնորդել:

1904 թվականի Սասունի ինքնապաշտպանական կռիվների հերոսուհիներից էր գելիեգուզանցի **Հռիփսիմե տատիկը (Ըռփո Տայո):** Նա 70-ն անց կուրացած կին էր: Ամուսինը՝ Ավոն, Աղբյուր Սերոբի հայտնի ֆիդայիներից էր, որը սպանվել էր քրդերի կողմից: Իր նահատակ ամուսնու փափագի համաձայն՝ Հռիփսիմեն կամ Ըռփոն բոլոր ֆիդայիների Տայոն կամ Մայրիկն էր[340]: Նա շատ սուր լսողություն ուներ: Ականջը միշտ լեռների կողմն էր, որտեղից գալիս էին ֆիդայիների ձայներ: Նրա կյանքի իմաստը ֆիդայիներին ծառայելն էր: Յուրաքանչյուր ֆիդայու ճանաչում էր իր ձայնից: Նա բոլոր ֆիդայիների սիրելի և հոգածու մայրն էր: 1904 թվականի Սասունի ապստամբության օրերին, երբ կռիվը մոտեցել էր Տալվորիկին, Ըռփոն ուշադրությամբ հետևել էր հրացանաձգությանը և զանազանել ֆիդայիների ու թշնամիների հրացանների ձայները: Քաջասիրտ Տայոն կարգադրել էր, որ կանայք ապահովության համար լեռ բարձրանան, վիրավորներին տեղափոխել էր տվել ձորակի մեջ՝ ապահով վայր, որտեղ իր պատրաստած դեղերով խնամել էր նրանց[341]: Կռիվների օրերին կանանց հետ միասին սննդամթերքի պաշար էր հավաքել ու բարձրացել Սիմ (Կուրտիկ) լեռը՝ միանալով ինքնապաշտպանության կազմակերպիչներին: Նա որոշել էր ոչինչ չթողնել թշնամու ձեռքը: Հրդեհելով իր տունը և քանդելով մահացած ամուսնու հողաթումբն ու տոպրակի մեջ լցնելով նրա աճյունի մնացորդները՝ պաշարված վիճակում մի ձեռքով աղջկա ձեռքից էր բռնել, մյուսով՝ ամուսնու նվիրական աճյունը՝ իրեն ցած նետելով բարձր ժայռից: Նրան հետևել էին ուրիշ կանայք, որոնց համար ընտանեկան պատիվը վեր էր ամեն բանից[342]:

Սասունցի հերոսուհիներից էր Մշո Ղարս գյուղացի **Զրեն**, որը Սիմոն պապիս եղբոր՝ Խաչոյի կինն էր (ընդգծումը իմն է – Է. Մինասյան):

---

[340] **Զէյթլեան Ս**., նշվ. աշխ., էջ 84:
[341] Տե՛ս նույն տեղում:
[342] Տե՛ս նույն տեղում:

Նա աչքի է ընկել քաջությամբ, հանդգնությամբ և վճռականությամբ, կազմակերպել է շրջանի կանանց խմբեր՝ մարզելով նրանց[343]:

Պատահական չէ, որ նրանցից յուրաքանչյուրն իր անելիքը գիտեր և երբեք խուճապի չէր մատնվում: 1905 թվականին Ղարսի կռվի ժամանակ, երբ Գևորգ Չաուշին թակարդի մեջ էր գցել պաշարող թշնամին, կռվի մասնակցող Զրեն, նկատելով թուրք սպա (կապիտան) վիրավոր Սուլեյմանին, որը փորձել էր Գևորգ Չաուշի վրա կրակել, կայծակնային արագությամբ հարձակվել էր թուրքի վրա, խլել թուրը՝ տեղն ու տեղը սպանելով նրան[344]: Ապա թուրը գլխավերևում պահած՝ ոգևորել էր ֆիդայիներին, կանանց խմբին նոր գրոհի տարել և հաղթանակով ավարտել մարտը: «Ամբողջ գիւղը ոտքի վրայ էր. նոյնիսկ կիները տուներէն դուրս ելած՝ կռուին կը մասնակցէին: Օրիորդ Զրէն սպանւած Սիւլէյման կապիտանին թուրն առած կը հարձակէր թշնամիին վրայ: Այս իրարանցումը 15 րոպե չէ տեւած, բայց գիւղացիները խլէր են 100-ի չափ հրացաններ, փողոցներուն մեջ պառկեցուցեր են 224 սպայ և ոստիկանական բարձր պաշտոնեայ եւ 60-ի չափ ալ պարզ զինուոր»[345],– գրում է Ռուբենն իր հուշերում:

1915 թվականին Մեծ եղեռնի օրերին նա մասնակցել է ինքնապաշտպանական մարտերին: Զրեն խմբապետուհի Ռպեի (Ռբեի) հետ միասին (նրա հարսն էր՝ տղայի կինը) կռվել է թուրքական զորքերի և քրդական խուժանի դեմ և նահատակվել Անդոկ լեռան փեշերին թշնամու արկի պայթյունից[346]:

Իրենց մարտունակությամբ աչքի են ընկնել ոչ միայն սասունցի, հատկապես շենիկցի երիտասարդ կանայք ու աղջիկները, այլև տարեց կանայք: Այսպես, օրինակ, կանայք ամռանը Կուրտկ (Սիմ) լեռն են բարձրացել՝ անասունները ամառանոց տանելու, իսկ տղամարդիկ մեծ

[343] **Ռուբէն,** նշվ. աշխ. հ 3, էջ 344-345:
[344] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 345:
[345] Տե՛ս նույն տեղում:
[346] Սիմոն Հակոբյանի հուշերի անձնական արխիվից:

մասամբ մնացել են գյուղում՝ զբաղվելով դաշտային աշխատանքներով:

19-րդ դարավերջին զինված 35 քուրդ եկել է շենիկցիների ամառանոցը: Ըստ սովորության՝ կանայք նրանց հյուրասիրել են կաթով, մածունով, թանապուրով ու պանրով: Ուտել-խմելուց հետո քրդերն անպատվել են հայ կանանց հյուրասիրությունը՝ 7 գդալ գողանալով: Այս նկատելով՝ տանուտեր Մոսեի ծերունի մայրը, զինված քրդերի առջև ընկրկելու փոխարեն, խիստ խոսքերով հանդիմանել է գդալները գողացող քրդերին՝ պահանջելով վերադարձնել, սակայն վերջիններից մեկն ապտակել է ծեր կնոջը: Այս տեսնելով՝ կանայք հարձակվել են քրդերի վրա, զինաթափել ու ստիպել են վերադարձնել գդալները: Դրանից հետո է միայն հաշտություն կնքվել:

Սասունցի կանանց համար անհանդուրժելի էր դարավոր սրբությունները ոտնահարող պիղծ թշնամին: Զարմանալի չէ, որ նրանք պատվավոր մահը գերադասում էին գետնաքարշ կյանքից:

Երբ թուրք պաշտոնյաները սպանված իշխան Գրգոյին փոխարինած Միքայելին Մուշի բանտ են նետել, զայրացած շենիկցի կանայք Մուշ են ներխուժել՝ ստիպելով իրենց իշխանին ազատ արձակել:

Հայդուկային պայքարի հայուհիների մի մասի վերաբերյալ մեզ քիչ տեղեկություններ են հայտնի: Հայտնի են միայն նրանց անունները և գործելու վայրերը[347]: Այսպես՝ Սարգիս Կուկունյանի խմբում կռվել է հերոսուհի **Մաքոն**, Էյոփրի Քյոյում երկար տարիներ գործող Գրիգոր Տեր-Մկրտչյանի հայդուկային խմբում՝ **Մարիամ Մակարյանը**: Վերջինս հայտնի էր **Մարո** անունով, Մարզվանում հայտնի ֆիդայուհի էր **Մարինոսը**: Վերջինս գործել է Շմավոնի հետ[348]:

Հայտնի հայդուկ էր **Ագապին**: Նա քաջասիրտ Տուրբախի կինն էր: «Ագապի,– նկարագրում էր նրան ժամանակակիցը,– յեղափոխա-

[347] **Սապահ-Գիւլեամ**, Փոքր Հայքի յիշատակներ, մաս առաջին, Չիկագո, 1917, էջ 129-130:

[348] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 129-130:

կան խառնուածքով նուիրեալ հայուհի մըն էր..., իր արիութեամբ եւ հայրենասիրութեամբ արժանի զոյգն էր Տուրբախին: Ան իր ամուսնոյն պէս զէնքի սիրահար, գիտէր, նաև գործածել զայն յարմարն վայրկեաններուն»[349]:

Արևմտյան Հայաստանում ոչ մի քայլ, ոչ մի աշխատանք չէր կարող կատարել հայ ֆիդային՝ ազատագրական պայքարի գործիչը, եթե հայ կինը իր կյանքի գնով հանձն չառներ անսահման զոհաբերություն և տանջանք՝ պաշտպանելու համար ազատագրական պայքարի նվիրյալի կյանքը:

Հայտնի ֆիդայուհիներ էին Մոկունք գյուղից *Մոկունաց (Միրզոյան) Լուսոն*, Ցրոնք գյուղից՝ Քեռի Բարսեղի խմբում կռված *Շուշանիկը (Ցրոնքի Շուշան)*, Ալվառինջ գյուղից՝ *Խանիկը* և ուրիշներ:

Աչքի ընկնող կին հերոսուհիներից էր Մշո Մոկունք գյուղից **Եսթերը**: Նա կոչ է արել ոտքի ելնել թուրքի դեմ հանուն ազատության: Եսթերը հանդգնորեն հրապուրել է քուրդ աղաներին, և կա՛մ ինքն է սպանել, կա՛մ էլ իրենց ցեղակիցների ձեռքով սպանել է տվել նրանց:

Եսթերը փոքր տարիքից որբ է մնացել և ապրել է իր փոքր եղբոր՝ Քյարիմի հետ: Ծայրաստիճան աղքատ լինելու պատճառով ստիպված իրենց տան արտերը գրավ էին դրել Քոթանենց Շերիֆ աղայի մոտ: Երբ վավաշոտ թուրքը Եսթերին տեսել է, ամեն միջոց գործի է դրել՝ նրան իր ձեռքը գցելու և հաճոյանալու համար[350]: Եսթերը, չկարողանալով հանդուրժել այս կացությունը, դիմել է հայտնի հայդուկներ Քեռի Ղազարի և Մկրտիչի խորհուրդներին: Երեկոյան, երբ Շերիֆ աղան հյուր է գնացել Եսթերի մոտ՝ գիշերը անցկացնելու, պատվախնդիր հայուհին, թուրքի քնելու ժամանակ դաշույն վերցնելով, ամբողջ ուժով հարվածելով, սպանել է նրան[351]: Երբ լուրը գյուղի ռեսին է հասնել, բոլոր գյուղացիները հավաքվել են և երդում տվել, թե ինչ էլ պատահի,

[349] Յեղափոխական ալպոմ, Տուրբախ (Յարութիւն Այվազեան), էջ 317:
[350] **Սասունի Կ.,** նշվ. աշխ., էջ 571:
[351] **Ռուբէն,** նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 227:

Եսթերի գաղտնիքը պետք է հարգեն: Այդ հանդգնությունը ոգևորել է գյուղացիներին, որոնք, չնայած բազմապատիկ վնասներին, հպարտացել են Եսթերի հերոսությամբ: Նույն օրը Շերիֆ աղայի սպանության համար գյուղից 80 հոգի բանտարկվել են, որոնց մեջ էր նաև Եսթերը[352]:

Չնայած իրենց կրած չարչարանքներին և բանտի մեջ տարածված բծավոր տենդին՝ ոչ ոք որևէ խոստովանության չի արել: Օսմանյան սահմանադրության հռչակումից հետո Եսթերը և մյուս բանտարկյալներից ողջ մնացածները ազատ են արձակվել: Դրանից հետո Եսթերը միացել է թուրքերի և քրդերի դեմ զինված ելույթներին և նահատակվել Անդոկում 1915 թվականի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի օրերին: Այս դեպքը ևս ցույց է տալիս հայ կնոջ բարոյական բծախնդրությունը՝ ընդգծելով սեփական կամքի դեմ ամեն մի բռնություն արյունով սրբելու կարևորությունը:

Ցրոնքցի Շուշանը ազատագրական պայքարի ուխտյալ մարտիկներից էր՝ ազատամարտիկ ղեկավար Խուշոյի քույրը: Տարիներ շարունակ կազմակերպել էր շրջանի կանանց: Իրենց դեմքը յազմայով, բերանակապով ծածկող այդ կանայք առաջնակարգ սուրհանդակներ, լրտեսներ, հիվանդապահներ և ֆիդայիների համար զգեստներ կարողներ էին, որոնց պատրաստողն ու կազմակերպիչը Շուշանն էր[353]: «Ան չէր ամուսնացեր: Եթե շատեր ուխտ կ'ընեն և կոյս կը մնան յանուն կրօնի եւ վանքերու, այս աղջիկը նուիրուեր էր յեղափոխութեան եւ այդ յետամնաց երկրին մէջ տեղ չունենալով տղամարդոց մէջ՝ կը գործէր գլխաւորաբար կիներուն հետ: Կիներէն սուրհանդակներ, լրտեսներ եւ այլն կը պատրաստէր»,– գրել է Ռուբենն իր հուշերում[354]:

Շուշանը, ատրճանակը ձեռքին, մասնակցել է Ցրոնքի առաջին և Կուրավոյի կռիվներին: Երբ Աղբյուր Սերոբի հին զինվորներից Քեռի

[352] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 88:
[353] **Ռուբէն,** նշվ. աշխ., հ. 2, Թեհրան, 1982, էջ 262:
[354] Տե՛ս նույն տեղում:

Բարսեղը, Սեդրակն ու Սարոն, 1901 թվականի հուլիսին իրենց ապահով թաքստոցից դուրս գալով, Կուրավո գյուղ են գնացել, մատնվել են և շրջապատվել ոստիկանության կողմից: Կացությունը օրհասական է դարձել ֆիդայիների համար: Երբ դարանակալ ցրոնքցի Շուշանը, տեսնելով այս ամենը, անսպասելիորեն հանել է ատրճանակը և կրակելով՝ պարպել այն ոստիկանների վրա, վերջիններս շփոթվել են: Այդ ժամանակ Քեռի Բարսեղի խումբը, դուրս գալով հարազատ գյուղի թաքստոցից, կռվի է բռնվել թշնամու դեմ: Սեդրակը սպանվել է գյուղի մեջ, Սարոն կռվելով հասել է Եփրատի եզերքը և այնտեղ նահատակվել, իսկ Քեռի Բարսեղն ու Շուշանիկը, կռվելով և իրենց հետքը կորցնելով, ազատվել են[355]. «Միակ մխիթարութիւնը այն էր, որ անոնք կրցած էին սպանել Եուսուֆ Չաուշը և Ֆեդուլլահը (Բդօ), որոնք Ցրոնքի կռուին Գուրգէնի եւ Մկրոյի սպանման մէջ մեծ դեր էին կատարած»,– գրում է Ռուբենը[356]:

Մի այլ պատմության մեջ, երբ Գևորգ Չաուշն իր հավատարիմ հայդուկներից մեկի հետ Ցրոնք գյուղ է ժամանել, այնտեղ մեծ զարմանքով նկատել են, որ կանայք կարգապահ են և կազմակերպված: Նրանք իրենց երեսները յազմաններով ծածկել են, բերանները բերանակալով կապել: Նրանց ղեկավարն էր Շուշանը՝ հայտնի ֆիդայի Խուշոյի քույրը: Նրանք վճռական պահերին գիտեին առյուծի պես կռվել, սիրտ տալ տղամարդկանց, որպեսզի նրանց մարտական թափը կրկնապատկվի, իրենց շրջանի պատիվը միշտ բարձր մնա, և թշնամին չհամարձակվի մոտենալ նրա սահմաններին[357]:

Շուշանի կազմակերպած կանայք 1904 թվականի Սասունի ինքնապաշտպանության ընթացքում բոլորին հիացմունք էին պատճառում իրենց քաջությամբ ու նվիրվածությամբ: Նրանք ֆիդայիներին սիրտ էին տալիս և մղում խիզախումների: Շատ հաճախ քաջությամբ և ցու-

[355] **Սասունի Կ.,** նշվ. աշխ., էջ 578-579:
[356] **Ռուբէն**, նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 228-229:
[357] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16, 267:

ցաբերած խիզախություններով նրանք գերազանցում էին միմյանց: «Անոնք զէնք, ջուր եւ պաշար կը հասցնէին կռուողներուն եւ իրենց ճերմակ սաւանները օդին մէջ շարժելով, կը գոչէին. «Հալլա, հալլա, դէի խըպըտէք, դէի խըպըտէք, յաճախ ալ կռիւին կը մասնակցեին»»[358]:

Շուշանը անուրանալի հեղինակություն է վայելել ամբողջ շրջանի մեջ և մասնակցել է կուսակցական բոլոր կարևոր ժողովներին: Ս. Կարապետի անտառի մեջ 1906 թվականի հուլիս-օգոստոսին կայացած Դուրան-բարձրավանդակի շրջանային ժողովի 200-ից ավելի մասնակից պատգամավորներին թվարկելիս Ռուբենն առանձնացրել է 4 հայդուկ կանանց՝ «Ցրոնքի Շուշան, Մոկունաց Լուսօ (Միրզոյեան), Ալվառինջի Խանիկ եւ Խարսի Զըրէ»[359]: Նա, շարունակելով իր միտքը, նշել է. «Ասոնք սակայն փափուկ կընիկներէն չեն, եղած են կռիւներու մէջ, բազմաթիվ արկածներ տեսած ու տղամարդոց չափ գործեր կատարած»[360]: Քննարկելով ընդհանուր ապստամբության և հայդուկային պայքարի հարցերը՝ ընդհանուր ժողովը «…սկզբունքով ընդունեց ուժերի կենտրոնացումը երկրի մեջ, ցույցը՝ Պոլիս և ծովեզրյա քաղաքները և մարտական-զինավարժական խմբեր կազմակերպելու ծրագիրը»[361]:

Այս վերջին խնդրի իրականացման էլ ձեռնամուխ են եղել ժողովին մասնակից կանայք, այդ թվում՝ Շուշանը: Նա իր հերոսական գործունեությունը շարունակվել է նաև ժողովից հետո՝ մինչև 1915 թվականը: Մինչև վերջ Շուշանը մնացել է ազատագրական կռիվների պատնեշի վրա և նահատակվել է 1915 թվականի Մեծ եղեռնի օրերին:

Հարյուրավոր են եղել այնպիսի կանայք ու մայրերը, որոնք լուռ ու մունջ, անվախ ու անտրտունջ պահել, պաշտպանել, խնամել ու անքուն գիշերներով հսկել են, ոչ մի չար աչք ու ոտք չթափանցի ազատագրական պայքարի մարտիկների թաքստոցները, սուրհանդակների դեր են

[358] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 86:
[359] **Ռուբէն**, նշվ. աշխ., հ. 4, Թեհրան, 1982, էջ 16:
[360] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16:
[361] Տե՛ս նույն տեղում:

կատարել, զենքեր են փոխադրել, և այդ բոլորը՝ այնպիսի դժոխային պայմաններում, երբ ամեն քայլափոխի կարող էին զոհ տալ իրենց և իրենց ամբողջ ընտանիքի կյանքը:

Նշանավոր հայդուկ էր Ալվառինջ գյուղից **Խանիկը**: Նա աչքի է ընկել որպես իր շրջանի կանանց կազմակերպիչ: Խանիկն իր կանանց խմբով մասնակցել և մեծ հեղինակություն է ձեռք բերել Տարոնի՝ 20-րդ դարասկզբի ինքնապաշտպանական մարտերի ժամանակ: Նա ոչ միայն զենքով կռվել է դարավոր ոսոխի դեմ, այլև աչքի է ընկել հատկապես հետախուզական աշխատանքներում: Գիշերային հետախուզություններից մեկի ժամանակ Խանիկի խումբը մթության մեջ թշնամու մի ջոկատ է նշմարել, որը գաղտագողի շտապել է ֆիդայիների դիրքերին հասնել: Հերոսուհի կանանց հետ Խանիկի ջոկատը շրջապատել է թշնամուն և համազարկի տակ առել: Նրանցից ոմանք սպանվել են, իսկ մի մասն էլ՝ վիրավորվել, շատերն էլ գերի են ընկել[362]: Ահա նման հերոսուհի կանայք ետ չեն մնացել տղամարդկանցից: Նույնիսկ, երբ վտանգը մեծ է եղել, մահը անխուսափելի թվացել, նրանք երբեք չեն երկյուղել, այլ գերադասել և վճռել են կենաց ու մահու կռիվ տալ ու կռվելով մեռնել:

Ալվառինջի արյունալի կռվում Գևորգ Չաուշի տասը ֆիդայիները սպանվել են, և միայն ինքն է ողջ մնացել, քանի որ թուրք սպայի համազգեստ էր հագել, որի պատճառով թշնամին չի ճանաչել նրան: Գևորգ Չաուշը մեծ դժվարությամբ հասել է Խանիկի տուն և խնդրել, որ փախուստի ճանապարհը ցույց տա: Առանց խուճապի մատնվելու՝ խիզախ ու անվախ հայուհին ֆիդայապետին նախ գետնափոր թաքստոց է առաջնորդել, ապա այնտեղից հարևան գոմով անցկացնելով՝ մի քրդի ուղեկցությամբ անվնաս հասցրել է Մարինկա սարը՝ Մակարի մոտ[363]:

Ինչպես նշվեց, Խանիկը ևս մասնակցել է ՀՅԴ կուսակցական

[362] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 87:
[363] **Ռուբէն**, նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 350-351:

կարևոր ժողովներին, շատ հերոսական կռիվներով է անցել հայտնի խմբապետերի հետ միասին: Այդ ժամանակ նա իրեն երջանիկներից երջանիկ էր համարում: Ինչպես Արևմտյան Հայաստանի բոլոր կանայք, նա նույնպես թշնամուց հաշիվներ ուներ մաքրելու: Երբ հայ հերոս մարտիկները հավաքվել են, Խանիկն ավելի է գոտեպնդվել՝ զգալով իր տառապած ժողովրդի վերածնունդը, մտածելով, որ ազատությունը երազ չէ, այլ ուխտյալների արյամբ ձեռք բերվելիք իրականություն: Այս հերոս հայուհին ևս նահատակվել է 1915 թվականի Մեծ եղեռնի օրերին Սասունի ինքնապաշտպանական մարտերում:

Հայդուկային պայքարում իր նվիրվածությամբ աչքի է ընկել Մշո դաշտի սուրհանդակ **Մարիամը**: Նա Մշո դաշտի գյուղերից էր: Շատ փոքր տարիքից սիրել է իրենց գյուղի քուրդ Բեկի տղային՝ 17-ամյա Սմոյին, որի հետ էլ փախել է դեպի Ալադաղի[364] լեռները՝ լքելով իր հայրենի տունն ու ծնողներին: Վերջիններս դեմ են եղել այդ ամուսնությանը: Սակայն քուրդը աստիճանաբար փոխվել է, հատկապես իրենց զավակի ծնունդից հետո: Նա սկսել է Մարիամին հալածել՝ «կեղտոտ գյավուր» անվանելով, և հաճախ ուրիշ քրդերի հետ հայկական գյուղերի թալանով է զբաղվել: Կինը այս ամենը հանդուրժել է հանուն զավակի սիրո: Սակայն զավակը որքան հասակ է առել, այնքան նմանվել է հորը և նույն անհարգալից վերաբերմունքը դրսևորել է մոր նկատմամբ: Երբ ռուսական զորքը գրավել է Ալաշկերտը և Ալադաղի վրա արշավել, Սմոն կռվի է գնացել Դրոյի կամավորական գնդի դեմ: Երբ Մարիամը աղաչել է, որ ամուսինը հայերի դեմ զենք չբարձրացնի, վերջինս ոչ միայն մերժել է կնոջ խնդրանքը, այլև նույնիսկ հրացանի կոթով կնոջը խփել է և հեռացել[365]: Զավակը ևս մոր խոսքերի վրա բարկացել է՝ ասելով, թե ինչպես են այդ «կեղտոտ գյավուրները» համարձակվել քրդերի դեմ կռվել, և սկսել է մորը քարկոծել: Այս ամենը զայրացրել է Մարիամին: Նրա աչքերը կատաղությունից մթագնել են, ոչինչ չի

[364] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 87:
[365] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 88:

տեսել և իր անցյալը սեփական ձեռքով քանդելու պատրաստակամությամբ անարժան զավակի վրա է խոյացել և տեղն ու տեղը սպանել է նրան: Ապա խելագարի նման մի կերպ հասել է իր հայրենի գյուղ, որտեղ շեն գյուղից միայն ավերակներ ու մոխրակույտեր է գտել՝ նեխած դիակներով լի[366]:

Մարիամը երդում է տվել իր կյանքի մնացյալ օրերը ազգին մատաղ անել՝ գործած մեղքերը քավելու և վրեժը լուծելու համար: Նա Մանազկերտ է մեկնել՝ աշխատանք փնտրելու: Այդ ժամանակ ռուսական սպայակույտի և հայ կամավորական խմբերի հետ կապ պահպանելու և այլ հարցեր լուծելու նպատակով որոշվել էր Իգդիրի մեջ հայկական «շտաբ» հիմնել: Այդ շտաբում իբրև հետախույզ է աշխատել Մարիամը, որը քրդական տարազով ծպտյալ պտտվել է քրդական շրջաններում և լրտեսել[367]: Նա առաջնակարգ հետախույզ է եղել. չի հոգնել երբեք, առավոտից երեկո գործել է մեծ եռանդով: Երբ անհրաժեշտություն է առաջացել վստահելի ու կարող հետախույզներ ուղարկելու Տարոնում գտնվող Ռուբենի և Կոմսի մոտ, բոլորի ուշադրությունը կենտրոնացել է Մարիամի և երկու տիգրանակերտցի երիտասարդների վրա[368]: Նրանք հաջողությամբ են կատարել իրենց համար դժվար ու խիստ վտանգավոր առաջարկը: Ռուբենի և Կոմսի կարգադրությամբ Մարիամը Սասունում է մնացել, իսկ մյուս հետախույզները վերադարձել են ու ռազմական արժեքավոր տեղեկություններ փոխանցել:

Իր ուխտին հավատարիմ մնալով՝ Մարիամը Սասունի մեջ շարունակել է իր սկսած գործը: Ընդհանուր նահանջի ժամանակ ժողովրդի բեկորները անտառի մեջ են ապաստանել, երբ հանկարծ թուրքերն ու քրդերը հարձակում են գործել: Երկու կողմերի բուռն հրաձգությունը դադարել է, երբ մութն ընկել է: Թշնամու կրած վնասներն ու զբաղեցրած դիրքերը ճշտելու համար անհրաժեշտ է եղել հետախույզներ ու-

[366] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 88:
[367] Տե՛ս նույն տեղում:
[368] Տե՛ս նույն տեղում:

ղարկել: Առաջին կամավորը եղել է Տալվորիկի իշխանական տնից քաջ Գյուլեն: Նա, խոսք առնելով, ասել է. «Ես ծեր եմ, մեռնիմ ալ՝ բան չի պակասի»[369]: Երկրորդ կամավորը Մարիամն էր: Նա լուռ ու մունջ ոտքի է կանգնել և Գյուլեին հետևել: Երկու կանայք ամբողջ շրջանը հետախուզել են և ոչ միայն լուր են բերել, որ թշնամին հեռացել է, այլև լքված զենքերն ու փամփուշտները հավաքել ու տեղափոխել են յուրայինների մոտ: Այս քաջասիրտ հայուհին նահատակվել է 1915 թվականին Սասունի վերջին օրհասական կռիվներում՝ իր պարտքը կատարած ու խիղճը հանգիստ:

Մեր ժողովրդի անցյալի կենաց ու մահու պայքարում հերոս հայուհին, հայ կինն ու մայրը շատ դեպքերում քնքուշ էակից վերածվել են քաջ զինվորի, թևատարած արծվի, որը, իր կյանքի գնով թևերը փռելով, պաշտպանել է իր բույնն ու ձագուկներին: Ահա նման մայրերից էր մշեցի հերոս ֆիդայի **Իսմոն**: Նա ծնվել է Մուշ քաղաքից 8 կմ հեռավորության վրա գտնվող Գոմեր գյուղում, որն ուներ ընդամենը 80 տնտեսություն[370]: Գեղեցիկ աղջիկներին ու կանանց գոմերցիները դաշտ չեն ուղարկել, քանի որ հայուհիներին առևանգելու նպատակով հայկական գյուղերի մոտերքում վխտացել են թուրք և քուրդ բաշիբուզուկները:

Գոմերցի Իսմոյի ընտանիքը բաղկացած էր 42 շնչից: Գերդաստանի հպարտությունը գեղեցկուհի Վարդիկն էր, որին առևանգել էր քուրդ աշիրապետ, մարդասպան Ալոն: Իսմոն տիրապետում էր ձիավարությանը և ամուսնու հետ, տղամարդու շորեր հագած, երկար ժամանակ Ալոյից վրեժխնդիր լինելու նպատակով հետապնդել էր նրան լեռներում ու ճանապարհների վրա: Իսմոյի ամուսինը՝ Մկրտիչը, սպանել էր Ալոյին և միացել Գևորգ Չաուշի խմբին: Նա պատվիրել ու խորհուրդ էր տվել Իսմոյին զգույշ լինել ընտանիքի համար: Հաջորդ օրը Ալոյի վրեժը քրդերը լուծել էին Իսմոյենց գերդաստանից: Նրանք հարձակվել էին Գոմեր գյուղի վրա, այն ավերելուց հետո կոտորել էին Իս-

[369] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 88:
[370] **Բեգլարյան Ի.,** նշվ. աշխ., էջ 348:

մոյենց գերդաստանը ու տունը հրկիզել[371]:

Ամուսնու քույրը՝ Սանամը, որն ավարտել էր Մշո օրիորդաց դպրոցը, լավ տիրապետում էր թուրքերենին: Նա Իսմոյին և երեխաներին հագցրել է թուրքի շորեր, և որպես թրքուհիներ՝ նրանք փախուստի են դիմել:

Մեծ եղեռնի անիծյալ օրերին, երբ հայ գաղթականները կա՛մ բախտի բերմամբ փրկվել էին, կա՛մ սպանվել իրենց հողի վրա, Գոմեր գյուղը հայտնվել էր կրակի ու ծխի մեջ: 42 հոգանոց գերդաստանից ընդամենը 5 հոգի էր փրկվել՝ Սանամը, Իսմոն, դուստրը՝ Ռեհանը (5 տարեկան), կրտսեր որդին՝ 3-ամյա Համբարձումը, և 40 օրական Առաքելը[372]: Փրկված գոմերցիները, ինչպես ամբողջ Մուշն ու Սասունը, ապաստանել էին փրկարար Անդոկ լեռան վրա: Սոված, անհույս, յաթաղանի սարսափներն աչքերի մեջ՝ Իսմոն ու Սանամը մի կերպ երեխաներին հասցրել էին Անդոկի մութ անտառները: Կանանց փոքր խմբով երեխաների հետ հաց ճարելու նպատակով, երբ մի անգամ իջել էին ավերված գյուղերը, նրանց վրա հարձակվել էին զինված ասկյարները: Ոսկի որոնելու նպատակով նրանք քրքրել էին կանանց մազերը, հագուստը, գեղեցիկ աղջիկներին բռնաբարել էին, ուշաթափվել էր գեղեցկուհի Սանամը, Ռեհանը վախից փակել էր աչքերը և անշնչացել: Ասկյարներից մեկը հարձակվել էր Իսմոյի վրա: Վերջինս փորձել էր պաշտպանել երեխաներին, սակայն ասկյարը գնդակահարել էր փոքրիկ Համբարձումին մոր գրկում[373]: Ուշագնաց Իսմոն արթնացել էր փոքրիկ Առաքելի լացից: Ուշքի գալով՝ նա Ռեհանի, Սանամի և փոքրիկ Առաքելի հետ դարձել էր փրկիչ Անդոկը, որտեղ դիրք գրաված ֆիդայիները իրենց պաշտպանության տակ էին վերցրել անզեն բնակչությանը: Իսմոն այստեղ փոքրիկ Առաքելին թողել էր Սանամի պաշտպանությանն ու զենքը ձեռքին՝ ֆիդայիների հետ մարտադաշտ ելել:

---

[371] **Բեգլարյան Ի.,** նշվ. աշխ., էջ 349:
[372] Տե՛ս նույն տեղում:
[373] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 349-350:

Ամեն անգամ թուրքի կամ քրդի նշանի տակ առնելիս աչքերի առաջ կանգնել էր արնաշաղախ որդին՝ Համբարձումը, որի մատաղ կյանքի փոխարեն հաշվել էր թշնամու զոհերի թիվը:

Ինքնապաշտպանական մարտերին մասնակցելուց հետո, երբ լուր էր հասել, որ ռուսական զորքերը գրավել են Մուշը, Իսմոն ստիպված երեխաների և Սանամի հետ իջել էր դեպի Մուշ, ապա ռուսական զորքի հետ բռնել էր Նախիջևանի ճանապարհը[374]: Նորից անասանելի դժվարություններ, ծանր վիճակ, սով, համաճարակ: Ծանր հիվանդություններից ապաքինված Ռեհանին նկատել էր ռուսական կայազորի պետը, որի օգնությամբ երեխան ուղարկվել էր ապահով վայր՝ բուժվելու: Ճանապարհի փորձությունների մեջ նա կորցրել էր երկրորդ երեխայի հետ կապող վերջին օղակը և մնացել էր միակ որդու՝ Առաքելի հետ: Այդ օրերին թուրքերը գերել էին Սանամին: Վերջինս իր թուրքերեն իմացության շնորհիվ փախչել էր գերությունից և ապաստան գտել Բուլղարիայում:

Իսմոն մարտական փորձ ուներ: Նա ստանձնել էր անպաշտպան կանանց ու երեխաների քարավանի ավագությունը[375]: Անքուն, անհանգիստ շրջում էր նրանց մեջ, հուսադրում նրանց դիմանալ մինչև Արաքսի փրկարար ափ հասնելը:

Երկար դեգերումներից հետո Իսմոն իր փոքրիկ խմբով միացել էր Անդրանիկ զորավարի հետևից գնացող գաղթականությանը: 1918 թվականին նրանք հասել էին Դիլիջան: Գաղթականության հետ էր նաև մեծ հայդուկապետ Սերոբի կինը՝ հերոսուհի Սոսեն: Շուտով լուր առնելով, որ Վանի և Վասպուրականի գաղթականությունը Պարսկաստանով գալիս էր Ռուսահայաստան, սակայն շրջապատված էր թուրքական զորաբանակներով, որոնք անխնա կոտորելու էին նրանց, նա իր զորքով և գաղթականների մի մասով ետ էր դարձել նորից Նախիջևան: Թշնամու աչքը խաբելու և նրան խուճապի մատնելու համար

[374] **Բեգլարյան Ի.,** նշվ. աշխ., էջ 350:
[375] Տե՛ս նույն տեղում:

գաղթականների մեջ գտնվող բոլոր երիտասարդ կանայք և աղջիկները Անդրանիկի կարգադրությամբ զինվորական հագուստ էին հագել և ձի նստել, Իսմոն, որ վաղուց էր տիրապետում ձիավորության օրենքներին, փոքրիկ Առաքելին կապել էր մեջքին, յափնջին գցել էր ուսերին ու ձի նստելով՝ մտել էր առաջավոր զորաբանակի մեջ[376]: Անդրանիկի այդ ջոկատն անաղմուկ գրավել էր Ջուլֆայի կամուրջը: Համարձակ գրոհով նրանք գրավել էին նաև Խոյը, սակայն առաջանալ չէին կարողացել, ստիպված նահանջել էին: Արագընթաց վազքի ժամանակ Իսմոյի ձին ծառս էր եղել, արձակվել էին մեջքի կապերը, և երեխան ընկել էր ջրափոսը: Հնարավոր չէր եղել հապճեպ կանգնել, իջնել ու բարձրանալ և խոնարհվել: Սպիտակ ձիավորը՝ զորավոր Անդրանիկը, նկատելով զինվորական հագուստի տակ ծպտված կնոջը, ակնթարթորեն գետնից վեր էր բարձրացրել մանկիկին ու մեկել նրան: Ջուլֆայից ու Նախիջևանից նորից հասել էին Գորիս ու Էջմիածին: Իսմոն Առաքելին՝ Հախվերդյանների տան միակ ճրագին, սովից և համաճարակից փրկելու համար նրան հանձնել էր Լենինականի շվեդ-նորվեգական որբանոցը, մինչև կարողանար գլխավերևում ծածկ ունենալ[377]: 1927 թվականին Իսմոն երեխային ետ էր վերցրել: Վերջինս սասունցի Առաքել Հախվերդյանն էր:

Հերոսուհի ֆիդայու կյանքն ավարտվել է 72 տարեկան հասակում[378]: Հախվերդյաններից այժմ 17 սերունդ կա, որոնք շարունակում են Արևմտյան Հայաստանում զոհ գնացած 42 հոգուց բաղկացած հերոս հայուհի մոր՝ Իսմոյի այդ մեծ գերդաստանի նոր տոհմածառը՝ հակառակ թուրք և քուրդ ոճրագործների հայաջինջ ծրագրի:

Հարկ է ընդգծել, որ հայդուկները մեծ դեր են ունեցել նաև զենք տեղափոխելու գործում: Հայտնի է, որ 20-րդ դարասկզբին «Հայ հեղափոխական դաշնակցությունն» անցավ ընդհանուր ապստամբության

[376] **Բեգլարյան Ի.**, նշվ. աշխ., էջ 350-351:
[377] Տե՛ս նույն տեղում:
[378] Տե՛ս նույն տեղում:

համար ուժերի կազմակերպմանը: Ընդ որում՝ բուն «էրգրի» մարտական ուժերի ու ռազմամթերքի կենտրոնացման վայրեր ընտրվեցին Վասպուրականն ու Սասունը, որտեղ դրա համար կային առավել նպաստավոր պայմաններ: Նման մարտավարություն որդեգրեցին նաև «Հնչակյան» և «Վերակազմյալ հնչակյան» կուսակցությունները:

Ժողովրդի կազմակերպումը, զինումը, նրան ընդհանուր ապստամբության նախապատրաստելը պահանջում էին օտար աչքերի համար անտեսանելի, լուռ, համբերատար ու տքնաջան աշխատանք: Ազատագրական շարժման առջև ծառացած հրատապ խնդիրներից մեկը ապագա ապստամբության կենտրոններում ուժերի ու միջոցների համակարգված կենտրոնացումն էր: 1900 թվականից սկսած՝ ավելի հաճախակի էին դարձել կանոնավոր զորքերի և համիդիե գնդերի հետ զինատար խմբերի բախումները: Դրանք թեև հայոց ազատամարտի պատմությանը նոր հերոսական էջեր էին ավելացրել, բայց պատճառ էին դարձել ազատամարտիկների, զենքի ու զինամթերքի մեծ կորուստների, հետևաբար լրջորեն վնասել էին «էրգրի» զինման գործին: Անհրաժեշտ էին զենքի ու զինամթերքի փոխադրության նոր ուղիներ ու մեթոդներ: Արդեն 1900 թվականից Ատրպատականից Վասպուրական ազատամարտիկների զենքի փոխադրումը սկսել էր իրականացվել փոքր քանակներով, հաճախ ջորեպանների կամ քուրդ շալակավորների միջոցով: Գրեթե նմանատիպ մեթոդներով սկսել էին գործել նաև Անդրկովկասից ձգվող Կարս–Բասեն–Խնուս–Սասուն և Երևան–Ալադաղ–Ախլաթ–Սասուն զինատար ուղիները: Հատկապես այս երկու ուղիներով Սասունը մինչև 1904 թվականը զգալի քանակությամբ զենք ու զինամթերք էր ստացել, թեև ոչ բավարար խոշոր ապստամբության համար[379]:

Կին նշանավոր և աննկուն զինատարներից էր հայդուկապետ Սևքարեցի Սաքոյի կինը՝ **Մարո Ղարաքեշիշյանը**: Այսօր քչերին հայտնի

[379] Հայոց պատմություն, դասագիրք բուհերի համար, խմբ.՝ պրոֆ. Հ. Սիմոնյան, Երևան, 2012, էջ 423:

այդ հերոսուհու շնորհիվ բազմիցս զենք ու զինամթերք է փոխադրվել Արաքսից այն կողմ: Մ. Ղարաքեշիշյանը ծնվել և մեծացել է Թիֆլիսում՝ հայրենասեր հայի ընտանիքում: Դեռ փոքր հասակից ոգևորվել է արևմտահայ ազատագրական պայքարով: Պատերազմական տարիներին որոշել է իրեն նվիրել Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման սուրբ գործին: Ահա թե ինչու դպրոցն ավարտելուց հետո նա դարձել է զինատար խմբի առաջատարներից մեկը: Նկատի ունենալով նրա հերոսական կերպարը՝ կարող ենք ասել, որ միայն Մարոյի նման նվիրյալները կարող էին Ռուսաստանից և Միջին Ասիայից այդքան մեծ քանակի զենք տեղափոխել հենց ռուսների միջոցով և այն ծառայեցնել ազգային-ազատագրական պայքարի սուրբ գործին[380]:

Երբ Մահկանաբերդի արծիվը՝ Սևքարեցի Սաքոն, աշխուժորեն զբաղվել է զենք հայթայթելու և դեպի Ավետյաց երկիր տեղափոխելու բարդ ու վտանգավոր գործով, հանդիպել է շատերի հետ, դիմավորել է բազմաթիվ զինատար խմբերի, իսկ նրան անհրաժեշտ տեղեկությունները հասնել են Մարո Ղարաքեշիշյանի միջոցով[381]:

Եղել է նաև ժամանակահատված, երբ զենք ու զինամթերք հայթայթող և ազգային-ազատագրական պայքարի ազնիվ ու անաղարտ զինվոր Մարոյի «մատը խառն է եղել ամեն ինչում»[382]:

Աննկուն հերոսուհի Մարոն 1900 թվականի սկզբին ձերբակալվել է Ռուսաստանից և Միջին Ասիայից զենք տեղափոխելիս, սակայն հայրենասեր հայորդու՝ Գևորգ Կարաքեշիշյանի տված կաշառքով Սամարղանդի զինվորական դատախազը բավարարվել է զենքը բռնագրավելով[383]: Սակայն Մարոն շարունակել է այդ նվիրական գործը Թիֆլիս վերադառնալուց հետո ևս:

---

[380] **Առաքելյան Կ.,** Հայ կնոջ դերը հայդուկային պայքարում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2016, N 1, էջ 147:
[381] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 147:
[382] **Բեգլարյան Ի.,** Մահկանաբերդի արծիվը, Սևքարեցի Սաքո, Երևան, 2010, էջ 40, 180, 250:
[383] **Մամյան Ի.,** Մեթերհեմ բանտի կալանավորը, Երևան, 1989, էջ 330:

1906 թվականին նշանավոր հայդուկապետ Սևքարեցի Սաքոյի հետ ամուսնանալուց հետո տեղափոխվել է Երևան: Ցավալի է, որ նրանց համատեղ կարճ կյանք էր վիճակված: Լեռնային կռիվներում հայդուկի մարմնի մեջ խրված գնդակը տարիներ հետո՝ 1909 թվականին, նրան գերեզման է տարել: Հենց նրա գերեզմանին սրբազան երդում տալով՝ Մարոն վերահաստատել է իրենց կյանքի գործը մինչև վերջ հասցնելու վճռականությունը: Ամուսնու մահից հետո նա կրկին Թիֆլիսում էր: Հովհաննես Թումանյանի օգնությամբ ծանոթացել է քաղաքի մեծահարուստների հետ, որոնց օգնությամբ հանգանակութ-յան գումարները հասցրել է աննախադեպ չափերի: Թիֆլիս-Ղազախ-Քարվանասար-Դիլիջան-Երևան-Դավալու ուղեգծով զինատար ֆուրգոնը Մարոյի ուղեկցությամբ հրացաններ ու փամփուշտներ է տեղափոխել Արևմտյան Հայաստան: Հայերեն, ռուսերեն, վրացերեն և թուրքերեն լեզուների տիրապետումը, բնածին համարձակությունն ու ծանր իրավիճակից դուրս գալու հնարամտությունը օգնել են նրան: Բայց միշտ չէ, որ մահացու վտանգը շրջանցել է խիզախ կնոջը: 1909 թվականի վերջերին նա ձերբակալվել է և շուրջ հինգ տարի անցկացրել Սամարղանդի բանտում[384]: Բանտից դուրս գալուց հետո քիչ բան է մնացել նրա երբեմնի շքեղ գեղեցկությունից: Մազերը կիսով չափ ճերմակել են, դեմքը պատվել է կնճիռներով: Միայն ուժեղ ու կրակոտ աչքերն են նույնը մնացել: Նրա մեջ պահպանվել է ըմբոստ, մարտնչող ոգին, և վերադարձից ընդամենը օրեր հետո կրկին առաջվա զինատարն էր: Երկու անգամ հաջողությամբ զենք է հասցրել Նորշեն: Նրա անունը վաղուց հայտնի էր ֆիդայական աշխարհում: Սևքարեցի Սաքոյի զենքի ընկերները, այդ թվում՝ ֆիդայապետ Նիկոլ Դումանը, իմացել ու ողջունել են, որ նա ազատվել է բանտից՝ շարունակելով իրագործել սրբազան երդումը:

1914 թվականին հոկտեմբերին՝ Սևքարից Դիլիջանով հրացաններ

[384] **Մամյան Ի.,** նշվ. աշխ., էջ 331:

ու փամփուշտներ տեղափոխելիս, ավազակային հարձակման արդյունքում Մարոն կնքել է իր մահկանացուն: Նա կռվել է մինչև վերջ՝ նույնիսկ սպանելով այդ ավազակներից մեկին: Սակայն դարանակալ գնդակը վերջ է տվել այդ անվեհեր ու քաջասիրտ հայուհու կյանքին[385]:

Բիթլիսցի հարուստ ընտանիքի զավակ էր **Շողերը**, որի առաքելությունն ազգի ազատագրության սուրբ գործին զինվորագրվելն էր: Բիթլիսցի քաջ հայդուկ Մուշեղի հետ ամուսնանալուց հետո ավելի ոգևորված էր գործում: Հայ մատնիչ Խաչոյին սպանած Մուշեղի մասին տեղեկություն ստանալու համար ոստիկանները Շողերին ծեծել էին, սակայն ոչինչ չկարողանալով կորզել նրանից՝ բանտարկել էին [386]: Անսասան Շողերը, ժամանակակցի վկայությամբ, որպես «…էգ առիւծ մը՝ խրոխտ կեցուածքով», քաջաբար պատասխանել էր. «Եթէ ֆէտային կը փնտռեք, ան, մատնիչ Խաչօն սպաննելով, փախաւ…»[387]:

Մալաթիայի գավառում Արիֆ բեյի գազանությունների դեմ պայքարում աչքի է ընկել ֆիդայուհի **Վարդուհին**: Երբ մի անգամ Արիֆ բեյն իր խմբով եկել է Մալաթիայի գավառ, տեսնել է գեղեցկուհի Վարդուհուն և առևանգել է նրան: Սակայն վերջինս կարողացել է ընթացքի ժամանակ ձիու վրայից թռչել և փախչել: Այնուհետև խուսափելով բեյի հետապնդումներից՝ եղբոր՝ Պետոյի հետ հեռացել է սարը, դարձել է հայդուկ, ստեղծել իր խումբն ու վրեժ լուծել[388]:

20-րդ դարասկզբին Արևմտյան Հայաստանը քիչ թե շատ տևական խաղաղության կարիք էր զգում՝ ժողովրդի վերքերն ու տառապանքներն ամոքելու, նրա որոշակի խավերի շրջանում առաջացած հուսալքության ու հիասթափության տրամադրությունները հաղթահարելու և զանգվածներին կրկին ազատագրական գաղափարներով բոցավառելու համար: Միայն այդ պայմաններում ժողովրդի կազմա-

[385] **Մամյան Ի.,** նշվ. աշխ., էջ 333:
[386] **Առաքելյան Կ.,** նշվ. հոդվածը, էջ 148:
[387] **Արշակ**, Հայ յեղափոխութեան արշալոյսի հսկաներէն, Պիթլիսցի Մուշեղ, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 19:
[388] **Ալպոյաճեան Ա.,** Պատմութիւն Մալաթիոյ Հայոց, Պէյրութ, 1961, էջ 866:

կերպման աշխատանքը կարող էր պսակվել հաջողությամբ: Մինչդեռ այդ տարիներին «էրգրում» ստեղծված բարդ ու հակասական իրավիճակը նպաստավոր չէր իրականացնելու նշված խնդիրները:

Ոգևորված հայ ազատագրական պայքարի ժամանակավոր տեղափոխությունից և հայոց ազատամարտի նոր մարտավարությունն ընկալելով որպես նրա թուլության ու պարտության նշան՝ թշնամին ամենուրեք հարձակման էր անցել: Մատնությունների հետևանքով նահատակվել էին Վասպուրականի և Տարոն-Սասունի ազատագրական պայքարի վերջին տարիների ճանաչված առաջնորդներ Վազգենը (1898 թ. հունվար), Գուրգենը (Բաղդասար Մալյան, 1899 թ. ապրիլ) և Աղբյուր Սերոբը (Սերոբ Վարդանյան, 1899 թ. հոկտեմբեր)[389]: Մինչդեռ նրանց փոխարինելը նոր գործիչներով միշտ չէ, որ սահուն է եղել: Մյուս կողմից՝ իշխանությունների ակնհայտ հովանավորությամբ ուժեղացել էին հայերի նկատմամբ քրդական աշիրեթների ճնշումները, էլ ավելի ծանրացել էին տուրքերը, հաճախակի էին դարձել թալանը, սպանությունները, հողերի բռնագրավումները, հայերի արտաքսումն իրենց բնակավայրերից և դրանք մուհաջիրներով (Բալկաններից գաղթեցված մահմեդականներ) բնակեցնելը: Չբավարարվելով դրանով՝ կառավարությունն ապահովության համար հայկական գյուղերը լցրել էր զորքերով, որոնք, ապրելով հայերի հաշվին, պատուհաս էին դարձել նրանց համար: Ամեն ինչ արվել էր՝ արմատախիլ անելու հայ ազատագրական շարժումը: Ստեղծվել էր հուսահատական մի վիճակ, որը երբեմն ժողովրդին դրդել էր ամենածայրահեղ քայլերի: Գործը նույնիսկ հասել էր նրան, որ 1901 թվականին Տարոնի հայության մեջ զանգվածաբար ուղղափառություն և այլ դավանանքներ ընդունելու շարժում էր սկսվել, և համապատասխան դիմումներ էին արվել Վանի ռուսական հյուպատոսին[390]:

Նման պայմաններում ազատագրական շարժման մեջ խիստ

[389] Հայոց պատմություն, դասագիրք բուհերի համար, էջ 424:
[390] Տե՛ս նույն տեղում:

դժվարացել էր հայդուկային պայքարի մարտավարության հաղթահարումը: Եթե ժողովրդական ապաստամբության կազմակերպման կողմնակիցները, ի դեմս Հրայրի (Սասուն-Տարոն), Վարդգեսի (Վասպուրական) և նրանց համախոհների, խուսափելով աղմուկից, անիմաստ համարելով մանր կռիվներն ու բախումները, ջանքեր էին գործադրել ժողովրդական զանգվածներին կազմակերպելու, զինելու և ընդհանուր ապստամբության պատրաստելու համար, ապա ի դեմս հայդուկային պայքարի մարտավարության կողմնակիցների՝ Անդրանիկի (Անդրանիկ Օզանյան), Գևորգ Չաուշի ու նրանց համախոհների, այդ թվում՝ հայդուկ կանանց՝ փորձել էին վրեժխնդրական խիզախ ձեռնարկումներով կանխել բռնությունները, ոգևորել ժողովրդին և նրան դուրս բերել հուսահատական վիճակից:

Մարտավարական երկու գծերի հակադրությունը Տարոն-Սասունում շարունակվել էր մինչև 1902 թվականի գարունը, երբ որպես «Հայ հեղափոխական դաշնակցության» լիազոր՝ Սասուն էր հասել Վահանը (Վահան Մանվելյան): Վերջինս նպաստել էր Հրայրի և հայդուկների միջև տեղի ունեցող վեճերի դադարեցմանը[391]:

Հատկապես լայն արձագանք էր ունեցել Աղբյուր Սերոբի սպանությունն իրականացրած և ընդհանրապես Սասունի հայության դահիճ, քուրդ ցեղապետ Բշարե Խալիլի ահաբեկումը՝ մեծ ճանաչում բերելով Անդրանիկին և բարձրացնելով նրա հեղինակությունը ազատագրական կռվի մարտիկների շարքերում:

Դարասկզբին հայդուկների մղած կռիվներից ամենանշանավորը և ամենահերոսականը Ս. Առաքելոց վանքի կռիվն էր՝ Անդրանիկի գլխավորությամբ: Ունենալով ցուցադրական-քարոզչական բնույթ՝ կռվի նպատակն էր ժողովրդին դուրս բերել հուսահատական վիճակից և կրկին տերությունների ուշադրությունը հրավիրել արևմտահայության խնդրի վրա:

[391] Հայոց պատմություն, դասագիրք բուհերի համար, էջ 425:

1901 թվականի նոյեմբերի սկզբին Անդրանիկն ու Գևորգ Չաուշը ավելի քան 30 հայդուկների և շուրջ 20 զինված գյուղացիների հետ մտել են Մուշից ոչ հեռու գտնվող Ս. Առաքելոց վանքը և այն վերածելով ինքնապաշտպանական ամրոցի՝ կռիվներ են սկսել վանքն անմիջապես պաշարած թուրք-քրդական մեծաքանակ ուժերի դեմ: Վանքը գրավելու վերջիններիս փորձերն ապարդյուն են անցել[392]: Կռիվների 11-րդ օրը թուրքական զորքերի հրամանատարությունը ստանձնած Բիթլիսի նահանգապետը բանակցություններ է սկսել՝ հայդուկների պահանջներն իմանալու համար: Ցանկանալով վերջ տալ իրենց համար անցանկալի կռվին՝ իշխանությունները պատրաստ են եղել անգամ որոշ զիջումներ անել: Նրանց հետ բանակցություններ վարող արաղցի քաջասիրտ սուրհանդակ քրդախոս մի հայուհու միջոցով Անդրանիկը, Գևորգ Չաուշն ու Հակոբ Կոտոյանը ներկայացրել են հետևյալ պայմանները՝ ներում շնորհել քաղաքական բանտարկյալներին, տասանորդի տուրքը հավաքել իրենց՝ գյուղացիների միջոցով, զինաթափ անել ու պատժել հայկական գյուղերում ավելորդ քրդական զինված բանդաներին, հայերին վերադարձնել նրանցից զավթված հողերը, վերացնել հայերից տուրք գանձելու քուրդ ցեղապետերի իրավունքը և այլն: Այս պահանջներից մասամբ բավարարվել է միայն առաջինը, ուստի կատաղի կռիվը վերսկսվել է: Թուրքական բանակում շուտով համաճարակ է բռնկվել, մյուս կողմից՝ պաշարվածների զինամթերքը սպառվել է: Վերջին հանգամանքը ստիպել է, որ նոյեմբերի 27-ի գիշերը հայդուկները, սպիտակ սավաններով փաթաթված, աննկատ հեռանան վանքից: Ս. Առաքելոց վանքի կռիվը մեծ տպավորություն է թողել Տարոնի ու Սասունի հայության վրա: Միաժամանակ արձագանք գտնելով արտասահմանում՝ նոր թափ է հաղորդել արտաքին քարոզչությանը[393]:

Առաքելոց վանքի ձեռնարկը հաջողությամբ գլուխ բերելուց հետո

[392] **Սասունի Կ.,** նշվ. աշխ., էջ 581-582:
[393] Տե՛ս նույն տեղում, 587:

ֆիդայիներն անցել են գաղտնի աշխատանքի. ռազմանյութ ու պաշար են հասցրել հայդուկներին, որոնց թիվը օրեցօր աճել է: Առաքելոց վանքի դեպքերից հետո՝ մեկ ամիս անց, Գևորգը իր խմբով մտել է Նորշեն, որտեղ հաջողությամբ հանգանակություն էր արվել՝ մոտ երկու հարյուր հնչյուն ոսկով զենք գնելու համար[394]: Սակայն խումբը մատնվել է Բենիկ Անդրիկյանի կողմից: Ոստիկանության զորքերի հրամանատար Հյուսեին աղան լուրն առնելուն պես, հարյուր ձիավորների գլուխ անցած, Սողգոմ գյուղի կողմից մտել է Նորշեն: Հյուսեինը, որը Բշարե Խալիլի հետ միասին Աղբյուր Սերոբի դեմ հարձակվող զորքի հրամանատարն էր, ընկնելով երկողմանի հատվածների տակ, սպանվել է, նրա զորքից սպանվել են նաև մեկ տասնյակից ավելի մարդիկ: Զորքի մյուս մասը, թողնելով ձիերը, պատսպարվել է գոմերի մեջ: Սակայն քաջարի հայդուկները՝ Գևորգը, Անդրոն ու Միսակը, սպանել են նրանց: «Տագնապալի կռվի այս ընթացքին հրաշալի դեր կը կատարեն երկու կիներ՝ Ասանէթ Փիրոյեան եւ Հռիփսիմէ Չաղոյեան: Գիւղի երիտասարդներն ու կիները հրապարակի վրայ կեցած ձիերու թամբերը վար կառնեն և ձիերը մերկ կը թողան, որպէսզի ոստիկանները չկարենան ձիերը հեծնել և ֆետայիները հետապնդել»,– գրում է Կարո Սասունին:

Ֆիդայիները Գևորգ Չաուշի ղեկավարությամբ գյուղի մի խումբ երիտասարդների հետ անցել են Ալվառինջ գյուղ: Առավոտյան քրդերը և թուրքական կանոնավոր զորքը ներխուժել են Նորշեն և ահավոր խոշտանգումների դիմել: «Մահացաւ հերոսուհի Ասանէթն ալ՝ իր կրած չարչարանքներէ»,– գրում է ականատեսը[395]:

Ս. Առաքելոց վանքի կռիվը, ժողովրդի դժգոհության հետևանքով Սասունում թուրքական զորանոցի կառուցման փորձի ձախողումը և նմանատիպ այլ իրադարձություններ վկայում էին հայ ազատագրական պայքարի աշխուժացման մասին: Թեև 1902-1903 թվականներին հայ-

[394] **Սասունի Կ.,** նշվ. աշխ., էջ 589-590:
[395] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 591:

դուկային գործունեությունն առերևույթ դադարել էր, և շուրջ երկու տարի արտաքին հանգստության քողի տակ կազմակերպչական եռանդուն գործունեություն էր ծավալել Հրայրը, սակայն նրա ծրագրերը կիսատ էին մնացել: Իշխանությունների համար գնալով ակնհայտ էր դարձել այն վտանգը, որը ներկայացնում էր Սասունը:

1902 թվականից սկսած՝ կառավարությունն ուժեր էր կենտրոնացրել Սասունի մատույցներում՝ նպատակադրվելով կանխել վերահաս ապստամբությունը: Հետևելով Սասունում ծավալվող դեպքերին՝ հայությունը նույնպես բնազդով զգացել էր այն վճռորոշ նշանակությունը, որը ստացել էր Սասունը հայոց ազատամարտի համար: Ակնհայտ էր, որ այստեղ էր որոշվելու հայ ազատագրական պայքարի ապագան: Հատկապես կովկասահայության շրջանում ծավալվել էր Սասունին օգնելու շարժումը: Այդ նպատակով վերադարձ էր կատարվել զինված արշավախմբերի կազմակերպման գործելակերպին, որից հայ ազատագրական շարժումը նախորդ տարիներին միառժամանակ հրաժարվել էր: Դրանցից առաջինը Թորգոմի «Մրրիկ» ձիավոր խումբն էր, որը, դուրս գալով Կարսից և հաղթահարելով մեծ դժվարություններ, 1903 թվականի ամռան սկզբներին անվնաս հասել էր Սասուն՝ բարձրացնելով ժողովրդի տրամադրությունը[396]: Փորձառու և ընտիր մարտիկներից բաղկացած այդ խմբի հայտնվելը Սասունում բացահայտ մարտահրավեր էր իշխանություններին, որոնք շտապել էին օղակի մեջ առնել Սասունը՝ այն համարելով ապստամբ շրջան: Զգուշությունն արդեն ավելորդ էր: Հրայրն ու Վահանը մի կողմից նամակներով նոր օգնություն էին ակնկալել Կովկասից, մյուս կողմից՝ աշխատել էին հնարավորին չափ շատ մարտական ուժեր հավաքել Սասունում: Հայոց դյուցազունների միջնաբերդի վրա կրկին փողփողացել էր ազատաբեր ապստամբության դրոշը:

1903 թվականի աշնանից Սասունն ապրում էր միանգամայն ա-

[396] Հայոց պատմություն, դասագիրք բուհերի համար, էջ 427:

զատ կյանքով՝ պատրաստություններ տեսնելով դիմագրավելու գալիք փորձությունները: Ստեղծվել էր ապստամբությունը ղեկավարող զինվորական մարմին՝ Անդրանիկի գլխավորությամբ:

Սասունին էապես կարող էին օգնել Կովկասում ստեղծված նոր խմբերը, որոնք 1903 թվականի սեպտեմբերին անցել էին սահմանը: Սակայն Բարսեղ Թիրաքյանի (Խան) ձիավոր և Օննիկ Նովրուզի 150 հոգուց բաղկացած հետևակ խմբերն արդեն սահմանագլխին կատաղի ու հերոսական կռիվների մեջ էին մտել թուրքական գերակշիռ զորքերի հետ, և խմբի մեծ մասը նահատակվել էր[397]: Հետագայում՝ 1904 թվականի գարնանն ու ամռանը, նման ճակատագիր ունեցան նաև մյուս խմբերը: Ապստամբության համար անպատրաստ և անգործունյա դիտողի դերում հայտնվել էր «էրգրում» ուժերի ու ռազմամթերքի կենտրոնացման երկրորդ շրջանը՝ Վասպուրականը: Սասունը, չկարողանալով ստանալ իր համար նախատեսված օգնությունը, գործնականում մնացել էր միայնակ:

Կառավարությունը Սասունի դեմ արշավանքը սկսել էր 1904 թվականի գարնանամուտին: Թուրքական 10 հազարանոց զորքը գլխավորում էր ռուս-թուրքական նախորդ պատերազմում հռչակված Քեոսե Բինբաշին: Բացի կանոնավոր զորքերից՝ Սասունի դեմ դուրս էին բերվել նաև մի քանի հազար զինված քրդեր: Նրանց դիմագրավել էին միայն 200 փորձված հայդուկներ և շուրջ 800 զինված սասունցիներ[398]: 1904 թվականի ապրիլի սկզբներին հակառակորդը վճռական գրոհի էր անցել: Իրենց համար հենակետեր ընտրելով Տափըք, Գելիեգուզան, Շենիկ, Իշխնձոր ու Տալվորիկ գյուղերը՝ սասունցիները համառ դիմադրություն էին ցույց տվել: Ապրիլի 11-ին հատկապես կատաղի կռիվներ էին տեղի ունեցել Շենիկի ճակատում, որտեղ թուրքական հեծելազորը, հանդիպելով հայերի համառ դիմադրությանը, ստիպված նահանջել էր: Առաջին անհաջողություններից հետո թուրքական հրամանատարու-

[397] Հայոց պատմություն, դասագիրք բուհերի համար, էջ 427:
[398] Տե՛ս նույն տեղում:

թյունն ապստամբության ղեկավարներին առաջարկել էր զենքը վար դնել: Որպես պատասխան՝ Անդրանիկն ու Հրայրը հայտարարել էին, որ զենքը վար կդրվի 1895 թվականին Մայիսյան բարենորոգումների ծրագրի իրականացման դեպքում: Թուրքական կողմը վերսկսել էր հարձակումը: Ապրիլի 13-ի կատաղի կռիվներում զոհվել էր Հրայրը: Անդրանիկի, Գևորգ Չաուշի և Սեբաստացի Մուրադի մարտիկների անձնուրաց գրոհները, սակայն, ստիպել էին թշնամուն, մեծ կորուստներ տալով, դարձյալ լքել մարտադաշտը[399]:

Կենտրոնական ճակատում՝ Գելիեգուզան գյուղի դեմ, թշնամին 12-14 հրանոթ էր դուրս բերել: Սկսվել էր Գելիեգուզանի մեծ կռիվը: «Թուրքերը վճռական քայլեր կառնեն Կէլիէկուզանը գրաւելու, բայց սասունցիները կատաղօրէն կպաշտպանեն իրենց լեռն ու ձորը: Հայ կիները խմբովին դէպի դիրքերը կը վազեն, հաց ու փամփուշտ կը տանին կռուողներուն, կոգեւորեն զանոնք և մէկ դիրքի յաղթանակը միւս դիրքերուն կը հաղորդեն: Հոն են անոնք, հայ մարտիկներուն հետ, նահատակուելու վճռականութեամբ»[400]:

1904 թվականի ազատամարտի օրերին հերոսուհի կանանց սխրագործություններին արդեն անդրադարձել ենք: Թեև ապրիլի 19-ի անհավասար մարտն էլ հաջողություն չէր բերել թշնամուն, բայց ապրիլի 20-22-ին շարունակվել էին համառ գրոհները՝ մեծ զոհերի գնով քայլ առ քայլ գրավելով հայկական դիրքերը: Ապստամբության ղեկավարների համար պարզ էր, որ հնարավոր չէր երկար դիմադրել բավարար զենք ու զինամթերք չունենալու պատճառով: Անհրաժեշտ էր մտածել անզեն ժողովրդին կոտորածից փրկելու մասին:

Վահանի հրահանգով Սեբաստացի Մուրադը, 115 զինյալների հետ կռիվներով ճանապարհ բացելով, Սասունի անզեն բնակչությանը և վիրավորներին իջեցրել է Մշո դաշտ՝ խնդիր ունենալով այդ ընթացքում

[399] Հայոց պատմություն, դասագիրք բուհերի համար, էջ 427:
[400] **Սասունի Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 622:

նաև զինամթերք ձեռք բերել՝ պայքարը շարունակելու համար[401]:

Թեև Գելիեգուզանից հետո՝ ապրիլի 23-ին, ընկել էր նաև Տալվորիկը, բայց դրանից հետո էլ Անդոքի և Քեփինի բարձունքներում ապստամբները 8-10 օր շարունակել էին անհավասար կատաղի մարտերը թուրքական զորքերի դեմ: Կռիվները տևել էին մինչև մայիսի կեսերը: Թշնամին, տիրանալով Սասունին, հաշվեհարդար էր տեսել այնտեղ մնացած խաղաղ բնակչության հետ՝ ավերի ու թալանի ենթարկելով, ամայացնելով գյուղերը:

Խոսելով 1904 թվականի Սասունի ապստամության մասին՝ Ռուբենը գրում է. «Մասնակի շատ հերոսութիւններ ու ողբերգութիւններ տեղի ունեցան ապրիլի 22-էն յետոյ Սասունի հովիտներուն մէջ: Պատահեցաւ, որ կեսուրը իր հարսին հետ կապուած միասին ջուրը նետուեցան՝ ազատելու համար իրենց նամուսը «անարգողէն»: Պատահեցաւ, որ հայ կիներ իրենք զիրենք ժայռերէն եղջերուներու պես վար նետեն ու ջարդուին: Պատահեցաւ, որ պարտուածներ իրենց օճախի վրայ հանգիստ նստած սպասեն գալիք մահուան, անվրդով կերպով ընդունելով սուիններու հարուածները: Բայց չպատահեցան խնդրանք, աղաչանք եւ թողութիւն յանցանք: Այդ էր պատճառը, որ թուրք հերոս Քէօսէ Պինպաշին սկսած էր սիրել այս հպարտ ժողովուրդը և յաղթողէն ու նուաճողէն դարձած էր այժմ հայ հերոսներուն պաշտպանը»[402]: Պահը հարմար գտնելով՝ սուլթանը ցանկացել էր Սասունի հայությանը մշտապես բնակեցնել Մշո դաշտում, բայց, ի վերջո, տեղի տալով սասունցիների սպառնալիքներին ու մեծ տերությունների հյուպատոսների միջամտություններին՝ նա հարկադրված հրաժարվել էր այդ ծրագրից:

Սասունի անկումով պայքարը չէր դադարել: Կռիվների ասպարեզ էր դարձել նաև Մշո դաշտը: 1904 թվականի մայիս-հուլիս ամիսներին, հայդուկները, այդ թվում՝ հերոսուհի կանայք, պարտիզանական մարտավարությանն ապավինելով, մեծ ու փոքր կռիվներ էին մղել թուրք-

[401] **Սասունի Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 625:
[402] **Ռուբէն,** նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 292:

քրդական կանոնավոր ու անկանոն զորամասերի դեմ: Նրանց գործողությունները հատկապես աշխուժացել էին Վասպուրականից զինամթերքի զգալի պաշարով Սեբաստացի Մուրադի վերադառնալուց հետո:

Բերդակի, Մկրագոմի, Գոմերի, Դերգեվանքի, Գոմսի, հատկապես Կուրավոյի կռիվները թեև հերոսական ավարտ էին ունեցել և հարյուրավոր զոհեր խլել թշնամուց, բայց այլևս չէին կարող փոխել իրադարձությունների ընթացքը: Կռիվները շարունակելը կարող էր վտանգի տակ դնել նաև Մշո դաշտի հայությանը: Դա ազատագրական պայքարի ղեկավարներին հարկադրել էր հրաժարվել պարտիզանական գործողություններից և հայդուկներին հեռացնել Տարոնից: Անդրանիկի գլխավորությամբ դեպի Վան անցնող հայդուկները Շամիրամում վերջին հաղթական կռիվներն էին մղել բազմաքանակ թուրքական ուժերի դեմ, ապա մոտենալով Վանա լճին՝ նավերով անցել էին Աղթամար կղզի: Վասպուրականի ազատագրական պայքարի ղեկավարներ Վահան Փափազյանի (Կոմս) և Իշխանի (Նիկոլ Պողոսյան) հետ խորհրդակցելուց հետո այստեղ որոշվել էր կազմակերպչական աշխատանքները շարունակելու նպատակով Գևորգ Չաուշին մի փոքրիկ խմբով ետ ուղարկել Մուշ և Սասուն[403]: Հայդուկների մնացած մասն անցել էր Պարսկաստան, ոմանք էլ հեռացել էին Կովկաս՝ հետագայում իրենց գործուն մասնակցությունը բերելով 1905-1906 թվականների հայ-թաթարական կռիվներին:

Սասունի 1904 թվականի ապստամբությունը հայոց զինյալ պայքարի վերջին զանգվածային պոռթկումն էր Արևմտյան Հայաստանի տարածքում: Չնայած գործադրված ճիգերին՝ այն մնաց մեկուսացված՝ չվերաճելով համազգային ապստամբության: Այդ պայմաններում կրկին առաջնային նշանակություն էին ձեռք բերել ժողովրդին կազմակերպելու, նրա ուժերը համախմբելու և ապագա իրողություններին նախապատրաստելու քայլերը, ինչն էլ շարունակվեց ընդհուպ մինչև 1908

[403] Հայոց պատմություն, դասագիրք բուհերի համար, էջ 430:

թվականի երիտթուրքական հեղաշրջումը:

Հայոց եկեղեցու ունեցվածքի բռնագրավման վերաբերյալ 1903 թվականի հունիսի 12-ի ցարական հրամանագիրը նոր իրավիճակի առաջ էր կանգնեցրել հայությանը, որն ակամայից ներգրավվել էր ցարիզմի դեմ պայքարի ոլորտ: Զանգվածային բողոքի ցույցերով, զորքի ու ոստիկանության հետ բախումներով, տպավորիչ ահաբեկչական ձեռնարկներով, քաղաքացիական անհնազանդության ակտերով այս անգամ ռուսահայությունն էր յուրօրինակ և անհավասար պայքարի մեջ մտել ցարական իշխանությունների դեմ: Հայ կինը վերստին ծառացել էր բռնության դեմ: «Երբ Էջմիածնի միւռոնօրհնէքը գաղտնի կերպով կը կատարուէր՝ ժողովրդական ցոյցերէ խուսափելու համար, մեծ թիւով հայուհիներ խռնուեցան վեհարանին բակը՝ գոչելով. «–Կեցցէ՛ հայ ժողովուրդը, կորչի բռնակալութիւնը»: Ապա կիները պատգամաւորութիւն մը ընտրեցին՝ կաթողիկոս Խրիմեան Հայրիկին ներկայանալու եւ խնդրելու համար, որ եկեղեցիին կալուածները երբեք չյանձնուին՝ խոստանալով իրենցմէ ակնկալուած ամէն զոհաբերութիւն ընել»,– գրում է Ս. Զեյթլյանը[404]:

Մի քանի տասնյակ հազար հայ կանայք, գլխավորապես Էջմիածնի գավառից, կաթողիկոսից պահանջեցին երբեք զիջումների չգնալ ցարական կառավարությանը՝ առաջարկելով, եթե դրամ է պետք, իրենք պատրաստ են իրենց բոլոր զարդերը հանձնել կաթողիկոսին....[405]: Այդ պայքարը որոշ չափով հայության ուշադրությունը շեղեց թուրքահայ դատից:

1905 թվականի փետրվարին սկսված հայ-թաթարական կռիվներն արդեն օրակարգում հրամայաբար դրել էին արևելահայության ֆիզիկական անվտանգությունն ապահովելու խնդիրը: Այս դեպքում արդեն արևմտահայությունն էր շտապել օգնության ձեռք մեկնել արևելահայ եղբայրներին՝ իր լավագույն մարտական ուժերը նետելով հայ-թաթա-

[404] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 15:
[405] **Գիւլխանդանեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 5:

րական պայքարի ամենավճռական տեղամասերը:

Արևմտահայ մեծահամբավ խմբապետերը՝ Սեբաստացի Մուրադը, Նիկոլ Դումանը, Վարդանը, Արմեն Գարոն, Սեպուհը, Համազասպը, Քեռին, Սմբատը, Հակոբ Կոտոյանը, Կորյունը, Առյուծ Ավագը և ուրիշներ, կարևոր ներդրում են ունեցել կովկասահայության տարած տպավորիչ հաղթանակներում՝ մեկ անգամ ևս ապացուցելով, որ հայ ազատամարտի նվիրյալների համար չկան արհեստականորեն գծված սահմաններ, և որ նրանց համար նույնական են ազգային շահերը, ընդհանուր ու միասնական է հայրենիքը:

1905 թվականին, երբ մեր հարևան թաթարները, քաջալերված ցարական կառավարության հրահրմամբ, ոտքի էին ելել՝ բնաջնջելու կովկասահայությանը, հայ կինը չէր ցանկացել մենակ թողնել հայ մարդուն. ասպարեզ էր դուրս եկել՝ աջակցելու նրան: Հայ կինը ոչ միայն խնամել, խրախուսել էր հայ մարտիկներին, այլև օրերով, շաբաթներով ճանապարհ էր կտրել և գաղտնի միջոցներով զենք հասցրել նրանց՝ իրենց դիմադրությունը քաջաբար շարունակելու համար:

1905-1906 թվականների հայ-թաթարական ինքնապաշտպանական կռիվների ժամանակ զենքերի և ռազմամթերքի փոխադրության, հաղորդակցության ապահովմանը, ինչպես նաև խնամատարական աշխատանքներին իրենց գործուն մասնակցությունն էին բերել անձնվեր, անվախ ու քաջասիրտ հայուհիները, որոնք ամեն ինչ արել էին՝ ազգային արժանապատվությունը բարձր պահելու համար: **Տիկին Շեկ-Հովսեփյանը**՝ եռանդուն, համեստ, գաղտնապահ և խոհուն, նվիրյալ էր ազատագրական պայքարի, նաև ազատամարտի մասնակից էր[406]: Նահանգապետարանի պաշտոնյա լինելով՝ կարևոր ու խիստ գաղտնի տեղեկություններ է հաղորդել ՀՅԴ-ին:

Ինչպես Կարսում, այնպես էլ Բաքվում ամուսինը՝ Թադևոս Շեկ-Հովսեփյանը, կուսակցության կարևոր դեմքերից էր, իսկ տիկին Շեկ-

[406] **Գիւլխանդանեան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 64:

Հովսեփյանը՝ նրա գաղափարակիցն ու գործակիցը[407]: Հայ թաթարական կռիվների առաջին օրը բոլոր դպրոցների վարչությունները աշակերտներին անխոհեմաբար ազատ էին արձակել՝ պատվիրելով, որ իրենց տները վերադառնան: Սակայն քանի որ կռիվները փողոցներում էին ընթացել, ուստի աշակերտները կրակի տակ էին մնացել: Երբ հրացանները լռել էին, հայերին հաջողվել էր ցրված աշակերտներին հավաքել ու իրենց տները հասցնել, իսկ հեռավոր թաղերում բնակվողներին իրենց մոտ պահել: Այս դեպքերի հաջորդ օրը, հակառակ թաթարների անվերջ կրակոցներին, հայուհու արտաքինով մի կին հևասպառ հայկական դիրքերն էր հասել: Տիկին Շեկ-Հովսեփյանը դպրոցական աղջկան գտնելու համար երկուսուկես կմ տարածություն ոտքով էր կտրել: Երբ կազակներին խնդրել էր իրեն հայկական դիրքերը առաջնորդել, նրանք անտարբեր էին գտնվել: Անձնվեր մայրը, այս տեսնելով, չէր կարողացել համբերել, միայնակ ու աննկատելիորեն անցել էր թաթարական շրջանը: Հազիվ էր մտել հայկական ազդեցության գոտին, երբ հանկարծ նկատել էր, որ ընկել էր ուժեղ կրակի տակ, սակայն հրաշքով փրկվել էր: Իր աղջկան ապահով տեսնելով՝ ցանկացել էր անմիջապես վերադառնալ: Երբ վտանգը հաշվի առնելով՝ ընկերները ընդդիմացել էին, նա շարունակել էր պնդել՝ ասելով. «Եկայ, տեսայ աղջկաս եւ հանգստացայ: Այժմ կարող եմ եւ պիտի գնամ իմ միւս երկու երեխաներիս եւ ամուսնուս դժբախտութիւնը բաժնելու: Երբ այնտեղ էի, նրանց մասին չէի մտածում, ամբողջ միտքս կորած աղջկանս հետ էր: Այժմ, երբ գտայ սրան, միտքս արդէն թռել է այն կողմը, եւ ես այժմ անկարող եմ մնալ»[408]:

Մեծ ջանքերի գնով միայն հնարավոր է եղել տիկինը երկու օր պահել: Նա անհամբեր էր՝ վերադառնալու իրենց հեռավոր Շամախի

[407] **Զէյթլեան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 64:

[408] **Գիւլխանդանեան Ա.**, Հայ-թաթարական ընդհարումները Բագուի մէջը, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոստոն, 1932, N 11, էջ 131:

շրջանը[409]: Երբ հաղորդակցությունը կտրվել է այդ շրջանի և հայկական դիրքերի միջև, տիկին Շեկ-Հովսեփյանը մեկ անգամ ևս անցել է թաթար խուժանի միջով, ապահով հասել է ընկերների մոտ, կարևոր լուրեր է հաղորդել և ապա, հրահանգներ ու ռազմամթերք առած, կրկին վերադարձել: Այդ կնոջ՝ վտանգը արհամարհելու և մահը հեգնելու քաջությունը առասպելական նշանակություն է ստացել: Նրա անձնազոհության օրինակը կռվողներին մեծապես ոգևորել է և նորանոր խիզախությունների մղել:

Օրիորդ Շագիղանյանը պատկանում էր այն հարուստ ընտանիքների թվին, որոնք ամբողջովին նվիրված էին «Հայ հեղափոխական դաշնակցության» գաղափարներին: 1903 թվականից ի վեր նրանց տանը մշտական գաղտնի ժողովներ են գումարվել հեղափոխական գործիչների մասնակցությամբ: Այս մթնոլորտի մեջ մեծացած օրիորդը դարձել էր հայրենիքի ուխտյալ զինվոր՝ հանդուգն ու վճռական[410]: Նա, մտնելով ՀՅԴ-ի շարքերը, աչքի է ընկել աղջիկների խմբի մեջ իր կատարած աշխատանքներով: Նա Հռիփսիմե Մուշեղյանի մտերիմ ընկերուհին էր և գործակիցը: Վերջինս նշանավոր է դարձել գաղտնի աշխատանքներում իր ցուցաբերած անձնազոհությամբ, հայ-թաթարական կռիվների ժամանակ ռազմամթերքի փոխադրությամբ, ինչպես նաև Վանի օգնության ու խնամատարության գործին բերած իր մասնակցությամբ: Հետագայում Հռիփսիմեն խորհրդային համայնավարների կողմից աքսորվել է Սիբիր, և այնտեղ էլ մահացել է աքսորավայրի դժնդակ պայմաններում[411]:

Հայ-թաթարական կռիվների երրորդ օրը Բաքվի հայությունը կազմակերպված դիմադրություն է ցույց տվել Աբրահամ Գյուլխանդանյանի և Նիկոլ Դումանի ղեկավարությամբ: Վերջինիս խմբի կտրիճների հարձակումներից թշնամին սարսափի է մատնվել: Հակառակ այն իրո-

[409] **Զէյթլեան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 65:
[410] Տե՛ս նույն տեղում:
[411] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 66:

ղության, որ թշնամին անխնա կոտորել է հայ կանանց, մեծ թիվ են կազմել այն հայուհիները, որոնք ստույգ մահվան սպառնալիքի տակ հանդգնել են թաթարական թաղերից հայկական շրջաններն անցնել և զենք ու ռազմամթերք փոխադրել թաթարական մասի մեջ թաքնված իրենց ընկերներին: **Օրիորդ Շագիղանյանը** հենց այդ քաջերից էր: Հակառակ մոր թախանձանքներին՝ նրան հաջողվել է անցնել զինված թաթարների շրջանից և հասնել Ա. Գյուլխանդանյանի դիրքերը[412]: Նա ոչ միայն տեղեկություններ է տվել շրջանի դրության մասին, այլև փամփուշտ է պահանջել և տեղափոխել իրենց թաղամասի մարտիկների համար: Նրա ընկերները խորապես տպավորվել են օրիորդի աննկուն ոգուց, նրա զոհաբերության պատրաստակամության փաստից, այն հանգամանքից, թե ինչպիսի խիզախությամբ է նա անցել թշնամու վտանգավոր շրջանները՝ չվախենալով, որ ամեն վայրկյան կարող էին ճանաչել իրեն՝ քաղաքի ծանոթ սեփականատիրոջ աղջկան:

Հայ-թաթարական կռիվների ամբողջ շրջանում օրիորդը մասնակցել և իրականացրել է զենքերի փոխադրության գործը, վտանգի կարևորությունը ընդունելով՝ կարողացել է համապատասխան ռազմահնարներ կիրառել: Նա, իր թաղի զենքի գործածողներին համախմբելով, հարմար դիրքերում է տեղավորել: Օրիորդը այնքան մեծ վստահություն է վայելել ինքնապաշտպանության կազմակերպիչների շրջանում, որ հաճախ մասնակցել է ամբողջ թաղերի պաշտպանական ծրագրերի մշակմանը[413]:

Օրիորդ Շագիղանյանի օրինակը վկայում է, որ հայ կինը, վեր կանգնելով իր ընտանեկան զբաղմունքներից, հաղթահարելով իր երկչոտությունը, զգացումներով շարժվելու ձգտումը, կարողացել է կանգնել տղամարդու կողքին և նրան հավասար գաղափարական պայքար մղել:

Օրիորդ Աննան Անդրկովկասի հյուսիսային շրջանի ռուսախոս

[412] **Զէյթլեան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 66:
[413] Տե՛ս նույն տեղում:

ընտանիքից էր: Հայրը ռուսական պետական պաշտոնյա է եղել, իսկ ինքը Բաքվում ուսուցչություն է արել[414]: Տարվելով ՀՅԴ-ի գաղափարներով՝ նա ցանկացել է օգտակար լինել իր ժողովրդին և ազատագրական պայքարի մեջ դերակատարում ունենալ: Առիթը չի ուշացել: Հայ-թաթարական կռիվների ընթացքում օրիորդ Աննան մարտիկների կողքին է եղել՝ պատրաստ ամեն զոհողության: Դաշնակցական գործիչ Սմբատ Մարգարյանի թելադրանքով օրիորդ Աննան Ա. Գյուլխանդանյանի դիրքերն է գնացել՝ զենք ու կռվողներ պահանջելու համար: Արտաքնապես ռուս կնոջ տպավորություն թողնելով, իբրև ռուս տանտիրուհի՝ հաջողությամբ կատարել է իրեն հանձնարարած դժվարին խնդիրը, մանավանդ որ թաթարները երբեք չէին կրակում ռուսների վրա: Օրիորդը երկար ժամանակ իբրև սուրհանդակ է գործել և բազմիցս անցել է թաթարական շրջանը և վերադարձել: Երբեմն ծպտյալ իբրև ռուս սպասուհի, երբեմն իբրև ռուս տանտիկին և թաթարական թաղերը անցնող մարտիկ՝ զենք ու զինամթերք է տեղափոխել հայկական թաղեր ու անհրաժեշտ լուրեր հաղորդել[415]: Այնպես որ Աննայի գործունեությունը շատ մեծ օգտակարություն է ունեցել այդ վտանգներով ու դժվարություններով լի օրերին:

Հայդուկային կռիվներում աչքի է ընկել խիզախ ու աննկուն հայուհի **Կարմիր Իրիցու տան Գյուլեն**՝ հռչակավոր առաջին ֆիդայապետ Արաբոյի (Առաքելի) քույրը[416]: Կորթեր նշանավոր գյուղից Կարմիր Իրիցու երևելի տան մեծ աղջիկն էր Գյուլեն: Արաբոն 17 տարեկան էր, երբ զենք էր վերցրել և գնացել Բռնաշենի լեռնալանջերը՝ թուրք և քուրդ հարստահարողների, անարդարությունների դեմ պայքարելու և անպաշտպան ժողովրդին տիրություն անելու: Արաբոյի և նրա զինակից

[414] **Զէյթլեան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 66:
[415] Տե՛ս նույն տեղում:
[416] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 44:

Մխո Շահենի նշանաբանն էր՝ «Թշնամուց զենք գրավել և այն ուղարկել է՝ հարվածելով նրա կրծքին»[417]:

Գյուլեն հաճախ սուրհանդակի դեր է կատարել և թուրքական զորքի շարժումների կատարած խուզարկությունների մասին լուրեր է հասցրել եղբորը: Քաջ և հանդուգն Գյուլեն, վտանգավոր առաքելություններ հանձն առնելով, հսկել է, որ կաշառքով և այլ խոստումներով մատնություն չկատարվի: Գյուլեն թուրքերից և քրդերից հափշտակվածը եղբոր հանձնարարությամբ աղքատներին է բաժանել, երբեմն էլ զենքեր է փոխադրել և հանձնել հայդուկներին:

Գյուլեն ամուսնացել է Մարաթուկի սարալանջին գտնվող Տնկետք գյուղի Խաչատուրենց տան կտրիճ Սարգսի հետ և ընտանեկան պարտականությունների կողքին պահել է նվիրումը եղբոր սկսած գործի հանդեպ: Երբ 1889 թվականին եղբայրը ռես Կրպոյի մատնությամբ Բերդակ գյուղի մեջ ձերբակալվել է, Գյուլեն կորցրել է հանգիստն ու դադարը, մինչև որ պատանի Գևորգն ու Գալշոյի Մանուկը իրենց խմբապետի վրեժը չեն լուծել[418]: Բանտից փախչելուց հետո, երբ Արաբոն Կովկաս է անցել՝ ավելի մեծ ուժերով «էրգիր» վերադառնալու համար, Գյուլեն սկսել է կանանց խմբեր կազմել, զինել նրանց և կազմակերպել է գյուղերի ինքնապաշտպանությունը:

Գյուլեն, իմանալով հերոս եղբոր հաղթական վերադարձի և Գյալառաշի ձորում ընկերների հետ մինչև վերջին փամփուշտը կռվելով նահատակվելու մասին, շատ է տխրել, սակայն երդվել է հավատարիմ մնալ եղբոր հիշատակին, նրա գործը շարունակել մինչև վերջ: Նա շարունակել է կանանց խմբեր կազմել, զինել նրանց և կռվել է մինչև վերջ Սասնո հերոսական պայքարում: Նա հերոսաբար կռվել է Սասունի 1904 թվականի ապստամբության ժամանակ:

1915 թվականին Սասունը ճգնաժամի մեջ էր. սկսվել էր կոտորածը, խուճապ էր տիրում ամենուրեք, հնարավոր չէր կապ հաստատել

[417] **Զէյթլեան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 45:
[418] Տե՛ս նույն տեղում:

տարբեր շրջանների միջև: Մարաթուկի սարալանջին փռված Տնկերք գյուղն էլ հուսահատական կռիվ էր մղել, և Խաչատուրենց տան Սարգիսն ու Գյուլեն էլ իրենց զավակների և թոռների հետ նահատակվել էին անհավասար կռվում[419]: Այս մեծ գերդաստանից միայն երրորդ տղան՝ Զաքարն էր փրկվել, քանի որ մի քանի տարի առաջ իր Ավետիս քեռու տղայի՝ Արշակի հետ Հալեպ էր գնացել, որպեսզի սասունցի հայրենակիցների մոտ աշխատեր և վաստակը ընտանիքին ուղարկեր:

1875 թվականին ծնված երզնկացի հայրենասեր, ազգագրական պայքարի նվիրյալ հայուհի **Սրբուհի Յանգյանը** դեռ վաղ հասակից լծվել է հայրենիքի ազատագրման գործին: Դեռևս 1890-ական թվականներին Սրբուհին խորապես տպավորվել էր Ժիրայր Բոյաջյանի հեղափոխաշունչ հայրենասիրությամբ և հասարակական ակտիվ գործունեությամբ փորձել էր ազատագրական գաղափարները տարածել ժողովրդի լայն խավերում[420]: Իր առաջին գործունեությունը Ռուբեն Շիշմանյանի (Դերսիմի Քեռու) խմբերի կազմակերպած աշխատանքներին մասնակցելն էր: Նա ազատագրական պայքարին աջակցելու նպատակով կազմակերպել էր դրամահավաք: Ս. Յանգյանը վայելում էր բոլորի սերն ու վստահությունը իր անսահման նվիրումի, առողջ դատողության և հեռատեսության համար: Տարեցները նրան օրիորդ են անվանել, իսկ երիտասարդները՝ Հորքուր: Իբրև ՀՅԴ-ի պատասխանատու գործիչ՝ նա Աստղիկ անունն է կրել և կապ հաստատել Ռուբեն Շիշմանյանի հետ[421]: Սրբուհին բազմիցս կազմակերպել և զինյալ խմբեր է ուղարկել Կարնո գծով Երզնկա, այնտեղից՝ Դերսիմ[422]:

Թշնամին, իմանալով ազատագրական պայքարի կազմակերպիչ Ս. Յանգյանի մասին, պատրվակ է փնտրել՝ նրան և շրջանի հեղափոխական երիտասարդներին ձերբակալելու, բանտարկելու և չարչա-

---

[419] **Զէյթլեան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 45:
[420] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 47:
[421] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 45:
[422] Տե՛ս նույն տեղում:

րանքների միջոցով խոստովանություններ կորզելու համար: Վերջապես մի քրդի սպանության պատճառով, հայ մատնիչների ցուցմունքի համաձայն, տասնյակ հայ հեղափոխականներ մեղադրվել և ձերբակալվել են: Նրանց թվում է եղել նաև Ս. Յանգյանը՝ որպես ազատագրական պայքարի կազմակերպիչ: Նա դատապարտվել է 7 տարվա բանտարկության՝ իր վրա վերցնելով ամբողջ պատասխանատվությունը, որպեսզի ազատ արձակվեն իր հետ բանտարկված երիտասարդները[423]:

1908 թվականի սահմանադրության առթիվ բոլոր քաղաքական բանտարկյալների նման Ս. Յանգյանն ազատ է արձակվել: Դրանից հետո ևս օրինակելի և նվիրյալ հայրենասեր հայուհին իր տունը ուխտատեղի է դարձրել. քաղաքներից և գյուղերից կանանց խմբեր են եկել՝ իրենց սերն ու հարգանքը հայտնելու նրան: Նա շարունակել է ազգային աշխատանքները, կազմակերպել է Տիկնանց խնամակալ մարմին՝ Աղջկանց բարձրագույն վարժարանին օգնելու համար[424]: Միաժամանակ նրա կազմակերպած նվիրյալ հայուհիների խմբերը խնամատարական մեծ ծավալի աշխատանքներ են կատարել հիվանդներին ու աղքատներին օգնության հասնելու համար: Ս. Յանգյանը անփոխարինելի դեր է կատարել Երզնկայի և շրջապատի հայ կանանց մեջ ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարներ ու նվիրում ներշնչելու տեսանկյունից[425]:

1915 թվականին բռնի տեղահանությունից հետո Սրբուհին էլ տարագիրների բազմության հետ անորոշ ուղղությամբ է շարժվել: Ակն քաղաքի մոտ թաղել է իր եղբոր սովամահ աղջկան, մի քանի օր հետո նա նույնպես կնքել է իր մահկանացուն շուրջ 40 տարեկանում: Ամբողջ

[423] Յուշամատեան Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, ալպոմ-ատլաս, հ. Ա, Դիւցազնամարտ 1890-1914, 1992, էջ 224:
[424] Տե՛ս նույն տեղում:
[425] Տե՛ս նույն տեղում:

կյանքը հայրենիքի ազատագրությանը նվիրաբերած խիզախ հայուհու գերեզմանը մնացել է անհայտության մեջ:

Ձենքերի փոխադրության և ֆիդայիներին օժանդակության ցույց տալու մեջ իր հատուկ տեղն ուներ **Նունե Մայրիկ (Քոլյանը)**: Նա Թավրիզի իր բնակարանի մի մասը տրամադրել էր ՀՅԴ-ին՝ որպես կենտրոնատեղի: 1897 թվականին այնտեղ սպանվել էր Շեկոն[426]: Ն. Քոլյանը կարողացել էր կառավարության խուզարկումներից փրկել մեծ քանակությամբ փամփուշտներ, հրացաններ ու հրացանի մասեր: Չարսափը գլխին դրած՝ այդ ամենը փոխադրել էր այլ վայր: Մահացել է խոր ծերության մեջ[427]:

Առաջին հեղափոխական հայուհիների տարածած գաղափարների շնորհիվ պայքարի ասպարեզ են դուրս եկել արժանավոր կանայք, որոնք մեծապես նպաստել են զենքերի փոխադրությանը, զինապահեստների պաշտպանության, հեղափոխական գործիչների պատըսպարման և խնամքի, ինչպես նաև հեղափոխական նպատակների համար դրամահավաքի կազմակերպմանը: Այդպիսի հայրենասեր և ազատագրական պայքարին նվիրված կին էր Երանուհի Զոհրաբյանի մայրը՝ բոլորի կողմից սիրված **Սառա Մայրիկը**: Նրա տունը Սալմաստի Հավթվան գյուղում դարձել էր Թավրիզից և «էրգրից» եկող ընկերների ապահով կայան[428]: Մայրիկը հարազատ մոր պես ընդունում էր բոլորին, գուրգուրում էր, հանգստացնում, կերակրում, անգամ կարկատում էր նրանց հագուստները: Այդ բոլորը անում էր առանց որևէ ակնկալության:

Երբ Նիկոլ Դումանը Սալմաստ էր փոխադրվել և հաստատվել Ղալասար գյուղում, Երանուհուն ու ամուսնուն՝ Նիկոլին, ուսուցչության էին հրավիրել: Սառա Մայրիկը իր աղջկա հետ Ղալասար էր փոխադրվել:

---

[426] Յուշամատեան Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, ալպոմ-ատլաս, հ. Ա, Դիւցազնամարտ 1890-1914, 1992, էջ 224:

[427] Տե՛ս նույն տեղում:

[428] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 106:

Մինչև Առաջին աշխարհամարտի վերջը Ղալասար գյուղը մնացել էր ՀՅԴ կարևոր կենտրոնատեղին, իսկ Սառա Մայրիկը գործել էր ազգային խոր գիտակցությամբ ու նվիրվածությամբ[429]: Շատերը հետևել էին Մայրիկի օրինակին և սատարել թիկունքային աշխատանքներին:

Հայ ազատագրական պայքարի նվիրյալ հերոսուհի հայուհիներից էր **Սոֆի Արեշյան-Օհանջանյանը (Ռուբինան)**: Նա ծնվել է Թիֆլիսի գեղատեսիլ արվարձաններից մեկում 1881 թվականին[430]: Մեծ հայրն ու եղբայրը, ռուսական բանակի բարձրաստիճան սպաներ լինելով, օտար շրջանակների հետ շփման մեջ են եղել: Նրանք ռուսախոս էին: Մինչև 18 տարեկանը հայ ազատամարտի նվիրյալը հայերեն գրել կարդալ ու խոսել չգիտեր: 1900 թվականին՝ Թիֆլիսի գիմնազիան ավարտելուց հետո, հաջորդ տարվանից սկսել է պաշտոնավարել Բաքվի դպրոցներից մեկում[431]: Այդ տարիներին Բաքուն իր ազգային մթնոլորտով խոր տպավորություն է գործել հայուհու վրա, որը մեծ խանդավառությամբ հասարակական ակտիվ գործունեություն է ծավալել: Նա բանվորների համար գիշերային դասընթացներ է կազմակերպել, իսկ հայերենի դասավանդման համար հրավիրել է Ռոստոմին: 1903 թվականին ՀՅԴ շրջանային ժողով է գումարվել Նիկոլ Դումանի բնակարանում: Նույն շենքում է բնակվել նաև Սոֆյա Արեշյանը իր քրոջ ու ամուսնու հետ: Այստեղ Նիկոլ Դումանի միջնորդությամբ նա ծանոթացել է ՀՅԴ-ի հիմնադիր Քրիստափոր Միքայելյանի և Համո Օհանջանյանի հետ[432]:

Ս. Արեշյանը կազմակերպել է մի շարք հետաքրքիր միջոցառումներ՝ երեկույթ Սասունի զոհերի համար և այլն: Այդ տարիներին, ինչպես վկայում է Ս. Արեշյանը, Քրիստափորը ծրագրել է քաղաքական մեծ ահաբեկչություն կազմակերպել Կարմիր Սուլթանի դեմ: «Տեռորը» երկու նպատակ է հետապնդել՝ ա) հայկական ջարդերի հեղինակին

[429] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 106:
[430] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 57:
[431] Տե՛ս նույն տեղում:
[432] Տե՛ս նույն տեղում:

տապալել, բ) նույնիսկ անհաջողության դեպքում հարվածով ցնցել ստրկացած ժողովրդին և արթնացնել նրան դարավոր թմբիրից[433]:

Ս. Արեշյանը, դրացի Սաֆոյի միջոցով իմանալով ծրագրավորված մահափորձի մասին, անմիջապես խնդրել է Ք. Միքայելյանին թույլ տալ մասնակցել ձեռնարկին: 1904 թվականին նա մեկնել է Բեռլին, այնտեղից անցել է Աթենք, որտեղ հավաքվել են ձեռնարկի պատասխանատու մարդիկ: Այստեղ Սոֆին ծանոթացել է Հովնան Դավթյանի և Պերճուհու ամուսնու՝ Սարգսի հետ: «Այնտեղ լուծվեց անցագրի հարցը, և որպես Քրիստափորի աղջիկ՝ մեկնեցինք Իզմիր»,– գրում է Ս. Արեշյանը:

Քրիստափորը ներկայացել է որպես Սամուել Ֆայն, իսկ աղջիկը՝ Ռուբինա Ֆայն: Մեկ ամիս անց՝ 1904 թվականի սեպտեմբերին, անցել են Պոլիս և տեղավորվել՝ Ժորեսի բնակարանում[434]: Այստեղ հասել է նրանց գործընկերը՝ Վռամշապուհը: Շուտով Քրիստափորը Ս. Արեշյանի հետ Բուլղարիա է անցել՝ ռումբերի փորձերը կատարելու համար: Դրա պատճառը Ս. Արեշյանը բացատրել է Հունաստանում ընկերների ձերբակալության փաստով:

Բուլղարիայի Ֆիլիպե քաղաքում տեղավորվելով՝ Քրիստափորը ռումբի փորձեր է սկսել անել: Ռուբինայի թվաբանության մեջ եղած հմտությունները շատ օգտակար են եղել ռումբի պատրաստման նուրբ հաշիվների մեջ[435]: Փորձերը հաջողությամբ իրականացվել են: Վռամշապուհի պահանջով մեկ անգամ էլ որոշվել է փորձարկել ռումբը:

1905 թվականի մարտի 20-ին Ռուբինան Վիտոշ լեռան լանջին ներկա է գտնվել ռումբի փորձարկմանը, որի ժամանակ Քրիստափորն ու Վռամշապուհն նահատակվել են ռումբի պայթյունից[436]: Ռուբինան, ցնցված այս միջադեպից, երկու ամիս Ժնևում է մնացել, սակայն չի

---

[433] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 58-59:
[434] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 59:
[435] Տե՛ս նույն տեղում:
[436] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 59-60:

հրաժարվել սուլթանի մահափորձի ծրագրից: Թերևս իր կրած հոգեկան ցնցումից ֆիզիկապես տկարացել է, սակայն հզոր կամքը պահանջել է նպատակն ի կատար ածել: Վերջապես Սարգիս Բարսեղյանի հետ Վիեննա է գնացել, այնտեղից էլ մեկնել է Պոլիս[437]: Այստեղ տեղի ունեցած ժողովի ժամանակ Ռուբինան պնդել է և պահանջել, որ ինքը պատրաստ է մնալ մահափորձ իրականացնող կառքի մեջ, չի ցանկացել, որ ժամանակը անցնի, ցանկացել է վայրկյան առաջ լուծել այդ խնդիրը զոհվածների հիշատակի համար: Մի քանի անգամ լաց լինելով՝ նա կրկնել է նույն խնդրանքը, սակայն ընկերները մերժել են նրա խնդրանքը:

Ռուբինան պահանջել է իրեն վստահել, հակառակ դեպքում անձնասպանության խնդիր է դրել: Վերջապես նրան ընդգրկել են մահափորձի կազմակերպման խմբում: Սակայն երկրորդ մահափորձը՝ ժամացույցի օգնությամբ ռումբը կառքի մեջ պայթեցնելը, չի արդարացրել իրեն, որի մասին ժամանակին զգուշացրել էր Ս. Արեշյանը[438]:

1905 թվականի հուլիսի 21-ի մահափորձի ձախողումը երկրորդ ծանր հարվածն էր 25-ամյա Ռուբինայի համար: Հոգեկան ծանր ապրումները նրան ստիպել են հանգստանալ: 1908 թվականին՝ Օսմանյան սահմանադրության հռչակումից հետո, Ռուբինա և Սաթենիկ Օհանջանյանները Պոլիս են գնացել և մեծ եռանդով գործել են Բերայի «Աշխատանքի տան» համար, այստեղ կազմակերպել են կանանց համախմբումը ոչ միայն կար ու ձևի, այլև ազգային նվիրական գաղափարների շուրջ[439]: Սակայն շուտով տեղեկացել է «Դաշնակցության գործով» Համո Օհանջանյանի՝ ցարական կառավարության կողմից Թիֆլիսում ձերբակալվելու մասին: Չնայած նրան, որ ընկերները զգու-

[437] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 59-60:
[438] Տե՛ս նույն տեղում:
[439] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 61:

շացրել են, որ նրա անունը ևս կա ձերբակալվողների ցուցակում, Ռուբինան անդրդվելի է մնացել. նա 1908 թվականին մեկնել է Կովկաս[440]:

Համոն մյուս անվանի դաշնակցականների հետ Թիֆլիսից տեղափոխվել է Նովորչեկասկ: Ռուբինան քաղաքից քաղաք է անցել և նույնիսկ կարողացել է բարյացակամ վերաբերմունք ստեղծել բանտի վարչության և բանտարկյալների միջև: Նա բանտարկյալներին խնամել, հոգատար քրոջ նման հոգացել է նրանց կարիքները: Սակայն կասկածանքների արդյունքում նա ևս ձերբակալվել է և բանտ նստել: Ռուբինայի եղբայր Միշա Աբեղյանը, որը մասնակցել էր ռուս-ճապոնական պատերազմին, կարողացել է քրոջն ազատել բանտից[441]: Ռուբինան Խարկովում ավարտել է բժշկական դասընթացը:

1912 թվականին Համո Օհանջանյանը 4 տարվա տաժանակիր աշխատանքի է դատապարտվել[442]: Իրկուտսկի աքսորավայրում Հ. Օհանջանյանը և Ս. Արեշյանը ամուսնացել են: Նրանք աքսորավայրում իրենց մատուցած բժշկական ծառայության համար տեղացի ժողովուրդների կողմից ջերմ գնահատականի են արժանացել: 1917 թվականին Հ. Օհանջանյանը Թիֆլիս է վերադարձել և ձեռնարկել խնամատարությունը ամուր հիմքերի վրա դնելու գործը[443]: Հայաստանի Հանրապետության ծագման և անկման օրերին ևս Ռուբինան ամուսնու կողքին է եղել: Այդ ժամանակ ծնվել է նրանց միակ զավակը՝ Վիգենը[444]:

Ի վերջո, Օհանջանյանները Կահիրեում են հաստատվել: 1928 թվականի մայիսին Ս. Արեշյանի նախաձեռնությամբ Կահիրեում հիմնվել է «Համազգային կրթական և հրատարակչական ընկերություն»[445], որն իր շուրջն է համախմբել եռանդուն գործունեություն

---

[440] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 61:
[441] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 62:
[442] Տե՛ս նույն տեղում:
[443] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 63:
[444] Տե՛ս նույն տեղում:
[445] Տե՛ նույն տեղում:

ծավալող օրիորդներին և տիկիններին, հանգանակության և հասութաբեր ձեռնարկներ կազմակերպել և եկամուտ հատկացրել Բեյրութի «Համազգային» ճեմարանին: Շուրջ 20 տարի նյութական օժանդակությունը շարունակվել է մինչև նրա անկախ դառնալը[446]:

1960-ական թվականներին Ռուբինան իր քրոջ, զավակների և հարսի հետ Կանադայի Մոնրեալ քաղաքում է հայտնվել, որտեղ էլ կնքել է իր մահկանացուն 1971 թվականի ապրիլին:

* * *

20-րդ դարասկզբի ազատամարտի և ազատագրական պայքարի նվիրյալներից էր **Տիրուհի Ազարյան-Միսակյանը (1891-1964):** Տիրուհին ծնվել է Պոլսում 1891 թվականի օգոստոսի 25-ին: Կրթություն է ստացել Եսայան վարժարանում, որտեղ էլ հետագայում ուսուցանել է: Բոլորի կողմից էր սիրված իր եռանդուն, գործունյա և անվեհեր բնավորության համար[447]: Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ, երբ կղզիացած և մանավանդ թրքախոս գավառներում հոգեմտավոր ուսուցման կարիք կար, իր ընկերուհու՝ Զարուհի Փեշտիմալճյանի (Փաստրամաճյանի) հետ մեկնել է Դորթյոլ:

Տիրուհին ուզում էր նվիրվել գավառական աղջիկների կրթության գործին: Նա ասում էր, որ երբ տղան է ուսում ստանում, միայն անհատն է դաստիարակվում, սակայն երբ աղջիկն է ուսում ստանում, հաստատապես ապագայում իր կազմելիք ընտանիքն էլ դաստիարակված կլինի: Եթե պետք է հեղափոխական ազատագրական պայքարի ոգով սերունդ դաստիարակվի, նախ պետք է կրթվեն և դաստիարակվեն այդ սերնդի մայրերը: Իսկ մայրերի նվիրվածությունն ու անձնազոհությունը ավելի մեծ կլինի, եթե այդ առաքինությունները բարձր մակարդակով գիտակցված են: Ուրիշ խոսքով անգիտակից առաքինու-

[446] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 63:
[447] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 62:

թյունները կարող են անհետանալ, մինչդեռ գիտակից արժանիքները ազգային կռվաններն են զորացնում[448]:

Դորթյոլում Տիրուհի Ազարյանն ու Զարուհի Փեշտիմալճյանը աշխատում էին առաջին անգամ՝ փորձելով աղջիկների վարժարան հիմնել և այդ ուղղությամբ դիմագրավեցին մեծ դժվարություններին: Կար մի հոսանք, ըստ որի՝ ուսումն աղջկա մեջ փչացնում է պարկեշտությունն ու ամոթխածությունը: Ոմանց կարծիքով էլ կնոջը պետք է դաստիարակել կյանքի պարտականությունների համաձայն, իսկ այդ պարտականություններն էին՝ հաճելի լինել ամուսնուն, խնամել զավակներին և հոգալ տան կարիքները: Այս ամենը յուրաքանչյուր մայր կարող էր սովորեցնել իր աղջկան, հետևաբար դպրոց բացելու անհրաժեշտություն չկար, կարծում էին այս տեսակետի կողմնակիցները: Կար մի դժվարություն ևս. Ադանայի կոտորածից անմիջապես հետո թուրք խուժանը հարձակվել էր Դորթյոլի վրա, ու թեև ժողովուրդը 13 օր հերոսական դիմադրություն էր ցուցաբերել, սակայն զոհերը և ավերվածությունները շատ էին: Վերջինիս հետևանքով շատերը կարծում էին, որ նոր դպրոց բացելը, հայ լեզուն ու գիրը տարածելը, ազգային ոգուն ուժ տալը կարող էր անհանդուրժողականություն առաջացնել և վտանգավոր հետևանքներ ունենալ, ուստի հարկ էր մի կերպ գոյատևել, մինչև որ իրադրությունը կհանդարտվեր, և վտանգը կանհետանար[449]:

Նման անբարենպաստ պայմաններում հզոր կամքի տեր պոլսեցի ընկերուհիներն իրենց երիտասարդական նվիրվածությամբ ու ավյունով լծվեցին գործի: Ամենից առաջ իբրև աշակերտ ձևակերպեցին դպրոցի հիմնադրման կողմակիցների զավակներին, իսկ դրանից հետո մտան այդ տեսակետի հակառակորդների տները և սկսեցին բացատրել աղջիկների ուսման օգուտները: Տիրուհու և Զարուհու լեզուն այնքան համոզիչ էր, իսկ վերաբերմունքն այնքան հարգալից, որ դժվար էր նրանց հակաճառելը: Կարճ ժամանակ անց ունենալով մոտ

[448] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 61-62:
[449] Տե՛ս նույն տեղում:

200 աշակերտ՝ ձեռնամուխ եղան դպրոցի հիմնադրմանը և որոշեցին, որ ընթացիկ աշխատանքով և ձեռք բերած արդյունքներով իրենց կողմը կգրավեն թերահավատներին և նույնիսկ հակառակորդներին:

Նախատեսվածը տեղի ունեցավ և կատարվեց յուրահատուկ հեղաշրջում: Երկու ուսուցչուհիները ձեռնամուխ եղան նաև կոմիտասյան երգերի քառաձայն երգչախմբի կազմավորմանը, որպեսզի հայ ժողովրդական երգը հնչի թրքախոս հայ տներում: Նրանք հավատում էին, որ այդ երգերի հմայքով ժողովուրդն իր լեզուն ավելի շատ պիտի օգտագործեր և դրանում չսխալվեցին: Իսկ կարճ ժամանակ անց այս երկուսը ժողովրդական բոլոր խավերում ջերմ համակրանք էին վայելում: Իրենց սովորեցրած երգերը հնչում էին ոչ միայն դասարաններում, այլև տներում, ոչ միայն կիրակնօրյա լսարաններում, այլև ժողովրդական միջոցառումներին:

Տիրուհին չբավարարվեց միայն այս աշխատանքով և կազմակերպեց տիկնանց լսարաններ, որտեղ ազատագրական պայքարի ու հեղափոխական նյութեր էր դասավանդում: Նա պատմում էր տարբեր վայրերում գործող նշանավոր հայերի և հայուհիների մասին, որոնք ազգային «մերան» էին, և անգամ նահատակվելուց հետո ոգեշնչում և ուղղորդում էին հազարավոր մարդկանց: Այս ճանապարհով Տիրուհին իր ունկնդիրների մեջ արթնացնում էր հայկական ոգին՝ ոգևորելով հայոց ապագայի վառ հույսերով[450]:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Տիրուհին աքսորվեց Հալեպ՝ ճաշակելով իր հայրենակիցների հետ ամեն տեսակ դառնություն: Սակայն երբ վերադարձավ Պոլիս, հին եռանդով նվիրվեց ուսուցչությանը Եսայան վարժարանում: Զինադադարի ժամանակ «Ճակատամարտի» վարչական պատասխանատուն էր, այս ընթացքում խմբագիր Շավարշ Միսակյանի հետ մտերմությունը խորացավ և 1923 թվականին նրանք ամուսնացան Սոֆիայում: 1925 թվականին Միսակյան զույ-

[450] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 164:

գը հաստատվեց Փարիզում և սկսեց հրատարակել «Հառաջ» թերթը: Զույգը ունեցավ երկու զավակ, սակայն երկրորդը վախճանվեց[451]:

1945 թվականին Տիրուհին սկսեց թերթի վարչական գործերը ղեկավարել, իսկ ամուսնու մահվանից հետո թերթի «Օրը օրին» սյունյակի համար մենագրություններ պատրաստեց՝ ստորագրելով «Սոսի և նոճի»:

Փարիզում Տիրուհին ունեցավ հանրային լայն գործունեություն. նա ամուր հիմքերի վրա դրեց «Կապույտ խաչը» և երկար տարիներ լինելով ատենապետ՝ զբաղվում էր հայ գաղթականների կարիքների բավարարմամբ, բարերարների խմբի հաստատմամբ, ինչպես նաև հայոց լեզվի և պատմության դասավանդումով: Տիրուհու ջանքերով հայկական մանկական առողջարան հիմնվեց, որի նպատակը ոչ այնքան բուժումն էր, այլ զուտ հայեցի մթնոլորտի մեջ հայ մանուկի ինքնությունը զորացնելը: Տիրուհին հավատում էր, որ բարերարությունը և ազգապահպանությունը պետք է կողք կողքի ընթանան: «Օգնության խաչի», ինչպես նաև սփյուռքի բոլոր հայ կազմակերպությունների և միությունների նպատակն էր պահել հայերին, մինչև հայրենիքում կտապալվեր համայնավար բռնակալությունը, և քաղաքական նոր իրավիճակ կստեղծվեր:

Ամուսնու մահվանից հետո իր առողջությունը ևս քայքայվեց, իսկ 1963 թվականիի նոյեմբերի 27-ին տեղի ունեցած պատահարի պատճառով գամվեց անկողնուն և մահացավ 1964 թվականի դեկտեմբերի 9-ին[452]:

Բոլոր նրանք, ովքեր ճանաչել են Ազարյան-Միսակյան Տիրուհուն, խորապես տպավորված են եղել նրա գաղափարական նվիրվածությամբ և անսպառ եռանդով: Մնացյալ մեծ հայուհիների կողքին ինքն էլ ծառայել է որպես «թթխմոր»՝ գաղափարապաշտ և անձնազոհ սերունդներ պատրաստելու համար:

---

[451] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 164:
[452] Տե՛ս նույն տեղում:

Այսօր էլ Փարիզում շարունակվում է հրատարակվել Միսակյաննե-րի հիմնած «Հառաջ» թերթը՝ նրանց աղջկա՝ Արփիի խմբագրությամբ: Մեծ մասամբ Տիրուհու ջանքերով կազմավորված «Կապույտ խաչը» ներկայումս գործում է՝ հոգալով և նպաստելով ոչ միայն ֆրանսիա-բնակ հայության կարիքները, այլև Հայաստանի անկախ Հանրապե-տության վերելքին:

20-րդ դարասկզբի ազատամարտի և կրթական գործի նվիրյալնե-րից էր **Արաքսի Ճեպեջյանը** (մոտ 1890-1916): Նա Այնթապի հայտնի ընտանիքի զավակ էր և ուսումնատենչ լինելով՝ ավարտել էր թե՛ տե-ղական Հայկանուշյան վարժարանը (հիմնված 1878 թվականին) և թե՛ Մարաշի Ամերիկյան քոլեջը: Հետո նվիրվել էր ուսուցչության Հայկա-նուշյան և Կրթասիրաց վարժարաններում[453]:

Կրթական գործի նկատմամբ այնքան խորը հավատք ու նվիրում ուներ, որ Հայկանուշյանի երկրորդական բաժնի հիմնադրմանը նպաս-տեց: Իբրև ուսուցչուհի՝ հոգի ու սիրտ էր դնում դասավանդման մեջ և նախորդ ուսուցչուհիների (Տիգրանուհի Պոշկեզենյան, Մարիամ Ալա-ջաջյան կամ Մարիամ Վարժուհի, Գյուլենյա Մինասյան-Նազարեթյան և ուրիշներ) օրինակով Այնթապի կանանց համար դասախոսության շարքեր էր պատրաստում՝ տեղայնական նեղ մտայնությունը փոխելու համար: Ա. Ճեպեջյանը և իր աշխատակիցները դասախոսություննե-րից առաջ հայկական և միջազգային լուրերի մասին զեկույցներ էին կարդում և պատմական օրինակներով շեշտում էին ազգային գաղա-փարների իրականացման կարևորությունը հայ ժողովրդի համար[454]:

Դաստիարակչական գործունեությանը զուգահեռ Ա. Ճեպեջյանը օժանդակում էր նաև «Պարզասիրաց կազմակերպությանը», որը բա-րեգործական աշխատանք էր կատարում՝ անապահով աղջիկների ուս-ման ծախսերը հոգալու համար, պայքարում էր ցուցամոլության դեմ՝ հագուստի և կենցաղի մեջ պարզություն մտցնելով:

---

[453] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 143:
[454] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 145:

Հավաքական աշխատանքի կարևորությունը գնահատելով՝ Ա. Ճեպեջյանը նպաստում էր նաև «Քրիստոսասիրաց միության» կրոնական, կրթական և բարեգործական նպատակների իրագործմանը:

Այն ժամանակ, երբ Այնթապի բնակիչները բռնի կերպով տեղահանվեցին և քշվեցին Դեր Զոր, Ա. Ճեպեջյանը բացառիկ հոգեկան արիություն դրսևորեց, մխիթարելով թշվառներին և քաջալերելով հուսահատվածներին՝ նրանց կորով ոգեշնչեց: Իսկ Հալեպում մի բարեսեր գերմանուհու միջոցով նպաստ ապահովեց որբերի և կարիքավորների համար:

Անապատային գաղթականության մեջ գրեթե մեկուկես տարի կյանքն անցկացնելուց հետո Դեր Զորի կառավարիչ նշանակվեց հայատյաց մի թուրք, որի վայրագությունները վանեցիները արդեն ճաշակել էին՝ մատնվելով ահ ու դողի: Ա. Ճեպեջյանը, զգալով սպառնացող վտանգը, անմիջապես տեղեկացրեց Հալեպի իր բարերարին, սակայն արդեն ուշ էր, ոչ ոք չէր կարող դիմագրավել տեղահանության և սպանդի նոր հրահանգներին[455]:

Կառավարչի կարգադրությամբ Ա. Ճեպեջյանը, փոխանակ անհայտ ուղղությամբ տեղահանվելու, ձերբակալվեց և նետվեց բանտ: Այդ ընթացքում, մինչ իր հարազատներն ու հայրենակիցները նահատակվում էին, աղջիկները՝ բռնաբարվում, իսկ ոմանք էլ Եփրատի ջրերի մեջ էին գտնում իրենց մահը, շվայտ կառավարիչը ամուսնության և հանգիստ կյանքի առաջարկ արեց իր շղթայակապ զոհին: Ա. Ճեպեջյանը զզվանքով մերժեց, իսկ թուրքն այդ մերժումից այնպես կատաղեց, որ իր զոհին իսկույն գնդակահարեց[456]:

Հպարտ և պատվախնդիր հայուհու համար միակ փրկությունը եղերական վախճանն էր:

Հայ ազատամարտի նվիրյալներից էր **Սաթենիկ Օհանջանյանը** (1885-1916):

---

[455] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 145:

[456] Տե՛ս նույն տեղում:

Ռուբենն իր «Հայ հեղափոխականի հիշատակները» աշխատության մեջ Օհանջանյանների առանձնատունը նկարագրել է հետևյալ ձևով. «Ախալքալաք փոքրիկ քաղաքի կենտրոնում բարձրանում էր սրբատաշ քարերով շինված Օհանջանովների տունը: Նրանից մեծը, նրանից ավելի ընդարձակը և ազդեցիկը չկար այդ քաղաքի մեջ: Այն հասարակաց պարտեզի կողմն էր նայում, ուր միայն բարդիներ և այլ վայրի ծառեր կային: Այնտեղ այցելողները ավելի շատ այդ տան տեսքով էին զմայլվում, քան ցից-ցից տնկված ծառերով: Այդ տունը իր կամարաձև մուտքով, պատուհաններով, ծանր ու ընդարձակ ծավալով հիշեցնում էր միջնադարյան միջնաբերդը: Կարծես ահա դուռը պիտի բացվեր և դուրս գային հեծյալ ասպետներ իրենց սաղավարտներով և շներով՝ որսի կամ պատերազմի գնալու համար: Այդ տունը միակն էր բարձրաստիճան հյուրեր ընդունելու համար, լիներ նահանգապետ, կաթողիկոս կամ փոխարքա»[457]:

Բժիշկ Համո Օհանջանյանի քույրը՝ Սաթենիկը, ծնվել է 1885 թվականին բազմանդամ և նահապետական ընտանիքում[458]: Երբ Օհանջանյանները սեղանի շուրջն էին հավաքվում, ամենաքիչը 30-40 հոգի էին: Օհանջանյանների տոհմը տվել է բանիմաց և նվիրված ուսուցչուհիներ և հեղափոխական գործիչներ: Նրանց գործունեությանը նպաստում էր արդեն տան մթնոլորտը, որը հայրենասիրություն և բարձր գաղափարախոսություն էր սերմանում: Սաթենիկը սովորում էր Թիֆլիսի ազգային իգական դպրոցում:

Դեռևս աշակերտական տարիներից Սաթենիկը տոգորված էր հայրենասիրական գաղափարներով: Դրա վառ ապացույցը իր իսկ պատմած մեկ դրվագն է, որը Ռուբենը գրի է առել իր հուշերի մեջ. «Թիֆլիսի ռուսական դպրոցում շատ լավ ընկերական մթնոլորտ էր տիրում, և ուսումն էլ բովանդակալից էր, բայց ես քայլ առ քայլ խրվում

[457] **Ռուբէն,** նշվ. աշխ., հ. Զ, էջ 336:

[458] Յուշամատեան Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, ալպոմ-ատլաս, 1890-1914, հ. Ա, էջ 225:

էի ռուսական ճահճի մեջ, և մեր հայկականը ինձ փոքր էր թվում: Սակայն, ինձ արթնացրեց մի «Սև հարյուրակային» շովինիստ վարժապետ: Նա պատմության ուսուցիչ էր և այնպես էր ներկայացնում, որ կարծես թե բոլոր ազգերի մեջ ռուսները առաջինն են թե՛ իրենց հին ծագմամբ, թե՛ ուսումով, թե՛ կրոնով, թե՛քաղաքակրթությամբ, իսկ մնացած բոլորը բարբարոսներ են: Կպավ նյարդերիս, և մի օր վարժապետին դասարանում ասացի.

–Պարոն Պոպով, եթե դրսի ազգերը բարբարոս և հետամնաց են եղել, մենք՝ հայերս, այդպիսին չենք եղել և այժմ էլ այդպիսին չենք: 9-րդ դարում Դուք Ձեր տառերը ստեղծեցիք շնորհիվ Կիրիլի և Մեֆոդի, Բյուզանդիայի շնորհիվ, որտեղ իշխում էին հայ կայսրերը: Իսկ մենք 5-րդ դարում արդեն ունեինք մեր գիրն ու գրականությունը: Շնորհիվ Բյուզանդիայի 9-րդ դարում Դուք դարձաք քրիստոնյաներ, որտեղ հայերն էին իշխում, իսկ մենք երրորդ դարից արդեն քրիստոնյաներ էինք: Բյուզանդիայից առաջ պետական կրոն որդեգրեցինք: 9-րդ դարում ռուսները նորաստեղծներին-վառյակներին (նորմանդական իշխաններին) էին բերում իրենց կառավարելու, իսկ մենք 5-րդ դարից շատ ու շատ դարեր առաջ անկախ ենք եղել, և մենք էինք մեզ կառավարում»[459]:

Սաթենիկի խոսքերը մեծ խանդավառություն են առաջացրել դասարանում և երկու հայ աշակերտուհիներ, որոնք հայերեն չգիտեին, խնդրել են նրան, որ իրենց հայոց լեզու և պատմություն ուսուցանի:

Այնուհետև Սաթենիկը մտել է «Դաշնակցության» շարքերը և Թիֆլիսի կանանց առաջին կազմակերպողներից էր, նրանց գործի դնողներից մեկը: Նա ծավալել է կուսակցական ակտիվ գործունեությունը, որի մասին ասվում է հետևյալը. «Ուժեղ մտքի և կամքի տեր, համոզված հեղափոխական, հանդարտամիտ և ծայրաստիճան գաղտնապահ՝ նա հավատարմությամբ կատարում էր իրեն հանձնարարված

[459] **Ռուբէն,** նշվ. աշխ., հ. Զ, էջ 337:

գաղտիք պահանջող պատասխանատու գործերը: Մեծ հմայք և ազդեցություն ուներ երիտասարդության մեջ, մանավանդ կանանց շրջանում»[460]:

Սաթենիկը շատ համեստ էր: Գործում էր ոչ թե իր մասին խոսել տալու և ուրիշներին օրինակ ծառայելու համար, այլ գործում էր իր խղճից, համոզմունքներից և ժողովրդի հանդեպ տածած մեծ սիրուց, զոհաբերության ոգուց դրդված: Նրա կոչումը ուսուցիչ լինելն էր, սակայն ամբողջ կյանքն անցկացրեց հասարակական գործունեության մեջ: Օսմանյան սահմանադրությունից հետո, երբ «Դաշնակցությունը» հալածվում էր Կովկասում, նա գնաց Պոլիս և այնտեղ կարևոր գործունեություն ծավալեց: Նա կազմակերպեց Պոլսի կանանց «Կարմիր խաչը» և հիմնեց «Աշխատանքի տունը», որի նպատակն էր խեղճ և անօգնական հայերին թույլ չտալ, որ ողորմությամբ ապրեն, այլ նրանց համար գործ գտնել և այսպիսով ապահովություն ներշնչել ու արժանապատվությունը բարձր պահել: Ադանայի կոտորածի ժամանակ տիկնանց և օրիորդների խումբը գլխավորեց, աղետի վայր շտապեց՝ անհրաժեշտ օգնությունը հասցնելու, որբերին հավաքելու և տեղավորելու համար[461]:

Հանրային կյանքում նրա մեծագույն առաքինությունն այն էր, որ իբրև ղեկավար գիտեր իր շուրջը գտնվող ուժերը գործի դնել և շրջապատը ծաղկեցնել: Երբ արտաքինով մեղմ և հեզ Սաթենիկը խոսում էր, ձայնը հանդարտ, բայց տիրական էր, և կարծես անհնար էր նրան ընդդիմախոսել: Համոզելու այնքան մեծ կարողությամբ էր օժտված, որ կատակով ասում էին, որ նույնիսկ օձը բնից կարող էր դուրս հանել: Իր իսկ կազմակերպած գործում Սաթենիկը միայն շուքի նման էր երևում, մինչդեռ ուրիշները չէին ցանկանում զիջել առաջավոր դիրքերը:

---

[460] Յուշամատեան Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, ալպոմ-ատլաս, 1890-1914, հ. Ա, էջ 225:

[461] Տե՛ս նույն տեղում:

Պոլսից Ռուսաստան, ապա Կովկաս անցավ՝ իր բանտարկված եղբորը՝ Համոյին ազատելու միջոց գտնելու համար: Նա տեր կանգնեց եղբոր ընտանիքին և նրա ազատ արձակվելուց հետո դարձավ անբաժան ուղեկիցը: Պարտականությունից դրդված՝ գնաց Պարսկաստան, ապա Վասպուրական՝ միշտ նվիրվելով գթության գործին և որբահավաքմանը: Սաթենիկը ջերմեռանդ աշխատող էր և անխնա էր իր անձի հանդեպ: Իր հանգստի մասին երբեք չէր մտածում, այլ միայն և միայն ծառայում էր իր դժբախտ և տառապող ժողովրդին[462]:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Սաթենիկը Կովկասի տարագիր ընտանիքներին է օգնել, կամավորական գնդերի կազմավորմանն է նպաստել, միաժամանակ կազմակերպել է կանանց խմբեր: Նա անդուլ, անդադար աշխատում էր. նրա համար մեծ կամ փոքր գործ չկար:

1915 թվականից հետո ամբողջությամբ տարվեց գաղթականների և որբերի խնամակալության գործով: Իբրև բշժկախնամատարական խմբի անդամ՝ անցավ Վան և մասնակցեց ժողովրդի նահանջի գործին՝ ճանապարհին միշտ գաղթականներին օգնելով: Դարձյալ խնամատարության գործով նախ աշխատեց Իգդիրում, հետո՝ Էջմիածնում, որտեղ համաճարակ հիվանդությունները կյանքեր էին խլում: Անձնազոհ Սաթենիկը գիշեր-ցերեկ աշխատում էր աննկարագրելի պայմաններում: Դժբախտ գաղթականներին գթառատ քրոջ պես մխիթարում էր, իսկ ամեն ինչ կորցրած որբերին հարազատ մոր պես էր խնամում և օգտակար կարգադրություններ էր անում նրանց ապագայի համար: Հովհաննես Թումանյանը, խնամատարության գործով Էջմիածնում գտնվելով, Սաթենիկի մասին ասել է. «Այս աղջիկը հողեղեն չէ, սուրբ է, հրեշտակ է»:

Գաղթականներին սպառնացող ամենից վտանգավոր հիվանդությունը բծավոր տիֆն էր: Ի վերջո Սաթենիկն էլ վարակվեց և ծանր վի-

[462] Յուշամատեան Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, ալպոմ-ատլաս, 1890-1914, հ. Ա, էջ 225:

ճակի մեջ Թիֆլիս փոխադրվեց: Չնայած թափված ջանքերին՝ հնարավոր չեղավ աննման հայուհուն փրկել, և նա իր մահկանացուն կնքեց 1915 թվականի հոկտեմբերի 1-ին 31 տարեկան հասակում[463]:

Նրան ճանաչող որևէ մեկը չկար, որ չսգար նրա կորուստը: Սաթենիկն այն նվիրյալներից էր, որոնք իրենց կյանքը զոհաբերեցին իրենց ժողովրդի համար:

Հ. Երիցյանը, որ 1915 թվականին Կ. Պոլիս էր գնացել որպես Տիգրանակերտի շրջանի պատգամավոր՝ ՀՅԴ ընդհանուր ժողովի մասնակցելու համար, այդ ժողովի մասին իր հուշերում գրել է. «Ավետիք Իսահակյանի կողքը նստած էր օր. Սաթենիկ Օհանջանյանը՝ ընկ. բժիշկ Համազասպ Օհանջանյանի քույրը: Աստվա՛ծ իմ, ի՛նչ համեստության պատկեր: Նա էլ չէր խոսում, բանաստեղծ չէր, բայց բանաստեղծության շունչ տվող ոգի էր: Սյունն էր նորահաստատ «Աշխատանքի տան», որ անգործ և կարոտ հայ աղջիկների համար գործ և իդեալ կստեղծեր: Նրան կանչում էին «Մեր Սաթոն»[464]:

Սաթենիկի ցուցաբերած ոգին վարակիչ եղավ և նվիրում ունեցող բազմաթիվ աղջիկներ ու կանայք հետևեցին նրա հերոսական ու անձնվեր գործունեությանը:

* * *

Բժշկուհի **Մարգարիտ Մելիք-Բեգլարյան-Օհանյանը** Ղարաբաղի նախկին մելիքների շառավիղն էր՝ Գյուլիստանի կալվածատեր Դավիթ Մելիք-Բեգլարյանի քույրը և դաշնակցական գործիչ և Խանասորի արշավանքին մասնակցած բժիշկ Քրիստափոր Օհանյանի կինը[465]: Իր հարազատների նման Մարգարիտը ևս ցանկացել է ծառայել իր ժողովրդին: Հայ-թաթարական կռիվների օրերին որոշել է դիմել ամեն

[463] Յուշամատեան Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, ալպոմ-ատլաս, 1890-1914, հ. Ա, էջ 225:
[464] **Երէցեան Յ.,** Հին Յուշատետրէս, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոստոն, 1937, հունիս, N 8, էջ 91:
[465] **Զէյթլեան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 67:

նյութական զոհողության՝ հիվանդանոց բացել՝ վիրավորներին ու հիվանդներին բուժելու նպատակով: Դժբախտաբար, չի կարողացել այս ծրագիրը իրագործել, ժամանակավորապես մի քանի տներում մահճակալներ է տեղադրել տվել և անցել տենդագին աշխատանքի: Մարգարիտը կազմակերպել է գթության գործը, օրերով առանց հանգստի է գործել և ուրիշներին էլ գործի է դրել իր անձնական օրինակով: Երբ հայ-թաթարական կռիվները սաստկացել են, նա անցել է Գյուլիստանի իրենց կալվածքը և այնտեղ հիմնել հիվանդանոց, որտեղ խնամել է հիվանդներին, վիրավորներին, այդպես բազմաթիվ մարդկանց կյանքեր փրկել: «Ան հոգատար ու գուրգուրող մօր մը պէս կը խնամէր իր հիւանդներ եւ նոյնիսկ ամենէն ծանր պարագաներուն՝ ապրելու կամք ու կորով կը ներշնչէր: Մեր մարգարէաշունչ բանաստեղծին՝ Դ. Վարուժանի պէս, ինքն ալ «ոտնաձայնը» կ'առնէր «արշալոյսի» մը, որ պիտի բացուէր հայ ժողովուրդին համար, վերջ դնելով ամէնի հառաչանքի ու արցունքի: Իր այս զօրաւոր հաւատքը կը փոխանցէր շուրջիններուն, եւ այս հոգեկան սպեղանին յաճախ աւելի ազդու կ'ըլլար, քան ֆիզիքական խնամքը»[466]:

Այս նշանավոր, հերոս հայուհին, դժբախտաբար, իր մահկանացուն կնքել է երիտասարդ տարիքում՝ 1909 թվականին, Բաքվում:

Հեղինե Մեծպայանը կրթական և հասարակական գործին նվիրված հայուհիներից էր: Նա ծնվել է Նոր Նախիջևանում: Դեռևս աշակերտության օրերից անդամակցել է դաշնակցական օրիորդաց խմբին և գաղտնի ձեռնարկներում վստահելի գործիչ էր: Նա սիրված է եղել բոլորի կողմից: Գիմնազիան ավարտելուց հետո զբաղվել է ուսուցչությամբ՝ վստահ լինելով, որ կրթական գործը հայոց ազատության համար պայքարին նախապատրաստվելու և իրականացնելու գլխավոր նախապայմանն էր[467]:

---

[466] **Զէյթլեան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 58-59:
[467] Տե՛ս նույն տեղում:

Հ. Մեծպայանը մեկնել է Թավրիզ, պաշտոնավարել է Լիլավայի Հայկազյան վարժարանում, որտեղի տեսուչն էր նշանավոր մանկավարժ Տիգրան Ռամշաջյանը: Այստեղ նա շարունակել է Սաթենիկի և Մարոյի սկսած գործը՝ կանանց հասարակական աշխատանքների կազմակերպումը: Հ. Մեծպայանը մտերմացել է Թավրիզի հայ ընտանիքների հետ և կազմակերպել է կանանց միություններ, որտեղ նա դասավանդել է հայերեն՝ նրանց մղելով հայրենասիրական և գաղափարական պայքարի, որպեսզի ներկաները ևս մասնակցեն ազգային գոյամարտին[468]:

Դաշնակցական Խեչոն և Հեղինեն առաջին հանդիպումից հետո մեծ սիրով հրապուրվել են իրարով: Սակայն երկուսն էլ հասկացել են, որ անձնական երջանկության իրավունք չունեն, եթե ուխտել են ծառայել հայրենիքին: Այս հանգամանքը շատերի դառնության, երբեմն էլ ողբերգության պատճառ էր հանդիսացել, ինչպես Կարոյի և Մարոյի պարագայում: Հեղափոխության ղեկավար դեմքերի մեջ երկու կարծիք էր պտտվում սիրո և պարտականության վերաբերյալ: Մի կողմից Հրայր Դժոխքի և գլխավորաբար ֆիդայիների կարգախոսն էր՝ «Ինչի՞ է պետք անհատական կամ ընտանեկան սերը, եթե դաշնակցականը պետք է խոնարհվի ազգի սիրո առջև: Ընդհակառակը՝ սերն արգելք է ազատ գործելու և հանգիստ մեռնելու»[469]:

Հրայրն ինքը ամուսնացած էր և ուներ երկու զավակ, սակայն մյուսներին օրինակ լինելու համար ցմահ հեռու է մնացել նրանցից: Վարդան Շահբազը 20 տարի բացակայել է տնից և անգամ չի տեսել իր միակ զավակին: Տատրագոմցի Հովնանը, ամուսնությունից մի քանի ամիս հետո տուն-տեղ թողած, բարձրացել է լեռները և ֆիդայական սովորության համաձայն՝ չի վերադարձել[470]:

---

[468] **Զէյթլեան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 58-59:
[469] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 166:
[470] Տե՛ս նույն տեղում:

Նույն հանգամանքի վերաբերյալ այլ մոտեցում ուներ ՀՅԴ հիմնադիրներից Քրիստափոր Միքայելյանը: Վերջինս մի առիթով իր քրոջ որդուն ասել է. «Ոչ բոլորն են ունակ հրաժարվել սիրուց հանուն գաղափարի, սակայն եթե ոմանց էլ հաջողվում է, դեռ չի նշանակում, որ պիտանի են կյանքին: Եթե իրոք սիրում է, պետք է անձնատուր լինի իր զգացմունքին, ինչը կբազմապատկի եռանդը, որով ավելի պիտանի կլինի թե՛ սեփական անձին, թե՛ հասարակությանը»[471]: Այս հակասական կարծիքները խորացնում էին Հեղինեի հոգեկան տագնապը:

1915 թվականին կամավորական գնդերի առաջնորդներից Խեչոն, գլխավորելով հայկական այրուձին, մտել է Վան և փախուստի մատնել Ջևդեթի ոհմակին: Սակայն Տարոնի ճանապարհին, երբ հասել է Ռահվա դաշտ, որտեղից զորքը պետք է ներխուժեր Մշո դաշտ, թշնամու գնդակից սպանվել է: Նրան թաղել են Վանում՝ Իշխանի կողքին, ճիշտ այն ժամանակ, երբ Հեղինեն Հովսեփ Թադևոսյանի գլխավորած օգնության խմբով հասել է Վան: Բայց շուտով ստացել է գույժը[472]:

Խեչոյի մահով Հեղինեի մեջ մեռավ այն ամենը, ինչ անձնական էր: Նա դարձավ մոլեռանդ ուխտյալ՝ հանուն իր գաղափարների, ինչի համար իր սիրելին կյանքն էր զոհել: Հետագայում Հ. Մեծպայանը զբաղվել է որբերի կարիքներով, քանի որ համոզված էր, որ ապագայում Խեչոյի պես հերոսներ ունենալու համար անհրաժեշտ է այդ դժբախտ սերունդը Խեչոյի ոգով դաստիարակել: Երբ Հայաստանն ընկավ համայնավար լծի տակ, և դաշնակցական ղեկավարությունը փախավ արտասահման, Հեղինեն մերժեց հեռանալ Հայաստանից և շարունակում էր գործել հին թափով՝ հավատարիմ մնալով իր ու Խեչոյի գաղափարներին:

Համայնավար լրտեսները, գտնելով Հեղինեին, նրան աքսորել են Ռուսաստանի խորքերը, որտեղ էլ կնքել է իր մահկանացուն, ինչպես

---

[471] **Թադևոսյան Լ.,** Հուշեր, գրի է առնված Ն. Հանգույցի կողմից, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոստոն, 1923, մայիս, N 7, էջ 182:

[472] Տե՛ս նույն տեղում:

բազմաթիվ այլ քաղաքական բանտարկյալներ[473]: Մինչ օրս նրա գերեզմանն անհայտ է[474]:

Հայ հեղափոխական գործիչ **Լուսիկ Լիսինյանը (Լիսինովա Լյուսյա)** ծնվել է 1897 թվականի մայիսի 22-ին Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսում (այժմ՝ Թբիլիսի): Սովորել է տեղի իգական գիմնազիայում, որտեղ է դարձել է աշակերտական հեղափոխական խմբակի անդամ: Հոր մահից հետո ընտանիքի հոգսը թեթևացնելու համար մասնավոր դասեր է տվել:

Գիմնազիան ավարտելուց հետո Լ. Լիսինյանն ընդգրկվել է ընդհատակյա հեղափոխական խմբակում, տպագրել է թռուցիկներ: 1916 թվականին Մոսկվայի առևտրային ինստիտուտի ուսանողուհի Լ. Լիսինյանը դարձել է «Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական (բոլշևիկյան) կուսակցության» անդամ: Երիտասարդ հեղափոխականը պրոպագանդիստական աշխատանք է տարել Միխելսոնի ֆաբրիկայի, Բրոկարի և Դանիլովյան մանուֆակտուրաների հեղափոխական խմբակներում, մասնակցել է թռուցիկների տպագրությանը և տարածմանը[475]:

1917 թվականի փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Լ. Լիսինյանը դարձել է Մերձմոսկովյան Զամոսկվորեչիե շրջանի խորհրդի քարտուղար, ապա եղել է բանվոր երիտասարդության միության՝ «Երրորդ ինտերնացիոնալի» կազմակերպիչներից մեկը, այնուհետև՝ կազմակերպության պատգամավոր[476]:

1917 թվականին մասնակցել է հոկտեմբերյան զինված ապստամբությանը, զենքը ձեռքին կռվել է Մոսկվայի Օստոժենկե փողոցի բոլշևիկյան բարիկադում: Հոկտեմբերյան մարտերի օրերին կապավոր-հետախույզ Լ. Լիսինյանն ընդունել է մարտական հաղորդագրութ-

---

[473] **Զէյթլեան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 166:

[474] Յուշամատեան Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, ալպոմ-ատլաս, հ. Ա, Դիւցազնամարտ 1890-1914, էջ 266:

[475] Հայուհիներ, հանրագիտարան երկու հատորով, հ. 1, էջ 178:

[476] Տե՛ս նույն տեղում:

յունները, վիրակապել է վիրավորներին, հաղորդագրությունները հասցրել կենտրոն և շրջանային ռազմահեղափոխական կոմիտեներ:

Լ. Լիսինյանը զոհվել է 1917 թվականի նոյեմբերի 1-ին՝ հերթական առաջադրանքը կատարելիս: Նրա անունով փողոցներ են անվանակոչվել Մոսկվայում և Երևանում:

* * *

Հեղափոխական գործիչ **Ջավահիր Տեր-Պետրոսյանը (Խուտուլաշվիլի)** ծնվել է 1888 թվականին Վրաստանի Գորի քաղաքում: Նա պրոֆեսիոնալ հեղափոխական Կամո-Սիմոն Տեր-Պետրոսյանի քույրն էր: Որպես Կամոյի կապավոր՝ 1902 թվականին ներգրավվել էր հեղափոխական գործունեության մեջ, որի համար էլ հեռացվել էր Թիֆլիսի կանանց ճեմարանից[477]:

Աշխատել է ընդհատակյա տպարանում, թաքցրել անլեգալ գրականություն, տարածել թռուցիկներ: 1904 թվականին Ջավահիր Տեր-Պետրոսյանն անդամագրվել է Ռուսաստանի «Սոցիալ-դեմոկրատական բոլշևիկյան կուսակցությանը»: Բազմիցս բանտարկվել է: 1913 թվականին բանտից Կամոյի փախուստը կազմակերպելու համար ձերբակալվել է և աքսորվել Թիֆլիսից:

1915 թվականին Ջ. Տեր-Պետրոսյանն անցել է Բաքու (Ադրբեջան) և կատարել Ստեփան Շահումյանի կուսակցական հանձնարարությունները, վերջինիս հետ մասնակցել է Խարկովի տաժանակիր բանտից Կամոյի փախուստի կազմակերպման աշխատանքներին:

1918 թվականին ընդհատակյա աշխատանք է կատարել Երևանում, Ալեքսանդրապոլում (Գյումրի), ստեղծել է բոլշևիկյան խմբակներ, կազմակերպություններ: Ադրբեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո մեկնել է Բաքու:

[477] Հայուհիներ, հանրագիտարան երկու հատորով, հ. 1, էջ 213:

1920 թվականին նշանակվել է Ադրբեջանի արտաքին գործերի ժողկոմի անձնական քարտուղար, այնուհետև մեկնել է Մոսկվա, հանդիպել է հեղափոխության առաջնորդ Վ. Լենինի և գրող Մ. Գորկու հետ[478]:

1921 թվականից աշխատել է Վրաստանի առժողկոմի տեղակալ՝ սոցիալական ապահովագրության գծով: 1927 թվականից Ջ. Տեր-Պետրոսյանը Վրաստանի սոցիալական ապահովագրության նախագահն էր, առողջապահության ժողկոմը, 1934-1936 թվականներին՝ առժողկոմատի մայրության և երեխաների պահպանության վարչության պետը: Նա Անդրֆեդերացիայի գործադիր կոմիտեի անդամ էր:

1929 թվականին Ջ. Տեր-Պետրոսյանին շնորհվել է ԽՍՀՄ «Աշխատանքային հերոսի» կոչում, 1931 թվականին պարգևատրվել է «Աշխատանքային կարմիր դրոշի» շքանշանով, այլ մեդալներով ու պատվոգրերով:

Ջ. Տեր-Պետրոսյանը մահացել է 1961 թվականին Գորի քաղաքում:

Հեղափոխական, կուսակցական գործիչ **Փառանձեմ-Ռիզել Կնունյանցը (Ֆառո Մինայի)** ծնվել է 1885 թվականի հուլիսի 10-ին ԼՂ Շուշի քաղաքում՝ ժողովրդական ուսուցչի և իրավաբանի ընտանիքում: Նրա աշխարհայացքի ձևավորման վրա մեծ ազդեցություն են թողել եղբայրները, հատկապես հասարակական-քաղաքական գործիչ, «Հայ սոցիալ-դեմոկրատների միության» ղեկավար Բոգդան Կնունյանցը: Ծեր ծնողների կարիքները հոգալու համար Փառանձեմը 13 տարեկանից Բաքվում զանազան աշխատանքներ է կատարել: 1902 թվականին ընդգրկվել է Բաքվի աշակերտական սոցիալ-դեմոկրատական կոմիտեի կազմում, 1903 թվականին «Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական (բոլշևիկյան) կուսակցության» շարքերը[479]:

[478] Հայուհիներ, հանրագիտարան երկու հատորով, հ. 1, էջ 213:
[479] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 180:

Բաքվի կուսակցական կոմիտեն նրան գործուղել է Մոսկվա: 1904-1905 թվականներին Շավերնովսկայա ազգանվամբ եղել է Մոսկվայի և Պետերբուրգի կուսակցական կոմիտեների կապավորը, այցելել է Տագանսկայա բանտ, որտեղ ձերբակալված էին Բ. Կնունյանցը, Ն. Բաումանը, Ե. Ստասովան և ուրիշներ:

1905 թվականին մասնակցել է 1905-1906 թվականների հայ-թաթարական կռիվների ժամանակ մարտական ջոկատների համար զենք փոխադրելու գործին: Մարտի վերջերին ձերբակալվել է, 5 ամիս անց որպես անչափահաս (ծննդյան վկայականում տարեթիվը փոխված էր) ազատվել է և ոստիկանության հսկողությամբ մեկնել ծննդավայր, որտեղից *Էմմա Սարգսյան* կեղծանվամբ տեղափոխվել է Թիֆլիս[480]:

1906-1909 թվականներին Բաքվի Բիբի Հեյբաթի շրջանում կուսակցական պատասխանատու աշխատանք է կատարել: 1909 թվականին ուսանել է Պետերբուրգի կանանց բարձրագույն՝ Բեստուժևյան դասընթացների իրավաբանական ֆակուլտետում:

1911 թվականին ուսանողական շարժումներին մասնակցելու համար նորից ձերբակալվել է և աքսորվել Կովկաս, կուսակցական աշխատանք է կատարել սկզբում Շուշիում, ապա՝ Բաքվում, դասախոսել է ժողովրդական համալսարանում:

1918 թվականի ամռանը մասնակցել է Բաքվի հերոսամարտին: 1918 թվականին Բաքվի խորհուրդը նրան հանձնարարել է կազմակերպել սովի ու գործազրկության դեմ պայքարի գործը:

1924-1927 թվականներին աշխատել է Մոսկվայում՝ ՀամԿ(բ)Պ կենտկոմի ապարատում, 1927-1932 թվականներին եղել է համամիութենական ռադիոկոմիտեի պրոպագանդայի և ագիտացիայի բաժնի պետ և «Ռաբոտնիկ ռադիո» ամսագրի պատասխանատու խմբագիր:

1939-1954 թվականներին ԽՍՀՄ ծովային նավատորմի քաղբաժնի և պրոպագանդայի բաժնի պետն էր: Պարգևատրվել է «Լենի-

[480] Հայուհիներ, հանրագիտարան երկու հատորով, հ. 1, էջ 180:

նի», «Աշխատանքային կարմիր դրոշի», «Պատվո նշան» շքանշաններով և բազմաթիվ մեդալներով: 1954 թվականից միութենական կարգի անհատական թոշակառու էր: Հեղինակ է բրոշյուրների, շուրջ 40 հոդվածների[481]:

Փ. Կնունյանցը մահացել է 1980 թվականին:

* * *

Հայ կանայք կազմակերպել են «Կարմիր խաչի» խմբեր, որոնք ոչ միայն հիվանդներ ու վիրավորներ էին խնամում, այլև մայրերին, մանուկներին, աղքատներին և աղետյալներին էին օգնում, ինքնազարգացումով զբաղվում, կարդալ-գրել չիմացողներին էլ հայերեն սովորեցնում: Նրանք իրենց ցուցաբերած եռանդով ու աշխատանքով հաստատել են, թե ինչպիսի բախտորոշ նշանակություն է ունեցել իրենց դերը հայության ազգային նկարագիրը պահելու համար: Այդ կանանցից հատկապես աչքի են ընկել բժշկուհիներ **Հերսելիա Սարուխանյանը (Նավասարդյան)** և **Հեղուշ Եղիազարյանը (Փափազյան)[482]:**

Հերսելիա Սարուխանյանը, լինելով շուշեցի մեծահարուստ ընտանիքի զավակ, Ղարաբաղի հեղափոխական դեմքերի՝ Նիկոլ Դումանի, Խանասորի Վարդանի, Թորգոմի, Կոստիա Համբարձումյանի, Միքայել Վարդանյանի և Արամի ազգային գաղափարների ջատագովն ու կրողը, նրանց գաղափարական ուղին ընտրեց: Իր ժողովրդին ծառայելու գերագույն նպատակով նա անդամագրվել է «Կովկասյան դաշնակցական աշակերտական միություն» համագումարին, որի նախաձեռնողներից ու ղեկավարներից էր իր հայրենակից Վահան Նավասարդյանը: 1910 թվականին դարձել է Մոսկվայի Ստանկևիչի անվան կանանց բժշկական բարձրագույն ուսումնական հաստատության ուսանող, իսկ հետո Վահան Նավասարդյանի հետ միացել է հայ կա-

[481] Հայուհիներ, հանրագիտարան երկու հատորով, հ. 1, էջ 180:
[482] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 168-179:

մավորական շարժմանն ու ռուսական բանակի հետ մինչև Էրզրում հասել: Նա հանգիստ ու դադար չի ունեցել: Բացառիկ նվիրումով հոգացել է իր ժողովրդի կարիքները, իսկ նահանջի օրերին եղել է հայ գաղթականների պահապան հրեշտակը[483]: Նա միշտ զորավիգ է կանգնել «Կարմիր խաչին» և իր ընկերուհիներին նույն պատգամը փոխանցել՝ ասելով. «Փառք փնտրեք Ձեր ժողովրդի ու հայրենիքի ծառայության մեջ»[484]:

Հ. Սարուխանյանը (Նավասարդյան) պատկանում է հայուհիների այն փաղանգին, որոնք, իրենց կյանքը ազգային գաղափարներին ի սպաս դնելով, ուրախացել են հայության հաջողություններով, տխրել՝ ցավերով:

Բժշկուհի **Հեղուշ Եղիազարյանը** (Փափազյան) ծնվել է Երևանում: Նրանց տունը ի սկզբանե հեղափոխական երիտասարդության հավաքատեղի էր դարձել, որտեղ դեռ փոքրուց Հեղուշը հափշտակությամբ դիտում էր իրենց տունը մտնող ու ելնող հեղափոխական գործիչներին: Ավարտելով ռուսական գիմնազիան՝ նա կլանվել է ռուսական հարուստ մշակույթով: 1905-1906 թվականներին եղել է «Դաշնակցության աշակերտական միության» անդամ, յուրացնելով հայոց պատմության ու գրականության դասերը՝ նվիրվել է «Կարմիր խաչի» գաղտնի գործունեությանը: Նա իր գործակից ընկերուհիների հետ թշնամու գնդակների տակ ռազմամթերք է փոխադրել հայկական դիրքերը, նյութապես օգնել «էրգիր» անցնող ու «էրգրից» վերադարձող փախստականներին, ապահով թաքստոցներ է ճարել՝ «ղաչաղներին» ու բանտարկված ընկերներին օգնելով: Նա Վահան Փափազյանի (Կոմսի) ուղեկցությամբ գյուղեր է մեկնել՝ կազմակերպություններ ստեղծելու և միաժամանակ Սիմոն Զավարյանի պատրաստած գյուղատնտեսական հարցարանների պատասխանները լրացնելու համար: Ռուսերենի կատարյալ իմացության շնորհիվ նրան հաջողվել

[483] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 170:
[484] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 172:

է ոստիկանության կասկածները ցրել, իսկ զինվորականների շրջանակներում իր ծանոթությունների շնորհիվ գրավված զենքերը վերադարձվել են, իսկ դաշնակցական գործիչների «մեղքերի» հատուցած դժվարությունները՝ հարթվել:

Մոսկվայի համալսարանում բժշկություն սովորելուց հետո Հեղուշը նշանվել է Կոմսի հետ: Երբ ռուսական կառավարությունը զորակոչի է ենթարկել բժշկուհիներին, Հեղուշը ուղարկվել է ռազմաճակատի հիվանդանոցները[485]: Երբ ռուսական զորքը 1914 թվականի դեկտեմբերի 9-ին Ալաշկերտից նահանջել է՝ հարկադրված լինելով մեծաքանակ պահեստները լքել, Հեղուշը պահանջել է, որ այդ մթերքները բաժանվեն հայերին, բայց հրամանատարությունը մերժել է՝ պահեստները կրակի տալով: Հեղուշի հուսահատությունը մեծ էր, ուստի պատահական չէ, որ Երևան հասնելուց հետո սկսել է գործել «Կարմիր խաչի» պետական հիվանդանոցներում: Նա շուտով միացել է 1915 թվականի հունիսին Վան մեկնող բժշկական խնամատարական խմբին, սակայն ռուսական զորքերի նահանջի պատճառով հարկադրաբար բռնել է գաղթի ճամփան, որտեղ էլ տիֆով հիվանդացել է ու կիսամեռ վիճակում հասել Երևան, ապա ապաքինվելուց հետո ծառայել է Էջմիածնի Գայանյան վանքի հիվանդանոցում: Այդ ժամանակ Էջմիածնի գաղթականության ողբերգական վիճակը անջնջելի հետք է թողել նրա հիշողության մեջ և անհուն խռովք պատճառել նրան:

1916 թվականին Հեղուշը Սալմաստի շրջաններում հիվանդանոցներից մեկի պատասխանատվությունն է ստանձնել: Կամավորական շարժման ամբողջ ընթացքում հայ կինն ամբողջովին իր մասնակցությունն է բերել՝ անձնվիրաբար ծառայելով ու հանգանակություններ կազմակերպելով գաղթականության օգտին:

Հեղուշը կանանց և օրիորդների հանձնախմբի մղիչ ուժն էր: Նա վայելել է բոլոր ընկեր-ընկերուհիների վստահությունն ու համակրանքը ու իրեն վստահված ամեն պատասխանատու գործ կատարել է նվի-

[485] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 176:

րումով ու կատարյալ բարեխղճությամբ: Նա իր ազգային-հասարակական ավելի քան հիսունամյա ծառայության շրջանում ոչ միայն ազատագրական պայքարին ու Հայաստանի Հանրապետության կերտմանն է մասնակցել, այլև զբաղվել է ազգագրությամբ, մասնավորապես ազգային տարազների գիտական նկարագրություններով:

Տարագրության մեջ հայուհիները ազգային նոր կառույցներ են հիմնադրել՝ նպաստելով ազգային ինքնության պահպանմանն ու զարգացմանը: Ազգային պայքարին նվիրված կանայք բազմատեսակ ձեռնարկներ ու հանձնարարություններ են կազմակերպել և գոյացած գումարը հատկացրել ֆիդայիների համար զենք գնելու, գաղթականներին օգնելու, փախստական կամ բանտարկված ընկերների կարիքները հոգալու համար:

Այնթափի մեջ «Կարմիր խաչի» ու ՀՅԴ կանանց խմբերը, զինատարներին ու ռումբերի թաքստոցները հսկելով ու խուզարկություններ անելով, վտանգի պահին թույլ չէին տալիս, որ պայթուցիչ նյութերն ու գործիքները թուրք ոստիկանների ձեռքն ընկնեին, այլ տանիքից տանիք փոխանցելով՝ արագորեն տեղափոխում էին ապահով վայրեր: Այդ արիասիրտ կանանցից արժի հիշատակել *Մարիցա Պարսումյանին (Զառիկյան), Տիգրանուհի Պագտալյանին, Օվսաննա Մագսուդյանին (Դերվիշյան) և Մարիամ Թութունջյանին*[486]:

1915 թվականի ապրիլի 24-ին Կ. Պոլսում մի գիշերվա մեջ մեծ թվով հայ մտավորականներ ու քաղաքական գործիչներ են ձերբակալվել, իսկ նրանք, ովքեր պատահաբար ազատվել են, փախստական են դարձել: Հայուհիները գործի են անցել այդ ճգնաժամային օրերին, փախել են ու թաքնված ընկերների համար ապահով թաքստոցներ պատրաստել, զենք և փամփուշտ փոխադրել, իբրև սուրհանդակ՝ ակտիվորեն գործել են ու կապ հաստատել թաքնվածների միջև: Նրանք կուսակցական արխիվներն ու թղթածրարները ապահով վայրերում են

[486] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 176:

պահել: Պոլսից դուրս գտնվող ընկերների հետ նրանք գաղտնի կապ են հաստատել ու վերջինների ուղարկած ծածկագրերն ու նամակները թաքնվածներին հասցրել: Այդ քաջ ու համարձակ հայուհիները, իրենց կյանքը վտանգելով, արտասահմանից գեղեցիկ կազմած անգլերեն կամ ֆրանսերեն վեպեր էին ստանում, որոնցից ամեն մեկի մեջ օտար անցագիր կար զետեղված՝ թաքնվածներից մեկի կյանքը փրկելու համար[487]:

Այսպես են գործել հայուհիները. մեկ բռնվածի տեղը տասը նորեր են մեջտեղ եկել՝ իրենց երիտասարդ կյանքը ազգին զոհաբերելու պատրաստակամությամբ: Այն բնակավայրերում, որտեղ կոտորած կամ աղետ է պատահել, նվիրյալ կանանց խումբը շտապել է ողջ մնացածներին փրկել: Հայ կինը անձնվիրությամբ պահել է որբերին և հարազատ մոր պես գուրգուրել է նրանց: Նրանք ջանացել են արցունքը սրբել ու ամոքել վիշտը հազարավոր տխուր մանուկների, որոնք ոչ միայն կորցրել էին իրենց ծնողներին, հայրենի տունը, այլև անհոգ ու անմեղ մանկությունը:

Միանգամայն տեղի է հիշել հայ կնոջ՝ Զապել Եսայանի «Ավերակներուն մեջ» գիրքը, որտեղ գրողը նկարագրել է կիլիկիահայության կոտորածներից անմիջապես հետո աղետի վայր մեկնած կանանց գրագիրների մի խմբի կողմից որբերին անհրաժեշտ օժանդակություն հասցնելու, նրանց տիրություն անելու համար կատարված աշխատանքները: Զ. Եսայանը, իր այս արժեքավոր գործում մարդկային տառապանքների խորքերը բացահայտելով, թուրք և քուրդ մարդասպաններին ու խուժանի սերունդներին դատաստանին է հանձնում:

Հայուհիների կազմակերպած խմբերը ոչ միայն որբերին են հավաքել, որբանոցներ են հիմնել, այլև զբաղվել են նրանց դաստիարակությամբ՝ հեղափոխական ոգով սերունդ դաստիրակելու և ազգային ազատության ու անկախության դարավոր ձգտումներին բավարարվածություն տալու և նրա հավերժությունն ապահովելու համար:

[487] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 176:

Հալածանքի, բռնությունների, տեղահանությունների, կոտորածի սպառնալիքի ենթակա գաղթականների քարավանները գրեթե անպակաս էին: Նրանք ցնցոտիներով ծածկված, կիսաքաղց ու հիվանդ վիճակում դատապարտված էին օրերով ճանապարհ կտրելու: Այս գաղթականները բժշկական, նյութական ու բարոյական օժանդակության կարիք ունեին: Բժշկական ու հասարակական գործունեությանը նվիրված հայ կանայք ամեն տեսակի խնամք ու աջակցություն էին ցուցաբերում, որպեսզի տարագիրները իրենց կյանքը վերսկսելու հնարավորություն և կամք ունենային:

Այսպիսով՝ հայուհի հերոսների ինքնապաշտպանական մարտերում ցուցաբերած անձնազոհության շնորհիվ հնարավոր եղավ հնարավորինս քիչ կորուստներով դիմագրավել թշնամուն:

Անվախ ու նվիրյալ հայուհիների գործունեության մեջ խտացված կգտնենք իրենց հազարավոր ժողովրդի առաքինությունները՝ հայրենասիրությունը, ազատատենչությունը, անձնվիրությունը, քաջությունը, ինչպես նաև ազգային ինքնությունը պահպանելու և փոխանցելու համառ ու անզիջող հավատքն ու վճռականությունը:

Ազատագրական պայքարին նվիրված հեղափոխական հայուհիների ճակատագիրը ազգային գոյամարտի տագնապը դիմագրավող իրենց հարազատ ժողովրդի ճակատագրի նման հաճախ որբերգական է եղել: Նրանց հաջորդող սերունդների և մեր պարտքն է ուսումնասիրել այդ հերոսուհիների կյանքը, լսել նրանց պատգամը՝ հավատարիմ մնալով նրանց քարոզած ազգային ու նվիրական գաղափարին:

ՍՈՍԵ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ
(ՍՈՍԵ ՄԱՅՐԻԿ)
1868-1953

ՕՐ. ՍՐԲՈՒՀԻ ՅԱՆԸԳՅԱՆ
(ԱՍՏՂԻԿ)
1875-1915

ԾԱՂԻԿ (ՍԱԹԵՆԻԿ
ՄԱՏԻՆՅԱՆ - ԱՐՂՈՒԹՅԱՆ)
1874-1930

ՆՈՒՆԵ ՄԱՅՐԻԿ
(ՔՈԼՅԱՆ)

ՕՐ. ՄԱՐԻԱՄ ՉԻԼԻՆԿԻՐՅԱՆ

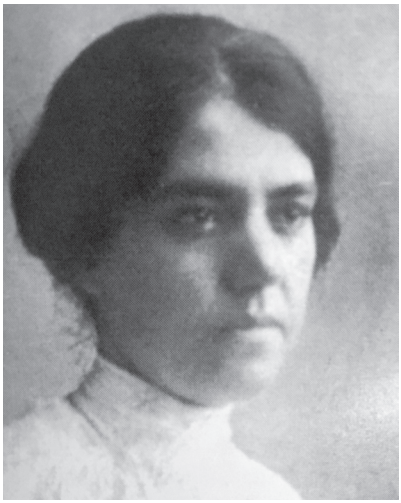

ՍԱԹՈ
(ՍԱԹԵՆԻԿ ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆ)
1885-1916

ՆԱՏԱԼՅԱ ՄԱՏԻՆՅԱՆ

ՀՈՐԹԱՆՍ ԴԱՎԹՅԱՆ
(ԲԵՐՇԻԵ)
1870-1917

ՕՐ. ԽԱՆԸՄ ՔԵԹԵՆՃՅԱՆ

ՏԻԿԻՆ ԵՂԻՍԱԲԵԹ
ՅՈՒՆԵՂԲԱՅՐՅԱՆ

ԳՅՈՒԼԻԶԱՐ

ՀՌԻՓՍԻՄԵ ՄԵԾԱՏՈՒՐՅԱՆ
(ԼՈՒԼԱ ՍԱՍՈՒՆԻ)
Հասարակական գործիչ, ազգային-
ազատագրական պայքարի մասնակից

ՆԱՏԱԼՅԱ
(ԱՄԻՐԽԱՆՅԱՆ-ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ)
1863-1921

ՄԱՐՈ
(ՄԱՐԻԱՄ ՄԱԿԱՐՅԱՆ)
1872-1896

ԺԵՆՅԱ
(ՉԱՐՈՒՀԻ ՏԵՐՈՅԱՆ)

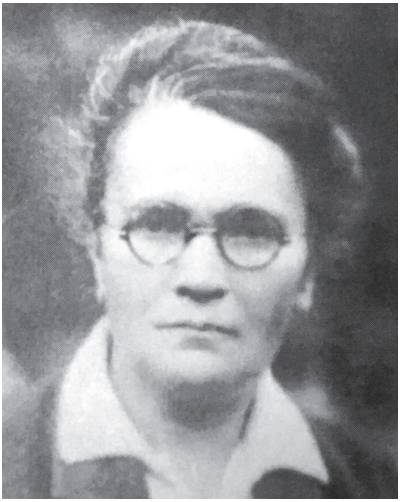

ԵՂԻՍԱԲԵԹ ՉՈՐՅԱՆ
(ԼԻԶԱ ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ)
1873-1949

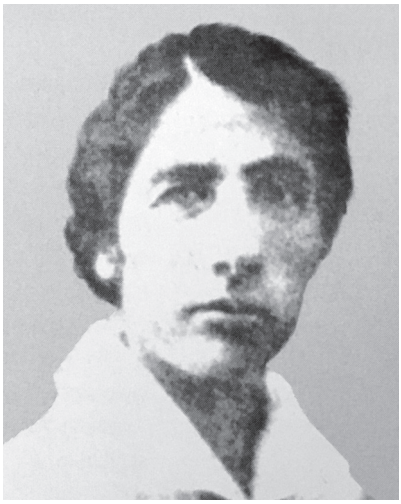

ԽԱՄԱՍ
(ՀԱՄԱՍՓՅՈՒՌ ՄԻՐԶՈՅԱՆ)
?-1936

ՌՈՒԲԻՆԱ ԱՐԵՇՅԱՆ
(ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆ)
1881-1971

ՕՐ. ՀԵՂԻՆԵ ՄԵԾՊԱՅԱՆ

ԻՍԿՈՒՀԻ ՊԱԼՃՅԱՆ-ԹԻՐԱՔՅԱՆ
1874-1930

ԽԱՄԲՄ ՔԵԹԵՆՃՅԱՆ
?-1915

ԵՂԻՍԱԲԵԹ ՆԱՃԱՐՅԱՆ-
ՅՈՒՆԵՂԲԱՅՐՅԱՆ
?-1959

ՏԻԿԻՆ ՍՈՒԼԹԱՆ ՍԻՄՅԱՆ
(ՌԱՍԹՔԵԼԵՆՅԱՆ)

ԶԱՊԵԼ ԵՍԱՅԱՆ
1878-1943

ՍՐԲՈՒՀԻ ՆՇԱՆԻ ԳԱԼՖԱՅԱՆ
Հասարակական գործիչ

ՄԱՐԻԱՄ ՄԱՐԿՈՍԻ
ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ (ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ)
Իշխանուհի, ազգային, մշակութային գործիչ,
բարերարուհի

ՄԱՐՈ ՆԱԶԱՐԲԵԿ (ՄԱՐԻԱՄ
ՆԱԶԱՐԲԵԿՅԱՆ-ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ)
Հասարակական-քաղաքական գործիչ

ԼՈՒՍԻԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆԻ ԼԻՍԻՆՅԱՆ
(ԼՅՈՒՍՅԱ ԱՐՏԵՄԻ ԼԻՍԻՆՈՎԱ)
Հեղափոխական գործիչ

ՖԸՆՏԸՃԱԳՑԻ ՀԵՐՈՍՈՒՀԻ ԽԱԹՈՒՆ
ՉԱՎՈՒՇ ՅԱՓՈՒՃՅԱՆԸ

ԽՄԲԱՊԵՏ ԱՐԹԻՆ ԱՂԱՅԻ ԿԻՆԸ՝ ՄԱՐԻԱՄԸ

ԳԵՎՈՐԳ ՉԱՈՒՇԻ ԿԻՆԸ՝
ԵՂՍՈՆ

ՏԻԿ. ԵՍԹԵՐ ՄԱԼՅԱՆ

ՕՐ. ԱԿՅՈՒԿԻՆԵ ԽԱՆՉՅԱՆ
(ՀԱԿ. Ս. ԹԱՐՈՒՄՅԱՆ)

ՏԻԿԻՆ ՆՎԱՐԴ ԹԵԼՅԱՆ
(ՀԱԿ. ՍԱՐԳԻՍ ՄՐՄՐՅԱՆ)

ՀԱՅ ՀԵՐՈՍՈՒՀԻ ԿԱՆԱՅՔ
(1985)

Բ. ՀԱՅ ՀԵՐՈՍՈՒՀԻ ԿԱՆԱՅՔ 1915-1923 ԹԹ. ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐՈՒՄ

Հայոց աշխարհի այդ համեստուհիները, որոնք հայ կնոջ վաղեմի սովորությամբ երեսները միշտ կալած ունեին և ցույց էին տալիս իրանց ամենամերձավոր ազգականներին միայն,– այն օր, ընդհակառակն, բոլորի երեսներն էլ բաց էին: Կարծես, նրանք ներկայանում էին հարազատ եղբորը կամ իրենց ծնողին...: –Մեր տղամարդիկը,– ասաց երեցկինը առաջ ընթանալով,– զոհում են իրանց կյանքը, իրանց արյունը մեր հայրենիքի ազատության համար. իսկ մենք՝ կնիկներս, որպեսզի անմասն չմնանք սուրբ գործից, նվիրում ենք մեր զարդերը: ...Այդ զարդերով թող զենք, վառոդ ու գնդակ գնվի, թող մեր երկրի տղամարդիկը պատերազմեն նրանցով: Երբ նրանց հաղթության համբավը կլսենք, այնուհետև մեր ամենաթանկագին զարդը կլինի նրանց քաջությունը:

ՐԱՖՖԻ[488]

Թուրքական պետության ծրագրված ցեղասպանական քաղաքականությանը հայ ժողովուրդը մի շարք վայրերում հակադրեց իր դարավոր դիմադրական ոգին և ընտրելով գիտակցված մահը՝ ինքնապաշտպանական դյուցազնամարտ մղեց անարգ թշնամու դեմ Տարոն աշխարհից, Մուշից ու Սասունից մինչև Վան, Մուսա լեռից մինչև Ուրֆա, Տրապիզոն ու Շապին Գարահիսար: Դրանք հայոց դյուցազներգության նոր էջեր էին, գիտակցված ընտրություն՝ պատվավոր մահվան և տարագրության ճանապարհներին ոչնչացման միջև:

Հաճախ հարց է ծագում՝ ինչպես եղավ, որ 1915 թվականին հայ-

[488] **Րաֆֆի**, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հ. 6, էջ 299:

կական որոշ շրջաններ ինքնապաշտպանության դրոշ պարզեցին և գիտակցված մահվան գնացին, իսկ այլ շրջաններ անձնատուր եղան թուրքական յաթաղանին: Ինչո՞ւ հնարավոր չեղավ համակարգել և փոխօգնության կապ հաստատել ինքնապաշտպանության դիմած տարբեր շրջանների միջև: Փաստորեն՝ 1915 թվականին արևմտահայությունը չուներ ինքնապաշտպանության կամ ապստամբության ինքնուրույն ծրագիր[489]:

Կազմակերպչական թերությունների պատճառը հենց ինքնապաշտպանության ինքնաբուխ բնույթն էր: Ակնհայտ է, որ հայերը ինքնապաշտպանության են դիմել՝ մեծ մասամբ հապճեպ արձագանքելով իրադարձություններին, և նրանց գործողությունները թելադրված են եղել իրադրության սրությամբ:

Նշված ցավալի իրողությունը միևնույն ժամանակ ապացուցում է հայերի հասցեին թուրքական պաշտոնական քարոզչությամբ տարածվող այն մեղադրանքի անհիմն լինելը, թե իբր հայերն «անհուսալի տարր էին՝ խռովարար, ապստամբ, թիկունքից հարված հասցնելու ընդունակ»: Եթե այդ մեղադրանքը համապատասխաներ իրականությանը, ապա նախ հայերի ինքնապաշտպանությունը կլիներ ոչ թե օջախային, այլ զանգվածային, երկրորդ, այն ավելի մեծ թվով դեպքերում հաջող ելք կունենար և չէր ավարտվի քաջամարտիկների եղեռնական կոտորածով կամ հերոսական ինքնասպանությամբ, ինչով ավարտվեցին, օրինակ, Շապին Գարահիսարի և Ուրֆայի հերոսամարտերը: Եվ երրորդ, եթե Օսմանյան կայսրության հայ բնակչությունը պատրաստ լիներ և մտադրություն ունենար «թիկունքից հարված հասցնելու», ապա զենքի և պարտիզանական պայքարի մարտավարության հիմունքներին տիրապետող տղամարդկանց պակաս, ցավոք, չէր զգացվի, և թուրքական կառավարությունն էլ այդքան հեշտությամբ չէր կարողանա եղած առաջնորդներին մի հրամանով հավաքել, աքսորել կամ

[489] **Մինասյան Է.,** Հայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերը 1915 թվականին, «Հայկական բանակ», Երևան, 2015, N 1-2 (83-84), էջ 88:

կոտորել՝ չհանդիպելով ոչ մի դիմադրության: Հայերի ինքնապաշտպանության պատմությունը ցույց է տալիս, որ այնտեղ, որտեղ հայերը մնացել են առանց առաջնորդի, որտեղ չեն եղել պայքարի կոչող և պայքար կազմակերպող անհատներ (ցավոք, մեծ մասամբ այդպես է եղել), բնակչությանը կոտորվել է գրեթե առանց դիմադրության:

Հայերի ինքնապաշտպանության կազմակերպման հարցում ապակողմնորոշող դեր է խաղացել նաև 1908 թվականի սահմանադրությունը. այն ջլատեց արևմտահայության մարտական ու քաղաքական ուժերը[490]: Բացի այդ՝ բացասական ներգործություն են ունեցել նաև նաև հայ հասարակական-քաղաքական որոշ ղեկավար շրջանների դրսևորած անհեռատեսությունը, հասարակության տարբեր շերտերի միջև գոյություն ունեցող հակասություններն ու անմիաբանությունը:

Ինքնապաշտպանական մարտերը Վասպուրական նահանգում և հայ հերոսուհի կանայք

Առաջին ինքնապաշտպանական կռիվները տեղի են ունեցել Վանի նահանգում: Տագնապալի այդ օրերին, երբ օսմանյան զորքերը Կովկասյան ռազմաճակատում կրում էին պարտություն պարտության հետևից, Վանի կուսակալ Ջևդեթ փաշային հրահանգված էր արագ հաշվեհարդար տեսնել Վասպուրականի հայության հետ[491]:

Գավառներում հրահրվել էին հայ-քրդական ընդհարումներ, որոնց հետևել էին հայ ազգային-հասարակական գործիչների ձերբակալություններն ու սպանությունները: Գավառներից փախած և Վան-Այգեստանի շրջանում ապաստանած գաղթականությունը պատմել է Հայոց ձորում, Գավաշում, Մոկսում, Կարկառում, Բերկրիում և այլ շրջաննե-

[490] **Մինասյան Է.**, նշվ. հոդվածը, էջ 89:

[491] **Ա-Դո (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան),** Մեծ դեպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թվականներին, Երևան, 1917, էջ 12:

րում սկսված զանգվածային ջարդերի մասին[492]: Սակայն ազատագրական այս օրերին, ինչպես մեր պատմության մեջ բոլոր նման պարագաներում, գտնվել են անձինք, որոնք կարողացել են կազմակերպել ժողովրդի հերոսական գոյամարտը՝ հաղթական ավարտին հասցնելով այն:

1914 թվականի նոյեմբերի վերջերին Ոստանի կայմագամ Շուքրի բեյը հարձակում է գործել Գավաշ և Կարճկան գավառների սահմանագծում գտնվող հայաբնակ Բելու գյուղի վրա: Հայերը մի քանի օր դիմադրել են և նոր միայն դրանից հետո լքել գյուղը:

1915 թվականի փետրվարի սկզբին արյունալի ընդհարումներ են տեղի ունեցել 18 հայաբնակ գյուղեր ունեցող Կարկառ գավառակում: Հայերի դիմադրությունը գլխավորել է ծկորցի Գալուստ Պողոսյանը (Վուշիկ Գալո): Մի քանի օր հետո կատաղի մարտեր են տեղի ունեցել Հարկենց գյուղի մոտ: Զոհեր տալով՝ հայ բնակչությունը քաշվել է դեպի Մոկս ու Գավաշ: Թուրքերը ցցի են հանել զոհված Վուշիկ Գալոյի գլուխը[493]:

1915 թվականի փետրվարին քրդերը Ամարե Չաթոյի գլխավորությամբ հարձակվել են Ալջավազ գավառի վրա, որն ուներ 21 հայկական գյուղ՝ 6000 բնակչությամբ: Հայերը դիմել են ինքնապաշտպանության արճրացի Օհան Դարբինյանի և կարաքեշիշցի Մկոյի գլխավորությամբ: Առեն գյուղում հայերը պարտության են մատնել քրդերին: Այդ մարտում սպանվել է Ամարե Չաթոն: Սակայն վրա հասած թուրքական զորքը՝ թնդանոթներով սպառազինված, արյունահեղ դատաստան է տեսել հայերի հետ[494]:

Թուրք-քրդական ուժերի հարձակումից պաշտպանվելու համար Վանից դեպի հյուսիս-արևելք գտնվող Արճակ գավառի Արճակ ու Խա-

[492] Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում. Վերապրածների վկայություններ, փաստաթղթերի ժողովածու, հ. 1, Վանի նահանգ, Երևան, 2012, էջ 147-384:
[493] Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը, Երևան, 1990, էջ 92-93:
[494] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 61-62, նաև՝ Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում. Վերապրածների վկայություններ, հ. 1, Վանի նահանգ, էջ 260-306:

ռակոնիս գյուղերի բնակիչները Շիրին Հակոբյանի գլխավորությամբ զենք են վերցրել և ճնշելով թուրքերին՝ քաշվել են Կզլջա լեռը, որտեղ նրանց միացել են նաև շրջակա այլ գյուղերի բազմաթիվ բնակիչներ: Այստեղից շուրջ 8000 հայեր, ետ մղելով թուրքերի գրոհը, իջել են Ավերակ գյուղը: Շուտով գյուղը պաշարել է թուրքական զորքը: Հայերը 100 կյանքի գնով ճեղքել են պաշարումը և շարժվել դեպի Վան[495]:

Թուրքերը լուրջ դիմադրության են հանդիպել նաև Լիմ, Զարանց, Սևան, Պախելիկ, Ոսկեբակ և այլ գյուղերում, որտեղից 3000 հայեր նույնպես քաշվել են դեպի Վարագա լեռը[496]:

Ուժեղ դիմադրություն է կազմակերպվել Հայոց ձոր գավառում, որը գտնվում էր Վանից դեպի հարավ: Գավառի միջով հոսող Խոշաբ գետի ափերին կային 35 հայկական գյուղեր: Երբ ապրիլի 6-ին թուրքերը ոստիկանապետ Էդհեմ բեյի գլխավորությամբ հարձակվել են հայկական գյուղերի վրա, հայերը քաշվել են Քերծ գյուղի լեռը՝ դիմելով ինքնապաշտպանության: Նրանց օրինակին հետևել են նաև հարևան գյուղերի հայերը[497]:

Ապրիլի 7-ին զենքի են դիմել և ինքնապաշտպանության անցել Կեմ ու Անգղ գյուղերի բնակիչները, որոնք տվել են շուրջ 700 զոհ, սակայն նրանց մի մասը փրկվել է՝ ապաստան գտնելով Վանում: Իշխանի Գոմ գյուղում 1000 թուրքերի ու քրդերի դեմ են ելել 100 հայեր, որոնք

---

[495] «Վերապրած Խաչատուր Ամիրյանի վկայությունը՝ Վանի գավառի Արճակ գյուղի մղած դիմադրության և զոհերի մասին», Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում. Վերապրածների վկայություններ, հ. 1, Վանի նահանգ, էջ 48-49, նաև՝ «Վերապրած Ասպատուր Մուրադյանի վկայությունը՝ Խառակոնիս գյուղի մղած դիմադրության և զոհերի մասին», նույն տեղում, էջ 101-102:

[496] «Վերապրած Մկրտիչ Գրիգորյանի վկայությունը՝ Վանի գավառի Վան գավառակի Ոսկեբակ գյուղի ինքնապաշտպանության մասին», նույն տեղում, էջ 48-49, «Վերապրած Պողոս Ավետիսյանի վկայությունը՝ Վանի գավառի Արճակի Սևան գյուղի կոտորածի մասին», նույն տեղում, էջ 85-91, «Վերապրած Սեդրակ Գասպարյանի վկայությունը՝ Վանի գավառի Վան գավառակի Արճակի Զարանց գյուղի կոտորածի մասին», նույն տեղում, էջ 106-109:

[497] «Վերապրած քահանա Տեր-Աբրահամյանի և ուրիշների վկայությունները՝ Վանի գավառի Հայոց ձորի գյուղերի կոտորածների մասին», նույն տեղում, էջ 147-163:

արյունալի մարտերով շարժվել են դեպի Վարագա լեռ, որտեղ ամրացել էին նախկինում Քերծ լեռան վրա ապաստանած 2000 հայեր: Դրանով էլ ավարտվել է Հայոց ձորի ինքնապաշտպանությունը[498]:

Ինքնապաշտպանություն է կազմակերպվել նաև Թիմար գավառում, որի 50 գյուղերից 30-ը հայկական էին: Ապրիլի 8-ին քուրդ ցեղապետ Արիֆի ելուզակները պաշարել են Տիրամեր գյուղը՝ միաժամանակ հարձակվելով հարևան Ջանիկ գյուղի վրա: Այդ և շրջակա գյուղերի բնակիչները, կռիվներ մղելով, շարժվել են դեպի Լիմ մինչև բանակի օգնության հասնելը: Ահեղ կռիվներ են տեղի ունեցել հատկապես լճափին, որից հետո 12000 հայեր տեղափոխվել են Լիմ կղզի[499], որտեղ էլ մնացել են մինչև կամավորական բանակի հասնելը:

Ապրիլի 12-ին թուրքական զորքն ու քրդական խուժանը հարձակվել են Ալյուր մեծ գյուղի վրա: Այստեղ ինքնապաշտպանությունը գլխավորել են Աբիսողոմ և Սարգիս Մարդոյանները: Նրանք կարողացել են ետ մղել թշնամու մեծաքանակ ուժերի հարձակումները: Սակայն թշնամին, նոր համալրում ստանալով, խաբեությամբ մտել է գյուղ և կոտորել ամբողջ բնակչությանը[500]:

1915 թվականի փետրվարի 17-ին պարսկական սահմանում ռուսներից կրած պարտությունից հետո 600 չերքեզ զինվորներով Վան է վերադարձել Ջևդեթը: Նա չերքեզներին տեղավորել է հայկական թաղում գտնվող Համուդ աղայի զորանոցում և կարգադրել, որ հայ տղամարդիկ երեք օրվա ընթացքում ներկայանան զինվորագրման:

---

[498] «Վերապրած Գարեգին Միրզիկյանի վկայությունը՝ Վանի գավառի Վան գավառակի Հայոց ձորի Անգղ գյուղի կոտորածի մասին», Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում. Վերապրածների վկայություններ, հ. 1, Վանի նահանգ, էջ 152-153, «Վերապրած Ղազար Մանուկյանի վկայությունը՝ Հայոց ձորի Կեմ գյուղի կոտորածի մասին», նույն տեղում, էջ 156-161, «Վերապրած Զարուհի Հյուսյանի վկայությունը՝ Հայոց ձորի Իշխանի Գոմ գյուղի կոտորածի մասին», նույն տեղում, էջ 164-166:

[499] «Վերապրած Արմենակ Միրոյանի վկայությունը՝ Վանի գավառի, Վանի գավառակի Թիմարի գավառի Ջանիկ գյուղի կոտորածի մասին», նույն տեղում, էջ 103-146:

[500] «Վերապրած Վարդան Ջանոյանի վկայությունը՝ Վանի գավառի Վանի գավառակի Թիմարի գավառի Ալյուր գյուղի կոտորածի մասին», նույն տեղում, էջ 117-119:

1915 թվականի ապրիլի 25-ին Ջևդեթը 1500 հոգանոց զորքով շարժվել է Վասպուրականի արծվաբույն Վարագի վրա: Կատաղի մարտեր են մղվել Շուշանց գյուղի մոտ: Սակայն ուժերն անհավասար են եղել: Գյուղի պաշտպանները, դիմադրելով թշնամուն, գիշերով անցել են Վան:

Քառասուներկուօրյա հերոսական ու հաղթական ինքնապաշտպանական կռիվներ են մղել Շատախի հայերը: Վանա լճի հարավում գտնվող Շատախի գավառը (հայտնի է նաև Ջերմաձոր անունով) բարձրաբերձ լեռների, անդնդախոր ձորերի և հորձանուտ գետերի մի ուրույն լեռնաշխարհ էր: Շատախի 110 գյուղերից 50-ը հայաբնակ էին, մնացածը՝ քրդաբնակ, իսկ թուրքեր առհասարակ չեն եղել: Գավառի կենտրոնը Թաղ գյուղն էր, որը դարձել էր ապրիլյան կռիվների հենակետ: Երկու հարյուր տուն ունեցող գյուղը զուտ հայաբնակ էր և գտնվում էր երեք ամեհի ձորերի միացման տեղում: Զենքը միշտ անբաժան է եղել շատախցի հայերից, և նրանցից սարսափել են ոչ միայն քրդերը, այլև թուրքական տեղական իշխանությունները: Այդ պատճառով էլ Ջևդեթը որոշել էր առաջինը քանդել այդ վտանգավոր բույնը:

Դեռևս 1904 թվականից Շատախում գործում էին դաշնակցական հայտնի գործիչներ Իշխանը (Նիկողայոս Պողոսյան), Արամը (Արամ Մանուկյան), Սարգիսը, Նիկոլը, Վահան Փափազյանը (Կոմս) և ուրիշներ: 1904-1914 թվականներին Շատախի 10000 գյուղացիությունը 7000 օսմանյան ոսկի էր տրամադրել ինքնապաշտպանության գործին[501]:

1912 թվականին ՀՅԴ-ի Վասպուրականի շրջանային ժողովը, հաշվի առնելով հայ ժողովրդի նկատմամբ իթթիհատականների թշնամական վերաբերմունքը, որոշել էր պատրաստ լինել ամեն տեսակի անակնկալի և կազմակերպել ինքնապաշտպանություն: Այդ որոշման հիման վրա գավառներում ստեղծվել էին ինքնապաշտպանության հատուկ զինվորական մարմիններ:

[501] Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը, էջ 74:

1914 թվականի հոկտեմբերին Արամի մասնակցությամբ Շատախի շրջանային ժողովն ընտրել էր «Անտառի» զինվորական մարմին, որի կազմում ընդգրկվել էին Հովսեփ Չոլոյանը, Միհրան Տեր-Մարգարյանը և Սամվել Մեսրոպյանը: Զինվորական մարմինը կազմել էր ամբողջ գավառի ինքնապաշտպանության տեղադրությունը, տնտեսության վիճակագրությունը: Հերոսամարտի նախօրյակին Շատախն ուներ 120 նոր տեսակի հրացան, 70 տասանոց մաուզեր ատրճանակ, 50-ից ավելի զանազան ատրճանակներ, 100-ից ավելի հին տիպի հրացան, մեծ քանակությամբ վառոդ, կապար, փամփուշտ: Զենքն ու զինամթերքը պահեստավորել էին գյուղերից դուրս՝ ապահով տեղերում[502]:

Մշակվել էր ինքնապաշտպանական կռվի մի նախագիծ, որի համաձայն՝ կռվի ընթացքում հնարավոր էր ամբողջ շրջանի հայկական գյուղերը միացնել իրար: 1915 թվականի հունվարի 7-ին՝ թուրք և քուրդ ոճրագործների կողմից բազմաթիվ հայ գործիչների ու մտավորականների սպանություններից հետո, Զինվորական մարմինը Թաղում հրավիրել էր խորհրդակցություն, որտեղ որոշվել էին ռազմական կարևոր նշանակություն ունեցող վայրերը և պատասխանատու ղեկավարները: Ինքնապաշտպանության ճակատը մոտավորապես 50 կիլոմետր երկարությամբ մի գիծ էր:

1915 թվականի փետրվարի կեսերին խումարցի Պետրոսի սպանությամբ Շատախում դեպքերն ստացել էին «կայծակնային» ընթացք: Մարտի 25-ին ձերբակալվել էր Զինվորական մարմնի անդամ Հովսեփ Չոլոյանը: Նրան ազատելու փորձերը հաջողություն չէին ունեցել[503]: Զինվորական նոր մարմին էր կազմվել: Դրա կազմում ընդգրկվել էին Սամվել Մեսրոպյանը, Ազատ Միմոնյանը և Տիգրան Բաղդասարյանը: Զինվորական ջոկի հրամանատարներն ստանձնել էին իրենց վստահ-

[502] Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը, էջ 75:
[503] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 77:

ված դիրքերի պաշտպանությունը. դրանք յոթն էին[504]:

Կռիվների սկզբում հայ մարտիկներին հաջողվել էր հնարամտորեն հարկադրել անձնատուր լինել Սիվտկին գյուղի՝ 20 հոգուց բաղկացած թուրքական ջոկատին, ինչպես նաև վերացնել Շահրուրի բերդի շրջակայքում գտնվող Խանի և Գոմերի թուրքական պահակախմբերը: Հայ մարտիկները ոչնչացրել էին նաև Սակ գյուղում գտնվող 14 թուրք ոստիկանների՝ տալով երեք զոհ: Ապրիլի 4-ին Թաղի թուրքական վարչության և հայերի միջև բանակցություններ էին սկսվել, որոնք, սակայն, որևէ արդյունք չէին տվել:

Ինքնապաշտպանության աշխատանքներին լծվել էին նաև կանայք, որոնք պարեն էին պատրաստել, հեռու վայրերից քար կրել՝ դիրքերն ամրացնելու նպատակով: Նույն օրն էլ պայթել էր առաջին գնդակը, և սկսվել էր կռիվը:

Այսպիսով՝ 1915 թվականի դարավոր փրկության և գերության շղթաները փշրելու առաջին քայլը կատարվել է Վասպուրական աշխարհի Շատախ գավառի կենտրոն Թաղ ավանում:

Ապրիլի 4-22-ը Թաղում և ամբողջ գավառում ընթացել են թեժ մարտեր: Առաջին օրում հայերն այրել են Ներքին Թաղի ոստիկանատունը, ձերբակալել են մի ոստիկանի ու գրավել 240 փամփուշտ և զինվորական այլ գույք[505]: Ապրիլի 7-ին հայերն այրել են ջրաղացի կամուրջը և կտրել թուրքերի հաղորդակցության ճանապարհները: Ապրիլի 17-ին Հայոց եկեղեցին վերածվել է զինագործական դարբնոցի: Այստեղ կենտրոնացվել են ուռկանների վրայից հանված կապարը, կշռաքարերը և մետաղյա այլ իրեր, սկսվել է վառոդի պատրաստումը, շարքից դուրս եկած զենքերի նորոգումը և փամփուշտների լիցքավորումը:

---

[504] Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը, էջ 80-81, նաև՝ «Վերապրած Լուսաբեր Թովմասյանի վկայությունը՝ Վանի Շատախ գավառակի կռիվների մասին», «Մի խումբ վերապրածների վկայություններ՝ Շատախ գյուղաքաղաքի և Փեսանդաշտի գյուղախմբի ինքնապաշտպանության մասին», Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում. Վերապրածների վկայություններ, հ. 1 , Վանի նահանգ, էջ 384-388:

[505] ՀԱԱ, ֆ. 227, ց.1, գ. – 468, թ. 22-23:

Ապրիլի 18-ին թուրք ոստիկանները փորձել են անցնել Հաշկանից կամուրջը, սակայն 5 զոհ տալով՝ նահանջել են: Ապրիլի 20-ին գործի է դրվել հայերի պատրաստած թնդանոթը[506]: Մինչև Շատախի կայմագամը դիմել է կուսակալին և գումարտակի հրամանատարին՝ պահանջելով ռազմամթերք, թնդանոթներ և լրացուցիչ զորամասեր, շատախցիներն ամուր փակել են հաղորդակցության ուղիները, և թուրքերը դրսի հետ հաղորդակցվել են միայն Մուսկավա գյուղի լեռնային անանցանելի կածաններով: Ապրիլի 28-ի առավոտյան Թաղի պաշտպանները հեռվում նկատել են ոչ թե սպիտակ դրոշ, ինչին սպասել են, այլ կարմիր, ինչը նշանակում էր, որ թշնամին մոտենում է: Դրությունն անհուսալի է դարձել: Այստեղ աչքի են ընկել Շատախի հերոսամարտի նշանավոր հայուհիները:

Շատախցի հայ կինը այս մարտերում իր պայքարելու եռանդի և զոհաբերության ոգին է ապացուցել: Հայերի համար ամենակարևոր դիրքը Սողվանց գյուղն էր, որտեղ կենտրոնացած էին բոլոր շրջաններից հասնող նամակներն ու տեղեկագրերը: Ապրիլի 28-ին Սողվանց գյուղը ևս պաշարվել է, և կատաղի կռիվ է սկսվել: Անհրաժեշտ է եղել կապ հաստատել հետզհետե տկարացող ներսի և դրսի գյուղերի միջև, նաև սուրհանդակ ուղարկել, բայց ո՞վ կհամարձակվեր ստանձնել այդ պարտականությունը: Եվ առաջ է եկել Սրբուհի (Սրբո) անունով 12 տարեկան մի աղջնակ[507]: Փոքրիկ հերոսուհին, վերցնելով նամակը, աներկյուղ սլացել է դժվարին վերելքով, թշնամու գնդակների տեղատարափի տակ ընկնելով և ելնելով, սողալով ու վազելով՝ վերջապես հասել է Սողվանցին և առանց ժամանակ կորցնելու՝ ետ է վերադարձել՝ իր հետ բերելով ճշգրիտ տեղեկություններ: Քաջ ու անվախ աղջիկը պատվով կատարել է իր պարտականությունը, բայց Թաղն ընկել է պաշարման մեջ, և անհրաժեշտություն է առաջացել կապ ապահովել դրսի ուժերի հետ: Այս անգամ սուրհանդակի պարտականությունը հանձն է առել 4

[506] ՀԱԱ, ֆ. 227, ց. 1, գ.– 449, թ. 13-16:
[507] Վան-Վասպուրական հերոսամարտը, էջ 87:

զավակների մայր, աննման հայուհին՝ Մարտոյի կինը՝ Ասմարը: Նա, թշնամու շղթայի միջով Սիվտինկա ձորով անցնելով 10 կիլոմետրից ավելի ճանապարհ, Զինվորական մարմնի նամակը հասցրել է Ազատին: Ասմարը գիշերն է ճանապարհ ընկել և վեց ժամից հետո՝ առավոտյան, անվտանգ վերադարձել է՝ կապ հաստատելով դրսի ուժերի հետ: Դիրքերի միջև հաղորդակցությունը կարևոր էր մարտիկների կորովը բարձր պահելու տեսակետից, իսկ այս գործին նպաստողները առավելապես կանայք էին:

Մինչ մայիսի 4-ը պաշարված թաղեցիները վարել են դիրքային կռիվներ, երբ Բազիկը 10 մարտիկներով ճեղքել է թշնամու օղակը և մտել Թաղ: Թաղի եկեղեցու՝ 38 օր լռած զանգերը կրկին ղողանջել են: Սողվան գյուղը վերագրավվել է, և նրա վրա կրկին ծածանվել է հայկական դրոշը: Հայտնի է դարձել, որ ռուսական բանակի կազմում գործող հայ կամավորական գնդերը մտել են Վան, և Արամը թաղեցիներին ուղարկել է 2 արկղ փամփուշտ ու 2 հրացան:

Մայիսի 11-ին քրդերը նույնպես լքել են Թաղի շրջակայքի իրենց դիրքերը՝ դիմելով փախուստի: Այսպես Շատախի 42-օրյա հերոսամարտն ավարտվել է փայլուն հաղթանակով: Մայիսի 12-ին Թաղը շուքով ու մեծարանքով է ընդունել Դրոյին, իսկ վերջինս հիացմունքի ու դրվատանքի խոսքերով ողջունել է ռազմիկ շատախցիներին[508]:

1915 թվականի ապրիլի սկզբներին Լևոն Շաղոյանի ղեկավարությամբ ինքնապաշտպանական կռիվներ են տեղի ունեցել նաև Ռշտունիքում կամ Գավաշ գավառում: Երբ Ոստանի կայմագամը զենքեր է պահանջել Գավաշի ժողովրդից և ապա հարձակում ձեռնարկել հայկական Փայխներ, Մոխրաբերդ ու այլ գյուղերի վրա, գավաշցիները մարտերով հեռացել և ապաստանել են սահմանակից Փեսանդաշտում: Այստեղ պատսպարվել է մոտ 6000 մարդ[509], որոնք զինված են եղել 150 հրացանով և 70 ատրճանակով:

[508] Վան-Վասպուրական հերոսամարտը, էջ 88-89:
[509] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 90-91:

Ապրիլի 14-16-ը թուրքերը ուժգին հարձակումներ են ձեռնարկել հատկապես Բարադոտիկի ուղղությամբ, որի ինքնապաշտպանությունը անձամբ ղեկավարել է Լևոն Շաղոյանը՝ իր տրամադրության տակ ունենալով 80 հրացանավորներ և 40 ատրճանակավորներ: Թշնամու գրոհներն ուղեկցվել են լեռնային թնդանոթի կատաղի հրաձգությամբ: Սակայն այդ բոլոր գրոհներն ավարտվել են անհաջողությամբ և թշնամու մարդկային կորուստներով: Ապրիլի 17-ին թուրքերը ձեռնարկել են վերջին հարձակումը՝ փորձելով Արտոս լեռան գագաթով անցնել փեսանդաշտցիների թիկունք: Սակայն Լևոն Շաղոյանի հմուտ գործողությունների շնորհիվ թուրք ոստիկանները ծուղակի մեջ են ընկել և թողնելով հինգ սպանված ու մեծ թվով վիրավորներ՝ դիմել են փախուստի: Մայիսի 10-ին Փեսանդաշտ են մտել հայ կամավորական գնդերը:

Վասպուրականի 1915 թվականի ինքնապաշտպանական կռիվների ժամանակ աչքի ընկած հերոսներից էին *Համասփյուռ Միրզոյանը (Խամաս), Զարուհի Տերոյանը (Ժենյա), Պնենց Տաթևիկը, Սախոյենց Նանոն*: Նրանք կռվել են Վանի հերոսամարտի օրերին և փրկվել 1915 թվականի մայիսին ռուսական գորքի օգնությամբ:

Վանի հերոսամարտի մասնակիցներից Քյանքան Խամբոյի աղջիկը՝ 19-ամյա **Սևոն (Իսկուհի Համբարձումյան)**, կյանքը վտանգելով, հետախուզել էր թշնամու՝ Շահբենդերյանի դիրքը և հայ մարտիկներին առաջնորդել այնտեղ, նրանց հետ կռվելով՝ հաղթանակ էր տարել և պարգևատրվել «Պատվո խաչ» շքանշանով:

Սուրհանդակի պարտականությունները կատարած 4 զավակների մայր **Աղավնի Վարպետյանը** թշնամու աչքի առաջ անցել էր 10 կմ ճանապարհ և Թաղի պաշտպաններին հասցրել անհրաժեշտ լուրերը: Դրա շնորհիվ Բազիկի ղեկավարությամբ հայ մարտիկները ճեղքել էին թշնամու օղակը՝ վերջնականապես ազատագրելով շրջակա տարածքները:

Վանի հերոսամարտը և հայ հերոսուհի կանայք

1915 թվականին հայերի ինքնապաշտպանության փառապսակը դարձավ Վանի հերոսամարտը:

Վանը կազմված էր երկու մասից. արևմտյան մասը Քաղաքն էր, կամ Քաղաքամեջը՝ հինավուրց բերդով, պետական հիմնարկներով, զինապահեստով, շուկայով, իսկ արևելյան մասը Այգեստանն էր: Դրանք միանում էին յոթ կիլոմետր երկարությամբ մի փողոցով՝ Սղգայի ջադդանով, որի կենտրոնում գտնվում էր Խաչփողանի հրապարակը: Վանն ուներ 41000 բնակիչ, որից 23000-ը հայեր էին, 18000-ը՝ մահմեդականներ: Քաղաքամեջում ապրում էր 4000 մարդ, որից 3000-ը՝ հայեր[510] : Մնացած բնակչությունն ապրում էր Այգեստանում, որի հայաբնակ թաղերն էին Արարքը, Նորաշենը, Հայնկոյսները: Քաղաքի և Այգեստանի միջև ձգվում էր մի ամայի տարածություն, որտեղ նախկինում գտնվել էր այդ ժամանակ արդեն դատարկված Հայկավանք թաղը: Քաղաքից դեպի հարավ-արևելք գտնվում էր թրքաբնակ Շամիրամի թաղը, իսկ հարավային Կլոր դար թաղն ուներ խառը բնակչություն: Թուրքերը հայկական թաղերի թիկունքում ստեղծել էին Հաջի-Բեքիրի, Թոփրակ-կալեհի, Համուդ աղայի զորանոցները: Եթե Քաղաքամեջը պարսպապատ էր ու հենված Շամիրամի ժայռերին, ապա Այգեստանը գրեթե զուրկ էր բնական ամրություններից ու շրջապատված էր այգիներով: Պատերազմն սկսվելուց հետո Վան էին եկել շուրջ 70000 գաղթականներ, ինչի հետևանքով, մի կողմից, դժվարանում էր պարենավորման գործը, իսկ մյուս կողմից՝ նրանք ծառայում էին որպես զինվորական ուժի աղբյուր:

Հայերին բնաջնջելու մտադրությամբ կանոնավոր մեծաքանակ զինվորական ուժերով դեպի Վան է շտապել կուսակալ Ջևդեթը: Նախ նա տեսակցություն է ունեցել դաշնակցական գործիչների՝ օսմանյան

[510] **Կարապետյան Մ.**, Հայաստանը 1912-1920 թթ., Երևան, 2003, էջ 105:

խորհրդարանի Վանի պատգամավոր Վռամյանի (Օննիկ Դերձակյան) և Արամ Մանուկյանի հետ և աշխատել է կեղծ հավաստիացումներով ու խոստումներով բթացնել նրանց զգոնությունը, ապա պահանջել է, որ Վանի երիտասարդությունը զորակոչվի: 1915 թվականի ապրիլի 1-ին Վռամյանի և Մանուկյանի հորդորներով Այգեստանի Նորաշեն եկեղեցում գումարված խորհրդակցությունը հավանություն է տվել Ջևդեթի պահանջին: Ապրիլի 2-ին Վանի առաջնորդական փոխանորդ Եզնիկ վարդապետ Ներկարարյանի անունից հրապարակվել է մի կոչ՝ քաղաքացիական պարտականությունը կատարելու մասին: Սակայն այդ ամենը առաջացրել է Վանի հայ ազգաբնակչության զայրույթը, քանի որ ժողովուրդը կանխազգում էր նախապատրաստվող ահավոր սպանդը: Մթնոլորտն ավելի է շիկացել, երբ Ջևդեթը Շատախի դեպքերը քննելու համար այնտեղ է ուղարկել հաշտարար հանձնաժողով՝ դաշնակցական գործիչ Վանա Իշխանի գլխավորությամբ, սակայն ապրիլի 4-ին ճանապարհին՝ Հիրճ գյուղում, կազմակերպվել է նրա տմարդի սպանությունը[511]: Նույնպիսի խարդախ ճանապարհով սպանվել է նաև Վռամյանը, իսկ Արամը միայն վերջին պահին է կարողացել խուսափել թակարդից:

Ջևդեթը արագորեն համալրել է իր զորքերը, բերել է տվել թնդանոթներ և նախապատրաստվել հարձակման: Ընդհատվել է կապը Քաղաքամեջի ու Այգեստանի միջև: Երբ դանակն արդեն ոսկորին է հասել, Վանի հայությունը փրկությունը տեսել է միայն ինքնապաշտպանության մեջ: Խաղաղ ժամանակ վանեցիները պառակտված չեն եղել «Դաշնակցություն», «Հնչակյան» և «Ռամկավար» կուսակցությունների միջև: Սակայն ազգային դժբախտության ծանր պահին նրանք հասկացել են այդ գործելակերպի կորստաբերությունը և մի կողմ թողնելով կուսակցական տարաձայնությունները՝ միասնական մարտի են ելել

[511] «Վերապրած Եզնիկ Վարդապետ Ներկարարյանի վկայությունը՝ Վանի ինքնապաշտպանության սկզբի մասին», Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում. Վերապրածների վկայություններ, հ. 1, Վանի նահանգ, էջ 29-31:

թուրք ջարդարարների դեմ[512]:

Վանի ինքնապաշտպանությունը ղեկավարելու համար ստեղծվել է Հայ ինքնապաշտպանության զինվորական մարմին՝ ռամկավար Արմենակ Եկարյանի նախագահությամբ: Նրա կազմում ընդգրկվել են դաշնակցականներ Կայծակ Առաքելը և Բուլղարացի Գրիգորը, ինչպես նաև խորհրդականներից՝ դաշնակցական Արամ Մանուկյանը, ռամկավար Գաբրիել Սեմերճյանը, հնչակյան Հրանտ Գալիկյանը, նախկին արմենական, անկուսակցական նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանը: Ստեղծվել են նաև պարենավորման, զինբաշխ, հայթայթիչ, «Կարմիր խաչի» և տեղեկատու այլ մարմիններ[513]:

Հայերն ունեցել են շուրջ 1500 մարտիկ և նույնքան էլ հրացան ու մաուզեր, բայց սահմանափակ թվով փամփուշտ: Այս փոքրաթիվ ուժերի դեմ կանգնած է եղել թուրքական կանոնավոր 10-12 հազարանոց բանակը՝ 12 թնդանոթով: Թուրքական զորքը ղեկավարել են փորձված գերմանացի սպաներ: Հայերը ցուցաբերել են մեծագույն կազմակերպվածություն և խիզախություն: Այգեստանը բաժանվել է հինգ պաշտպանական շրջանների՝ 73 դիրքերով, որտեղ ամրացել են 1053 զինվոր՝ 505 հրացանով, 75 հազար փամփուշտով, 549 մաուզերով ու 40 հազար փամփուշտով[514]: Զինվորական մարմինը անհրաժեշտ հրահանգներ է մշակել կռվողների համար: Դրանցում հաջողության գրավական են համարվել կարգապահությունն ու կազմակերպվածությունը, հրամանների ճշգրիտ կատարումը, գնդակների խնայողական ու նպա-

---

[512] **Մխիթարյան Օ.**, Վանի հերոսամարտը, Սոֆիա, 1930, էջ 16:

[513] Մեծ եղեռնի հերոսապատում. 1915 թ. ինքնապաշտպանական հերոսամարտերը, Թեհրան, 1982, էջ 274, նաև՝ **Nogales R. de**, Four Years Beneath the Crescent., Transl. from the Spanish by M. Lee. With an introd. by Lieut.-Colonel E. Davis, N. Y., London, 1926, p. 27:

[514] Մեծ եղեռնի հերոսապատում. 1915 թ. ինքնապաշտպանական հերոսամարտերը, էջ 275, նաև՝ **Կոսոյան Հ.**, Վան բերդաքաղաքի ժողովրդային հերոսամարտը, Թեհրան, 1966, էջ 57-59, **Bryce**, The Treatment of Armenians In Ottoman Empire, 1915-1916, London, 1916, p. 35:

տակային ծախսումը, աչալրջությունը և այլն[515]:

1915 թվականի ապրիլի 7-ի առավոտյան թուրքերը սկսել են հարձակումը: Թնդանոթային համազարկերը ավերածություն են առաջացրել շուրջբոլորը: Հայերը կռվել են չտեսնված համառությամբ ու կազմակերպվածությամբ՝ ամուր պահպանելով իրենց դիրքերը: Ավելին՝ կռվի հենց առաջին օրը հայերին հաջողվել է գրավել Խաչփողանում գտնվող թուրքական դիրքի հեռագրատունը և պաշարել Համուդ աղայի զորանոցը: Այդ զորանոցի գրավումն ունեցել է կարևոր նշանակություն, որովհետև այն գտնվելիս է եղել հայկական թաղերի կենտրոնում, որտեղի թուրքերն ուժեղ կրակ են բաց թողել շրջակայքի վրա: Ճիշտ է, ապրիլի 8-ին հայ մարտիկներն ստիպված են եղել թողնել Հայնկույսների եկեղեցու դիմաց գտնվող Շահբենդերյանի դիրքը, բայց դրա փոխարեն հաջողվել է հրդեհել անգլիական հյուպատոսարանի շենքը, որտեղ դիրքավորվել էին մի քանի տասնյակ թուրք ոստիկաններ[516]: Հերոսամարտի երրորդ օրը՝ ապրիլի 9-ին, վանեցիները գրավել են Համուդ աղայի զորանոցը: Բուլղարացի Գրիգորի առաջարկով այն պայթեցվել է:

Զորանոցի ոչնչացման հաջորդ օրը՝ ապրիլի 10-ին, այգեստանցիները կարողացել են հետ գրավել Շահբենդերյանի դիրքը: Այդ գործում կարևոր դեր է կատարել Սևոն՝ 19-ամյա Իսկուհի Համբարձումյանը: Նա, կյանքը վտանգելով, հետախուզել է դիրքը և այնտեղ առաջնորդել մարտիկներին: Քաջարի աղջիկը պարգևատրվել է Զինվորական մարմնի սահմանած «Պատվո խաչ» շքանշանով[517]:

Ապրիլի 10-ին Զինվորական մարմինը հրապարակել է մի կոչ, որում նշվում էր Վանը 24 ժամվա ընթացքում ծնկի բերելու Ջևդեթի ծրագրի ձախողման մասին՝ ընդգծելով, որ այս կռիվը միայն գոյության

[515] Մեծ եղեռնի հերոսապատում. 1915 թ. ինքնապաշտպանական հերոսամարտերը, էջ 275, նաև՝ **Բուրանյան Ե.**, Իմ անցյալի հուշերից, Վասպուրականի ողբերգությունը, Երևան, 2013, էջ 63:

[516] Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը, էջ 38:

[517] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 39-40:

կռիվ չէր, այլև կռիվ՝ հանուն ճշմարտության և արդարության՝ ցույց տալու համար, որ հայը գիտի կռվել և մեռնել զենքը ձեռքին:

Մարտերը գնալով ավելի են թեժացել, և Այգեստանի հայերը նորանոր սխրանքներ են գործել: Ապրիլի 15-ին Տիգրան վարժապետ Այիճյանը, վտանգի ենթարկելով կյանքը, հրկիզել է Արարուց հրապարակում գտնվող և լուրջ վտանգ ներկայացնող թուրքական ոստիկանատունը:

Ինքնապաշտպանությունը բարձր մակարդակի կազմակերպվածությամբ սկսվել է նաև Քաղաքամեջում, որը կտրված էր Այգեստանից: Հյուսիսից այն պաշտպանված էր Շամիրամի բերդով ու գահավեժ լեռներով, իսկ մյուս երեք կողմերից շրջապատված էր սեպաձև պարիսպներով: Այստեղ էին գտնվում պետական հիմնարկները և Հայոց առաջնորդարանը: Այգեստանում ևս կազմվել էր Զինվորական մարմին՝ Հիսուսյան վարժարանի տեսուչ Հայկակ Կոսոյանի ղեկավարությամբ: Անդամներն էին՝ Լևոն Գալջյանը, Միհրան Թորամանյանը, Դավիթ Սարգսյանը, Միհրդատ Միրզախանյանը, Հարություն Ներկարարյանը, Սարգիս Շահինյանը: Ստեղծվել էին նաև մատակարարման, «Կարմիր խաչի» և այլ մարմիններ [518]:

Ինքնապաշտպանության՝ երկու վերստ ձգվող շղթան բաժանվել էր 4 շրջանների և բազմաթիվ դիրքերի: Սակայն զենքի պակաս կար՝ 100 հրացան, 210 ատրճանակ, 60 հազար փամփուշտ, մինչդեռ հայերի դիրքերը գտնվում էին թուրքերի օղակի մեջ [519]:

1915 թվականի ապրիլի 7-ին՝ առավոտյան ժամը 9-ին՝ Այգեստանի վրա հարձակվելուց երեք ժամ հետո, թուրքերը այստեղ էլ անցել էին գրոհի: Հայերը ոչ միայն քաջաբար պաշտպանվել էին, այլև հենց առաջին օրը հրդեհել էին փոստ-հեռագրատունը, ոստիկանատունը և դատարանը, որոնք թուրքերի համար դարձել էին ամուր դիրքեր: Այդ գործողությունների ժամանակ աչքի էին ընկել 16-ամյա Արամ Կապա-

[518] **Կարապետյան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 109:
[519] Տե՛ս նույն տեղում:

րուկյանը և Աղավնի Վարդապետյանը: Երկրորդ օրը՝ ապրիլի 8-ին, հայերը կարողացել էին ոչնչացնել կառավարական նոր փոստատունը և զինարանը[520]:

Աղավնի Վարդապետյանը անտրտունջ դիմագրավել էր դժվարությունները և արհամարհելով մահը՝ գործել էր անձնուրացությամբ և խիզախությամբ: Ահա թե ինչպես են նկարագրված հերոսուհու սխրագործությունները «Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը» աշխատության մեջ. «Մեծ էր ռազմական խոյանքը բոլոր շրջանապետներուն, բայց ավելի խիզախ՝ երկրորդ շրջանի շրջանապետ Հարոյին և խմբապետերուն, որոնք, գլուխ անցած իրենց մարտիկներուն, հանդուգն հարձակումով դուրս թռան գրավելու Թեքալիֆի Հարբիյեի շենքը, երեք կողմե թշնամու կրակի տակ: Խումբը երբ կհառաջանար, անոր ընկերացավ տիկ. Աղավնի Վարդապետյանը՝ 40 տարու մայր մը, որ ձգած իր փոքրիկները, գնաց օգնելու և ճամփա ցուցնելու: Բուն դռնեն անհնար եղավ ներս մտնել, ահա լսվեցավ տիկ. Աղավնիի սուր ճիչը, «Այսպես եկեք, այստեղը քանդեցեք, այս դուռը խորտակեցեք...», ու ինքը միևնույն ատեն կփորեր, կփլցներ. «Դեհ ձեզ մատաղ, տղաներ, շուտշուտ». մեկ քանի րոպե ահա քանդվեցան անցքերը, խորտակվեցան դռները, հերոսուհու ջանքով շենքը գրավվեցավ: Թշնամին խոր խոցվեցավ, հակառակ իր ջանքերուն, փորձեց հրդեհել գրաված պահեստը: Չեմ կարող չհիշել այդ վայրկյանը, երբ հոն ներկա էի, երբ թշնամու հրձիգը դուրսեն բռնկեցուցած էր շենքը: «Այստեղ հասեք, ճչաց մեր դյուցազնուհին, ջուր, ջուր, շենքը կրակ տվին»: Ահա նույն ինքը՝ Աղավնին, ջրի թիթեղը ձեռքին, վազեց դուրս, վերադարձավ ջրով լի..., մի րոպե, և բոլորը նույն աշխատանքին լծվեցան: Պսակվեցան ջանքերը, հրդեհը մարեց, և բոլորս համատարած կռվի ժխորի մեջ կանչեցինք. «Բռավո տիկ. Աղավնի, կեցցե՛ս դու»: Կռվի ընթացքին Քաղաքամեջը ունեցավ ուրիշ շատ Աղավնիներ, որոնք մինչև վերջ անբաժան մնացին

[520] Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը, էջ 52:

մեզնից՝ բաժնելով զրկանքն ու արյունը»[521]: Այսպես Աղավնի Վարպետյանը Վանի հերոսամարտի իսկական հերոսուհին եղավ:

Ապրիլի 19-ին թուրքերի ձեռնարկած կատաղի հարձակումը ոչ մի արդյունք չտվեց. նրանք մեծ կորուստներ էին կրել՝ նահանջելով ելման դիրքեր: Զենքով ու զինամթերքով իրենց ապահովելու համար վանեցիները ստեղծել էին զինարան, փամփշտարան և վառոդարան, որտեղ աշխատում էին համապատասխան մասնագետներ՝ Վանի վարժապետանոցի տնօրեն, քիմիայի պրոֆեսոր Միքայել Մինասյանի ղեկավարությամբ: Նրա օգնականներն էին Վարդան Պապիկյանը և Հարություն Կաքավյանը: Այստեղ արագ նորոգվում էին վնասված զենքերը, պատրաստվում էր վառոդ, նույնիսկ ձուլվել էր երկու թնդանոթ[522]:

Կենսականորեն կարևոր դեր է խաղացել 500 արհեստավորներից կազմված «Ամրաշենների խումբը», որն արագ հասել է ճակատի առավել վտանգված տեղամասերը և անմիջապես վերականգնել թնդանոթային կրակով կատարված ավերածությունները, թշնամու դիրքերի տակ ստորերկրյա անցքեր է բացել, որտեղ ռումբերի պայթեցմամբ քարուքանդ են արվել թշնամու դիրքերը: Խմբի զինվորների շարքում էին Շավարշ Հովիվյանը, Ազատ Խորենյանը և Գրիգոր Պաջիրյանը[523]:

Անգնահատելի դեր է ունեցել Հովհաննես Բուճիկանյանի ղեկավարած «Ֆանֆառ» նվագախումբը, որը կազմված էր վարժապետանոցի մի խումբ աշակերտներից: Նվագախումբը հասել էր ամենավտանգավոր դիրքերը և իր աշխույժ նվագով ոչ միայն ոգևորել էր հայ մարտիկներին, այլև նյարդայնացրել ու խուճապի էր մատնել թուրքերին: Նվագախմբի ղեկավարն էր Մարգար Փախչոյանը:

Վանեցիների դիմադրողական ուժը ոչ միայն չէր թուլացել, այլև

---

[521] Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը, էջ 52:

[522] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 33, նաև՝ **Սահակյան Ռ.**, Վան քաղաքի հայության ինքնապաշտպանությունը 1915 թ., «Հայոց բանակ», Երևան, 1996, N 1, **Ussher C. D., Knapp G. H.,** An American Physician in Turkey. A Narrative of Adventures in Peace And War, Boston and N. Y., 1917, pp. 252-253:

[523] Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը, էջ 34:

աճել էր, որովհետև նրանք ձեռք էին բերել մարտնչելու փորձ, բացի այդ՝ նրանց հույս էր ներշնչել ռուսական զորքերի առաջխաղացումը դեպի Վան: Իսկ ռուսական զորքը և Անդրանիկի գլխավորած հայ կամավորների 1-ին գունդը, 1915 թվականի ապրիլի 20-ին Դիլմանի ճակատամարտում ջախջախելով Հալիլ բեյի թուրքական բանակը, առաջ էին շարժվել դեպի Վան: Ռուսական մի այլ զորաբանակ էլ, որի առաջապահն էր Դրոյի գլխավորած հայ կամավորների 2-րդ գունդը, Վանին էր մոտեցել Իգդիր–Բերկրի գծով: Ռուսական զորքերի և հայ կամավորների մոտենալուց ահաբեկված Ջևդեթը ապրիլի 21-ին ձեռնարկել էր նոր հարձակում: Ուժեղ ռմբակոծությունից Վանը կորել էր հրի ու ծխի մեջ, սակայն վանեցիները՝ մեծ ու փոքր, անձնուրաց կռվի էին ելել ատելի ոսոխի դեմ:

Չտեսնված համարձակությամբ այդ կռվում աչքի են ընկել պատանի վանեցիները: Նրանք ոչ միայն կապավորների դեր են կատարել, փամփուշտ ու պարեն հասցրել դիրքերը, այլև արհամարհելով մահը՝ թաց լաթերով հանգցրել են թուրքական պատրույգավոր ռումբերը, վնասազերծել են դրանք և վառոդը հասցրել փամփուշտ լցնողներին: Այդ խիստ վտանգավոր գործում աչքի են ընկել 12-14-ամյա պատանիներ Ասլանը, Բաբկենը, Արտաշեսը, Ոստանիկը, Մարտիրոսը և ուրիշներ, որոնց մի մասը զոհվել է՝ չհասցնելով կտրել ռումբի վառվող պատրույգը: Այդ խիզախ պատանիների մեջ էր նաև Արամ Թովմասյանը՝ ապագա շնորհաշատ երգիծաբան Լեռ Կամսարը: Հայ կաթոլիկների դպրոցի սան Կիրակոս Կիրակոսյանն անցել է թշնամու դիրքերը, սպանել երկու թուրք զինվորների և նրանց զենքերը շալակած՝ վերադարձել է՝ արժանանալով «Պատվո խաչի»[524] :

Կռիվները վերսկսվել են ապրիլի 24-ին և գնալով ավելի սաստկացել: Ապրիլի 28-ին Ջևդեթը ձեռնարկել է, կարելի է ասել, վերջին մեծ հարձակումը, և այդ օրը տեղի են ունեցել ամենակատաղի կռիվները,

[524] Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը, էջ 40-41:

սակայն վանեցիները ոչ մի թիզ հող չեն զիջել: Ապրիլի 30-ին հայերը գրավել են Խաչփողանի կարևոր կետերը: Թուրքերը շարունակել են կռիվը մինչև մայիսի 3-ը՝ գլխավորապես ռմբակոծելով քաղաքը: Սակայն մոտեցող ռուսական բանակի, հայ կամավորների և Վանի հայության հուժկու հարվածների տակ թշնամին խուճապահար փախուստի է դիմել: Մայիսի 3-ին հայ մարտիկները լիովին ազատագրել են քաղաքը, հրդեհել թուրքական բռնապետության ամրոց Հաջի-Բեքիրի զորանոցը և ապա Վանի բերդի վրա բարձրացրել հայոց դրոշը: Այգեստանցիները և Քաղաքամեջի պաշտպանները, բոլոր ցավերն ու տառապանքները մոռացած, ցնծությամբ են դիմավորել միմյանց և ջերմորեն գրկախառնվել են:

Մայիսի 5-ին երկու կողմերից Վան են մտել հայ կամավորների երկու խմբեր՝ Ներքին Թիմարից Դրոն և Համազասպը, Վերին Թիմարից՝ Արճակի վրայով՝ Քեռին ու Վարդանը (ըստ Հ. Կոսոյանի՝ հայ կամավորները և ռուսական բանակը Վան են մտել մայիսի 7-ին) [525], իսկ ավելի շուտ, ըստ Հ. Գևորգյանի, Վան էր մտել Դրոյի զորախմբի առաջապահ ջոկատը՝ դաշնակցական Խեչոյի և Դալի Ղազարի գլխավորությամբ, ապա մայիսի 6-ին Վան է մտել բուն ռուսական բանակը՝ գեներալ Նիկոլաևի հրամանատարությամբ: Այդպես ավարտվել է Վանի 30-օրյա հերոսամարտը, որի ընթացքում հայերի կորուստը կազմել է 200 սպանված և վիրավոր:

Վանի հերոսամարտը հայոց ազատամարտի փայլուն դրվագներից է և պատիվ է բերում հայ ժողովրդին: Վանի հռչակված արհեստավորությունը երևան բերեց միջնադարյան համքարական քաղաքապաշտպանության կազմակերպչական հատկանիշներ, դրսևորեց գերազանց ռազմունակություն ու կարգապահություն: Նրա շարքերից դուրս եկան ռազմավարական բնատուր ընդունակությունների տեր այնպիսի ռազմիկներ, ինչպիսիք էին շրջանների պետեր Նշան Նալ-

[525] **Կոսոյան Հ.**, Վաղ-Քաղաքամեջի ապրիլյան կռիվները, Երևան, 1992, էջ 130:

բանդյանը, Ռաֆայել Տեր-Խաչատրյանը, Հովհաննես Մանուկյանը, Փանոս Ժամհարյանը, Ալես Պարսամյանը և ուրիշներ, որոնց հրամանատարության ներքո ընդամենը 1054 հրացանով ու մաուզերով զինված անվեհեր մարտիկները ետ էին մղում 10000-ից ավելի զինվորների, տասնյակ թնդանոթներ և անսպառ ռազմամթերք ունեցող թուրքական կանոնավոր բանակի ու մոլեռանդ ամբոխի կատաղի գրոհները:

Իսկ թե որքան խելամտորեն և ռազմագիտական հմտությամբ է կազմակերպվել ինքնապաշտպանությունը, երևում է այն փաստից, որ ցարական բանակի շտաբի զինվորականությունը, մանրամասնորեն ուսումնասիրելով պաշտպանական համակարգը, կազմել է մի ընդարձակ քարտեզ և ներկայացրել գլխավոր հրամանատարությանը՝ որպես ռազմագիտական սկզբունքներով չնախատեսված մի երևույթ: Գեներալ Նազարբեկովը, լսելով վանեցիների գոյամարտի մանրամասները, խոնավացած աչքերով ասել է. «Տեսնելով ձեզ, ձեր երկիրը և մեր ժողովուրդը՝ ես հպարտ եմ, որ հայ եմ»[526]:

Մայիսի 6 (19)-ին՝ հայ կամավորական գնդերի և ռուսական բանակի մուտքից հետո, Վանի և ազատագրված շրջանների ժամանակավոր նահանգապետ է նշանակվել Արամ Մանուկյանը: Նրա գլխավորությամբ Վանում ստեղծված հայկական իշխանությունը ազատագրական պայքարի առաջին քաղաքական ձեռքբերումն էր, որը, ցավոք, կարճ կյանք ունեցավ՝ տևելով մինչև հուլիսի 2-ը, երբ ռուսական զորքի նահանջի պատճառով Վանի հայկական իշխանությունը դադարեց գործել: Այն խորհրդանշում էր մեր պետականության օրրան պատմական Հայաստանի Վասպուրական աշխարհի՝ շուրջ 800-ամյա օտար լծից ազատված հողի վրա նոր հայկական իշխանության ծնունդը:

Վան-Վասպուրականի հերոսամարտի հերոս հայուհիներից էր **Համասփյուռ Միրզոյանը (Խամաս)**: Նա անցել է ազատագրական պայքարի փառավոր ուղի՝ ֆիդայական պայքարից մինչև ինքնա-

[526] Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը, էջ 5:

պաշտպանական հերոսամարտ:

Հ. Միրզոյանը ծնվել է հեղափոխական գործունեությանը նվիրված ընտանիքում: Ծայրահեղ աղքատության պատճառով մայրը և մեծ քույրը՝ Գինոն, ուրիշների համար հաց են թխել և տաք թոնիրների մեջ կռանալու հետևանքով նրանց տեսողությունը շատ է վատացել: Սակայն Գինոն առաջնակարգ սուրհանդակ է եղել, պատրաստակամ՝ ծառայելու ֆիդայիներին, վստահելի պահակ՝ իրենց տանը ապաստանող փախստականների համար[527]: Հ. Միրզոյանը ուներ նաև մի եղբայր՝ Միրզոյի Կարոն, որը դարբին էր և նվիրյալ կուսակցական: Կինը՝ Կալիպսեն, ճարպիկ էր, խելացի և գաղտնի հանձնարարություններ է կատարել՝ նույնիսկ ամենատագնապալի պահերին խուճապի չմատնվելով: Ունեցել է նաև փոքր քույր՝ Կատիկը, որը մեծ գուրգուրանք էր տածում հեղափոխական գործիչների և ֆիդայիների հանդեպ:

Վասպուրականի հայտնի հեղափոխական դեմքերից Կոմսը, նկարագրելով Խամասին, գրել է. «Նիհար էր և տգեղ, աչքերն էին, որ կխոսեին՝ մոլեռանդ հավատացյալի երկու վառ կերոններ: Մեկն էր քչերից, որ ուներ մտավոր պաշար և հանրային եռանդ»[528]:

Խամասը ուսուցչուհի էր: Չնչին աշխատավարձով աշխատում էր աղջիկների վարժարանում, սակայն իրականում երդվյալ հեղափոխական գործիչ էր: Հանդուգն էր և կորովի, անվրդով և վճռական, նվիրված էր հեղափոխական գաղտնի ձեռնարկներին: Հայ ժողովրդի ազատագրումը նրա համար սուրբ նպատակ էր, որի համար պատրաստ էր նույնիսկ զոհել իր կյանքը[529]:

Հեղափոխական գործիչ Վարդգեսի բանտարկությունից հետո Կոմսը նշանակվել էր նրան փոխարինող Վանում, և Խամասը դարձել էր նրա աջ ձեռքը: Կոմսի հրամանով կազմվել էր կանանց և օրիորդների մի խումբ, որը պիտի օգներ ֆիդայիներին գաղտնի աշխատանքնե-

---

[527] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 92:
[528] **Կոմս,** Խոնարհ հերոսներ, գիրք Բ, Պէյրութ, 1956, էջ 32:
[529] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 92-93:

րի և զենքեր փոխադրելու հարցում: Արդարամիտ և սուր հոտառություն ունեցող Խամասը հատ-հատ ընտրել էր իր ընկերուհիներին և նրանց համար դարձել սիրված և հարգված խմբապետուհի: Որպես ղեկավար՝ ուներ մի կարևոր հատկություն շրջապատին խանդավառելու և գործի դնելու առումով: Կարճ ժամանակ անց Խամասի խումբը դարձել էր նշանավոր՝ իր կատարած հետախուզական, սուրհանդակային և խնամատարական աշխատանքների շնորհիվ: Այդ խումբը մեծ գործունեություն ծավալեց նաև 1900 թվականին՝ Դավոյի դավաճանության օրերին[530]:

Երբ բոլորի վստահությունը վայելող Դավոն Վանի զենքի ու զինամթերքի պահեստները մատնել էր թշնամուն, շատերը ձերբակալվել էին, և մեծ թվով հեղափոխական գործիչներ էին ապաստանել լեռներում: Այդ սարսափի օրերին Խամասը կազմակերպել էր սուրհանդակային խմբեր: Նրա խումբը կապ էր պահել քաղաքի կենտրոնի և փախստական հեղափոխականների միջև: Միաժամանակ խումբը չմատնված զինապահեստները դատարկել էր և զենքերը ապահով վայր տեղափոխել:

Խամասի գլխավոր օգնականներն էին **Աղավնի** և **Գինաբեր Ալեքսանյան քույրերը**, որոնք մեծ գործ էին կատարել գավառների հետ կապը պահելու համար: Չնայած նրան, որ նրանց կյանքը միշտ սպառնալիքի տակ էր, այս քույրերը երբեք չէին վարանում, ընդհակառակը, միշտ աննկուն էին: Խմբի անդամների շարքերում ուշադրություն են գրավել նաև *Զարուհի Շալջյանը, Հռիփսիմե Նալբանդյանը և Սողոմե Ջրբաշխյանը*[531]: Հետագայում այս կանանց ջանքերի շնորհիվ կազմվել է «Վասպուրականի կանանց միությունը», որը զարկ է տվել Վանի կանանց զարգացման և առաջադիմություն գործին, զորավիգ կանգնել ՀՅԴ գործունեությանը և աջակցել ինքնապաշտպանական մարտերին: Իսկ ապրիլյան Եղեռնից հետո տեր է կանգնել հազարա-

[530] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 92:
[531] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 94:

վոր որբերի, ապա Երևանում հիմնել է Վասպուրականի կարուձևի և ձեռագործի արհեստանոց[532]:

1908 թվականի հուսահատական օրերին, երբ փախստական Կոմսն ու իր գործընկերները ապաստանել էին լեռներում, Վանից ժամանած սուրհանդակը բերել է մի թռուցիկ՝ Վանի ՀՅԴ Կ. կոմիտեի ստորագրությամբ: Տարօրինակ էր այդ, որովհետև ՀՅԴ Կ. կոմիտեի կազմը փախստական էր դարձել: Թռուցիկը ուղղված էր հայ մատնիչներին, թուլամորթ և գետնաքարշ սողացող հեղափողության թշնամիներին: Բովանդակությունը հետևյալն էր. «Դու՛ք, իժի՛ ծնունդներ, կարծո՞ւմ եք, թե հեղափոխությունը մեռավ, կարծո՞ւմ եք, թե ՀՅԴ-ն պայթեցրիք ներսից, չարաչար սխալվում եք: Հասկացե՛ք, որ ոչ մի ուժ չի կարող խորտակել կուսակցությունը: Լավ իմացեք, որ Դաշնակցության աչքը ամենուր է, և չեք խուսափելու նրա ահավոր վրեժից...: Վերջին անգամ ենք զգուշացնում ձեզ, թուլամորթնե՛ր և սրիկանե՛ր: Չհամարձակվե՛ք այլևս ձեր զազրելի գործը շարունակել: ՀՅԴ Կ. կոմիտե»[533]:

Նշված թռուցիկի տակ Խամասի ստորագրությամբ երկտող է եղել, որում նա խոստովանել է, որ ինքն է գրության հեղինակը, ներողություն է խնդրել զեղծումի համար և բացատրել է, որ պատեհապաշտ հայեր են հրապարակ իջել և կառավարությանը հաճելի լինելու համար լրտեսություն և մատնություն են արել, հետևաբար արտոնություն է խնդրել նրանցից ազատվելու:

Այսպես՝ այս դժվարին օրերին, երբ կուսակցության ղեկավարությունը հարկադրաբար բացակայել է քաղաքից, Խամասը անձնվեր ու հավատարիմ պահակ է դարձել և թույլ չի տվել, որ կուսակցության դրոշակը անարգվի:

Սահմանադրության շրջանում Խամասը մնացել է որպես ղեկավար դեմք և ընդարձակել է կանանց կազմակերպության գործը: Նրա

[532] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 94:
[533] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 96:

շնորհիվ քաջարի կին գործիչներ են պատրաստվել և հետագայում վճռական դեր են խաղացել ազգային ու հասարակական գործերում:

Խամասը շատ է ցանկացել բարձրագույն կրթություն ստանալ և ի վերջո, նրան հաջողվել է գնալ Պոլիս և ավարտել Կանանց միջնակարգ վարժարանը: Հետո ամբողջովին նվիրվել է որբերի հավաքման և դաստիարակության գործին:

Վան-Վասպուրականի հերոսամարտի օրերին, զենքը ձեռքին, կռվել է թշնամու դեմ: Իր գործած սխրանքներով աչքի է ընկել Այգեստանի կռիվներում:

Խամասը տեսել է Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու անկումը և համայնավար ղեկավարների հալածանքներից խուսափելով՝ անցել է Պոլիս և շարունակել որբերի դաստիարակության գործը[534]: Ի պատիվ նրա, թերևս հարկ է նշել, որ նա ազգային դիմագիծ ունեցող սերունդների պատրաստման գործում կարևոր դեր է ունեցել: Տարիների տքնաջան աշխատանքից հետո Խամասը վարակվել է թոքախտով և 1936 թվականին մահացել է Պոլսում[535]:

Վան-Վասպուրականի հերոսամարտի նշանավոր հայուհիների թվում էր **Զարուհի Տերոյանը**: Նա ոչ միայն իր եղբոր՝ Վազգեն Տերոյանի նման նվիրյալ ֆիդայի էր, այլև Վասպուրականի հերոսամարտի հերոսուհիներից:

Զ. Տերոյանը Վասպուրականի կանանց առաջին կազմակերպողն էր: Իր շրջապատին կարողացել է խանդավառել ազատագրական պայքարի գաղափարներով և կանանց մարզել է ոչ միայն ֆիդայիների կարիքները հոգալու և խնամատարական աշխատանքները կատարելու գործում, այլև Վան-Վասպուրականի 1915 թվականի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու համար: Բոլորին զինավարժություն է սովորեցրել, որպեսզի հարկ եղած ժամանակ կարողանային դիմադրել

[534] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 96:
[535] Տե՛ս նույն տեղում:

և պաշտպանել ոչ միայն իրենց, այլ նաև իրենց հարազատներին[536]: Նրա ցուցաբերած սխրագործությունների արդյունքում թշնամու մի քանի գրոհներ ետ են մղվել:

Հերոսամարտի հայտնի հայուհիներից էր **Պնենց Սաթենիկը**: Վերջինս երիտասարդ ու խանդավառ նվիրյալ հեղափոխական Պնի Վահանի կրտսեր քույրն էր[537]: Պնենց տունը ազատագրական պայքարի նվիրյալների, հեղափոխականների ապահով ապաստան էր: Այնտեղ է գտնվել ռազմամթերքի մի կարևոր պահեստ, ինչպես նաև Քեռու կաշվի արհեստանոցը, որտեղ Քեռին երկու օգնականների հետ փամփշտակալներ, կաշվե պարկեր է պատրաստել և ֆիդայիների կոշիկներ նորոգել: Բոլոր կարևոր և խիստ գաղտնի խորհրդակցություններն այդ տանն են տեղի ունեցել, և իրենց նեղ պահերին ֆիդայիներն ու հեղափոխական գործիչները նրանց տանն են ապաստանել:

Սաթենիկը հոգնած և հալածական ֆիդայիների հոգատար քույրն էր: Զենքեր պահելու, խմբեր պատրաստելու գործը միշտ եռանդով ու նվիրումով է ստանձել: Իսկ երբ ֆիդայիները քնել են, նա արթուն հսկել է: Սաթենիկը հափշտակությամբ է կարդացել «Դրոշակը», հեղափոխական գրքեր՝ երազելով վտանգնավոր ձեռնարկներին մասնակցելու, հայրենիքի թշնամիներին պարտության մատնելու մասին անգամ իր կյանքը զոհելու գնով[538]:

Մի օր դավաճան Դավոն՝ թուրք զինվորի համազգեստով, մի ջոկատ զինվորների գլուխ անցած, պաշարել է Պնենց տունը: Իբրև դյուրին զոհ՝ դավաճանը նախ ծերունի մորն է դիմել, սակայն ազգասեր մայրիկը թքել է մատնիչի երեսին և անիծել: Այս անգամ վիրավորված ու զայրացած Դավոն Սաթենիկին է դիմել, սակայն նա չի խոսել անգամ նրա հետ և թուրք սպային դառնալով՝ հայտարարել է, որ իրենց տանը զենք գոյություն չունի: Դավաճանը, հունից դուրս գալով, ծեծել է

[536] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 96-97:
[537] Տե՛ս նույն տեղում:
[538] Տե՛ս նույն տեղում:

Սաթենիկին մտրակի սարսափելի հարվածներով և երեք ժամ անընդմեջ զինվորների հետ զենքի պահեստ է փնտրել: Ոչինչ չգտնելով՝ Սաթենիկին և եղբորը բանտ է նետել[539]: Երկուսն էլ չարչարանքների են ենթարկվել, սակայն ոչ մեկն էլ չի խոստովանել, ընդհակառակը, իրենց հոգեկան կորովը բարձր են պահել:

Վերջապես Առաջնորդարանի միջնորդությամբ Սաթենիկն ազատ է արձակվել: Այդ օրերին ազատամարտի նվիրյալներն արդեն հարձակվել ու պայթեցրել էին գրավված ռումբերը, իսկ իրենք ցրվել էին հայկական թաղերում՝ պատրաստվելով ինքնապաշտպանության: Բանտի սարսափներից հազիվ ազատվելով՝ աննկուն Սաթենիկը սկսել է իբրև սուրհանդակ ծառայել այս անգամ դիրքերի միջև: 1915 թվականին Վան-Վասպուրականի հերոսամարտի օրերին հերոսուհի Սաթենիկը, զենքը ձեռքին, կռվել է ոսոխի դեմ:

Վանի հաղթական ինքնապաշտպանությունից հետո Սաթենիկը հարկադրաբար բռնել է գաղթի ճանապարհը[540]: Այդ ժամանակ էլ պայքարի դժվարությունները արհամարհող աղջիկը հուսահատվել է և տեղ չհասած՝ մահացել է՝ սիրտը խոցված այն աշխարհից, որտեղ տիրում էր միայն բռնություն, ոճիր և անազատություն:

Վան-Վասպուրականի հերոսամարտի հայուհիներից էր **Սախոյենց Նանոն:** Սախոյենց տունը Վանի Այգեստանի արևելյան ծայրամասի այգիներում կորած մի խարխուլ տնակ էր: Նանոն ապրում էր իր մեծ հոր և այրի մոր հետ: Նրանք այնքան աղքատ էին, որ մեծ հայրը, չնայած իր տարիքին, օրավարձով աշխատող բանվոր էր, իսկ մայրը ուրիշների լվացքն էր անում[541]: Դեռ շատ փոքր տարիքից Նանոն սնվել էր հայ էպոսի քաջ հերոսների՝ Առյուծաձև Մհերի, Սասունցի Դավթի, Փոքր Մհերի, առասպելական թագուհիների և Հայկական լեռնաշխարհում թափառող ազատատենչ հսկաների պատմություններով: Նպաս-

[539] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 96-97:
[540] Տե՛ս նույն տեղում:
[541] Տե՛ս նույն տեղում:

տավոր դիրքի պատճառով նրանց տունը հեղափոխական ապաստան էր դարձել: Այդ պահից սկսած՝ Նանոյի համար իր լսած պատմությունները դադարել էին երևակայական լինել, և անցյալի հերոսները շարունակել էին ապրել ֆիդայիների պատկերացումներում:

Նանոն ֆիդայիների պահապան հրեշտակն էր: Երբ նրանք քնում էին, ինքն արթուն հսկում էր: «Ֆիդայիների տառապալից կյանքում էլ Նանոն կարծես արևի շող լիներ՝ մութ թոնրատան երթիկից իրենց ուղղված՝ ջերմությամբ և փաղաքշանքով»[542]:

Նանոն ուշադրությամբ լսում էր ֆիդայիների պատմածները և անդադար հարցեր ուղղում նրանց: Տարիների ընթացքում Նանոյի մեջ շեշտվել էին անվախությունը, հանդգնությունը, կամքի հզորությունն ու եռանդը:

Երբ մի օր ֆիդային Ռուբենը ռումբի պայթյունի հետևանքով գրեթե մահամերձ վիճակում էր հայտնվել և իրենց տուն տեղափոխվել, անծնվեր աղջիկը, թուրք պահակազորը ճեղքելով, ամերիկյան հիվանդանոցից բժշկական օգնություն էր հասցրել[543]:

Մի ուրիշ անգամ, երբ իրենց տան մոտերքում թուրք շրջուն պահակախումբը ֆիդայիների դեմ էր ելել և երկուստեք կատաղի հրացանաձգություն էր սկսվել, ֆիդայիներին հաջողվել էր փախչել, իսկ Նանոն, որ այգու մի պատի հետևից էր հսկում, անմիջապես վազել էր և ֆիդայիների փախած ուղղության հակառակ կողմը ցույց տալով՝ գոչել. «Ղաչաղները այն կողմը փախան»[544]: Թուրք զինվորները վազել էին Նանոյի ցույց տված ուղղությամբ, և այդպիսով ֆիդայիները փրկվել էին:

1915 թվականին Վան-Վասպուրականի հերոսամարտի օրերին, Նանոն իր սիրած հերոսների օրինակով էր գործել: Օրեր շարունակ դիրքից դիրք անցնելով, սուրհանդակի դեր կատարելով՝ երբեմն

---

[542] **Կոմս,** նշվ. աշխ., գիրք Գ, Պէյրութ, 1956, էջ 46-47:
[543] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 98:
[544] Տե՛ս նույն տեղում:

ծպտված այցելել էր կռվողներին, խրախուսել էր նրանց, պահակություն էր արել, հեղափոխական երգեր էր երգել և միշտ սիրտ տալով՝ ասել. «Բնությունը երգում է, երբ գարուն է, իսկ ես երգում եմ, որովհետև մեր ազատության արշալույսը պիտի բացվի շուտով»[545]: Նանոյին անվանում էին «կրակ ու բոց» աղջիկ:

Հաղթանակին հաջորդել են նահանջի տխուր օրերը, և բոլորի պես Նանոն էլ լքել է իր հայրենի տունը: Գաղթի ճանապարհին մահացել էին մեծ հայրն ու մայրը: Նանոն այն բախտավորներից էր, որ տեսավ իրենց զոհաբերության արդյունքը՝ արյունով ձեռք բերված Հայաստանի առաջին հանրապետությունը[546]:

Կարճ ժամանակ հետո հայտնի է դարձել, որ Նանոն թոքախտով է վարակվել: Չնայած երիտասար տարիքին՝ նա իրեն դժբախտ չէր զգում. փոքր տարիքից երազանքներով ապրող, հետո էլ արդարության և ազատության համար պայքարած հերոսուհին աչքերը պիտի փակեր հայոց անկախ հայրենիքում: Նրա խնդրանքով սիրելի ֆիդայիները նրան թաղել են Արարատի շուքին:

Վան-Վասպուրականի հերոսամարտին ակտիվորեն մասնակցել են նաև նշանավոր ֆիդայիների մայրերը: Նրանք հայոց հին և միջնադարյան պատմության հայտնի հերոսուհի մայրերի նման մեծ ազդեցություն են թողել իրենց զավակների վրա իրենց կատարած հայրենանվեր գործերով: Զվիկ տիկնոջ և Շուշանիկ Պահլավունու նման 1915 թվականին Հայոց ցեղասպանության տարիներին հայ մայրերը ևս իրենց զավակների կողքին էին՝ նրանց հերոսության կոչելու, հայրենի հողի համար անձնուրաց խիզախումների և թշնամու դեմ մինչև վերջ կռվելու հորդորներով և իրենց անձնական հերոսական մասնակցությամբ օրինակներ ցույց տալով: Նման հերոսուհի մայրերից էր հայտնի հայդուկ Մարտիրոս Կոբելյանի մայրը[547]:

---

[545] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 98:
[546] Տե՛ս նույն տեղում:
[547] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 101:

Կոմիտե Մայրիկը 60-ն անց, խորաթափանց նայվածքով և խիստ դեմքով կին էր: «Մեզանից շատ բան գիտեր, մեր գործերից շատ բան էր տեսնում, հետևում էր մեր բոլոր քայլերին, կարծես բարոյական պատասխանատու լինելու գիտակցությամբ էր անում իր դիտողությունները, տալիս էր իր խորհուրդները: Սրա համար Կոմիտե Մայրիկ էին դրել նրա անունը: Այդպես էլ կոչում էին նրան: Հաճույք էր զգում, երբ ներողամիտ ժպիտով քթի տակ մրթմրթում էր՝ անառակներ»,– գրել է նրա մասին Կոմսը[548]:

Մայրիկի տունը Վանում էր, բաց դաշտի եզրին, հետևաբար, առանց քաղաքի թաղերն անցնելու, կարելի էր համարձակ ելք ու մուտք անել այնտեղ: Այդ պատճառով էլ Մայրիկն իր տան մեջ հաճախ է պատսպարել արտասահմանից եկող սուրհանդակներին, զինատար խմբերին, գավառի ներկայացուցիչներին: Նրա տնից են արտասահման և գավառ մեկնել խմբեր ու հեղափոխական գործիչներ:

Մայրիկը երեք տղա ուներ՝ Մարտիրոսը (Դային), Ճեռջ Աղան և Ջան Պեզարը: Երկուսը դարբին էին, սակայն իրականում հեղափոխականների զինագործներն էին և աշխատում էին իրենց տան գաղտնի արհեստանոցում: Երբ աշխատում էին, Մայրիկն արթուն հսկում էր: Եթե կասկածելի երևույթ էր նկատում, անմիջապես զգուշացնում էր ներսում աշխատողներին[549]:

Հայ ազատագրական պայքարի մասնակիցների ցավերը իր ցավերն էին, և երբ նրանցից մեկը հիվանդանում էր, խնամում էր հարազատ մոր պես: Մայրիկն իր շրջապատի ամենահեղինակավոր կինն էր: Բոլոր կանայք իրեն էին դիմում՝ խորհուրդ հարցնելու և հիվանդներին բուժելու համար: Բոլորն էլ մեծ վստահություն ունեին նրա նկատմամբ և նրա խորհուրդներն ու ցուցումները ընդունում էին որպես պատգամ: Եթե որևէ շատախոս կին հեղափոխականների մասին ակնարկում էր, Մայրիկի հանդիմանական նայվածքը իսկույն փակում էր

[548] **Կոմս,** նշվ. աշխ., գիրք Ա, Պէյրութ, 1950, էջ 66:
[549] Տե՛ս նույն տեղում:

նրա բերանը[550]: Նա Վան-Վասպուրականի հերոսամարտի օրերին մինչև վերջ ինքնապաշտպանության մասնակիցների կողքին էր: Նրանց օգնում էր ոչ միայն ջուր, սննդամթերք ու զինամթերք հասցնելով, այլև իր հայրենասիրական ոգևորող ճառերով, երբեմն էլ զենքը ձեռքին կռվելով:

1915 թվականի ինքնապաշտպանությունից հետո Մայրիկը, անիծելով թուրքին ու քրդին, ստիպված լքել է իր հիշատակներով հարուստ հայրենի օջախը: Չդիմանալով ճանապարհի դժվարություններին՝ մահացել է՝ իր մուրազին չհասած՝ հայոց ազգի ազատությունը չտեսած[551]:

Վանի ինքնապաշտպանության հերոսուհիներից էր **Դրախտի Մայրիկը (Նանիկ Ջինոյան)**: Վանում ֆիդայիների կողմից Կարաղաթ կոչված թաղում կար միահարկ ցեխով ծեփված մի տուն, որը հայտնի էր Դրախտ անունով: Ջինոյեց տունն էր:

Մայրիկը՝ Նանիկ խաթունը, 50-ն անց կենսուրախ և անվախ կին էր: Նա գիշեր-ցերեկ գրկաբաց ընդունել է ֆիդայիներին ու հեղափոխական գործիչներին: Հարազատ մոր պես հոգացել է նրանց կարիքները, իսկ հանգստի կամ գաղտնի աշխատանքի պահերին պահապան հրեշտակի պես հսկել է նրանց ապահովությունը: Ֆիդայիների համար այդ խեղճ տունը «Դրախտ» է եղել, հեղափոխական միջնաբերդ[552]: Այդ տանն է գտնվել ամենահին զինապահեստը, զենքերի նորոգման գաղտնի արհեստանոցը և ռումբեր լցնելու հատուկ տեղը:

Մայրիկն ուներ երկաթագործ տղա՝ կարգապահ, կենսուրախ և եռանդուն Միհրանը, ինչպես նաև հանդուգն մի աղջիկ՝ Երանուհին, և մի ուրիշ փոքրիկ աղջիկ: Մայրիկն ու իր զավակները չափազանց գաղտնապահ էին, ինչ էլ պատահեր, ոչ մի խոսք դուրս չէր գալիս նրանց բերանից: Սակայն մի օր մատնության հետևանքով թշնամին պաշարել է նրա տունը: Հսկողություն կատարող Մայրիկը կարողացել

[550] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 102:
[551] Տե՛ս նույն տեղում:
[552] Տե՛ս նույն տեղում:

է ժամանակին զգուշացնել ֆիդայիներին և նրանք հեռացել են: Երբ թուրք զինվորները ներս են մտել, գիշերազգեստով մի պառավ է նրանց դիմավորել:

1907 թվականին կրկին մատնության հետևանքով «Դրախտը» պաշարվել է: Ներսում գտնվել են հեղափոխական Թևոսը և նրա մի քանի ընկերներ: Մայրիկի ու Երանուհու հնարամտության շնորհիվ հեղափոխականները անվնաս հեռացել են: Սակայն մայր ու աղջիկ ձերբակալվել են: Ամիսներով հարցաքննության և չարչարանքների են ենթարկվել, սակայն աննկուն են մնացել և Առաջնորդարանի միջնորդությամբ հնարավոր է եղել ազատել նրանց[553]:

Վանի ինքնապաշտպանության օրերին «Դրախտը» դարձել էր կարևոր կենտրոն, իսկ Երանուհին առաջնակարգ սուրհանդակ էր: Մայրիկն իր զավակների հետ օգնում էր զենք, զինամթերք, ջուր և սնունդ հասցնել պաշտպաններին, երբեմն էլ, զենքը ձեռքին, կռվում էր՝ ոգևորելով նրանց[554]: Սակայն գաղթի օրերին Մայրիկն իր զավակների հետ ստիպված լքել էր հայրենի տունը՝ բռնելով օտարության ճամփան: Շատ նեղություններից հետո հասել էին Իգդիր, որտեղ բազմաթիվ գաղթականներ կային, իսկ խոլեռային համաճարակը ավերներ էր գործում: Մայրիկն իր զավակների հետ հաստատվել էր Հին Նախիջևանում, այնտեղ էլ նահատակվել է, երբ թաթար խուժանը կոտորում էր հայերին[555]:

Ջինոյենց ընտանիքից միակ վերապրողը Միհրանը եղավ: Նա նախապես Պարսկաստան էր անցել:

Վան-Վասպուրականի հերոսամարտի մասնակիցներից էր **Ազգային Մայրիկը**: Նրան հենց այդպես էլ կոչում էին: Ազգային Մայրիկը 50-ն անց հաղթանդամ կին էր: Նա Վազգեն Տերոյանի օրերին ապաստան էր տվել և հարազատ մոր պես խնամել ֆիդայիներին և հեղափո-

[553] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 102:
[554] Տե՛ս նույն տեղում:
[555] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 103:

խական գործիչներին: Երբ Հրայր Դժոխքը և Գևորգ Չաուշը Վանում էին, գրեթե միշտ նրա մոտ էին մնում[556]:

Մայրիկն ուներ մեկ տղա և չորս աղջիկ: Տղան՝ Արտաշեսը, եռանդուն հեղափոխական գործիչ էր: Իսկ աղջիկներից իր գաղափարախոսությամբ, հանդգնությամբ, զոհաբերության ոգով աչքի է ընկել Աշխենը:

Մայրիկին «Ազգային» անունն էին տվել, որովհետև երկար տարիներ շարունակ իր անձը, տունը և ընտանիքը ազգին «մատաղ» էր արել: Ոչ մի անձնական շահագրգռվածություն չուներ. նվիրված էր միայն ու միայն ազգի համար զոհաբերվող ֆիդայիներին ու հայդուկներին: Մայրիկը նրանց միշտ քաջալերում էր, խնամում, մխիթարում և նոր ոգևորությամբ համակում[557]: Նրա տան էր գտնվում ռումբերի և զենքի կարևոր գաղտնարանը: Չնայած շարունակվող խուզարկություններին՝ նրան միշտ էլ հաջողվում էր վտանգը զերծ պահել իրենցից:

Վանի ինքնապաշտպանության օրերին **Աշխենը** կարևոր աշխատանք է կատարել Վասպուրականի «Հայ կանանց միության» շրջանակներում: Այդ միությունը, հստակորեն ըմբռնելով իր դերն ու կոչումը, ժողովրդական այդ աննախընթաց տագնապի շրջանում գործի է դրել բոլոր անդամուհիներին:

Աշխենը կարի արհեստանոցի սյուներից էր: Այստեղ էլ կռվողների համար սպիտակեղեն, գուլպաներ և այլ անհրաժեշտ իրեր էին պատրաստվում[558]: Արհեստանոցի պիտույքները միության անդամուհիները մեծ մասամբ իրենց տներից էին բերում: Արհեստանոցը միաժամանակ բավարարում էր զինվորական և գաղթական հիվանդանոցների բազմաթիվ կարիքները:

Վանի նահանգի կուսակալ Ջևդեթ փաշան վանեցի աննվաճ մարտիկների դեմ պայքարի այլ միջոցներ էր հնարել՝ հազարավոր գաղ-

[556] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 103:
[557] Տե՛ս նույն տեղում:
[558] Տե՛ս նույն տեղում:

թականների Այգեստան բերելով, որպեսզի սով, համաճարակ և ընդհանուր հուսահատություն ստեղծվի: Սակայն վանեցի կանանց «Կարմիր խաչը» և «Կանանց միությունը» շուտով հիվանդությունների դեմն առել էին՝ հագուստ և ուտելիք հասցնելով գաղթականներին, իսկ նրանց մի մասին իրենց ընտանիքների մոտ էին տեղափոխել: Այս գործում կարևոր դեր էին կատարել Ազգային Մայրիկը և Աշխենը: Մայրիկն իր տունը տրամադրել էր աղետից տուժածներին, մխիթարել էր նրանց, ամոքել նրանց ցավերը:

Մայրիկի ձեռքի տակ աշխատող անձնուրաց հայուհիներից էր նաև **Սաթո քույրիկը**: Նա անփոխարինելի դեր է կատարել հատկապես տարագրության շրջանում: Այս համատարած լքման օրերը չկարողացան բեկում առաջացնել այդ պողպատե կամքով կնոջ մեջ: Ընդհակառակը, նա հույսի և մխիթարության խոսք էր գտնում բոլորի համար:

Սաթո քույրիկը մահացել է 1960-ական թվականներին Բեյրութում[559]:

Շապին Գարահիսարի ինքնապաշտպանությունը և հայ հերոսուհի կանայք

1915 թվականի հունիսի 3-ին սկսվել է Շապին Գարահիսար քաղաքի հայկական թաղամասի ինքնապաշտպանությունը: Ինքնապաշտպանության ընդհանուր ղեկավարությունը հանձնվել էր Ղուկաս Տեովլեթյանին (Ղուկաս Աղբար), որը վայելում էր բոլոր քաղաքական հոսանքների համակրանքն ու վստահությունը: Իսկ մարտական գործողություններն անմիջականորեն ղեկավարում էր Անդրանիկ Օզանյանի վաղամեռիկ կնոջ՝ Վերոնիկայի եղբայր Գարեգին Թաշճյանը[560]:

Ի պատասխան թուրքերի կրակի՝ հայերն իրենց ամուր դիրքերից կրակել են թուրքական թաղերի վրա, սակայն ի վերջո ստիպված փո-

[559] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 103:
[560] **Սիմոնյան Հ.**, Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա, Երևան, 1996, էջ 471:

խադրվել են քաղաքի հինավուրց բերդը, որը կառուցված և ամրացված էր դեռ հռոմեական զորավարների ձեռքով և ուներ բնական ու արհեստական ամրություններ: Բերդում ապաստանել էր 5062 հոգի: Նրանցից 1500-ը արական սեռի էին, որից կռվի ընդունակ էին 250-ը, իսկ մնացածները՝ ծերեր, կանայք, երեխաներ, պատանիներ և հիվանդներ: Բերդում ձեռնարկվել էին կազմակերպչական աշխատանքներ՝ պարենավորում, ջրամատակարարում, զինական նախապատրաստում: Ստեղծվել էր Զինվորական խորհուրդ: Սննդաբաշխումը կատարվում էր կանոնավոր կերպով՝ ըստ ընտանիքի անդամների թվի: Հացը պատրաստվում էր երկու քարայրների մեջ, որտեղ օջախներ էին վառել: 30 կանայք 24 ժամ աշխատում էին՝ պատրաստելով օրական մոտ 8 հազար հաց:

Բերդում ապաստանած ժողովուրդը մի քանի ժամվա ընթացքում կիսավեր բերդը վերածել էր լավ ամրացված ամրոցի: Քարե հաստ պատերով նորոգվել էին աշտարակները, խարխլված պարիսպները, նոր պատնեշներով իրար էին կապվել դիրքերը: Դիրքեր էին կառուցվել իշխող յոթ ճակատների վրա, կազմվել էին դրանք պաշտպանող խմբեր՝ յուրաքանչյուրը 8-25 հոգի՝ իրենց պետերով, տասնապետերով, հերթապահներով և փոխանորդներով:

Բերդի պաշտպաններն ունեին 150 մաուզեր, 50 կարաբին և «այնալու» հրացան, հունական, բուլղարական հրացաններ, 40 հեծելազորային բազմահարված «Ֆիլինտա» տիպի հրացան և մոտ 80 կարգի ձեռնառումբեր[561]: Ինքնապաշտպանության ղեկավար Ղուկաս Աղբարը հրահանգ էր տվել ոչ մի անտեղի գնդակ, ոչ մի ռումբ չարձակել՝ առանց գոնե 5 թուրք սպանելու: Կարգապահություն հաստատելու համար Զինվորական խորհուրդը տվել էր հետևյալ հրահանգները.

1. «բացարձակ հնազանդություն խմբապետներին,

2. միջկուսակցական վեճեր և խռովություններ հարուցող անձինք

[561] Մեծ եղեռնի հերոսապատում, էջ 118:

կգնդակահարվեն,

3. առանց Զինվորական խորհրդի թույլտվության ոչ ոք իրավունք չունի հեռանալու բերդից,

4. անհնազանդները տեղում կենթարկվեն մահապատժի»[562]:

Հունիսի 5-ի առավոտյան թուրքերն սկսել էին հրետակոծությունը: Հայերը հավաքել էին ժայռերի խոռոչներում պայթած ռումբերի բեկորները, տարել էին զինարան, փամփուշտներ ձուլել ու «վերադարձրել» թշնամուն: Ղուկաս Աղբարի հնարամտության շնորհիվ թուրքական թնդանոթներից մեկը լռել էր, որովհետև հայերը նշանառուական կրակով ոչնչացրել էին թնդանոթաձիգներին:

Հաջորդ լուսաբացին թուրքերը վերսկսել էին հրետակոծությունը երեք հրանոթներով: Ղուկաս Աղբարը և Զինվորական խորհուրդը որոշել էին մինչ այդ պահված ռումբերը բաժանել դիրքերում գտնվող մարտիկներին: Մինչև կեսօր հայերը նախապատրաստվել էին և պատասխան կրակ չէին բացել: Այդ լռությամբ քաջալերված՝ թուրքերը շարժվել էին դեպի վեր: Հայկական դիրքերից կրակ էր տեղացել, և թշնամին անկանոն կերպով նահանջել էր: Թուրքական հարձակումը վերսկսվել էր հաջորդ օրը: Այս անգամ վեր էր մագլցել թուրք խուժանը, իսկ զինվորները մնացել էին ներքևում: Սկսվել էր թեժ կռիվ, որը շարունակվել էր մինչև երեկո, երբ հարձակվողները կրկին նահանջել էին: Նույնը կրկնվել էր նաև հաջորդ օրերին: Բերդի պաշտպանները հույսեր էին կապել ռուսական զորքերի առաջխաղացման հետ. նրանք սպասել էին նաև Սեբաստացի Մուրադին և Անդրանիկին: Վերջիններս, սակայն, ուշանում էին:

Հունիսի 20-ի լուսաբացին թնդանոթների համազարկերի ուղեկցությամբ թուրք զինվորների շղթաները քայլող անտառի նման սկսել էին բարձրանալ դեպի բերդ: Հայերը պատասխանել էին միահամուռ ու անդադար կրակով՝ հաշվի չառնելով փամփուշտ խնայելու պահանջը:

[562] Մեծ եղեռնի հերոսապատում, էջ 119:

Նրանք գերագույն ճիգերով մնացել էին դիրքերում: Ամեն կողմից լսվել էին օգնության կանչեր: Ղեկավարները հայտնվել էին անելանելի դրության մեջ. ինչպե՞ս դիմադրել թուրքական 5-6 հազարանոց կանոնավոր բանակին և խուժանին: Թշնամուն հաջողվել էր հասնել բերդի պարիսպներին, գրավել բերդի դուռը և քանդել մուտքը պաշտպանող պատվարը: Այդ ճգնաժամային պահին բերդի դռան առջև պայթել էր մի ռումբ, որը նետել էր Գ. Կարմիրյանը: Հացթուխ կանայք ևս ռումբեր էին պահանջել: Այդ պահին 14 տարեկան Հ. Թևեքելյանը կյանքի գնով հայթայթել էր մի ռումբ, որը պայթեցվել էր դռան առջև՝ սպանելով 5-6 զինվորի, մինչդեռ մյուսներն ահաբեկված թաքնվել էին քարերի հետևում:

Հայ մարտիկները հարձակվել էին խուճապահար թշնամու վրա: Թշնամին դիմել էր փախուստի՝ թողնելով մեծաթիվ դիակներ: Թշնամին գետնին էր փռվել վերևից տեղացող փամփուշտներից: Կանայք քարեր էին գլորում նրանց ետևից:

Ժողովուրդը պարով ու լացով է տոնել իր հաղթանակը, որովհետև միևնույն ժամանակ լուսնի լույսով հողին է հանձնել իր զոհված հարազատներին, այդ թվում՝ ինքնապաշտպանության ղեկավարներից Հ. Գարակյոզյանին, Ավագ Տուրիկյանին, Ռուբեն և Գրիգոր Պարոնվարդյան եղբայրներին, Ե. Վեցիկյանին և ուրիշների[563]:

Հաջորդ մի քանի օրերին հարաբերական անդորր է տիրել: Բայց ինչ չկարողացավ անել թշնամին, արեց սովը: Ոչ մի տեղից այդպես էլ օգնություն չեկավ: Անդրանիկ Պարոնվարդյանը և Նշան Սերեճյանը գնացին թուրքերի հետ բանակցելու, բայց այլևս չվերադարձան:

Ղուկաս Աղբարը ժողովի էր հրավիրել բոլոր մարտիկներին: Նա հրահանգել էր գիշերային ուժեղ հարձակումով ճեղքել պաշարման օղակը, իջնել դաշտ և կռիվը շարունակել շրջակա լեռներում, ինչպես նաև թուրքերին սպառնալ շրջակա թուրքական գյուղերի ոչնչացմամբ,

[563] Մեծ եղեռնի հերոսապատում, էջ 133:

եթե նրանք վայրագորեն վարվեին բերդում մնացած կանանց ու երեխաների հետ:

Նահանջն սկսվել էր դռան առջևից: Սկսել էին զգուշորեն իջնել, առանց աղմուկի: Սակայն թշնամին կռահել էր հայերի մտադրությունը: Սկսվել էր գիրկընդխառն կռիվը: Նահանջին մասնակցող շուրջ հազար հոգուց հարյուրը նահատակվեց այդ գիշերային մարտում: Մնացածները, երեք ճակատով հարվածելով թշնամուն, անցան դաշտ, որտեղից էլ ցրվեցին և մոտ երկու տարի տարբեր վայրերում կռվելուց հետո բոլորն էլ սպանվեցին[564]:

Հունիսի 28-ին բերդի վրա պարզվել էր անձնատվության սպիտակ դրոշը: Չհավատալով աչքերին՝ թշնամին վեց ժամ սպասելուց հետո նոր միայն հաղթանակի փողերով ու թմբուկներով բարձրացել էր բերդ՝ հերթական կոտորածը ձեռնարկելու համար:

Հաջորդ սերունդների շուրթերին մնաց դյուցազնական Շապին Գարահիսարի հերոսական անունը: Իսկ շապինգարահիսարցի Արամ Հայկազն իր հուշերի գրքում գրել է. «Աղոթելու տեղ կանիծեմ այն Աստվածը, որ մեր ճակատագիրը գրեց»[565]:

Դահիճներն առանձին դաժանությամբ հաշվեհարդար են տեսել Անդրանիկի հարազատների հետ՝ նման քստմնելի եղանակով վրեժխնդիր լինելով իրենց համար սարսափազդու ժողովրդական հերոսից: Նրանք ոչնչացրել են Անդրանիկի եղբոր ու հորեղբոր ընտանիքները: Նրանց թվում է եղել Անդրանիկի հորեղբոր որդին՝ հնչակյան նշանավոր գործիչ և անվանի մտավորական Գագիկ Օզանյանը, որի գրչին են պատկանում «Պատմություն հայ լեզվի և բանահյուսության», «Հայապատում. Հայուն պատմական դերը» արժեքավոր աշխատությունները:

Ընդհանուր առմամբ Շապին Գարահիսարի հերոսամարտի կանայք իրենց պատվաբեր մասնակցությունն են ունեցել թե՛ ազգային-

[564] Մեծ եղեռնի հերոսապատում, էջ 137:

[565] **Հայկազ Ա.**, Շապին Գարահիսար ու իր հերոսամարտը, Նիւ Եօրք, 1957, էջ 459:

ազատագրական պայքարի գործնական աշխատանքների, թե՛ զոհաբերության պատրաստակամության տեսակետից՝ տղամարդկանցից ոչնչով հետ չմնալով[566]: Ազատագրական պայքարի շրջանում Շապին Գարահիսարի կանանց գործունեությունը հիմնականում քաղաքական, կրթական և բարեգործական ուղղվածություն է ունեցել: «Կարմիր խաչի» կանայք ոչ միայն սովորել են խնամել հիվանդներին, այլև դրամ են հավաքագրել՝ ազատագրական պայքարի նպատակներին հատկացնելու համար: Այս կերպ կանանց «Կարմիր խաչը» ազատագրական պայքարի օժանդակող կազմակերպություն էր:

Երիտասարդ, ուսյալ աղջկա գլխավոր իդեալը կրթական գործին նվիրվելն էր, որովհետև այդպես քաղաքականորեն հալածված, իրավազրկված, տնտեսական ճնշող պայմանների և կրոնական սպառնալիքի տակ ապրող ժողովրդին ոչ միայն անհրաժեշտ էր գիտելիքներ սովորեցնել և միտքը լուսավորել, այլև կամաց-կամաց ազգային ոգին արթնացնելով՝ ինքնապաշտպանության գործին նախապատրաստել: Կար նաև կանանց և օրիորդների մի խումբ, որը նվիրված էր բարեգործական նպատակներին՝ աղքատների օժանդակությանը, անգործներին գործ հայթայթելու, որբերին ընտանիքներում տեղավորելու և այլ հիմնախնդիրների իրականացմանը:

Շապին Գարահիսարի հերոսամարտի ընթացքում կանայք, արհամարհելով ամեն վտանգ, գիտակցելով մահվան մոտ լինելը, քաջություն են ունեցել գործելու հանուն հայրենիքի ազատության և դարավոր սրբությունների պահպանման: Կանայք թաղից թաղ, տնից տուն զենք են փոխադրել, հետախուզել են թշնամու դիրքերը և գործել իբրև սուրհանդակ: Շապին Գարահիսարի հայկական թաղերի տները գրեթե իրար կպած էին և ունեին գաղտնի անցքեր ու թաքստոցներ:

[566] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 124:

Դրանք վտանգի պահին օգտագործվել են՝ տնից տուն փախչելու կամ զենք ու զինամթերք փոխադրելու ու պահելու համար[567]:

1914 թվականին՝ հայ երիտասարդության պարտադիր զինվորագրությունից քիչ ժամանակ անց, 300 շապինգարահիսարցի երիտասարդներ, թուրքական զորանոցների դժոխային պայմաններին չդիմանալով, փախել են և իրենց տները վերադարձել: Կանանց խմբերը փախստականներին անմիջապես տեղավորել են թաքստոցներում և ողջ օրը թաղերում հսկողություն կազմակերպել: «Այդ կանանց խումբը առավոտից մինչև իրիկուն իրարից 50 քայլ հեռավորության վրա, փողոցի վրա թել մանելով կամ գուլպա գործելով զբաղվեց, և եթե կառավարության կողմից շարժ էին նկատում, օրինակ՝ տների խուզարկություն՝ զենք փնտրելու նպատակով, իսկույն պայմանական նշաններով իրար հասկացնում էին, որ տներում պահվողները զգուշավորության միջոցառումներ ձեռք առնեն»[568]:

Մի անգամ դիրքերում պահակություն անող կանայք նկատել են, որ թուրք ոստիկանները մի փախստական հայ երիտասարդի հետք են գտել և հեռվից հեռու հետապնդել նրան: Նրանք անմիջապես վտանգի պայմանական նշան են տվել իրենց գործընկերներին՝ իրենց գոգնոցի ծայրերը բարձրացնելով և օդի մեջ թափ տալով: Փախստականին տան մոտ սպասող կինը լուրը փոխանցել է երիտասարդին և հնար է գտել ժամանակ շահելու, մինչև նա տնից տուն անցներ և գաղտնի անցքերում իր հետքը կորցներ: Ժամանակ շահելու հնարքը հետևյալն էր. մի երիտասարդուհու փախստականի տան դռան առջև են պառկեցրել և խորհուրդ տվել մեռած ձևանալ, իսկ հետո մի խումբ կանանց շուրջը հավաքելով՝ ողբ ու կոծ են սկսել: Խուզարկության եկած թուրք ոստիկանները անակնկալի են եկել. մի պահ սպասել են, մինչև որ մեծ դժվարությամբ երիտասարդուհու մարմինը դռան առջևից հանել են տվել, որպեսզի կարողանան ներս մտնել: Դրանցից հետո կանայք տե-

[567] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 124:
[568] Տե՛ս նույն տեղում:

ղի են տվել՝ վստահ լինելով, որ փախստականը արդեն անհետացել է[569]:

Զենք ունեցող կանայք տղամարդկանց կողքին են եղել դիրքերում և կռվել են մինչև վերջին փամփուշտը, իսկ մյուսները շրջել են դիրքերում՝ խրախուսելով մարտիկներին: Մի մասն էլ իր մասնակցությունն է բերել՝ եռացած ջուր, հող և քարեր թափելով թշնամու վրա:

Հիշատակության են արժանի հետևյալ հայուհիները՝ *տիկիններ Վերոնիկա Թանջուտյանը, Գյուլզադե Թութունջյանը, Լուսաբեր Ճեոպելեկյանը, Շնորհիկ Բուռնազյանը, Զիլ Տարիկը* կամ *Կաթոլիկ Տուրիկը,* ինչպես նաև օրիորդներ *Նորիկ Տեր-Մեսրոպյանը, Մարիամ Թաշճյանը, Վարդանուշ Գազանճյանը, Փիրուզ Սվազճյանը, Վարդուհի Գաբիկյանը* և ուրիշներ[570]:

Հայկական թաղերում մղած կռիվներից հետո ինքնապաշտպանության ղեկավար Ղուկասի խորհրդով ժողովուրդը քաշվել էր քաղաքի վրա իշխող և ապառաժների վրա կառուցված բերդը՝ դիմադրությունը շարունակելու նպատակով: Կանանց խմբերը փոխադրել էին պաշարը, հետո մի քանի անգամ դարձյալ իջել էին քաղաք և իրենց ձեռքն ընկած ուտելիքը տարել բերդ: Ավելին՝ կանայք, ջրի թիթեղի ամաններ իրենց մեջքներին կապած, թուրքական դիրքերի կողմերում գտնվող աղբյուրներից ջուր էին բերել: Նրանցից շատերը այդ ճանապարհի վրա զոհվել էին: Չնայած թշնամու կողմից տեղացող փամփուշտներին՝ կանայք շարունակել էին ջուր հասցնել կռվողներին և բերդում հավաքված հայրենակիցներին: Սակայն հերոսական մաքառումները արդյունք չէին տվել. 10-15 հազարանոց թուրքական բանակը բերդի պաշարման օղակը սեղմել էր և սկսել թնդանոթներով հարվածել արդեն իսկ կիսակործան կառույցին: Վերջապես անհավասար կռիվը, ինչպես նաև ուտելիքի և ռազմամթերքի պակասը հուսահատության էին մատնել պաշարվածներին: Ուրիշ ճար չգտնելով՝ մարտիկները որոշել էին վեր-

[569] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 125:
[570] Տե՛ս նույն տեղում:

ջին գրոհով թշնամու շղթան ճեղքել: Հարազատներից բաժանման պահին կանայք իրենց ամուսիններից, եղբայրներից և նշանածներից թույն էին խնդրել՝ պատվավոր մահը գերդասելով նվաստացմանն ու հավիտենական ամոթից. «Մարտիկների բազմաթիվ զոհեր խլած վերջին գրոհից հետո թշնամու՝ բերդի վրա արշավելը տեսնելով՝ կանանցից շատերը թույն են խմել, մյուսները բարձրությունից ցած են նետվել: Այս քաջ և հպարտ հերոս հայուհիները ընդունել են մահը՝ հաղթանակի երգը իրենց շուրթերին».

«Մեռնենք կռվելով,
Մերն է ապագան,
Մեռնենք, բայց կեցցէ՛,
Կեցցէ՛ Հայաստան»[571]*:*

Նրանք նահատակվել են Զինվորական խորհրդի կողմից հռչակված պայքարի նշանաբանով՝ «Թող աշխարհը ըսե, թե գարահիսարցիք պատվով մեռան…»:

Կարելի է ասել, որ հետագա ամիսներին թուրք ջարդարարների դեմ մղված անհավասար պայքարում 27-օրյա հերոսամարտերից հետո շրջապատումից դուրս եկած շապինգարահիսարցիների մեծագույն մասը, այդ թվում՝ կանանք զոհվել են: Բայց զոհվել են՝ մինչև վերջ ծնկի չգալով անարգ ոսոխի առաջ, զոհվել են՝ ծանր կորուստներ պատճառելով նրան: Մեզ հայտնի այդ օրհասական պայքարի առանձին դրվագներ վկայում են, որ նրանք մարտնչել են մինչև նախավերջին փամփուշտը՝ վերջինը պահելով իրենց համար: Անվեհեր շապինգարահիսարցիներից միայն շատ քչերին է հաջողվել ամիսներ շարունակ դիմակայել թշնամուն, սովին ու բնության արհավիրքներին, և 1916 թվականի ապրիլին՝ ռուսների կողմից Տրապիզոնի գրավումից հետո, անցնել են ռազմաճակատի գիծը և փրկվել:

[571] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 125:

Ինչ վերաբերում է հերոսամարտի երկու հայտնի ղեկավարներին՝ Ղուկաս Աղբարին և նրա աջ ձեռքը հանդիսացող 28-ամյա Վահան Հյուսիսյանին, ապա նրանց ևս վիճակվել էր իրենց խիզախ հայրենակիցների ու մարտական ընկերների մեծ մասի ճակատագիրը: Վերջին տեղեկությունը, որը հայտնի է Ղուկաս Աղբարի մասին, այն է, որ 150 հոգանոց խմբով նա հասել է Ղարաքյութուկ լեռը: Այստեղից նրա հետքերն ընդհատվում են, և ռազմաճակատի երկու կողմերում էլ այլևս նրա մասին որևէ բան հայտնի չէ: Ամենայն հավանականությամբ մի որևէ տեղ նա մղել է իր վերջին անհավասար մարտը և ընկել շատերի հետ միասին:

Վահան Հյուսիսյանի մասին հայտնի է, որ նա իր վերջին մարտը մղել է Շապին Գարահիսարից 14 կմ հյուսիս-արևելք գտնվող Լիճեսե (Լըճեսի) հունական գյուղի մոտ և ընկել քաջի մահով, նրա կինը՝ Սաթենիկ Բուռնազյանը, շատ հայ հերոսուհիների նման, թույն է ընդունել ինքնապաշտպանության վերջին ժամերին: Լիճեսեի և նրա մոտ գտնվող Աղպայիր լեռան մարտում շապինգարահիսարցի քաջերը ծանր պարտության են մատնել կրնկակոխ հետապնդող թշնամուն[572]:

Լիճեսեցի հույն գյուղացու վկայությամբ՝ այդ արյունահեղ մարտում «հայերը, մեկ-մեկ առյուծ կտրած, մեկի դեմ տասը թուրք ջարդեցին»: Հակառակորդի կորուստներն այնքան մեծ են եղել, որ թուրքական հրամանատարության հրամանով ոտքի է հանվել շրջակա հունական գյուղերի բնակչությունը՝ լեռներում ու ձորերում թափված թուրք ասկյարների դիակները հավաքելու համար[573]:

Շապին Գարահիսարի ինքնապաշտպանական մարտերի ընթացքում՝ 1915 թվականի հունիսին, աչքի են ընկել նաև հացթուխ կանայք, որոնք ռումբ էին պահանջում՝ հակառակորդին ռմբահարելու համար: Նրանք զինվելով՝ մոտ մեկ շաբաթից ավելի կանգնեցրել են հարձակվող թուրքական գրոհները, նույնիսկ հակագրոհի անցել: Սակայն մնա-

[572] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 223:
[573] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 224:

լով բերդում՝ ի վերջո զենքով դիմավորել են թշնամուն և ընկել թշնամու գնդակներից:

Շապին Գարահիսարի հերոսամարտում հայուհիներն աչքի ընկան անձնական նախաձեռնություններով և իրենց սխրագործություններով, ետ չմնալով տղամարդկանցից՝ գրոհեցին թուրքական դիրքերի վրա, հերոսացան՝ իրենց մահը գտնելով մարտական դիրքերում:

Մուսա լեռան հերոսամարտը և հայ հերոսուհի կանայք

1915 թվականի հուլիսի 26-ին տեղահանվելու հրահանգ է ստացել Քեսապի հայ բնակչությունը: Որոշ միամիտներ, հավատալով կառավարության կեղծ խոստումներին, մտածել էին, թե իրենց մեկնումը ժամանակավոր է: Նրանք կազմում էին բնակչության մեկ երրորդը, իսկ մնացած մասը՝ չորս հազարից ավելի մարդ, որոշել էր դիմագրավել արյունարբու թշնամուն[574]: Նրանցից զենք կրելու ընդունակ էին շուրջ 800-ը, իսկ զենքը քիչ էր՝ հունական «Կրա» հրացան, 7 մաուզեր, 450 հնատիպ և որսորդական հրացաններ: Յուրաքանչյուր հրացանի բաժին էր հասնում 80-100 փամփուշտ[575]: Դրանից բացի՝ կար բավականաչափ վառոդ ու կապար՝ 30000 փամփուշտ պատրաստելու համար:

Չափազանց կարևոր էր ինքնապաշտպանության համար հենակետ ընտրելու հարցը: Ոմանք առաջարկել են ամբողջ ժողովրդին հավաքել ամենալավ դիրք ունեցող գյուղում և այն վերածել ամրոցի: Ի վերջո, վերապատվելի Տիգրան Անդրեասյանի և Մովսես Տեր-Գալուստյանի առաջարկով որոշվել է հաստատվել Մուսա լեռան գագաթին, որի բարձրությունը 1800 մետր էր, տարածքը՝ 70-80 քառ. կմ[576]:

1915 թվականի հուլիսի 31-ին սկսվել է լեռ բարձրանալու գործողու-

[574] **Բրայս Ջ.**, նշվ. աշխ., էջ 91:
[575] **Պուրսալեան Յ.**, Մուսա լերան հերոսամարտը, Այնճար, 2004, էջ 13:
[576] Մեծ եղեռնի հերոսապատում, էջ 30:

թյունը, որը տևել է երեք օր: Դարեր շարունակ Մուսա լեռան ստորոտին բնակվել է հայկական համայնքը՝ 6 գյուղերով, որոնց թվում էին Բիթիասը, Հաջի-Հաբիբլին, Յողունօլուքը, Խդրբեկը, Վագըֆը և Քեբուսիեն: Հիշյալ հայկական գյուղերը վարչականորեն մտնում էին Հալեպի նահանգի Ալեքսանդրեթի գավառի Անտիոքի գավառակի մեջ՝ կազմելով Սուետիա գյուղախմբի (Նահիե) մի մասը:

Լեռ բարձրանալը իրականացվել է մեծագույն դժվարություններով, որովհետև պատերազմի ընթացքում կառավարությունը բռնագրավել էր բոլոր փոխադրամիջոցներն ու քարշակող ուժերը: Ամեն մի գյուղից ծայր է առել մարդկային բազմություն՝ պարկերով բեռնված, իսկ հովիվները քշել են կովերին, այծերին ու ոչխարներին: Վերելքը գնալով դժվարացել է: Օգոստոսի 1-ին ժողովրդի մեծ մասը հասել է Թաթար Ալան կոչված սարահարթը՝ լեռան գագաթից բավական ներքև: Հետագայում եկածներին տեղավորել են Գըճլճայ, Գուզճըղազ, Տամլաճըգ, Գափլան, Տուզաղը վայրերում[577]: Ժողովրդի տեղաշարժը աննկատ չի մնացել, և Սուետիայի մյուդիրը երեք անգամ հայերից պահանջել է հրաժարվել իրենց մտադրությունից, բայց նրա հորդորներն անպատասխան են մնացել:

Մուսա լեռան բարձունքներն ունեին աննպաստ կլիմա: Եթե ստորին մասում արևը կիզիչ էր, ապա վերևում տևական սառցային ու թանձր մշուշ էր, որը պարուրում էր մարդկանց մարմինը, թրջում նրանց հագուստը և թափանցում մինչև ոսկորները: Ռազմագիտական տեսանկյունից մշուշն ուներ իր առավելություններն ու անպատեհությունները: Տղամարդիկ անմիջապես ձեռնամուխ են լինում ծառերից կացարաններ պատրաստելու գործին:

Օգոստոսի 5-ին մյուդիրը մուսալեռցիների մոտ է ուղարկել մի պատվիրակություն՝ նամակով, որում փորձում էր ըմբոստներին համոզել հրաժարվել «արկածախնդրությունից և իրենց ճակատագիրը

[577] Մեծ եղեռնի հերոսապատում, էջ 31:

վստահել «բարեխնամ» կառավարությանը, սակայն մյուդիրի այս փորձն էլ հաջողություն չի ունեցել:

Օգոստոսի 7-ին տեղի է ունեցել Թաթար Ալանի ընդհանուր ժողովը: Յուրաքանչյուր շրջանից մասնակցել է 15 ներկայացուցիչ: Սակայն ժողովը նոր էր սկսվել, երբ լուր է հասել, որ 200 թուրք ասկյարներ շարժվում են դեպի հայերի դիրքերը: Եվ սկսվել է առաջին մարտը: Թշնամին թերագնահատել էր հայերի ուժը, այնպես որ վեց ժամ տևած ընդհարումից հետո թուրքերը նահանջել են՝ թողնելով տասը սպանված և քսան վիրավոր: Այս հաղթանակն ունեցավ հոգեբանական մեծ նշանակություն և գոտեպնդեց ժողովրդին:

Օգոստոսի 10-ի լուսաբացին սկսված ճակատամարտը տևել է 12 ժամ, թշնամին կորցրել է 100, հայերը՝ 3 մարդ: Իրենց քաջությամբ աչքի են ընկել Պետրոս Գալուստյանը և Հակոբ Գարակյոզյանը: Առաջինը հինգ գնդակով սպանել է չորս թնդանոթաձիգների, իսկ երկրորդը մարտնչել է մինչև վերջին փամփուշտը և ստացած վերքերից հաջորդ օրը մահացել:

Երեք շրջանների տեղական մարմինները Տամլաճըգում հրավիրել են ժողով՝ իրենց գործողությունները համակարգելու համար: Ստեղծվել է Կենտրոնական վարչական ժողով և զինվորական վարչություն, որի վերահսկիչ է նշանակվել 21-ամյա Մովսես Տեր-Գալուստյանը: Կենտրոնական վարչական ժողովի ատենապետն էր պատվելի Տիգրան Անդրեասյանը: Մովսես Տեր-Գալուստյանի առաջին գործը եղել է մարտական ուժերի կազմակերպումը:

Օգոստոսի 19-ին Աստվածածնի տոնի առթիվ գլխավոր զորանոցի մոտ մատուցվել է հանդիսավոր պատարագ, որին ներկա է գտնվել գրեթե ամբողջ ժողովուրդը: Պատարագը դեռ չէր ավարտվել, երբ հայտնի է դարձել, որ թշնամին մեծ ուժերով շարժվում է դեպի լեռը: Հարձակում է գործել մոտ 4000 զինվոր՝ տասնյակ թնդանոթներով, և անհամար խուժան: Թուրքերն իրենց ուժերը կենտրոնացրել են Թաթար Ալանի ուղղությամբ, որտեղից հեշտ կլիներ գրավել մյուս դիրքե-

րը: Գիշերը թշնամուն հաջողվել է տիրանալ Թաթար Ալանին և հայտնվել հայերի վերջին դիրքերից հազիվ 200 մետր հեռավորության վրա: Լուսաբացին հայերը մարտնչել են մեկը տասի դեմ՝ հետևյալ կարգախոսով՝ «Դիմադրել, չնահանջել ու մեռնել»[578]:

Կեսօրից հետո սկսվել է գլխավոր հարձակումը: Գրավված Թաթար Ալանից արկերի տարափ է տեղացել բնակավայրերի ու զորանոցների վրա, և ժողովուրդը ստիպված է եղել խուճապահար փախչել մոտակա անտառները: Մարտը հիմնականում մղվել է մի բլրի շուրջ, որը ստացել է «Մահվան բլուր» անվանումը:

Դիրքերը չեն լքել նույնիսկ ծանր վիրավորները: Թշնամին յոթգլխանի դևի պես փորձել է շրջապատման օղակի մեջ առնել «Մահվան բլուրը»: Եվ այդ պահին կատարվել է անհավատալի մի բան: Դիրքերը լքած մարտիկներից շատերը ետ են վերադարձել: Նրանցից մեկն առաջարկել է կազմել 50 հոգանոց խումբ և անակնկալ կերպով հարվածել թշնամուն թիկունքից, ինչն էլ իրականացվել է:

Թշնամու աջ թեև սկսել է խուճապահար նահանջել: Բլրի պաշտպանները, օգտվելով դրանից, դուրս են եկել իրենց դիրքերից ու գրոհել նրանց վրա՝ թշնամու շարքերում մահ սփռելով: Շատ չանցած՝ հրանոթներն ու հրացանները լռել են: Հայերը տվել են 10, թշնամին՝ 500-ից ավելի զոհ: Լուսաբացին ամբողջ Մուսա լեռը հայերի ձեռքում էր: Հայերի ռազմավարը կազմել է մի քանի ջորի, 9 մաուզեր և 1000 փամփուշտ[579]:

Օգոստոսի 19-20-ի օրհասական ճակատամարտում իրենց խիզախությամբ աչքի են ընկել Պետրոս Գալուստյանը, Մանուկ Գըլճյանը, Մարտիրոս Ճանսըզյանը, Գրիգոր Նգրուրյանը, Հակոբ Խեչոնյանը, Սարգիս Շաննագյանը, Պողոս Գպպուրյանը և շատ ուրիշներ: Տղամարդկանցից ետ չեն մնացել նաև հայ կանայք ու աղջիկները, որոնցից աչքի են ընկել հատկապես *Շուշանիկ Գապայանը* (նա բոլոր մարտե-

[578] Մեծ եղեռնի հերոսապատում, էջ 57-58:
[579] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 73:

րում իր ամուսնուն կողքին էր), ինչպես նաև *Մանուշակ Մանուկյան-Յաղուպյանը, Վարդեր Զեյթյանը, Եղիսաբեթ Սգայանը* և ուրիշներ[580]:

Օգոստոսի 20-ի իրիկնադեմին, երբ հակառակորդը հասել է առավելագույն հաջողության և մխրճվել հայկական պաշտպանության խորքերը, և թվում էր, թե նա մոտ է վերջնական հաղթանակին, մուսալեռցիներն անցել են հակագրոհի: Թուրքերի համար դա լիովին անսպասելի էր, և իր վերջո մարտն ավարտվել է նրանց ջախջախիչ պարտությամբ: Տ. Անդրեասյանը հետևյալ կերպ է ներկայացրել երկօրյա ճակատամարտի ելքը որոշած այդ հակագրոհը. «Այսպես թիկունքեն և քովերեն, տարբեր կետերե բացված կրակը կատարյալ պաշարումի մը տպավորությունը կձգե թշնամվույն վրա: Մեկ ժամ տևող հարձակումը, կես մթության մեջ կատարված, կատարելապես ցիր ու ցան ըրած էր թշնամիին բանակը և սարսափահար՝ անտառներուն մեջ խառնաշփոթության մատնած: Վերջապես, անճար և հուսահատ՝ խոր խավարի մեջ ձգած փախած էր ան»[581]:

Կրած պարտությունից հետո թուրքերը փոխել են ռազմավարությունը. նրանք որոշել են պաշարել Մուսա լեռը և ժողովրդին սովի մատնել: Այս ամբողջ ժամանակամիջոցում չի երևացել ոչ մի ռազմանավ: Ուստի որոշվել է կրկին մարդ ուղարկել Ալեքսանդրեթ՝ ռազմանավ որոնելու համար, ինչպես նաև շինել մի փոքրիկ առագաստանավ՝ Կիպրոս հասնելու համար:

Այսպես անցել է ամբողջ օգոստոս ամիսը: Օրեցօր ոչ միայն ավելի է սրվել պարենավորման վիճակը, այլև մոտեցել են աշնան ցրտերը, որոնք անկարելի կդարձնեին նման բարձրության վրա գոյատևելը:

Վերջապես սեպտեմբերի 5-ին ծովի կապույտ ջրերի հեռվում երևացել է մի մոխրագույն զանգված, որից ծխի քուլաներ էին բարձրանում: Ժողովուրդը մի մարդու նման վազել է դեպի «Ազատության լեռը», որի վրա արդեն ցցված էին երկու դրոշները: Նավը մոտեցել է մեծ

[580] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 233:
[581] Տե՛ս նույն տեղում:

արագությամբ: Այն խարիսխ է գցել ծովեզերքից մի քանի կիլոմետր հեռու: Դրանից անջատվել է մակույկ, որը եկել ու կանգ է առել մի փոքրիկ ծովածոցում:

Մուսա լեռան վրա գտնվող հայերի ճակատագիրը պետք է որոշվեր ութ օր հետո: Հայերը ռազմանավի հրամանատարին հայտնել էին, որ թուրքերը Քեբուսիե գյուղի եկեղեցում կուտակել էին մեծ քանակությամբ զենք ու ռազմամթերք, իսկ գյուղը լիքն էր հայ գաղթականներով: Ռազմանավն իջել էր մի քանի կիլոմետր դեպի հարավ և սկսել էր ռմբակոծել թուրքերի ռազմական պահեստները: Դրանից հետո «Գիշենը» անհետացել էր երկու օր:

Սեպտեմբերի 7-ի առավոտյան թուրքական մեծ ուժերը կրկին նետվել էին լեռան կողմ՝ Շեյխ Օրդոյի կողմից: Ճակատամարտը տևել էր 10 ժամ: Երեկոյան թշնամին հայերի դիմադրության առջև դարձյալ ընկրկել էր՝ կրելով մեծ կորուստներ: Սեպտեմբերի 10-ին տեղի էր ունեցել Մուսա լեռան վերջին ու վճռական ճակատամարտը: Լեռան պաշտպանների թիկունքը հսկել էին «Գիշեն» և «Դեսեքս» ֆրանսիական նավերը: Գետնին էին փռվել թշնամու զինվորների ամբողջ շարքեր: Խուժանը կորցնելով հարյուրավոր գրոհայինների՝ տեղի էր տվել ու սկսել էր նահանջել, ապա նահանջը վերածվել էր փախուստի: Հայերից զոհվել էին երկուսը, մի քանիսը՝ վիրավորվել: Ճակատամարտի ավարտին երկու ռազմանավերը սկսել էին հրետակոծել թուրքերի զորակայաններն ու գյուղերը:

Մուսալեռցիները գերազանցեցին մեկը մյուսին: Հատկապես աչքի ընկավ Եսայի Յաղուբյանը: Վերջինս հայտնվել էր ամենավտանգավոր դիրքերում: Նրա վճռականությունն ու զինական հմտությունը մեծապես նպաստեցին այդ օրվա հաղթանակին: Այդ օրերին տղամարդկանց քաջությամբ չզիջեցին նաև հայ հերոսուհի կանայք:

Ռմբակոծությունն ավարտից հետո «Գիշենից» մի մակույկ մոտեցել է ափին: Հայերին հաղորդվել է ֆրանսիական կառավարության որոշումը, որ անհնար է օգնական զորքեր ափ հանել և շարունակել դի-

մադրությունը: Հրահանգ է ստացվել Մուսա լեռան հայերին փոխադրել ապահով վայր՝ Կիպրոս կամ Եգիպտոս: Հրահանգվել է առանց ժամանակ կորցնելու ժողովրդին հավաքել ծովեզրին, որտեղից նրանք մակույկներով կփոխադրվեին ռազմանավեր: Դիրքերում թողնելով փոքրաթիվ ուժեր՝ ժողովուրդն իջել է ծովեզերք: Այդ գործողությունը տևել է երկու օր: Հետագայում ֆրանսիական բանակի կազմում ստեղծվեց Հայկական (Արևելյան) լեգեոն, որի առաջին զինվորագրյալներն էին Մուսա լեռան մարտիկները[582]: Լեգեոնն աչքի է ընկել 1918 թվականի Արարայի ճակատամարտում և արժանացել Պաղեստինում դաշնակից զորքերի հրամանատար, անգլիացի գեներալ Ալենբիի բարձր գնահատականին: 1919-1920 թվականներին Սուետիայի հայությունը դաշնակից զորքերի հետ վերադարձել է իր գյուղերը:

1932 թվականի սեպտեմբերի 18-ին մեծ հանդիսավորությամբ Մուսա լեռան վրա՝ Տամլաճըգում, բացվել է 1915 թվականի հերոսամարտին նվիրված փառահեղ հուշակոթող, որի հովանու ներքո հանգչում էին ինքնապաշտպանության ընթացքում զոհված 18 մուսալեռցի քաջերի աճյունները: Հետագա 7 տարիներին այն դարձավ ուխտատեղի: Այն բանից հետո, երբ 1939 թվականի հունիսի 23-ի ֆրանս-թուրքական պայմանագրով Ալեքսանդրեթի գավառի կազմում Սուետիան նույնպես բռնակցվեց Թուրքիային, թուրք վանդալները պայթեցրին հուշարձանը՝ ոչնչացնելով մի բուռ հայության անկոտրում կամքի և սեփական անզորության այդ քարե վկայականը:

Հետագայում՝ տարիներ անց՝ 1939-1940-ական թվականներին, լիբանանյան հյուրընկալ հողում մուսալեռցիները կառուցեցին գեղեցիկ ու բարեկարգ մի նոր ավան՝ Այնճարը, որը կարճ ժամանակ անց դարձավ ոչ միայն մուսալեռցիների, այլև ամբողջ լիբանանահայության

[582] Լեգեոնի ստեղծման, գործունեության պատմության իրավաքաղաքական վերլուծության մասին մանրամասն տե՛ս **Գասպարյան Ռ.**, Հայկական լեգեոն (1916-1920 թթ.), «Հայոց բանակ», Երևան, 1996, N 1, նաև՝ **Գարամանուկեան Ա.**, Հայկական լեգէոնը պատմական, իրաւական ու քաղաքական հարցերու լոյսի տակ, «Հայոց բանակ», Երևան, 1996, N 2:

հպարտության առարկան: Սակայն մուսալեռցիների մի զգալի մասը 1946-1947 թվականների Մեծ հայրենադարձության ընթացքում ներգաղթեց Հայաստան՝ իր հետագա ճակատագիրը կապելով մայր հայրենիքի հետ: Այստեղ՝ Երևանից ոչ հեռու գտնվող Մուսա լեռ ավանի բարձունքում՝ հերոսամարտին նվիրված հուշակոթողի մոտ, յուրաքանչյուր տարի սեպտեմբերին մեծ շուքով նշվում է 1915 թվականին տեղի ունեցած Մուսա լեռան հերոսամարտի փառահեղ հաղթանակը:

Մուսա լեռան հերոսամարտին է նվիրված «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վերնագրով անմահ վեպը, որը գրել է ավստրացի գրող Ֆրանց Վերֆելը[583]: Վեպը գերմաներեն լեզվով լույս է տեսել 1933 թվականին: Այն թարգմանվել է 36 լեզուներով, այդ թվում՝ նաև հայերեն:

1938 թվականին Պոլսում թուրքերն այրեցին «անիծյալ վեպի» հազարավոր օրինակներ: 1961 թվականին անգլերեն երկրորդ տպագրությունը լույս տեսավ երկու միլիոն տպաքանակով և արագ սպառվեց: Վեպը բարձր է գնահատել նշանավոր գրող Վիլյամ Սարոյանը:

Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին Սլովենիայի պարտիզանները Ռոգ լեռը կոչեցին «Սլովենիայի Մուսա լեռ»:

Մուսա լեռան հերոսամարտի տարիներին իրենց սխրագործություններով աչքի են ընկել հերոս սուետուհիները: Սուետիայի հայկական գյուղերում ազգային-ազատագրական պայքարի և ինքնապաշտպանության գաղափարները առաջացել էին դեռևս 1890-ական թվականներին: 1892 թվականին Մուսա լեռան գյուղեր են այցելել հնչական հեղափոխական գործիչ Բաբկեն Սյունու դասընկեր և ուխտակից Աղասին ու իր ընկերները: Նրանց նպատակը հեղափոխական աշխատանքներ կատարելն էր, նաև Զեյթունի ապստամբությանը մասնակցելը, ինչպես վկայում է մուսալեռցի վաստակավոր ուսուցիչ և բանասեր Թովմաս Հապեշյանը, «նրանց կատարած հեղափոխական քա-

[583] **Վերֆել Ֆ.**, Մուսա լեռան քառասուն օրը, Երևան, 1964:

րոզչության հետևանքով ազգային-հեղափոխական գործերի հանդեպ հետաքրքրություն և խանդավառություն առաջացավ»[584]:

1908 թվականին ՀՅԴ անդամ մուսալեռցի Անանիա Վիրավորյանը կուսակցական գործունեությունը կազմակերպել է հետևյալ սկզբունքով. «Մեր խոսքը կշիռ պիտի ունենա, մեր գործը վստահություն պիտի ներշնչի»: Նա ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսը դարձավ: Ա. Վիրավորյանի վաղաժամ մահվանից հետո նրա սկսած գործը շարունակել են իր արժանավոր գործընկերները, որոնցից Չաֆար Վարժապետը (Մխիթար Հյուսյան-Սարգսյան) ազատագրական պայքարի քարոզչություն էր կազմակերպում ոչ միայն հեղափոխական պայքարի կոչերով, այլ նաև նրանց ընտանիքներում Րաֆֆու գործերը կարդալով և բացատրելով: Այս քարոզչությունն ի վերջո հասել է իր նպատակին. աղջիկներն ու կանայք՝ սուետուհիները, տոգորվել են ազգային-ազատագրական պայքարի ոգով:

Վերոնշյալ քարոզչական և կազմակերպչական աշխատանքները տվել են իրենց պտուղները հատկապես Մուսա լեռան հերոսամարտի տարիներին՝ 1915 թվականի գարնանը, երբ Օսմանյան տիրապետության տակ գտնվող և մուսալեռցիների հետ սերտ կապեր ունեցող Սիրիայի Քեսապ գյուղի ժողովուրդը գաղթելու հրաման էր ստացել թուրքական կառավարության կողմից: Մուսալեռցիները միջգյուղային ժողով էին գումարել՝ իրենց անելիքը որոշելու համար: Այդ մասին փաստել է Թովմաս Հապեշյանը. «Ժողովականները բաժանվեցին երկու մասի՝ պետության հրամանին դեմ հանդես եկողները և համակերպվողները: Մեծամասնությամբ որոշում ընդունվեց, որ երբ գաղթի հրամանը ստացվի, ընթացք չտալ և լեռը բարձրանալ: Կամավոր գաղթ դե-

[584] **Հապէշեան Թ.,** Մուսա լերան հերոսամարտը, «Ազդակ» օրաթերթ, Լիբանան, 1985, 14 սեպտեմբեր:

պի լեռ, և ոչ թե ակամա գաղթ դեպի Սիրիայի մահաբեր անապատները»[585]:

Երբ գաղթի հրահանգը հասել է, Մուսա լեռան վեց գյուղերից (Յողուն-Օլոք, Խդրբեկը և Վագրֆը) հավաքաբար լեռ են բարձրացել, իսկ Քեբուսի գյուղից՝ միայն 17 ընտանիք: Հաջի-Հաբիբլիից և Բիթիաս գյուղերից կեսից ավելին միացել էր ըմբոստներին և ինքնապաշտպանության կողմնակիցներին:

Մուսա լեռան բարձունքին կազմել է ընդհանուր վարչական մարմին՝ ժողովրդի ամենօրյա կյանքը կարգավորելու համար: Երիտասարդությունը խմբերի է բաժանվել և նշանակվել են խմբապետեր, ինչպես նաև մարտական ղեկավար-օգնականներ:

Սուետիայի գոյամարտի մոտ մեկուկես ամսվա ընթացքում կանայք տղամարդկանց արժանավոր օգնականներ են եղել: Նրանք չարքաշությամբ և համբերությամբ տոկացել են ցերեկվա շոգին, գիշերվա ցրտին, սովին, տափաստանին և ապահովության պակասին: Թեև կանայք կռվել են փոքրաթիվ ուժերով լավ զինված բանակի դեմ, չեն հուսահատվել, ոչ էլ իրենց սարսափով խուճապ են ստեղծել[586]: Ընդհակառակը, կռվողներին խրախուսել են և թշնամու գնդակների տարափը անտեսելով՝ ջուր և ուտելիք են հասցրել մինչև կռվի առաջին գիծը:

Սուետահայուհիների անձնուրացությունն ու քաջությունը սիրտ էին տալիս և կրկնապատկում տղամարդկանց եռանդն ու կորովը: Նրանց անվախության և քաջության մասին անզուգական օրինակներ է մեջբերում Մուսա լեռան առաջին ազգագրական պայքարի կազմակերպիչ, ինչպես նաև հերոսամարտի ղեկավարներից Մովսես Տեր-Գալուստյանն իր «Սուետուհին» հոդվածում:

Թուրքի գնդակից չվախեցող աննման, քաջ ու անվախ հայուհիներից էր **Ծաղեր Տեր-Մովսիսյանը**: Այս կինը հանգիստ ու դադար չու-

---

[585] **Հապէշեան Թ.,** Մուսա լերան հերոսամարտը, «Ազդակ» օրաթերթ, Լիբանան, 1985, 14 սեպտեմբեր:

[586] **Զէյթլեան Ս.**, նշվ. աշխ. Էջ 127:

ներ. անընդհատ շրջում էր դիրքերում, քաջալերում մարտիկներին՝ կրկնելով. «Կրակեցե՛ք եղբայրներ, հայի զենքը անգործ պիտի չմը-նա»[587]:

Թշնամու գնդակների տարափը նշանակություն չի ունեցել սուե-տուիների համար: Նրանք կատարյալ արհամարանք են ունեցել թշնամու հանդեպ՝ համոզված լինելով, որ իրենց զենքերին և անառիկ լեռներին ապավինելով՝ ի վերջո պիտի կարողանան հաղթանակով դուրս գալ կենաց ու մահու այդ արյունալի պայքարից: Երբ դիրքերը ջուր տանող **Վարդեր (Վարդուհի) Զեյթլյանի** կուժը ծակվել էր թշնա-մու գնդակից, նա, փոխանակ կուժը ձեռքից նետելու և ապաստան փնտրելու, թշնամիների ուղղությամբ գոռացել էր. «Անիծվածնե՛ր, ձեր գնդակները անգամ կուժ չեն կարող կոտրել»: Հետո երկար փեշը պատռելով լաթի մի կտորով՝ խցկել էր կուժի ծակված տեղը և կրկին ջուր լցնելով՝ անվրդով դեպի դիրքերը շարժվել: Այս նույն հպարտ սուե-տուհին, որսի միափող հրացանով զինված, Մուսա լեռան ծերպերից իր մասնակցությունն էր բերել ժողովրդական գոյամարտին:

Մովսես ավագ քահանա Շրիգյանը հետևյալ ականատեսի վկայու-թյունն է տալիս Վարդեր Զեյթլյանի մասին: Տամլաճըգի հայկական գլխավոր դիրքերը վտանգված էին: Քաջամարտիկների մի խումբ վճռել էր օգնության հասնել: Տեղ հասնելու կարճ և ապահով ճանա-պարհ փնտրելու ժամանակ Վարդերը Զեյթլյանը կանչել էր իր՝ սուր-հանդակի պարտականությունը ստանձնած զավակին՝ պատանի Թով-մասին՝ նրան վստահեցնելով, որ իրենց ուզած ճանապարհը գիտի: Մարտիկները հիացումով նայել էին մորը, կրակոտ աչքերով տղային, իսկ խմբապետը ասել էր. «–Քույրի՛կ, այնքան ժամանակ, որ քեզ պես հայ մայրեր կան, մեր ազգը կանգուն կմնա»[588]:

---

[587] **Տէր-Գալուստեան Մ.,** Սուէտուհին, «Յուսաբեր», Գահիրէ, 1916, Բ տարի, N 93, 3 նոյեմբեր:

[588] Տե՛ս նույն տեղում:

Քաջամարտիկների խումբը ժամանակին տեղ էր հասնել և անակնկալի բերելով թշնամուն՝ ծանր կորուստներ էր պատճառել ու նահանջի մատնել:

Երբ լեռան վրա ապաստանած ժողովրդի պաշարը ավարտվել էր, կանանց մի խումբ մարտիկների ուղեկցությամբ անընդհատ տեղացող կրակի տակ թշնամու պաշարման օղակից դուրս էր եկել և շրջակա գյուղերից կորեկ, ցորեն և այլ անհրաժեշտ ուտելիքներ հայթայթել[589]:

Իրենց եղբայրների և ամուսինների կողքին զենքը ձեռքին կռվող սուետիահայուհիների շարքում առանձնանում էր **Շուշան Գապայանը**՝ անձնվեր և անվեհեր մի կին, ով մահվանը նայում էր հանդարտությամբ և արժանապատվորեն[590]:

Վերջին ճակատամարտի ընթացքում, երբ թուրքական բանակը սպառնացել էր բնաջնջել ժողովրդին, անձնվիրության և քաջության օրինակներ էր ցույց տվել **Մանուշակ Մանուկյան-Յաղուբյանը**: Նա, թիկունքից կանանց գլուխն անցած, գրոհել էր թշնամու վրա զինված քարերով, գավազաններով և դարավոր ատելությամբ համակված: Այս առիթով հիշատակության են արժանի նաև **Եղիսաբեթ Սգայանը** և նրա դուստրը[591]:

Նույնիսկ գյուղի մայրերը անմասն չեն մնացել ըմբոստ լեռնականների գոյամարտից: Թովմաս Հապեշյանը հետևյալ հուզիչ վկայությունն է տվել. «–Տամլաճըգի բարձունքի վրա արդարության մարմնացումը հանդիսացող Տեր-Հարություն քահանան լեռնային անտաշ քարերից կառուցված խղճուկ խորանի առջև՝ հայացքը երկնքին, Աստծուց օգնություն էր խնդրում: Իր առջև քիչ թվով մայրեր ու երեխաներ կային, նույնպես աղոթքի մեջ քարացած: Մայրերը աղոթքի բառերը փոխանցում էին երեխաներին՝ նրանց արդար բերանով Աստծուն

[589] **Զէյթլեան Ս**., նշվ. աշխ., էջ 130:
[590] Տե՛ս նույն տեղում:
[591] Տե՛ս նույն տեղում:

առաքելու համար»[592]: Երեխաների արդար բերանով Աստծուն ուղղված մայրերի աղոթքը անպատասխան պիտի չմնար…:

Մուսա լեռան հերոսամարտը անկրկնելի իրողություն էր, որով-հետև նրանում չկար խտրականություն մեծի և փոքրի, տղամարդու և կնոջ միջև. վտանգը սպառնում էր բոլորին անխտիր, և գիտակցելով այդ վտանգի մեծությունը՝ սուետիահայուհիները անսասանորեն կռվեցին մինչև վերջ: Երբ թշնամու շղթան սեղմվեց, և թուրքերը հայկական շատ դիրքեր գրավեցին, կանայք, կարծես խոսքները մեկ արած, դեպի ծովը դիմեցին՝ նախընտրելով պատվավոր մահը բռնությունից և անարգանքից: Բարեբախտաբար, հերոսամարտի ղեկավարները նախատեսել էին թշնամու ներխուժումը և կենտրոնատեղին, ու ժողովրդի հյուղակները լավ պաշտպանված էին: Նրանք ոչ միայն թուրքերի գրոհները ետ մղեցին և դադարեցրին խուճապը, այլև օգտվելով թանձր մշուշից՝ անցան թշնամու թիկունքը և սկսեցին կրակել: Այս անգամ թշնամին, իրեն պաշարված կարծելով, մատնվեց խուճապի[593]:

Ի վերջո լեռնականները ծովեզերքի մոտ մի հսկա մարտանավ նկատեցին: Անմիջապես ծովահայաց բարձունքների վրա խարույկներ վառեցին և սավաններով շինված ճերմակ դրոշներ պարզեցին: Դրոշի համար սպիտակ սավանը տրամադրել էր տիկին Զարուհի Տոնիկյանը (օրիորդ Նիկողոսյան): Նրա ամուսինը ծառայում էր թուրքական բանակում, չէր կարողացել փախչել և ազատվել: «Կարմիր խաչի» դրոշակը այնտեղ հավաքված կանայք պատվելի Տիգրան Անդրեասյանի խորհրդով կարել էին Յօղանօլաքցի մի աղջկա (Ֆիստա) հագուստից և դպրոցահասակ աղջիկների գոգնոցներից: Այն տեղադրել էին ծովի դիմաց մի խումբ տղաների հսկողության տակ: Մեկ այլ սավանի վրա պատվելին անգլերեն մեծ գրերով գրել էր. «Քրիստոնյաներ ենք, օգնեցեք մեզ»: Այն նույնպես բարձրացվել էր ծովի դիմաց: Մի օր 150 կանայք և աղջիկներ Տամլաճըգից իջել են դաշտեր՝ 4 զինված տղաների

[592] **Զէյթլեան Ս**., նշվ. աշխ., էջ 130:
[593] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 132:

աջակցությամբ Քապուսիի պարտելի մոտ գտնվող արտերից պարկերի մեջ կորեկ լցնելու և լեռ հանելու համար: Երբ պարկերը շալակած՝ ճանապարհ էին ընկել, թշնամին սկսել էր կրակել, շփոթված աղջիկները տարբեր կողմեր էին փախչել: Այս իմանալով՝ 50 տղաներ իջել էին դաշտ՝ գտնելու նրանց և հետները բարձրացրել էին լեռը: Սակայն, դժբախտաբար, այդ հերոս աղջիկներից երկուսը՝ *Սիմա Աբրահամյանը* (խտրբեկցի) և *Արշալույս Թասլագյանը* (հաջիհաբիբլեցի) ջղերի խանգարում ստացան, և երկուսն էլ մահացան[594]:

Ֆրանսիական զրահանավը ոչ միայն փրկեց լեռնապաստանածներին, այլև ռմբակոծեց թուրք զինվորների կենտրոնատեղիները:

Մուսան լեռան հերոսամարտի բոլոր մասնակիցները երախտագիտությամբ են հիշում սուետիահայուհիների կատարած սխրանքը, նրանց կամքն ու կորովը, հոգեկան արիությունն ու տոկալու կարողությունը: Հայ կնոջ այս հոգին է, որ մեր օջախը վառ է պահել դարերի ընթացքում, և չնայած տարիների ստրկության ու արյան հեղեղներին՝ հայրենի տան նվիրական ծուխն ու արիությունը անխափան փոխանցել է սերնդեսերունդ:

Ուրֆայի հերոսամարտը և հայ հերոսուհի կանայք

Ուրֆայի ինքնապաշտպանական հերոսամարտի հայուհիների հերոսական գործունեությունը այսպես է բնութագրել հայ նշանավոր գրող, ազգային, պետական և հասարակական գործիչ Ավետիս Ահարոնյանը. «Ուրֆայի հայուհիների մասին Եղիշէի հետ կարող ենք կրկնել. «Տիկնայք փափկասունք Հայոց աշխարհի մոռացան զկանացի տկարութիւն եւ եղեն արուք առաքինիք ի հոգեւոր պատերազմին... ի կեանս իւրեանց նմանեցին քաջ նահատակացն մահուամբ»:

Այնուհետև հավելում է. «Արդարև, ուրֆայեցի հայ կանայք ամբողջ

[594] **Շերպեճեան Ս.,** Պատմութիւն Սուետահայերու, Պէյրութ, 2010, էջ 78-80:

այդ հերոսական դիմադրության տևողության ընթացքում իրենց կորովով, իրենց տոկուն անձնվիրությամբ և մանավանդ անօրինակ քաջասրտությամբ ոչ միայն ոչնչով հետ չմնացին իրենց եղբայրներից և ամուսիններից, այլև հաճախ գերազանցեցին նրանց, քանի որ ոգու գերմարդկային ճիգով կարողացան իրենց կանացի թուլությունը բարձրացնել մինչև առնական անվեհերության աստիճանին»[595]:

Ուրֆա (Ուռհա) կամ Եդեսիա քաղաքը գտնվում էր Միջագետքի հյուսիսային սահմաններում: Ուրֆայի գավառն ուներ շուրջ 10 հազար քառ. կմ տարածք և անմիջականորեն ենթարկվում էր Պոլսին:

20-րդ դարի սկզբին Ուրֆա քաղաքի հայության թիվն անցնում էր 30 հազարից:

Ինչպես նշվում է. «Ինքնապաշտպանության միակ խիզախ ու անկախ պատասխանատուն և առաջնորդը եղավ Յոթնեղբայրյան Մկրտիչը: Ան իր եղբոր՝ Սարգիսին և Ռասթկելենյանին ու իր մյուս ընկերներուն հետ կռվեցավ և քաջաբար միասին նահատակվեցավ: Ուրֆայի հայ երևելիները ամեն պարագային տակ ինքնապաշտպանության գաղափարին հակառակ կեցան: Միայն վերջին րոպեին կրցան տեսնել իրականությունը, բայց ուշ էր…»[596]:

Ուրֆայի հայության մղձավանջն սկսվել է հունիսի 8-ին, երբ ձերբակալվել են 16 երևելիներ և կուսակցական գործիչներ: Երկու օր անց նրանք աքսորվել են Րագգա գյուղաքաղաքը: Այստեղ բանտում քրդական տարազով ծպտված նրանց այցելել է Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանը և հայտնել, որ հաջորդ օրը հարձակում է լինելու բանտի վրա ու բոլորին ազատելու են, սակայն բանտարկյալները չեն համաձայնել[597]: Մի քանի օր անց Ուրֆայի ձերբակալված հայ գործիչները սպանվել են:

Հունիսի 25-ին Ուրֆայում սկսվել են զանգվածային նոր ձերբակա-

---

[595] **Ահարոնեան Ա.**, Ուրֆայի հերոսամարտը, տե՛ս **Սահակեան Ա.**, Դիւցազնական Ուրֆան եւ իր հայորդիները, Անթիլիաս, 2014, էջ 864:

[596] Մեծ եղեռնի հերոսապատում, էջ 165, նաև՝ **Դերվիշյան Ե.**, Ուրֆայի ինքնապաշտպանությունը կամ դյուցազնաշունչ հայության վկան, Բեյրութ, 1978, էջ 358-359:

[597] Մեծ եղեռնի հերոսապատում, էջ 168:

լություններ: Հուլիսի 10-ին կառավարչատուն է կանչվել Արտավազդ վարդապետը, որին հանձնարարվել է 48 ժամվա ընթացքում հավաքել հայկական թաղերում գտնվող բոլոր զենքերը: Հայերը հանձնել են ոչ պիտանի զենքերը: Հուլիսի 26-ին առաջնորդին նույնպես ձերբակալել են: Հուլիսի 28-ի գիշերը բոլոր բանտարկյալներին դուրս են բերել բանտից ու տարել դեպի Տիգրանակերտ, ճանապարհին էլ՝ Ուրֆայից մի քանի ժամվա հեռավորության վրա գտնվող Շեյթան Դերեսի վայրում, բոլորին կոտորել[598]:

Օգոստոսի 4-ին թուրք զինվորներն ու չեթեները հանկարծակի շրջապատել ու կոտորել են Ուրֆայից երկու ժամվա հեռավորության վրա գտնվող Գուտեմե և Կարա Քյոփրու վայրերում տեղաբաշխված ավելի քան 1500 անզեն հայ զինվորների[599]: Սեպտեմբերի 29-ի առավոտյան թուրք ոստիկանները պաշարել են Գուտեմեի կոտորածից միակ փրկվածների՝ Սարգիս և Գրիգոր Տարախչյանների թաքստոցը, որտեղ ապաստանել էին մի քանի տասնյակ հայեր: Եվ երբ սկսել են ղողանջել եկեղեցիների զանգերը, քառորդ ժամ անց բոլորն իրենց դիրքերում են եղել: Հերոսամարտն սկսված էր:

Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանի հրամանով թաղում գտնվող թուրք ոստիկանները զինաթափվել են, իսկ դիմադրողները՝ սպանվել: Նա հրահանգել է թուրքական և հայկական թաղերի միջև նոր պատնեշներ չկառուցել, այլ ամրացնել թուրքական թաղերին նայող տները: Բոլոր դիրքերին բաժանվել են ռումբեր:

Սեպտեմբերի 30-ի արշալույսին թուրք խուժանը, երեք խմբի բաժանված, հարձակվել է հայկական թաղերի վրա: Հայերը թույլ են տվել, որ ամբոխը մտնի թաղերից ներս և ռմբահարել են նրան: Առաջին օրը թուրքերը մարտի դաշտում թողել են 450 դիակ, հայերն ունեցել են 8 զոհ[600]:

---

[598] **Սահակեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 654-655, 659:
[599] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 661-672:
[600] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 667:

Կռվից հետո Մ. Յոթնեղբայրյանն ու Հ. Ռասթկելենյանն այցելել են բոլոր դիրքերը: Նրանք ստեղծել են Զինվորական խորհուրդ, որի կազմում ընդգրկվել են Հարություն Սիմոնյանը, Խորեն Կյուպելյանը, Լևոն Եղբերլերյանը, Հովհաննես Իմիրզյանն ու Արմենակ Աթարյանը[601]: Ընտրվել է Պարենավորման մարմին, սարքավորվել է հիվանդանոցը: Բացվել է զինագործարան, որտեղ լցրել են դատարկ փամփուշտները, նորոգել զենքերը:

Զինվորական խորհրդի կարգադրությամբ հայկական թաղամասը բաժանվել է վեց շրջանների, որոնք միասին ունեին 32 դիրք: Յուրաքանչյուր շրջան ուներ իր խմբապետը, ամեն տասնյակ՝ իր տասնապետն ու փոխանորդը: Երկու խումբ թողնվել է կենտրոնում՝ իբրև պահող ուժ:

Հոկտեմբերի 1-ի գիշերը թուրքերը մտել են կաթոլիկական եկեղեցու բակ: Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանի հրահանգով ծուղակ է սարքվել, և բոլորը ոչնչացվել են: Նույնը կատարվել է նաև Թեմրին թաղում՝ Գևորգ Ալահայտոյանի գլխավորությամբ: Գերված երկու թուրք զինվորների զենքերը Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանը հանձնել է կռվին մասնակցած օրիորդներ Խանում Քեթենճյանին և Մարիամ Չիլինկիրյանին[602]:

Շուտով հայտնի է դարձել, որ Հալեպից դեպի Ուրֆա է գալիս Ֆախրի փաշան՝ 6000-անոց զորքով ու թնդանոթներով, ինչպես նաև Սուլեյման բեկը՝ 600 մարտիկներով: Դեպի Ուրֆա են ձգվել նաև շրջակայքի քրդական աշիրեթները:

Հոկտեմբերի 3-ի առավոտյան հայկական թաղի ուղղությամբ արձակվել է առաջին թնդանոթի ռումբը: Սակայն այդ նույն գիշերը Հ. Ռասթկելենյանին հաջողվել է նոր ծուղակի մեջ գցել թուրքերին[603]: Մկրտիչի եղբայր Սարգիս Յոթնեղբայրյանը (Քոռ Սաքո), Գևորգ Ալա-

[601] **Սահակեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 664:
[602] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 666:
[603] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 668:

հայտոյանն ու ևս հինգ քաջեր կարողացել են քրդական տարազով աննկատ մոտենալ Ֆախրի փաշայի թնդանոթներին, դիպուկ կրակով ոչնչացնել թնդանոթաձիգներին, հանել թնդանոթներից մեկի փականաղակը և վերադառնալ[604]:

Հոկտեմբերի 7-ի առավոտյան Հայր Աբրահամի դիրքի մարտիկները նկատել են, որ դիմացի բլրի լանջին տեղադրված են թուրքական թնդանոթներ: Քիչ անց եկել է մի թուրք բանագնաց հիսնապետ, որը բերել է Ֆախրի փաշայի նամակը՝ գրված Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանին: Փաշան իր հիացմունքն է հայտնել հայերի քաջության մասին և առաջարկել է հանձնվել՝ խոստանալով, որ դիմադրության մասնակիցները ոչ միայն չեն պատժվի, այլև թուրքական բանակում կստանան կարևոր պաշտոններ: Քաջ ծանոթ լինելով թուրքի խոստումներին ու երդման արժեքին՝ Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանը պատասխանել է, որ Ուրֆայի հայությունը պետք է կռվի մինչև վերջին մարդը:

Բանակցություններից հետո թշնամին հայկական թաղերի վրա բացել է երկու թնդանոթների անկանոն կրակ: Հոկտեմբերի 8-ին Ֆախրի փաշայի զորքերն անցել են կատաղի գրոհի: Նրանք, տների պատերը ծակելով, փորձել են անցնել հայկական Թեմրին թաղը: Երեսուն հայ մարտիկներ, թուրքերի զգեստներ հագած, ծուղակի մեջ են գցել հայկական թաղերին անծանոթ թուրք զինվորներին ու կոտորած սարքել: Թուրքերից 200 հոգի սպանվել է, իսկ մնացածները փախել են: Հոկտեմբերի 9-ին՝ կիրակի օրը, թուրքերին հաջողվել է ամրանալ Թլֆտուր կոչվող բլրի գագաթին, որը գտնվում էր հայկական թաղի թիկունքում, և այնտեղից հնարավոր էր հարվածել հայերի բոլոր դիրքերին ու տներին: Ուղիղ ժամը 12-ին բլրի գագաթից սկսել են որոտալ թուրքական թնդանոթները: Մ. Յոթնեղբայրյանը և Հ. Ռասթկելենյանը շրջել են դիրքից դիրք ու ժողովրդի մեջ նկատել սարսափ ու վարանում: Միևնույն ժամանակ զինված օրիորդները երեք խմբով՝ *Խանում*

[604] **Սահակեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 671:

Քեթենճյանի, Մարիամ Չիլինկիրյանի և *Կեմչյանի* ղեկավարությամբ, անցնելով դիրքից դիրք, սկսել են քաջալերել հայ մարտիկներին: Դիրքերի պաշտպանները երգել են հայրենասիրական երգեր: Փամփուշտ չխնայելու կոչ անելով՝ Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանը դուրս է թռել իր դիրքից, ծնկել փողոցի կենտրոնում ու դիմահար կրակով տապալել առաջ վազող թուրք զինվորին: Հայկական դիրքերից բազմաթիվ ռումբեր են տեղացել հարձակվող թուրքերի վրա, որոնք, թողնելով բազմաթիվ դիակներ, սկսել են փախչել: Հաղթանակը կատարյալ էր: Սակայն թշնամու գնդակից Մկրտիչը վիրավորվել է և տեղափոխվել հիվանդանոց: Նրա վիրավորվելու լուրն արագորեն տարածվել է ժողովրդի մեջ[605]:

Հ. Ռասթկելենյանը, թեև բարձր ջերմությամբ, անցել է դիրքից դիրք՝ խրախուսելով պաշտպաններին, որոնք, 12 օր ու գիշեր կռվելով, ուժասպառ են եղել: Նահատակվել են լավագույն կռվողներ Կարապետ Գարատաշյանը, Վաղարշ Ալաջաջյանը, Կիրակոս Եղբայրլերյանը, Խորեն Արզուհալաճյանը, Սամվել Լագլագյանը, Սարգիս Սևքարյանը և ուրիշներ, գրեթե սպառվել է ձեռնառումբերի պաշարը, դատարկվել է վառոդի պահեստը:

Հիվանդանոցում՝ Մկրտչի մոտ, խորհրդակցության են հավաքվել Զինվորական մարմնի անդամները՝ կռվի նոր ծրագիր մշակելու համար: Բոլորը միաբերան ուխտել են կռվել մինչև վերջին փամփուշտը ու վերջին մարդը:

Հոկտեմբերի 10-ի լուսադեմին թուրքական թնդանոթները վերսկսել են ավերիչ ռմբակոծությունը: Մեկը մյուսի հետևից քանդվել են հայերի տները, և պաշարման օղակը գնալով սեղմվել է: Ուրֆացի մարտիկները կրակել են ավերակների հետևից՝ անընդհատ «Ամենայն տեղ մահը մի է» երգելով[606]:

Հոկտեմբերի 11-ին գերմանացի Մ. Էքարդը իր ցանկությամբ հան-

[605] **Սահակեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 678-679:
[606] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 681-682:

դիպել է Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանի հետ: Տեսակցության ժամանակ գերմանացի սպան փորձել է նրան համոզել, որ հետագա դիմադրությունն ավելորդ է, և պետք չէ ժողովրդի բնաջնջման պատճառ դառնալ: Նա խոստացել է հերոսին փոխադրել Գերմանիա, ապահովել զինակիցների կյանքը: Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանը, մեղադրելով գերմանացուն Ուրֆայում խաղացած բացասական դերի համար, խստաշունչ ոճով պատասխանել է. «Եթե ձեր մեջ տակավին քաղաքակիրթ և քրիստոնյա մարդու զգացում կա, փրկեցեք անապատներուն մեջ անզեն ու անպատսպար կոտորվող բազմությունները: Ո՞ւր են մեր ղեկավարները, ո՞ւր է մեր առաջնորդը, բերեք միայն այս վերջինը ու անմիջապես վար դնեմ զենքերս»: Մ. Էքարդը հեռացել է՝ սպառնալով անձամբ ղեկավարել թնդանոթաձգությունը[607]:

Հոկտեմբերի 12-ին ռմբակոծություններն ավելի են սաստկացել, և թուրքերն անցել են կատաղի հարձակման: Թուրքերը մեծ թվով դիակներ են թողնել, բայց զոհեր են տվել նաև հայերը, որոնց այլևս փոխարինողներ չեն եղել: Պաշարման օղակը սեղմվել է, և փրկության հույսը հետզհետե մարել է: Հարություն Ռասթկելենյանն առաջարկել է կռվող տղաներին սպանել իրենց մայրերին ու քույրերին, որպեսզի նրանք չընկնեն թուրքերի ձեռքը: Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանն առաջարկել է մի քանի օրվա դիմադրությունից հետո, երբ այլևս հնարավոր չլինի շարունակել կռիվը, մնացած ուժերով ճեղքել ճակատը և ապաստանել շրջակա լեռներում:

Հոկտեմբերի 13-ին չորս ժամ տևած ռմբակոծությունից հետո թշնամին կրկին հարձակվել է բոլոր դիրքերի վրա: Կռվի են ելել անգամ փամփուշտ լցնող վարպետները: Թուրքերի ձեռքն անցել են նաև մինչ այդ չգրավված տները: Ահավոր կռիվներ են տեղի ունեցել հատկապես Հայր Աբրահամի շրջանում: Հայերի գնդակներն իզուր չէին թռչում. ճանապարհները լցվում էին թուրք զինվորների դիակներով,

[607] **Սահակեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 683:

բայց զոհվածների փոխարեն կռվի դաշտ էին մտնում նորերը[608]:

Հաջորդ օրը հայկական թաղի տարածքն զգալի չափով փոքրացել է: Մկրտիչ Յոթնեղբայրյան ու Հարություն Ռասթկելենյանն իրենց շուրջն են հավաքել վերջին ուժերը, ամրացնել են տվել նոր դիրքեր, ճշտել են զինամթերքի քանակը, դասավորել են մարտիկներին: Տնետուն, փողոցից փողոց շրջելով՝ նրանք խրախուսել են ժողովրդին, որ հանձնվելու մասին չմտածեն: «Քաջությամբ վերջացնենք քաջությամբ սկսած գործը». այս էր նրանց վերջին կարգախոսը[609]:

Մինչև հոկտեմբերի 18-ը կռիվը շարունակվել է նույն սաստկությամբ: Սկսել էր մաղել աշնանային անձրևը, ամենուրեք ավերակներ էին, վառոդի ու նեխած դիակների անտանելի հոտ: Այդ պայմաններում անգամ Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանը մտածել է նոր ծրագիր, որն իրագործելու համար Հարություն Սիմյանը նոր ռումբեր է լցրել: Հայերը ամերիկյան հյուպատոսարանի վրա ճերմակ դրոշ են բարձրացրել, և երբ թուրքերը լցվել են շենքի բակը, թաքստոցներից դիպուկ կրակով ոչնչացրել են բոլորին: Դա Ֆախրի փաշային տված վերջին դասն էր:

Ժողովուրդը հայտնվել էր ողբերգական վիճակում, որի հետևանքով բազմաթիվ ընտանիքներ սկսել էին դիմել հավաքական անձնասպանության:

Հոկտեմբերի 18-ին թուրքերն ամեն կողմից ներխուժել են հայկական թաղերը և մտել մայր եկեղեցու գավիթը: Այդ մարտում, ճակատից խոցվելով, ընկել է Հարություն Ռասթկելենյանը: Նույն օրը տեղի է ունեցել նրա թաղումը, որի մասնակիցներից մեկն ասել է. «Նա խաչից նոր իջեցրած Քրիստոսի տեսք ուներ, ճակատին՝ արյունի պսակ»[610]:

Հոկտեմբերի 20-ին դիմադրությունը շարունակվել է միայն երկու թաղերում, իսկ գրավված թաղերում բազմաթիվ կանայք ու աղջիկներ ինքնասպան են եղել: Հրանոթային կրակը դադարել է, և թուրքերը

---

[608] **Սահակեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 685-686:
[609] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 687:
[610] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 690:

դիրքեր են գրավել հայկական թաղերում ու տներում: Դա տևել է երեք օր, մինչև որ ընկել են ուրֆացի վերջին կտրիճները, և զորքը տիրացել է քաղաքի ամբողջ հայկական թաղամասին: Եվ Ֆախրի փաշան բացականչել է. «Ի՞նչ կլիներ մեր վիճակը, եթե այդ ծանր օրերին մի քանի ուրֆայեցիներ մեր դեմ այդպես չծառանային»[611]:

Հոկտեմբերի 23-ին՝ կիրակի օրը, մեռյալ լռություն էր: Այդ օրը ավարտվեց Ուրֆայի հայության մեկամսյա հերոսամարտը:

Վերջին օրերին Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանին պատգարակով դիրքից դիրք են տարել, և միայն նրա երևալը ուժ է հաղորդել ուժասպառ մարտիկներին: Մի վերջին ճիգով նա աջ ու ձախ կրակել է թուրք զինվորների վրա և վերջին գնդակով կյանքն ավարտել փառավոր մահով: Ֆախրի փաշան թնդանոթի 24 համազարկով թուրք խուժանին տեղեկացրել է հերոսի մահվան մասին[612]:

Հանուն Հայոց աշխարհի ընկել են նաև Գևորգ Ալահայտոյանը, Սարգիս Յոթնեղբայրյանը, Հարություն Սիմյանը, Արմենակ Աթարյանը, Լևոն Չերչյանը, Վաղարշ Մեսրոպյանը, Գառնիկ Շամլյանը և բազմաթիվ հերոսներ[613]:

Ուրֆայի հերոսամարտին իրենց մասնակցության մեծ բաժինն են ունեցել Ուրֆայի հայուհիները: Նրանք ոչ միայն գթության քույրեր էին, այլև դիրքերում զենքը ձեռքին կռվողներ, իրենց ամուսիններին ու եղբայրներին ոգեշնչողներ: Այսպես՝ **Եղիսաբեթ Յոթնեղբայրյանը** Մկրտիչի կինն էր ու նրա համհարզը, զինավառ **Սուլթան Սիմյանը** Ռասթկելենյանի քույրն էր: Իրենց հերոսությամբ աչքի են ընկել նաև օրիորդներ *Մարիամ Չիլինկիրյանը, Խանում Քեթենճյանը, տիկին Խաթուն Գոնտուրճյանը* և շատ ուրիշներ: Նրանցից շատերն ընկել են դիրքերում կամ օրհասական վերջին գրոհից հետո թույն խմել, իսկ ոմանք էլ, իրենց զավակների ձեռքից բռնած, նետվել են իրենց ձեռքով

[611] **Սահակեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 691:
[612] Տե՛ս նույն տեղում:
[613] Տե՛ս նույն տեղում:

հրդեհված տների բոցերի մեջ: Այսպես ավարտվել է Ուրֆայի 25-օրյա հերոսամարտը՝ հայոց ինքնապաշտպանական հերոսամարտի հերթական փառավոր էջը:

Ուրֆայի ինքնապաշտպանության հերոսուհիներից էր **Եղիսաբեթ Նաջարյան-Յոթնեղբայրյանը:** Ա. Ահարոնյանը, խոսելով Ուրֆայի ինքնապաշտպանության հերոսամարտի հայ հերոսուհիների սխրագործությունների մասին, գրել է. «Աշխարհում ոչ մի ապստամբութիւն ու գոյամարտ հնարաւոր է, եթէ կինը պայքարի մէջ չի նետւում տղամարդի կողքին: Եւ եթէ մի ամբողջ ամիս չորս կողմից պաշարուած Ուրֆայի մի բուռն հայութիւնը կարողացաւ դէմ դնել թուրք խաժամուժին ու զօրքերի կատաղութիւնը սանձել, դրա մէջ ահագին բաժին ունեն Ուրֆայի հայուհիները: Այդ սքանչելի կանայք միայն գթութեան քոյրեր, վիրաւորներ խնամող չեղան, հապա եւ դիմադրական աշխատանքների լաւագոյն վարիչներ, իրենց հնարամտութեամբ ու ճկուն վարպետութեամբ զէնքերի փոխադրութեան ու տեղաւորման լաւագոյն աջակիցներ: Մարտիկների ոգի տուող ու խրախուսիչ, նրանք իրենց կանացիութիւնը մոռացան, զէնք ի ձեռին պատնէշների վրայ պայթող ռումբերի գնդակների տարափի տակ կռուեցին: Հինգերորդ դարի իրենց քոյրերին գերազանցելով՝ նրանք մարտնչում են յուսահատ ամազոնուհիների օրհասական կատաղութեամբ: Դիրքերում ընկնող մարտիկին անմիջապէս փոխարինում է իր կինն ու քոյրը, եւ կռիւը բորբոքւում վերըստին:

Նայեցէք այս երիտասարդ գեղուհին, փամփուշտակալների ծանր բեռը մէջքին գոտեպինդ եւ կրծքին խաչաձեւ, մատաղ ու նրբակազմ աղջկան քնքուշ տեսք ունի: Հայուհու իր չքնաղ աչքերի մէջ խոժոռ վճռականութիւն կայ: Տիկին Եղիսաբէթ Եօթնեղբայրեանն է՝ Մկրտիչի կինը եւ արժանաւոր համահարզը:

Ահա այս միւսը, նոյնպէս զինուած, տիկին Սուլթան Սիմեան, Ռաստկէլէնեանի քոյրը: Ահա օր. Մարիամ Չիլինկարեանը, օր. Խանըմ Քէթէնճեանը, ահա աննման տիկին Խաթուն Գոնտուրճեանը եւ քանի՛-

քանի՛ ուրիշները, որոնք Ապօկալիպսեան այն գիշերներին մահու կատաղութիւնը հեգնեցին եւ հայ կնոջ պատիւն ու փառքը մինչեւ աստղերը բարձրացուցին:

Կ'ուզէ՞ք գիտենալ նրանց վախճանը: Նրանք կա՛մ դիրքերում ընկան իրենց ամուսինների եւ եղբայրների հետ, կա՛մ օրհասական վերջին գրոհից յետոյ թոյն ընդունեցին, եւ շատ շատերն էլ իրենց զաւակների ձեռքից բռնած՝ իրենց ձեռքով հրդեհած տների բոցերի մէջ նետուեցին՝ նամարտ ու գարշելի թուրքին ձեռքը չընկնելու համար»[614]:

Եղիսաբեթը որբևայրի Նաջարենց Մահպուդ Մայրիկի ավագ դուստրն էր: Զավակներին նվիրված մայրը չարքաշ աշխատանքով ոչ միայն մեծացրել, այլև համեստ կրթության էր տվել նրանց: Թեև ինքը պարզ և անգրագետ գյուղացի կին էր, սակայն ցանկացել էր իր կարողության չափով ապահովել զավակների ուսումը: Ուրֆայի բողոքական օրիորդաց վարժարանը ավարտելուց հետո Եղիսաբեթը հաճախել էր Այնթապի օրիորդաց ճեմարանը: Իր ուսանողական տարիներին նա ինքնամփոփ, սակավախոս և շատ աշխատասեր աղջիկ էր[615]:

Մոտ 1911 թվականին՝ ճեմարանը փայլուն արդյունքներով ավարտելուց հետո, ուսուցչությամբ է զբաղվել Ուրֆայի մոտ գտնվող Կարմունջ գյուղի բողոքական դպրոցում: Նույն գյուղում աշխատել է նաև նրա մտերիմ ընկերուհին՝ *Եվա Ալադոյանը*՝ Ուրֆայի հերոսամարտի ապագա ղեկավար Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանի մորաքրոջ աղջիկը:

Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանը իր մտերիմ ընկերոջ՝ հերոսամարտի նշանավոր մասնակից Հարություն Ռասթկելենյանի և ուրֆացի հեղափոխական երիտասարդների հետ զինավարժությունների համար հաճախ է եկել Կարմունջ[616]:

Մի օր, երբ Մկրտիչը Եվայի և Եղիսաբեթի հետ դուրս է եկել զբոսանքի, ատրճանակը հանել է և նշանառություն սովորեցրել երկու

---

[614] **Սահակեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 864:
[615] **Զէյթլեան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 112:
[616] Տե՛ս նույն տեղում:

օրիորդներին: Նրա ուշադրությունը անմիջապես գրավել է այն, որ թեև Եղիսաբեթը առաջին անգամ էր զենքը ձեռքը վերցնում, սակայն նրա ձեռքերը չէին դողում, և արձակած կրակոցների մեծ մասը հասնում էին նշանակետին: Հետագայում Մկրտիչը նրան նաև ձիավարություն է սովորեցրել:

Հեղափոխական երիտասարդը որոշում է կայացրել այդ քաջ աղջկան կնության առնել, և 1913 թվականին, երբ թուրքական կառավարությունը փնտրում էր Մկրտչին, Եղիսաբեթն իր եղբայրներից մեկի ընկերակցությամբ գնացել է Տիգրանակերտ, և այնտեղ էլ ամուսնացել են[617]:

Մ. Յոթնեղբայրյանը մշտապես զգում էր, որ իր ժողովրդի գլխին դամոկլյան սրի նման մի մեծ վտանգ էր կախված: Հետևաբար իր կնոջը կարգադրել էր, որպեսզի նա կազմակերպեր Ուրֆայի կանանց և աղջիկներին, քանի որ համոզված էր, որ ոչ մի գոյամարտ չի կարող հաջողությամբ պսակվել, եթե կանայք տղամարդկանց կողքին չլինեն, և եթե ժողովրդի բոլոր խավերը իրենց մասնակցությունը չցուցաբերեն: Իրավամբ, ուրֆացի կանանց դերը մեծ էր թե՛ հերոսամարտի նախօրեին, թե՛ ընթացքում:

Ժողովրդի մեջ երկու հոսանք կար. մի մասը կողմնակից էր ինքնապաշտպանությանը դիմելուն, մյուս մասը հակված էր ենթարկվելու թշնամուն: Սակայն կանայք և աղջիկները այնքան մեծ համոզումով էին պաշտպանում ստրկության դեմ ծառացման և ազատության գաղափարները, որ նրանց ի վերջո հաջողվել էր մեծ խանդավառություն առաջացնել, և շուտով հնազանդվողների կողմնակիցները չեզոքացել էին, և ժողովուրդը մեկ սիրտ, մեկ հոգի էր դարձել: Իսկ երբ թուրքերից բավականին մեծ քանակությամբ զենք էր գրավվել, կանայք նույնպես զինվել էին և պատրաստվել տղամարդկանց կողքին կռվելու:

[617] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 112:

Կանանց և աղջիկների նախապատրաստական աշխատանքների մաս էր կազմում նաև հիվանդանոց սարքելը: Երբ կռիվները սկսվել էին, ուրֆացի կանանց խմբերը շրջել էին թաղեթաղ, ժողովրդին ու մարտիկներին քաջալերել՝ հեղափոխական երգեր երգելով:

Այդ օրերին Եղիսաբեթը, փամփշտակալները մեջքին և կրծքին կապած, հրացանը ձեռքին, վճռական դեմքով իր հերոս ամուսնու արժանավոր կյանքի ընկերն էր: Նա կռվողներին խրախուսում էր ոչ միայն խոսքով, այլև իր անձնական օրինակով և կռվում էր պատնեշների վրա՝ պայթող ռումբերի և սուլող փամփուշտների տարափի տակ: Ամուսնու վիրավորվելուց և Ռասթելենյանի մահից հետո էլ Եղիսաբեթը չէր դադարել կռվել, քանի որ ինքն էր դիրքերի ոգին[618]:

Հերոսամարտից հետո ողջ մնացած մարտիկները քաշվել են դեպի գետնափոր թաքստոցները, իսկ վիրավոր Մկրտիչը, նրա վիրավոր եղբայր՝ Սաքոն, Եղիսաբեթը և նրանց մի քանի ընկերներ մի ապահով թաքստոց են ճարել: Սակայն տեղը շատ նեղ է եղել, և երկու վիրավորները անտանելի ցավերի մեջ են հայտնվել: Տասը օր տոկալուց հետո, այլևս չկարողանալով դիմանալ, Մկրտիչն ու Սաքոն գիշերով դուրս են եկել՝ ավելի հարմար թաքստոց գտնելու համար: Սակայն մի հայ մատնիչ նկատել է նրանց և այդ տեղեկությունը թուրքերին հաղորդել: Երբ առավոտյան թուրքերը պաշարել են թաքստոցը, Սաքոն բռնվել է, իսկ Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանը մի քանի հոգի սպանելուց հետո վերջին փամփուշտն իր կրծքին է ուղղել[619]:

Մի քանի օր հետո Եղիսաբեթն էլ է բռնվել՝ դատապարտվելով 101 տարվա բանտարկության: Սակայն 1918 թվականին ազատվել է և հաջորդ տարի գնացել Ամերիկա՝ իր եղբոր մոտ:

Յոթնեղբայրյան մեծ գերդաստանից միայն ինքն է մնացել՝ բուի պես իր ճակատագիրը ողբալու համար: Մահացել էր նաև նրա մեկամյա զավակը: Իր կրած տառապանքների և մեծ վշտի հետևանքով Եղի-

[618] **Սահակեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 735-736:
[619] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 743-744:

սաբեթը հետզհետե կորցրել է իր մտավոր հավասարակշռությունը, և ազգականները հարկադրված նրան տեղափոխել են Նյու Յորքի հոգեբուժարան:

Այսպիսին էր իր ժողովրդի ազատագրական պայքարին նվիրված մեծ հայուհու տխուր վախճանը:

Հերոս հայուհիներից էր **Խանում Քեթենճյանը:** Խանում Քեթենճյանը (հեղափոխական անունով՝ Արմենուհի) նախ հաճախել է Ուրֆայի բողոքական վարժարանը, ապա ավարտել է Խարբերդի Ամերիկյան քոլեջը[620]: Հեղափոխական գաղափարներով տոգորված՝ վաղօրոք անդամագրվել էր ՀՅԴ «Կարմիր խաչին»: Հերոսամարտի նախօրյակին կանանց զինավարժության և մարտական ջոկատների պատասխանատուն էր:

1909 թվականի մատի 28-ին Դիարբեքիրի նահանգի ՀՅԴ-ի առաջին շրջանային ժողովի որոշումների մեջ «Կարմիր խաչի» առնչությամբ կարդում ենք հետևյալը. «Նկատելով «Կարմիր խաչի» խմբերի անուրանալի օգտակարությունը կանանց մտավորական լուսավորման տեսակետից, ինչպես նաև նրանց մատուցած ծառայությունները մինչև անգամ ինքնապաշտպանության հարցում՝ ՀՅԴ շրջանային ժողովը հանձնարարել է բոլոր մարմիններին ամենուրեք ստեղծել «Կարմիր խաչի» խմբեր՝ դրանց մեջ ընդգրկելով հատկապես մտավորական տարրի ներկայացուցիչների, ուսուցչուհիների և այլն»[621]:

Ահա այսպիսի անհրաժեշտ ներկայացուցիչ և անփոխարինելի մարդ էր Խ. Քեթենճյանը: Կարճ ժամանակում նա ղեկավար դեմք դարձավ Ուրֆայի կանանց մեջ և եղավ Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանի ու Հարություն Ռասթկելենյանի ամենամտերիմ գործընկերը[622]:

Հերոսամարտի ընթացքում նա ստանձնել էր կանանց հրամանատարությունը և մասնակցում էր ղեկավարների խորհրդակցություննե-

[620] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 116:
[621] Տե՛ս նույն տեղում:
[622] Տե՛ս նույն տեղում:

րին՝ իբրև Զինվորական մարմնի անդամ: Դիմադրական աշխատանքների հմուտ կազմակերպիչ էր և շնորհիվ իր հնարամտության շատ օգտակար էր լինում հատկապես զենքերի փոխադրության և բաշխման գործում: Կռվի ընթացքում դիրքից դիրք էր խոյանում, քաջալերում, ոգևորում և կռվում էր: Երբ զգուշացնում էին կամ փորձում էին վտանգավոր դիրքերից հեռացնել, բարկանում էր և ասում, թե «գնդակին զոհ գնալը ինձ համար նախընտրելի է թուրքի ձեռքն ընկնելուց»[623]:

Երբ թուրք խուժանը սկսել էր լցվել քաղաք, Խանումը և իր հետևորդները թուրք զինվորի հագուստ էին հագել, և այս հնարքով նրանց հաջողվել էր մեծ թվով թշնամի զինվորների սպանել: Նա և իր ընկերուհի կանայք երբեք չէին լքել իրենց դիրքերը, այլ մինչև վերջ մնացել էին պատնեշի վրա:

Հայոց թաղամասերից մեկի մոտ թուրքական պահակազոր կար, որը պետք էր մեջտեղից վերացնել: Խանումը որոշել էր իր ջոկատի հետ այդ գործը գլուխ բերել: Գիշերը աննկատ մոտեցել էր այնտեղ, կտրել հեռախոսային գծերը, սպանել էր երկու պահակներին և ներս մտել: Թշնամին հանկարծակիի գալով՝ փորձել էր խույս տալ: Այս դեպքի միակ վկան՝ պահակակետի կոմիսար Յուսուֆ էֆենդին, պատմել է հետևյալը. «Հրաձգությունից հետո պահակակետ ներխուժեցին բազմաթիվ մարդիկ, որոնց դեմքերը խավարի մեջ պարզ չէին երևում: Գուցե նրանց մեջ էր նաև մեր սարսափը՝ հռչակավոր Մկրտիչը: Մեզ փրկություն չկար: Երբ պահակակետի մութ անկյուններից սկսեցին կրակել, մեզանից երկուսը սպանվեցին, իսկ ես թեթև վիրավորվեցի ոտքից ու մի կերպ փախա, թաքնվեցի: Թաքստոցից տեսա, թե ինչպես ոստիկան Ալիին ողջ-ողջ բռնեցին, ձեռքերը կապեցին, վզին պարան անցկացրին և կախեցին դռան մուտքից: Բայց տարօրինակ էր: Բոլորին հրամայող ձայնը ոչ թե տղամարդու էր, այլ կնոջ: Տեսա, որ մեզ հետ հաշիվները մաքրելուց հետո պահականոցի առաջ շարքի

[623] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 116:

կանգնեցին սև ուրվականները, և նորից լսվեց մանկամարդ կնոջ խրոխտ ձայնը: Նա արտասանեց երեսունից ավելի կանացի անուն: Նրա արտասանած ամեն մի անունից հետո ես լսում էի «ներկա» պատասխանը, որը նորից կանացի էր: Ես հասկացա, որ պահակակետի վրա գրոհողները միայն կանայք են եղել: Այսպես, ստուգելուց հետո, որ սպանված չունեն, և որ բոլորը ներկա են, նրանք, մարտական երգ երգելով, հեռացան պահականոցից: Ես փրկված էի»[624]:

Երբ հայ մարտիկների հրացանները լռել էին, Խանումն անցել էր Ամերիկյան «կուրանոցը», որտեղ մեծ թվով ուրֆացիներ էին հավաքվել: Հանկարծ սպայի առաջնորդությամբ թուրք զինվորները ներս էին խուժել և սկսել էին խուզարկել այնտեղ հավաքված ժողովրդին: Երբ հերթը հասել էր Խանումին, նա արագորեն գոտու միջից հանել էր ատրճանակն ու կրակել սպայի վրա: Հպարտ և քաջ հայուհին նախընտրել էր մեռնել զենքը ձեռքին, քան թե ապրել թշնամու լծի տակ[625]:

Հերոսամարտի նշանավոր հերոսուհիներից էր **Մարիամ Չիլինկիրյան-Ամբակումյանը:** Մարիամը աշխույժ և սրամիտ, սառնարյուն և հանդուգն աղջիկ էր, որ պատրաստ էր ամեն վտանգի մեջ նետվել և նույնիսկ ամենաճգնաժամային վայրկյաններին կռվողների տրամադրությունը բարձրացնում էր իր վարակիչ եռանդով: Մի թեթև կաղալու պատճառով կատակով նրան Թիմուրլենկ էին կոչում[626]:

Մարիամը Ուրֆայի «Կարմիր խաչի» սյուներից մեկն էր: Հերոսամարտի ընթացքում ճանաչում էր ձեռք բերել ոչ միայն իբրև գթության քույր, այլև որպես մարտիկների անձնվեր գործակից: Երբ թուրքական դիրքերը ճերմակ դրոշակ էին պարզել և հայտարարել, որ Ֆախրի փաշան երկու հոգի է ուզում բանակցության համար, Մարիամը անմիջապես առաջ էր անցել, իսկ նրան հետևել էր իր մտերիմ ընկերուհին՝ Ազ-

---

[624] **Կուրտիկյան Ս.**, Ուրֆայի հերոսուհին՝ Խանում Քեթենճյանը, «Ասպարեզ», Ֆրեզո, 1966, 8 փետրվարի:

[625] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 118:

[626] Տե՛ս նույն տեղում:

նիվ Միրզոյան-Պուրճագյանը: Այդ վայրկյանին հանդուգն Մարիամի մտքով անգամ չէր անցել, որ կարող էր դավադրության զոհ դառնալ: Երբ հասել էին փաշայի մոտ, վերջինս շատ հարգալից վերաբերմունք էր ցուցաբերել՝ ասելով. «Զավակնե՛րս, հիանում եմ ձեր քաջության վրա, ցավում եմ, որ ստիպված եմ կռվել ձեզ պես հերոսների և հերոսուհիների դեմ, սակայն այլ կերպ չենք կարող վարվել պետության անհնազանդների հետ: Խղճում եմ ձեր ժողովրդին, ուզում եմ, որ վերադառնաք և խոսեք ձեր հրամանատարի հետ: Դուք ձեր ունեցած ուժերով այսքանից ավել չեք կարող անել բանակի դեմ»[627]:

Իսկ երկու հայուհիները պատասխանել էին. «Շատ լավ եք խոսում, սակայն մոռանում եք, որ կռիվը մենք չենք սկսել. մեր երիտասարդներին և առաջնորդներին տարաք, սպանեցիք, ձայն չհանեցինք: Ինչ որ պահանջեցիք, տվեցինք, այլևս ի՞նչ եք ուզում մեզանից: Ձեր կատարած անգթությունների փոխարեն ահա գերի ընկած թուրք զինվորներ ենք պահում՝ առանց նրանց վնաս հասցնելու: Դադարեցրեք հարձակումները, և մենք դարձյալ կդառնանք կառավարության հավատարիմ հպատակները»[628]:

Մարիամն ու Ազնիվը թուրք գերի զինվորների հարցը հատկապես մեջտեղ էին բերել, որպեսզի իրենց չարգելեն վերադառնալ: Անշուշտ, փաշան չէր ընդունել նրանց առաջարկը, սակայն հպարտ հայուհիների կորովի կեցվածքը երբեք չէր կարողացել մոռացության մատնել:

Ամբողջ հերոսամարտի ընթացքում Մարիամը գործել էր նույն թափով և նույն ոգով՝ մարտիկների կողքին կռվելով, վիրավորներին խնամելով, հուսահատներին մխիթարելով, իսկ հերոսամարտից հետո ժողովրդի բեկորներին առաջնորդել էր դեպի ապահով թաքստոցներ կամ օտար հաստատություններում պատսպարել[629]:

---

[627] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 118:
[628] **Սահակեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 740-741:
[629] Տե՛ս նույն տեղում:

Ուրիշների նման Մարիամը ևս ձերբակալվել է և 101 տարվա բանտարկության դատապարտվել, սակայն 1918 թվականի զինադադարից հետո ազատ է արձակվել: Հետագայում տեղափոխվել է Ամերիկա և այնտեղ էլ ամուսնացել: Ամերիկայում Մարիամը հանրային լայն գործունեություն է ունեցել և միշտ պահել է նույն նվիրումը հայության տարագիր բեկորների հանդեպ[630]:

Ուրֆայի հերսուհիների մեջ առանձնահատուկ հարգանք էր վայելում **Սուլթան Ռասթկելենյան-Սիմյանը:** Սուլթանը հերոսամարտի ղեկավարներից Հարություն Ռասթկելենյանի քույրն էր և տարիներ շարունակ եղել է նրա գաղափարակիցն ու գործակիցը: Քույր ու եղբայր միասին երազել են այն մասին, թե երբ պետք է փարատվեր ժողովրդի սրտի վախը, երբ պետք է վճռվեր, որ հայը ազատ պիտի դառնար, պիտի թոթափեր թուրք բռնավորի լուծը: Ճակատագիրը վճռելու ժամանակը հերոսամարտն էր: Սուլթանը կազմակերպել էր կանանց և աղջիկների խմբեր, որոնք դիրքից դիրք էին գնում՝ մարտիկներին խրախուսելու համար: Հաճախ ինքն էլ, հրացանը ձեռքին, երևում էր տղամարդկանց կողքին կռվելիս[631]: Նահատակվել է եղբոր հետ կողք կողքի կռվելու ժամանակ:

Սուլթանը տեսել էր, թե ինչպես իր քաջալերմամբ օրիորդ Կեմչյանը վեր էր խոյացել Հ. Ռասթկելենյանի մարմինը վերցնելու, սակայն տեղն ու տեղը սպանվել էր: Ի վերջո, Սուլթանի կարգադրությամբ եղբոր դիակը փրկվել էր թշնամու ձեռքն ընկնելուց[632]:

Սուլթանի մոտիկ գործակիցներից էր **Խաթուն Գոնտուրաճյանը**՝ մահը հեգնող աննման մի հայուհի, որը նաև մեծ դեր է խաղացել վիրավորներին խնամելու և նրանց քաջություն ու կորով ներշնչելու տեսակետից:

---

[630] **Սահակեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 740-741:
[631] Տե՛ս նույն տեղում:
[632] Տե՛ս նույն տեղում:

Սուլթանի շնչով դաստիարակված մարդկանցից էր նաև **Ազնիվ Պչաքճյանը**: Երբ պատնեշի վրա իր նշանածի՝ ազատագրական պայքարի գործիչ Մովսես Սուճյանի կողքին կռվելիս է եղել, լսել է, որ իր սիրելիին զարկել են, քաջ հայուհին չի ողբացել կամ իրեն չի կորցրել, ընդհակառակը, ավելի ամուր է սեղմել հրացանի փողը և վրեժով մշուշված աչքերով մոլեգնությամբ կրակել:

Հայկական դիրքերից արձակված վերջին գնդակները լռել էին, և թուրքերը պատրաստվում էին խուժել հայկական թաղերը, երբ իր պատիվը փրկելու համար Ազնիվը վերջին գնդակը ուղղել է ճակատին և ընկել թնդանոթի ռումբերից խորտակված ու ամայացած իրենց դիրքերի վրա[633]:

Ահա այսպիսի հերոս ուրֆացի հայուհիների մասին է Ավետիս Ահարոնյանը իրավամբ գրել. «Կարելի է համարձակորեն ասել, որ անցյալ պատերազմի ամբողջ տևողության ընթացքում ոչ մի այլ ազգի կանայք այդքան հերոսություն, այդքան անձնվիրություն չեն ցուցաբերել իրենց հայրենի տան, հայրենի օջախների և պատվի պաշտպանության համար»[634]:

Հերոսամարտից հետո Սուլթանը ձերբակալվել է և դատապարտվել 15 տարվա բանտարկությունից, հետո ազատ է արձակվել 1918 թվականի զինադադարից հետո: Նա տեսել է Հայաստանի Հանրապետության ծագումը և համոզվել, որ եղբոր և Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանի, գաղափարի և զենքի ընկերուհիների, ինչպես նաև հազարավոր ուրֆացիների արյունը զուր տեղը չի թափվել, թեև նրանք չկային, սակայն նրանց գաղափարները հաղթանակել էին:

---

[633] **Սահակեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 741:
[634] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 865:

Տարոնի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերը և հայ հերոսուհի կանայք

Խոսելով Տարոն աշխարհի անմարդկային կոտորածների և յոթամսյա ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի մասին՝ Կարո Սասունին այսպես է բացատրել տարոնցու ապրած հոգեկան խռովքն ու ապրումները. «Հոգեբանական այս խռովքը կարելի ա բացատրել պատմական այն իրողությամբ, որ Տարոնը բազմաթիւ հերոսական մարտերու թատերաբեմը դարձած էր 1890-1908 թվականների յեղափոխութեան շրջանին: Հայ ժողովուրդը պարծանքով կը յիշէր Սասունի, Մուշի, Ախլաթի եւ Խնուսի անունները: Տարօնի ծոցէն ծնած հերոսները ամբողջ ազգին հպարտանքն էին: Քաջագործութեան այնպիսի դէպքեր տեղի ունեցած էին անցեալի մէջ, որ մտածել կուտային, թե այդ մարզին մէջ տարօնցին երբեք չհաշտուեցաւ Տարօնի պարտութեան հետ, եւ չըմբռնեց զանգուածային կոտորածները, որ բաժին ինկան Տարօնին: Դիւցազնական ըմբռնում ունենալով Սերոբ Աղբիւրի, Անդրանիկի, Գէորգ Չաւուշի, Հրայրի, Կորիւնի և այլ բազմաթիւ հերոսներու և ղեկավարներու մասին, տարօնցին չկրցաւ մարսել այն ազատհամարձակ հրդեհումը մեր ժողովուրդին ու բան մը պակաս գտաւ 1915-ի դէպքերու եւ ղեկավարներու ընթացքին մէջ: Հոգեկան այս խռովքը թոյլ տուաւ նաեւ անդրադառնալու հերոսական այն կռիւներուն, որ Տարօնի ժողովուրդը մղեց արեան եւ հրդեհի անօրինակ ծովի մը մէջ: Անոնք, որ խելահաս տարիք ունէին և մասնակից էին գոյամարտին, ժամանակի արտակարգ պայմանները գիտէին, Տարօնի վիճակուած բախտը աւելի իրապաշտօրեն ըմբռնեցին: Իսկ անոնք, որ երկրէն դուրս էին, կամ մանկական ու պատանեկան հասակին տեղահանուեցան եւ վերապրեցան կերպով մը չհաշտուեցան իրենց վիճակուած բախտին հետ միշտ այն մտածումով, թէ Տարօնը կրնար աւելի մեծ խոյանքներ ունենալ եւ քայլել հին յեղափոխութեան դիւցազնական ճանապարհով, քան ունեցաւ եօթնամսեայ կռիւներու ընթացքին:

Տարօնի արիւնալի կռիւները, որ մղուեցան 1915-ի ապրիլեան եղեռնի ամբողջական պատմութեան մէջ, եթէ պիտի խօսուի նաեւ հայ ժողովրդի դիմադրականութեան մասին Թուրքիոյ ամբողջ տարածքի վրայ, այդ անմարդկային կոտորածին դէմ ամէնէն ծաւալուն եւ ամէնէն երկարատեւ կռիւները մղեց Տարօն աշխարհը բազմաթիւ շրջաններու մէջ, եւ տեղ-տեղ կռուող բեկորները կրցան դիմանալ մինչև 1916 թվականի գարունը, երբ ռուսական բանակները եւ կամաւորական գունդերը հասել են Մուշ: Անտեսել այս հերոսամարտը, անգիտանալ բազմաթիւ արիւնալի գոյամարտերը պիտի նշանակէր պատմութիւնը խեղաթիւրել: Հրաշք սպասել հերոսներէն հերոսապաշտ ժողովուրդի մը իրավունքն է: Բայց հերոսությունները ուրանալը ոչ ոքի իրաւունքն է: Պատմութիւնը իրողութիւններն ու ճշմարտութիւնները կը դասաւորէ անկողմնակալ կերպով եւ կը դատէ հաւասարակշիռ տրամաբանութեամբ: Այս լույսին տակ է, որ պիտի ներկայացվեն այն հերոսամարտերը, որ տեղի ունեցան՝ Մուշ քաղաքի, Մշոյի դաշտի, Նեմրութի, Սասունի եւ այդ շրջաններու մէջ»[635]:

Մուշի և Խնուսի հերոսամարտերը և հայ հերոսուհի կանայք

1915 թվականի նախօրյակին Մուշի հոգևոր առաջնորդն էր Ներսես եպիսկոպոս Խարախանյանը: Մուշում գործում էր ՀՅԴ Դուրան-բարձրավանդակի կենտրոնական կոմիտեն, որի անդամներից էին մշեցի Մճո Պոլեյանը, Կորյունը (Գոմսա Իսո), Վարդան վարդապետը, Ռուբենը (Ռ. Տեր-Մինասյան), սեմալցի Քեաթիպ Մանուկը, օսմանյան խորհրդարանի հայ պատգամավորներ Մշո Գեղամը, Վահան Փափազյանը (Կոմս) և ուրիշներ:

Տարոն-Տուրուբերանը մտնում էր Բիթլիսի (Բաղեշի) նահանգի մեջ, որի նահանգապետն էր իթթիհատական գործիչ Մուստաֆա Աբ-

[635] **Սասունի Կ.,** նշվ. աշխ., էջ 818-819:

դուլ Խալըդը: Բիթլիսի նահանգը բաժանված էր չորս գավառների՝ Բաղեշի, Մուշի, Գենջի և Սղերդի: Մուշի գավառապետը մոլի իթթիհատական Սերվեթ բեյն էր: Սասունի լեռնաշխարհը բաժանված էր նշված չորս գավառների միջև:

Պատերազմի հենց սկզբից Մուշը դարձել էր զինվորական պահեստային ուժերի կենտրոնատեղի: Թուրքական կառավարությանը հաջողվել էր դեռևս 1914 թվականի հուլիսի 21-ին հայտարարված զորահավաքի միջոցով մեկ ամսվա ընթացքում Տարոնի հայկական գյուղերը մեծ մասամբ դատարկել տղամարդկանցից և ունեցվածքից: Սակայն Սասունի, Ծովասարի, Շատախի և Տալվորիկի շրջանները գրեթե զինվոր չէին տվել: Զորակոչվել էր միայն Խիանքի, Խուլբի և Բսանքի հայ երիտասարդության մի հատվածը, որի մեծ մասը, սակայն, հետագայում փախուստի էր դիմել և վերադարձել իր լեռները: Փաստորեն՝ 1915 թվականի հունվարից Սասունի շրջանները ինքնապաշտպանության կարգավիճակում էին, քանի որ շրջապատված էին քրդական ցեղախմբերով և թուրքական զորամասերով[636]:

Այնուամենայնիվ, 1915 թվականի հունվարի սկզբին ՀՅԴ Դուրան-բարձրավանդակի կենտրոնական կոմիտեի նախաձեռնությամբ Մուշում հրավիրվել էր ինքնապաշտպանության կազմակերպման հարցով խորհրդակցական ժողով: Նկատի ունենալով Տարոնի հայության պաշարված վիճակը՝ ժողովը որոշել էր ամբողջ Տարոնը բաժանել ութ ինքնապաշտպանական շրջանների: Ժողովում ընդունված որոշմամբ Ռուբենը և Կորյունը պետք է շրջեին Մշո դաշտի գյուղերով՝ ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու համար[637]:

---

[636] «Գրիգոր քահանա Տեր-Գրիգորյանի կազմած տեղեկագիրը՝ Մշո դաշտի և Սասունի կոտորածների մասին», «Վերապրած Հովհաննես Աբրահամյանի վկայությունը՝ Մուշի և Սասունի ինքնապաշտպանության ու գաղթի մասին», Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում. Վերապրածների վկայություններ, փաստաթղթերի ժողովածու, հ. 2, Բիթլիսի նահանգ, Երևան, 2012, էջ 15-35:

[637] Հերոսապատում Մեծ եղեռնի, Պէյրութ, 1978, էջ 205:

Առաջին բախումը տեղի է ունեցել 1915 թվականի հունվարի 25-ին Մշո դաշտի Ցրոնք գյուղում: Կառավարությունն այստեղ էր ուղարկել 500 զինվորներից կազմված մի ջոկատ՝ հարյուրապետ Իսմայիլի գլխավորությամբ՝ փախստական զինվորներ փնտրելու պատրվակով: Կարճատև մարտից հետո ցրոնքցիների ինքնապաշտպանական խմբերը քաշվել էին լեռները: Թուրք զինվորները հրի էին մատնել գյուղի 150 տները: Փետրվարի 6-ին բախում էր տեղի ունեցել Գոմս գյուղում, որի ինքնապաշտպանության պատասխանատուն Կորյունն էր: Այդ օրը հարկ հավաքելու պատրվակով գյուղ էր եկել իթթիհատական Շեյխ Մեհմեդ Էմինը՝ 15 ոստիկաններով, և իջևանել էր Կորյունի տանը: Նա գաղտնի հրահանգ ուներ դավադրաբար սպանելու այդ պահին Գոմսում գտնվող Ռուբենին և Կորյունին: Սակայն Կորյունին հավատարիմ մի քուրդ նրան տեղեկացրել էր դավադրության մասին: Կորյունը հրդեհել էր իր տունը, իսկ հայ մարտիկները ոչնչացրել էին փախչող ոստիկաններին:

Շենիկ գյուղում փետրվարի 10-ին Ռուբենը հրավիրել էր Սասունի խմբապետերի ժողով, որին մասնակցում էին Կորյունը, Մջոն, Փեթարա Մանուկը, սեմալցի Իշխանը (Մանուկ), գելիեգուզանցի Կիրակոսը, շենիկցի Ղազարը, Չոլոն, ահրոնքցի Գալուստը և սասունցի Մուշեղը: Ռուբենի զեկուցումից հետո ծրագրվել էր Սասունի ինքնապաշտպանությունը, ճշտվել էին շրջաններն ու դրանց պատասխանատուները: Սասունի ընդհանուր ճակատը բաժանվել էր պաշտպանության յոթ գլխավոր հատվածների, որոնց ղեկավարներն էին փորձառու ֆիդայիներ Մուշեղը, Կորյունը, Մջոն, Չոլոն, Ադամը, շենիկցի Իշխան Մանուկը, Ղազարը, Պողոսը և ուրիշներ[638]:

Երբ Սասունն սկսել էր պատրաստվել ինքնապաշտպանությանը, Մուշ քաղաքը և Մշո դաշտը սպասողական դրության մեջ էին: Նախկին ֆիդայիների մեջ ուժեղ դրսևորված էր Սասունին ապավինելու

[638] **Կարապետյան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 129:

տրամադրությունը: Դրա արտահայտությունն էր հռչակավոր ֆիդայի, ՀՅԴ Դուրան-բարձրավանդակի կենտրոնական կոմիտեի գլխավոր դեմքերից մեկի՝ Մկրտիչ Պոլեյանի (Մճո)՝ առանց ընդհանուր որոշման իր 30 կռվող ուժերով Առաքելոց վանք բարձրանալը, որից հետո խումբը մեկնել էր Սասուն:

Թուրքական ուժերը քրդերի հետ 1915 թվականի մայիսի 1-ին հարձակվել են Մշո դաշտի հյուսիսում գտնվող Խնուսի շրջանի վրա: Խնուս գավառի հայությունը Տարոնի մյուս շրջանների նման սպասելիս է եղել ռուսական բանակին: Այդ իսկ պատճառով խնուսցիները ևս ոչինչ չեն արել ինքնապաշտպանության նախապատրաստվելու համար: Խնուսցի մի քանի ազդեցիկ քուրդ ցեղապետեր նրանց հավաստիացրել են, որ եթե իշխանությունները ձեռնարկեն հայերի կոտորած, ապա իրենք կպարտավորվեն պաշտպանել նրանց: Հայերը ևս կպարտավորվեին պաշտպանել քրդերին, երբ ռուսները գրավեին Խնուսը[639]:

Սակայն ռուսական հրամանատարությունը դադարեցրել էր իր զորքերի առաջխաղացումը: Դրա հետևանքով իրադրությունը կտրուկ փոխվել է: Հայերին «պաշտպանող» քուրդ ցեղապետերը, օգտվելով առիթից, փոխել են իրենց որոշումը և սկսել համագործակցել իշխանությունների հետ՝ նպատակ ունենալով մասնակցել տեղի հայ բնակչության կոտորածին և ունեցվածքի թալանին:

Խնուսում հայերի դիմադրությունը կանխելու նպատակով երիտթուրքական իշխանությունները ձերբակալել էին տեղի հայության շրջանում հեղինակություն վայելող առավել նշանավոր 150 անձանց: Նրանց սպանել էին Դերջանի և Երզնկայի միջև գտնվող Շողալարի ձորում[640]: Ապա նրանք կարողացել էին քաղաքում գրեթե առանց որևէ դժվարության իրագործել իրենց ոճրագործ ծրագրերը: Սակայն գավառի մի շարք հայկական գյուղեր դիմադրել էին ջարդարարներին:

---

[639] **Սասունի Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 736:
[640] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 736, 738-739:

1915 թվականին մայիսի 1-ին Գովանդուկ (Կովանտուկ) գյուղ էին ներխուժել քրդական հեծյալ ջոկատը և շրջակա քրդական գյուղերի խուժանը: Մի խումբ հայ գյուղացիներ, դիրքեր գրավելով, պաշտպանել էին գյուղը հրոսակներից: Ինքնապաշտպանության հաջող կազմակերպմանը նպաստել էր այն հանգամանքը, որ Գովանդուկի բնակիչներից դաշնակցական Միերը, Դավիթը, Համազասպ Մալխասյանը և հնչակյան Մալխասը փորձառու հայդուկներ էին: Նրանք կարողացել էին թշնամուն հետ պահել այնքան ժամանակ, մինչև գյուղի բնակիչներն անցել էին Գարաչոբան գյուղ[641]:

Հայ մարտիկները հակառակորդին դիմադրել էին մինչև ուշ երեկո, ապա նահանջել էին և բարձրացել Գոզալ Պապա կոչվող սարը: Այստեղ իրենց միացած հայրենակիցների հետ նրանք որոշել էին անցնել ռազմաճակատի գիծը[642]: Նույն օրը քրդական հեծելագնդի հարձակմանն էր ենթարկվել Սալվորի հայկական գյուղը: Այստեղ ևս մի խումբ հայեր դիմագրավել էին հակառակորդին այնքան ժամանակ, մինչև բնակչությունը կարողացել էր հեռանալ Գարաչոբան: Միայն դրանից հետո նրանք ևս նահանջել էին, իսկ գյուղը ենթարկվել էր թալանի[643]:

Մայիսի 2-ին նույն բախտի էր արժանացել Խրըմխայա գյուղը, որի բնակիչները նույնպես ապաստանել էին Գարաչոբանում: Այստեղ տեղի էին ունեցել առավել ծանր դիմադրական մարտերը: Երիտթուրքական իշխանությունները, հաշվի առնելով այստեղ ապաստանած հայերի թվաքանակն ու հնարավոր ուժեղ դիմադրությունը, նրանց դեմ կենտրոնացրել էին մեծ ուժեր: Առաջին գրոհը հայերը ետ էին մղել՝

---

[641] **Մելիքեան Ե.,** Հարք-Խնուս, Անթիլիաս, 2000, էջ 275:

[642] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 275:

[643] «Վերապրած Եղիշե Մելիքյանի վկայությունը՝ Կարինի գավառի Խնուս գավառակի տեղահանության և կոտորածների մասին», Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում. Վերապրածների վկայություններ, փաստաթղթերի ժողովածու, հ. 3, Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքիրի, Սեբաստիայի, Տրապիզոնի նահանգներ, Պարսկահայք, Երևան, 2012, էջ 113-115, նաև՝ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5գ. 85, թ.1.3:

թշնամուն պատճառելով ծանր կորուստներ: Ոչնչացվել էր 59 հոգի: Միայն Սիմոն Տեր-Հովհաննիսյանը իր 25 հոգանոց խմբով սպանել էր 25-ից ավելի քրդերի և թշնամուց խլել 5 հրացան: Թուրքերի և քրդերի երկրորդ գրոհը ևս ետ էր մղվել: Սակայն զենքի և զինամթերքի սակավությունը հայերին հարկադրել էր նահանջել: Բնակչությունն ապաստանել էր Գոզալ Պապա սարում: Ինչպես մնացած դեպքերում, այս անգամ ևս Գարաչոբանի հայության շարժական և անշարժ գույքը թալանվել էր[644]:

1915 թվականի մայիսի 4-ին և 6-ին ինքնապաշտպանական մարտեր են տեղի ունեցել Գարաքյոփրու, Խոզլու, Ելպիս, Չավուրմա, Գաբրիելի Գոմ, Արոս և հայկական այլ գյուղերում[645]: Ինքնապաշտպանները դիմադրել են այնքան ժամանակ, մինչև բնակչությունը կարողացել է հեռանալ որևէ անվտանգ վայր: Դիմադրությունը շատ ավելի թույլ է եղել գավառի Տուման, Մարուֆ, Շապատին, Խալչաուշ, Քաղքիկ և հայկական մյուս գյուղերում: Այդ գյուղերի բնակիչները, վստահելով հարևան քրդերին, տեղափոխվել են նրանց մոտ՝ հավատալով, որ նրանք կպաշտպանեն իրենց, սակայն խաբվել են: Քուրդ ելուզակները կոտորել են հայերին, իսկ նրանց ունեցվածքը՝ յուրացրել: Արձանագրվել են միայն եզակի դեպքեր, երբ հայերն իսկապես պաշտպանություն են ստացել քրդերից: Եղել են դեպքեր, երբ տղամարդկանց հետ միասին դիմադրության փորձեր են արել նաև կանայք: Նրանք իրենց ձեռքն ընկած բահերով, եղաններով, փայտերով ու երկաթե ձողերով հարձակվել են քրդական խուժանի վրա՝ նրանց պատճառելով ծանր վնասվածքներ, բայց քանի որ զինված չեն եղել, զոհ են գնացել թշնամու

---

644 «Վերապրած Կարապետ քահ. Տեր-Հովհաննիսյանի վկայությունը՝ Կարինի գավառի Խնուս գավառակի Գարաչոբան գյուղի հայության տեղահանության և կոտորածների մասին», Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում. Վերապրածների վկայություններ, հ. 3, Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքիրի, Սեբաստիայի, Տրապիզոնի նահանգներ, Պարսկահայք, էջ 115-119:

645 **Մելիքեան Ե.,** նշվ. աշխ., էջ 277-284:

կրակոցներին: Նման դեպքերը գրեթե մասսայական են եղել գավառի բոլոր հայաբնակ գյուղերում:

Խնուս գավառում ավելի կազմակերպված և համառ դիմադրություն է ցույց տվել Հարամիկ գյուղի բնակչությունը: Այստեղ 1915 թվականի սկզբներից Տիգրան Մարտոյանի գլխավորությամբ աշխատանքներ են տարվել գյուղի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու ուղղությամբ: Տ. Մարտոյանը փորձել է ինքնապաշտպանական խմբեր ստեղծել նաև հարևան հայկական գյուղերում, սակայն հաջողություն չի ունեցել: Նա ինքը զոհ է գնացել գավառի երիտթուրքական իշխանությունների խարդավանքներին և խնուսցի 150 երևելիների հետ ձերբակալվել է ու հետագայում սպանվել[646]:

Երբ գավառում ծայր են առել հայ բնակչության զանգվածային կոտորածներ, Հարամիկում բնակվող թուրքերը հայերին խոստացել են սատար կանգնել նրանց այնպես, ինչպես սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդի կազմակերպած ջարդերի ժամանակ: Թուրքերը համագյուղացիներին խոստանցել են պաշտպանել քրդերի հարձակումից այն պայմանով, որ հայերը ռուսների գալուց հետո նույն կերպ վարվեն իրենց հետ:

Փոխադարձ համաձայնության գալուց հետո 150 հայ ընտանիքներ տեղափոխվել են թուրք համագյուղացիների տները: Սակայն մի խումբ հայեր՝ Հակոբ Մուրադյանի գլխավորությամբ, չվստահելով թուրքերին, ամրացել են Հակոբի քարաշեն տանը: Նա, լինելով 1890-ական թվականների հայերի ջարդերի ականատեսը, իր տունը կառուցել էր մի փոքրիկ ամրոցի նմանությամբ:

Դիմադրության ղեկավարությունը ստանձնել են Զապթիա Միսակը, Հայկազուն Մուրադյանը, Գարեգին Տեր-Սողոմոնյանը և Խչե-Ավոյի Մեսրոն: Հայերի նախապատրաստությունները դուր չեն եկել թուրքերին, որոնք հատուկ պատվիրակություն են ուղարկել հայ ինքնապաշտպանների մոտ և առաջարկել են հանձնել զենքերը՝ շեշտելով,

[646] **Մելիքեան Ե.,** նշվ. աշխ., էջ 748-752:

որ միայն այդ դեպքում իրենք կպաշտպանեն հայերին: Երկարատև վիճաբանություններից հետո հայ ինքնապաշտպանները համաձայնել են հաջորդ օրը հանձնել զենքերը: Սակայն լուր ստանալով դեպի Հարամիկ շարժվող քրդական ուժերի մասին՝ հրաժարվել են այդ մտադրությունից[647]:

Հայ մարտիկներից վեցը ամրացել են գերեզմանոցում և թշնամու մոտենալուն պես կրակ բացել: Նրանց աջակցել են քարաշեն տանն ամրացած հայերը: Իր դիպուկ նշանառությամբ հատկապես աչքի է ընկել Խչե-Ավոյի Մեսրոն[648]: Հայերին են միացել նաև գյուղի թուրքերը: Նման բուռն դիմադրության հանդիպելուց հետո քրդերը հարկադրված նահանջել են:

Քրդական հաջորդ գրոհի ժամանակ հայերին պաշտպանող թուրքերը որոշել են չվտանգել իրենց և միանալով քրդերին՝ սկսել են կոտորել իրենց տներում ապաստանած հայ համագյուղացիներին՝ միևնույն ժամանակ յուրացնելով նրանց ունեցվածքը: Սակայն ոչ բոլոր թուրքերն են վարվել այդ կերպ: Նրանցից մեկը հրաժարվել է գյուղ մտած քրդերի առջև դուռը բացել և հայերին հանձնել:

Հայերից մեկը՝ Միրագի Հովսեփը, դիպուկ կրակոցով գետնին է տապալել տուն ներխուժած քրդերից մեկին: Չկարողանալով տուն մտնել՝ քրդերը հրդեհել են այն: Քչերին է հաջողվել փրկվել:

Քուրդ ելուզակները, մեծ ուժեր կենտրոնացնելով, գրոհ են ձեռնարկել՝ Հ. Մուրադյանի տանն ամրացած հայ մարտիկների դիմադրությունը կոտրելու համար: Կրկին իր դիպուկ նշանառությամբ աչքի է ընկել Խչե-Ավոյի Մեսրոն՝ ոչնչացնելով 10 ելուզակի: Եվ քրդերը նորից հարկադրված նահանջել են՝ իրենց հետ տանելով սպանվածներին ու վիրավորներին:

Հասկանալով, որ այդ տանը երկար ժամանակ հնարավոր չէ դիմագրավել թշնամուն, հայ մարտիկները դուրս են եկել այնտեղից և

[647] **Մելիքեան Ե.,** նշվ. աշխ., էջ 287-288:
[648] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 289-290:

ցրվել զանազան ուղղություններով: 60 հոգի՝ զինված 15 հրացանով և մի քանի ատրճանակով, ամրացել են Խոզլու գյուղի ջրաղացում: Այստեղ քրդերը պաշարել են նրանց: Հայերը փորձել են ճեղքել թշնամու օղակը, սակայն 10 զոհ տալով՝ հարկադրված վերադարձել են ջրաղաց[649]:

Չկարողանալով ճնշել հայերի դիմադրությունը՝ քրդերը դիմել են խորամանկության: Նրանք հայերին առաջարկել են հանձնվել՝ խոստանալով անվնաս հասցնել Խնուս և հանձնել գավառական իշխանություններին: Հայերն էլ իրենց հերթին պահանջ են դրել, որ իրենցից երեքը պետք է զինված լինեն: Երկար բանակցություններից հետո քրդերը համաձայնել են: Եվ երբ, ըստ պայմանավորվածության, երեք զինված հայեր դուրս են եկել ջրաղացից, քրդերը, դրժելով իրենց խոստումը, կրակ են բացել և սպանել են նրանց: Ապա չթողնելով, որ ներսում գտնվողները ուշքի գան, միանգամից ներխուժել են ջրաղաց և սպանել այնտեղ գտնվողների մեծ մասին: Միայն մի քանի հոգու է հաջողվել հրաշքով ազատվել[650]:

Կազմակերպված ու տևական դիմադրություն են ցույց տվել նաև Արոս գյուղի պաշտպանները՝ տեղի քահանայի գլխավորությամբ ամրանալով գյուղի իշխող բարձունքներում, որտեղից ապահովել են ժողովրդի նահանջը: Ապա դիրքավորվել են քարայրներում և տևական պարտիզանական կռիվների ընթացքում մեկ-մեկ զոհվել: Միայն քչերն են դիմացել մինչև ռուսների գալը:

Մայիսի 10-ին Խնուսի դաշտի գյուղերն ավերելուց ու բնակիչներին կոտորելուց հետո համիդիեներն ու քուրդ խուժանը գրոհել են Խնուս բերդաքաղաքի վրա: Բայց տեղի պաշտոնյաները, ոստիկանությունն ու թուրք երևելիները վճռականորեն կանգնեցրել են նրանց, որպեսզի իրենք թալանեն հայերի ունեցվածքը: Շուտով հասել է տեղա-

[649] **Մելիքեան Ե.,** նշվ. աշխ., էջ 295:
[650] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 296:

հանության օրը, երբ նրանք կարող էին իրագործել իրենց հրեշավոր նպատակները:

Փրկվածները պատմել են, որ Եղիշե Սիմոնյանի ղեկավարությամբ մի խումբ զինված երիտասարդներ բերդի ձորաբերանի քարանձավներից մեկում մի քանի օր հերոսական կռիվ են մղել և ընկել են միայն մեծ թվով թուրքերի սպանելուց հետո: Բերդաքաղաքի Ձորի թաղում 7 երիտասարդներ, ամրանալով մի տան մեջ, դարձյալ օրերով կռվել են և զինամթերքի սպառվելու պատճառով դեպի Պաղջայի հին բերդը նահանջելիս զոհվել[651]:

Խնուսի գավառի հայաբնակ գյուղերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի օրերին քաջարի տղամարդկանց կողքին են եղել նաև հերոսուհի կանայք: Նրանք երեխաների հետ միասին ջուր, սննդամթերք ու փամփուշտներ են հասցրել կռվողներին, հաճախ, զենքերը ձեռքներին, կռվել են նրանց կողքին: Շատ հաճախ նրանք իրենց գցել են ժայռերից կամ գիտակցված ինքնասպանության են դիմել՝ թշնամու ձեռքը չընկնելու համար: Նման դեպքերը չափազանց շատ են Խնուսի և այլ գավառների հայոց ինքնապաշտպանական տարեգրության մեջ:

Քրդական խուժանին դիմագրավելու՝ խնուսցի հերոս հայուհու քաջակորով կեցվածքի մասին մի դրվագ է ներկայացրել այդ ինքնապաշտպանական կռիվների մասնակից Եղիշե Մելիքյանն իր հիշողություններում: Նա գրել է. «1914 թվականի աշնան Խնուսի հայոց վիճակը աւելի վատթարացաւ: Չուխուրայ Մուսա պէյը իր 20 000 հերոսականներով Պուլանուխի վրայով Խնուս եկաւ՝ Բասենի ճակատ երթալու: Իր ճամբուն վրայ ընկած Խնուսի հայկական գիւղերը ան սարսափի ու աւարի ենթարկեց և 700 հեծեալներով շաբաթ մը մեր գիւղը՝ Հարամիկ կեցեաւ: Խասըմ պեյը 10 ձիաւորներով մեր տունը իջեւանած էր: Առանց քիւրտի մը ընկերակցութեան՝ որեւէ Հայ տունէն դուրս չէր կրնար ելլեր եւ տեղ մը երթալ: Օր մը Յունանի Յեսոյի կինը՝ Սանամ,

[651] **Մելիքեան Ե.,** նշվ. աշխ., էջ 296:

կուզէր իր հօր՝ Խոբերու Մարգարի (Շեպոյի) տունը երթալ: Ճամբան, երբ կը հասնի մեր Այվանի դրան առջեւ, Խասըմ պէյի ղուլամները կը բռնեն զինք: Կինը կը խնդրէ, որ ազատ թողնուն, որ հօրը տունը երթայ: Քիւրտերը, սակայն, կը փորձեն բռնաբարել զայն: Յուսահատ կինը յանկարծ կը խոյանայ առաջին յարձակող քիւրտին վրայ, ձեռքէն հրացանը կը խլէ, կը զարնէ դրան առջեւի քարին եւ կը կոտրէ. դարձեալ կը յարձակի երկրորդ քիւրտի մը վրայ և անոր հրացանն ալ կը խլէ ու նոյնպէս կը զարնէ քարին ու կը կոտրէ: Լուրը հասաւ Խասըմ պէյին: Ան կանչեց իր ղուլամները, կինը բերել տուաւ ու հարցուց եղելութիւնը: Երբ լսեց պատմութիւնը, կոտրած հրացաններու տէր երկու քիւրտերը ծեծի ենթարկեց, իսկ Յեսոյի կինը քիւրտի մը ընկերակցութեամբ իր տուն ղրկեց»[652]:

Այսպիսով՝ 1915 թվականի մայիսին Խնուսի գավառի մեկ տասնյակից ավելի գյուղեր նույնիսկ ամենաանբարենպաստ պայմաններում իրենց մեջ ուժ են գտել ընդվզելու թուրք-քրդական ջարդարարների դեմ և մղելու միքանիօրյա ինքնապաշտպանական հերոսամարտեր: Դրանով հազարավոր խնուսահայեր եթե անգամ չեն փրկել իրենց կյանքը, ապա փրկել են գեթ սեփական արժանապատվությունը և իրավունք նվաճել իրենց արժանավոր տեղն ունենալու Հայոց եղեռնի ընթացքում տեղի ունեցած հերոսամարտերի շարքում:

Ցավոք, մինչև 1915 թվականի հուլիսի 10-ը Մուշի հայությունը մնացել էր սպասողական, անորոշ դրության մեջ և զենք էր բարձրացրել միայն այն ժամանակ, երբ քաղաքը արդեն կտրվել էր դաշտի գյուղերից, իսկ թշնամին շրջապատել էր քաղաքը: Հետևանքն այն է եղել, որ Մուշի դիմադրությանը ոչ բոլորն են մասնակցել, որովհետև մի զգալի մասը հեռացել էր Սասուն: Բացի այդ՝ դիմադրությունը անհրաժեշտ կազմակերպվածություն չի ունեցել: Թեև այն հերոսական էր, բայց կարճատև՝ ընդամենը 5 օր: Հուլիսի սկզբին ռուսական բանակի

[652] **Մելիքեան Ե.,** նշվ. աշխ., էջ 272:

անակնկալ նահանջը երիտթուրքերին հնարավորություն է տվել նշանակալի ուժեր կենտրոնացնելու և իրականացնելու Տարոնի հայության կոտորածը:

Առանց դիմադրության հանդիպելու թուրք-քրդական ուժերը գրավել են Մուշի շրջակա բարձունքները և այնտեղ թնդանոթներ տեղադրել: Մուշի հին ու փորձառու մարտիկներ Հաջի Հակոբը, Մուխսի Ֆարհադի Արոն, Լևոն Ասլանյանը և Տիգրան Մկրտչյանը որոշել են բաժանվել երկու խմբի և բարձրանալ Սասուն: Ֆարհադի Արոյի խմբին հաջողվել է ճեղքել թուրքական շղթան և մտնել Սասուն, իսկ մյուս խումբը վերադարձել է քաղաք: Հակոբ Կոտոյանի գլխավորած Ձորի թաղի խումբը մնացել է քաղաքում և անգամ փորձ չի արել անցնելու Սասուն:

Մուշի դիմադրողական ուժերը տեղաբաշխված են եղել իրարից բավական հեռու գտնվող Սուրբ Մարինեի, Ձորի և Վերին թաղերում: Նշված երեք թաղերի մարտիկների խորհրդակցության ժամանակ որոշվել են դիմադրության կետերը և դրանց ղեկավարները: Հերոսամարտի ընդհանուր ղեկավար է նշանակվել Հաջի Հակոբ Կոտոյանի օգնական Տիգրան Մկրտչյանը[653]:

Հուլիսի 11-ի առավոտյան ոստիկանների ուղեկցությամբ Վերին թաղ է մտել ոստիկանական մի ջոկատ: Հանդիպելով դիմադրության՝ թուրքերն սկսել են հրդեհել հայկական թաղերը: Հաջորդ օրը՝ հուլիսի 12-ին, կռիվը վերածվել է գոտեմարտի: Ամբողջ գիշեր թուրքական թնդանոթները ռմբակոծել են Վերին թաղի դիրքերը: Սակայն թաղի պաշտպանները վերականգնել են քանդված դիրքերը, ամրացրել նորերը: Կանայք հաց ու ջուր են հասցրել կռվողներին: «Ոչ միայն տղամարդիկ, այլև բազմաթիւ կիներ եւ աղջիկներ քաջութեան աննման օրինակներ կուտային՝ ոգևորելով կռուողները և անոնց հասցնելով

[653] Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում. Վերապրածների վկայություններ, հ. 3, Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքիրի, Սեբաստիայի, Տրապիզոնի նահանգներ, Պարսկահայք, էջ 130:

հաց, ջուր և ռազմամթերք»,– գրել է ականատես Տ. Եղիշէ քահանա Պարսամեանը[654]:

Ե. Պարսամյանը նշել է այն 28 հերոսների անունները, որոնք Լևոն Ասլանյանի ղեկավարությամբ հերոսաբար կռվել են Վերին թաղի գոյամարտերում: Նրանց թվում էր նաև հերոս հայուհի **Անուշ Մկրտչյանը**, որը ոչ միայն ոգևորում էր կռվող մարտիկներին, զենքը ձեռքին՝ դիպուկ նշանառությամբ տապալում թուրք և քուրդ ոսոխներին, այլև կանանց խմբերի հետ միասին հասցնում էր ջուր, սնունդ և զինամթերք մատակարարել դիրքերի պաշտպաններին[655]:

«Այս 28 մարտիկներէն շատ ավելի եղած են անշուշտ կռուողները,– գրում է հեղինակը: –Ամէն տուն դիրք մը դարձած էր: Տուներ կային, որ մեծ յաջողութեամբ խուժանին եւ զօրքին կը դիմադրէին, բայց քանի մը ժամ յետոյ տունը թնդանօթներու գնդակներէն փուլ կու գար, աւերակոյտին տակ կը թաղէր քաջարի կռուողները, որոնց ո՛չ անունը կայ, ո՛չ այլ թիւը գիտենք»[656]:

Սակայն ռումբերի տարափը գնալով ուժգնացել է՝ դիմադրությունը դարձնելով անհնար: Կռվողները ստիպված են եղել դիրքերը փոխել, թնդանոթների տարափի տակ ավելի սեղմվել: Երեկոյան Վերին թաղը դատարկվել է: Նրանց մեծ մասը իջել է Ձորի թաղ՝ այնտեղ դիրքավորվելու:

Լևոն Ասլանյանը և Հակոբ Կոտոյանը որոշել են վերջին ճակատամարտը տալ Ձորի թաղում: Հուլիսի 13-ի առավոտյան Ձորի թաղ են անցել Վերին թաղի բոլոր պաշտպանները: Հաջի Հակոբի կարգադրությամբ նշանառու Չախչախենց Հուսիկը շարքից հանել է երկու թուրք թնդանոթաձիգների, բայց ինքն էլ է զոհվել: Վիրավոր Հաջի Հակոբը շրջել է դիրքերում, ոգևորել մարտիկներին: Գիշերը տեղի է ունեցել վերջին խորհրդակցությունը: Դիմադրության ղեկավարները խոս-

---

654 **Սասունի Կ.,** նշվ. աշխ., էջ 834:
655 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 838:
656 Տե՛ս նույն տեղում:

տովանել են, որ կռիվն անհույս է: Հաջի Հակոբը պահանջել է, որ կռվող խմբերը, պաշտպանության տակ առնելով անզեն ժողովրդին, ճեղքեն պաշարման օղակը և անցնեն մոտակա լեռները, իսկ նա որոշել է մնալ և կռվել մինչև վերջին շունչը: Կեսգիշերին մարտիկները և ժողովուրդը, խումբ առ խումբ կռվելով, սկսել են հեռանալ, սակայն քաղաքից դուրս գալ հաջողվել է ընդամենը 700 հոգու: Մնացածները՝ Հաջի Հակոբի գլխավորությամբ, հուլիսի 13-14-ին մղել են Մուշի «մահվան ճակատամարտը»[657]: Այդ կռիվներին Հաջի Հակոբի հետ մասնակցել են Մամիկոն Պետրոսյանը և Միսակ Կոնջոյանը: Պատմությունը չի արձանագրել Հաջի Հակոբի շուրջ խմբված ժողովրդի թիվը, որովհետև այդ կռիվներից վկա չի մնացել: Հայտնի է միայն, որ Հաջի Հակոբն այդ երկու օրը մնացել է իր դիրքերում և քաջությամբ դիմավորել մահը[658]:

Մուշի մեջ Կոտոյի Հաջիի տունը ազատագրական պայքարի կազմակերպման կարևոր օջախ էր, որն այդպես էլ մնաց տարիներ շարունակ, նույնիսկ այն ժամանակ, երբ Հաջին հեռացել էր Կովկաս և այնտեղ էր գործում[659]: Հաջիի կինը՝ **Եղսոն**, ամուսնու գաղափարներին նվիրված, բարձր արժանապատվության տեր կին էր: Թեև հարուստ աղջիկ էր, սակայն նույնիսկ ամուսնու բացակայության ժամանակ չէր օգտվում իր հայրական տնից՝ դա համարելով պատիվ չբերող հանգամանք ամուսնու օջախի համար: Իր զավակներին նվիրված մայր էր: Երբեք ուրիշին չէր դիմում, աշխատում էր դաշտերի մեջ, ուրիշների համար հաց էր թխում և այս ձևով արժանապատվորեն պահում իր երեխաներին: Նա միշտ բարձր է պահել իր օջախի պատիվը[660]:

---

[657] «Վերապրած Շուշան Աջամյանի վկայությունը՝ Մուշ գավառի Մուշ քաղաքի կոտորածների մասին», Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում. Վերապրածների վկայություններ, հ. 2, Բիթլիս նահանգ, էջ 248-249:

[658] Տե՛ս նույն տեղում:

[659] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 85:

[660] Տե՛ս նույն տեղում:

Եղսոյի հետ էր բնակվում նաև Հաջիի քույրը՝ Փառանձեմը: Այս երկու կանայք իրենց տան աստիճանների տակ իրենց իսկ ձեռքով փորել էին մի գաղտնարան՝ հեղափոխական գրականություն, զենք ու փախստական հեղափոխականներ պահելու համար: Իրենց անձին սպառնացող վտանգը հաշվի չառնելով՝ նրանք պատրաստ էին ամեն տեսակի զոհաբերության հայ ժողովրդի ազատության համար ծառայող ֆիդայիների համար: Չնայած Եղսոն պարզ, անուս գյուղացի կին էր, բայց զարմանալիորեն աչքի էր ընկնում արագ որոշումներ ընդունելու և ծանր իրադրությունից փրկվելու արտակարգ որոշումներ կայացնելու կարողությամբ[661]:

Եղսոն հնարամիտ էր ու ճարպիկ: Մի քանի անգամ, ոստիկանությունը տունը խուզարկելով, Եղսոյին և Փառանձեմին բանտ էր նստեցրել և չարչարանքների ենթարկել նրանց, սակայն ոչինչ չէր գտել, քանի որ կանայք ոչինչ չէին ասել այն դեպքում, երբ Ռուբենին և Տարոնի ազատամարտի այլ գործիչներին ամիսներով իրենց տանն էին պահել[662]: Այս հերոսուհի կանայք Սասունի ղեկավար ընկերների հանձնարարություններն էին կատարում՝ վայելելով նրանց վստահությունն ու հարգանքը:

Երբ 1915 թվականի հուլիսի 12-ին թուրքերը սկսել էին թնդանոթներով ռմբակոծել Մուշը, Կոտոյի Հաջին, որը վերադարձել էր հայրենի օջախ, իր տունը անառիկ բերդի էր վերածել՝ կռվելով իր տղայի, կնոջ և քրոջ հետ կողք կողքի[663]: Երկու օր անընդհատ դիմադրել էր, հետո երբ ռազմամթերքը վերջացել էր, հերոսուհի կինը՝ Եղսոն, խնդրել էր ամուսնուց, որ գնդակահարի իրենց՝ թշնամու ձեռքը չընկնելու համար: Կոտոյի Հաջին խորը վշտով իրականացրել էր կնոջ ցանկությունը, իսկ վերջին փամփուշտով վերջ էր տվել իր կյանքին:

---

[661] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 85:
[662] Տե՛ս նույն տեղում:
[663] **Սասունի Կ.,** նշվ. աշխ., էջ 836-837:

Մուշի հերոսամարտի վերջին օրվա մասին Եղիշե քահանա Պարսամյանը իր «Տարօնի ինքնապաշտպանութիւնն ու ջարդը» գրքույկում գրում է. «Հուլիսի 13-ի և 14-ի կռիվները վկայ չունեին... Բայց վերջին օրհասական կռիւը ամէն մարդ կրնայ ըմբռնել պարզ երեւակայութեամբ: Մինչեւ վերջին մարդը, վերջին կինն ու երեխան, վերջին դիմադրողը այս ու այն պատին տակ, այս ու այն շէնքին մէջ, մահամերձի կռիվը կուտար քարով, փայտով, զենքով ու կրակով, թշնամիին շարքերը հանձնելով եւ վերջապես նահատակի մոխրացած աճիւնը թողնելով Ձորու թաղի հայերի օճախներու փլած ու մոխրացած աւերակներուն տակ:

Փա՛ռք մահուամբ անմահութեան ճամբան բռնողներուն...»[664]:

Հուլիսի 13-ի կեսգիշերին քաղաքից դուրս եկած խմբերից Շահկա Արոն շուրջ 100 քաջերով, որոնց կեսն անզեն էր, հանդուգն հարձակմամբ ճեղքել է թուրքական զորաշղթան և հասել Հավատորիկ: Մեկ ուրիշ խումբ՝ խիզախ Զաքարիայի գլխավորությամբ, կռվով հասել է Մշո այգիներ, որտեղ չորսժամյա մարտերից հետո բոլոր քաջերը նահատակվել են:

Տեր Եղիշեի հետ մոտ 200 հոգի, մեծ մասամբ անզեն պատանիներ ու երեխաներ, հասել են Մոկունքի այգիներ: Այս ու այն կողմից այստեղ են հասել նաև Սարո Իսպանդարյանի, Հրանտ Հալլաթյանի, Տիգրան Մկրտչյանի զինյալները: Տիգրան Մկրտչյանի խմբում էին հայտնի ֆիդայիներ «Մխիթարի Յարթինի Մանուէլը, Աւագենց Եղիկը, Ջուկենց Յովհաննէսը, Ղազանչոնց Համօն, Ադէի Մանուկի Անուշը և ուրիշներ»[665]:

Անուշն աչքի է ընկել հերոսական սխրագործություններով: Տիգրանի առաջարկով հիմնական ուժերն ու ժողովուրդը պատսպարվել են Մոկունքի այգիների մեջ, իսկ մարտական ուժերի մի մասով, որոնց

---

[664] **Տէր-Պարսամեան Ե.,** Տարօնի ինքնապաշտպանութիւնն ու ջարդը (1914-1915), էջ 256-258, **Սասունի Կ.,** նշվ. աշխ., էջ 838:

[665] **Սասունի Կ.,** նշվ. աշխ., էջ 839:

մեջ էր նշանառու և քաջաբար կռվող Անուշը, նրանք դիրք են բռնել Սրահովիտ կոչված քարաշարերի մեջ: Մարտական խումբը, տեսնելով, որ թուրքական ուժերը դեպի այգիներ է բարձրացել, զբաղեցրած դիրքերից թշնամու ուշադրությունը ստիպված իրենց վրա գրավելու համար կրակել են նրանց վրա: Կռիվը մի քանի ժամ շարունակվել է, հետո հասել է իր գագաթնակետին: Հերոսուհի Անուշը ոչ միայն դիպուկ կրակով գետին է տապալել թշնամուն՝ ավելացնելով ոճրագործների դիակների քանակը, այլև դիրքից դիրք անցնելով՝ ոգևորել է խմբի անդամներին: Այն բանից հետո, երբ թեժ կռվի ժամանակ Տիգրանի կարգադրությամբ մարտական խումբը, որի մեջ է եղել նաև անվախ հայուհին, դուրս է եկել Մուսա բեյի 80 ձիավորներից կազմված ջոկատի դեմ, որը արշավում էր հայկական դիրքերի վրա, դիմահար կրակով փակել է ձիավորների ճանապարհը: Մեծ քանակությամբ զոհեր տալով՝ թշնամու հեծելազորը ետ է քաշվել: Այդ կատաղի կռիվը շարունակվել է մինչև երեկոյան մութն ընկնելը: Հայ մարտիկները կառչած են մնացել իրենց ամուր դիրքերին և շեշտակի հարվածներով կարողացել են պաշտպանել այգիներում և քարայրներում պատսպարված բազմությանը: Այս կռվի ժամանակ անվախ հայուհի քաջարի Անուշը խոյացել է թշնամու վրա, իր դիպուկ կրակոցներով թշնամու դիակները փռել գետնին, բայց ինքն էլ կնքել է իր մահկանացուն թշնամու դավադիր գնդակից խոցված: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Կարո Սասունին. «Սպանուեցան 5-10 փոքրիկներ, իսկ կռուող ուժերէն եղան քանի մը վիրաւորներ եւ նահատակուեցաւ միայն Ադէ՝ Մանուկի Անուշը, հերոսական մաքառումներէ ետք»[666]:

Մոկունքի այգիներում ապաստանածները մտադրվել են անցնել Քանաչ լեռը, բայց լույսը բացվել է, և անցումը դարձել է անհնար: Տիգրան Մկրտչյանն ստիպված է եղել կրակ բացել առաջ շարժվող թշնամու վրա, և կռիվն սկսվել է: Առաքելոց վանքի կողմից թուրքական զոր-

[666] **Սասունի Կ.,** նշվ. աշխ., էջ 841:

քերը և չեթեները կրակ են թափել պաշտպանվող հայերի վրա, բայց նրանք մնացել են իրենց դիրքերում անսասան և քիչ զոհեր են տվել: Մութն ընկնելուն պես ողջ մնացածները անցել են Բերդակ գյուղով և բարձրացել են Քանա լեռը[667]: Դա Մուշ քաղաքի հերոսամարտի ավարտն էր:

Ի տարբերություն Մուշի, որի հերոսամարտը կարճ է տևել, Մշո դաշտի կռիվները շարունակվել են մի քանի ամիս: 1915 թվականի մայիսից դաշտի գյուղերը շրջապատել են քրդական զինված հորդաներն ու թուրք ոստիկանները: Հունիսի վերջին ընդհատվել է հայկական գյուղերի միջև կապը: Մինչ Մուշ քաղաքում և Սասունում մտածում էին, թե իրենք պիտի լինեն հարվածի ծանրության կենտրոնը, դաշտի կռվողների մի մասը Սասուն էր բարձրացել: Կառավարությունը պատրաստվել էր առաջին հարվածը հասցնել Մշո դաշտի գյուղերին, որոնք լավ զինված չէին: Զրկվելով Սասուն բարձրացած իր ղեկավար մարտիկներից և լավ զենքերից՝ Մշո դաշտը կարող էր ցույց տալ միայն թույլ դիմադրություն: Նման պայմաններում դաշտի գյուղերի պաշտպանների մեծ մասը չէին կարողացել դիմադրել և մի քանի օրվա ընթացքում կոտորվել էին: Այդուհանդերձ, գտնվել էին գյուղեր, որոնք հերոսաբար պայքարել էին թշնամու դեմ՝ Կառնենը, Ս. Կարապետ վանքի շրջանը, Ավրանը, Ալիջանը, Վարդենիսի շրջանը:

Կառնեն գյուղը գտնվում էր Մուշ քաղաքից երկու կիլոմետր դեպի արևմուտք: Գյուղի ինքնապաշտպանությունն սկսվել է Մուշ քաղաքի հերոսամարտին զուգահեռաբար: Այն գլխավորել է փորձառու ֆիդայի կառնենցի Մկրտիչը: Կառնենցիների դիմադրությունը տևել է մեկ ամբողջ օր՝ մինչև հունիսի 12-ի ուշ գիշերը, երբ զինամթերքի սպառման պատճառով բոլորը հերոսաբար նահատակվել են իրենց դարավոր գյուղի խորտակված պատերի տակ[668]:

---

[667] Մեծ եղեռնի հերոսապատում, էջ 405-406, 416-417:
[668] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 422-423:

Մուշ քաղաքի հյուսիս-արևելքում գտնվել է Ալիջան գյուղը: Դեռ մարտին ալիջանցի Տիգրանը մի քանի ընկերներով բախվել է թուրք ոստիկանների հետ, բարձրացել է Սասուն ու միացել Ռուբենին ու Կորյունին: Ալիջանի ինքնապաշտպանության գործը կազմակերպելու համար հուլիսի սկզբին այստեղ է եկել Հայկ Միրջանյանը: Նրա տանը տեղի է ունեցել խորհրդակցություն, որտեղ որոշվել է զենքի դիմել: Ալիջանցիները զինաթափել են գյուղ մտած ոստիկաններին: Դիմադրությունը ղեկավարել են Հայկ, Մխիթար և Միսակ Միրջանյանները: Կռվին մասնակցել են նաև կանայք: Սասուն բարձրացած Տիգրանին փոխարինել է տղամարդու զգեստ հագած նրա քույրը՝ **Հայկանուշը:** Հայկանուշը հայտնի ֆիդայի Տիգրանի քույրն էր: 1915 թվականի մարտին եղբայրը Սասուն էր բարձրացել՝ Ալիջանի պաշտպանությունը հանձնելով հին մարտական ուժերին, որոնք Կովկասի և ֆիդայական կռիվների մեջ արդեն թրծված էին: Նրանք Ալիջանի պաշտպանությունը այնքան լավ էին կազմակերպել, որ գյուղը վերածվել էր ամուր բերդի:

Հուլիսին մի խումբ թուրքեր և քրդեր պաշարել էին գյուղը, իսկ մի ուրիշ խումբ անցել էր գրոհի: Անմիջապես գյուղացիները իրենց դիրքերը գրավել էին և բուռն կերպով դիմադրել: Հայկանուշը՝ ֆիդայու պես հագնված ու զինված, շրջել էր դիրքից դիրք և անսահման քաջալերել կռվին մասնակցողներին: Նա իր հրամանատարության ներքո ունեցել էր նաև կանանց մի խումբ, որոնք իրենց բաժին մասնակցությունն էին բերել գյուղի գոյամարտին: Ահա թե ինչ է պատմել այդ մասին դեպքերին ականատես մի կին՝ Ազնիվը. «Կորով ներշնչող անձնաւորութիւն մըն էր Տիգրանի քոյրը՝ Հայկանուշը, որ զինուորի պէս հագուած, վզէն երկու կարգ պատռոններ անցուած, այր մարդոյ շարքին մէջ կը կռուէր, ասկից հոն կերթար, անկից ուրիշ տեղ մը կը վազէր, բոլոր կոգեւորէր, գնդակներու տեղատարափի տակ՝ թշնամիի գծին մոտերը գտնուող

աղբիւրեն ջուր բերելու կերթար, և առնական քաջությամբ մը իր զենքերով կպաշտպաներ գյուղը»[669]:

Կռիվները տևել են չորս օր: Թշնամին, ծանր կորուստներ տալով, մի քանի անգամ նահանջել է: Ալիջանցիները նրանց թողած զենքերը խլել են և նոր թափով դիմադրությունը շարունակել: Այս կռիվներին ականատես Ազնիվը հետևյալ վկայությունն է տվել Հայկանուշի խիզախությունների մասին. «Հայկանուշը ակնդէտ կը սպասէր քիւրտի մը իյնալուն, որպէսզի խիզախէր անոր մարմնին վրայ եւ թէ՛ հեծած ձին, եւ թէ՛ կրած զէնքերը առնէր և վերադառնար»[670]:

Թշնամին միշտ օգնական ուժ է ստացել և հարձակումներ գործել, մինչդեռ Ալիջանում ապաստանած փախստական հայերը համատարած ջարդերի մասին լուրեր էին պատմում՝ ահ ու սարսափ տարածելով: Ի վերջո գյուղի մարտական ուժերը խորհրդակցական ժողով են գումարել և քննարկել, թե իրենք դեռ քանի օր կարող են դիմադրել և հանուն փրկության որոշել են լքել գյուղը և հեռանալ: Մեկնելուց առաջ ալիջանցիները իրենց գյուղի շուրջ գտնվող խոտի դեզերը կրակի են տվել, որպեսզի թշնամին կարծեր, որ գյուղը այրվում և Մուշից զորք չպահանջեր՝ գյուղը ավերելու համար:

Հակառակ կամքին՝ Հայկանուշն էլ է բռնել գաղթի ճանապարհը, ու հայտնի չէ, թե ինչ վախճան է ունեցել: Եղբայրը՝ ֆիդայի Տիգրանը, նահատակվել է Անդոկի լանջին՝ Սասունի ճակատամարտում: Ալիջանի հերոսամարտը տևել է չորս օր: Թշնամին կրել է մեծ կորուստներ: Չորս օր անց ալիջանցիներն ստիպված են եղել բարձրանալ Քանա լեռը[671]:

Ավրան գյուղը Գևորգյան ճեմարանի շրջանավարտ Հայկ Տեր-Վարդանյանի և Մակար Խարախանյանի գլխավորությամբ դիմադրել

[669] Մեծ եղեռնի հերոսապատում, էջ 849-850:
[670] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 851:
[671] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 423-424, 427:

է մեկ օր, իսկ շրջակա անտառներին ու լեռներին ապավինած ավրանցիները կռվել են 12 օր, ու բոլորն էլ նահատակվել են:

Վարդենիս գյուղը բավական հեռու է եղել Մուշից. այն գտնվել է Մշո դաշտի արևելյան ծայրագավառ Չխուրի շրջանում: Շրջանի ապավենը Շամբ կոչվող ծանծաղ լիճն էր՝ շրջապատված եղեգնուտով: Լճի ափերին կային մի քանի գյուղեր: Վարդենիսցիները ծրագրել էին պատսպարվել, կռվել հենց այդ եղեգնուտներում: Կոտորածից առաջ Շամբի եղեգնուտներ էր տեղափոխվել Վարդենիս, Արտոնք, Ղարս և այլ գյուղերի անզեն բնակչությունը՝ մթերապաշարով և անհրաժեշտ իրերով:

Վարդենիսի և շրջակա գյուղերի ինքնապաշտպանությունը տևել է 15 օր, որից հետո եղեգնուտներին ապավինած ժողովրդի համար արշալույս է բացվել, թշնամին սկսել է լեղապատառ փախչել՝ առնելով ռուսական զորքերի մոտենալու լուրը: Այդպիսով՝ Վարդենիսի շրջանից մոտ վեց հազար մարդ է փրկվել և հայկական կամավորական գնդերի պաշտպանությամբ ու ռուսական զորքերի հետ նահանջել է՝ հասնելով Արարատյան դաշտ[672]:

Մարտ ամսից կառավարությունը թուրքական զորքեր է կենտրոնացրել Ս. Կարապետ վանքում և նրա շուրջը: Երբ հուլիսի 7-ին ջարդի ազդանշան է տրվել, անմիջապես ձեռնարկվել են Բաղլուի, Մեշտիի, Զհարեթի և Սորտարի պաշարումն ու կոտորածը: Նույնքան արագ էլ կատարվել է նշված գյուղերի ժողովրդի մեծ մասի և զինված խմբերի նահանջը դեպի Ս. Կարապետի վանքը, լեռներն ու անտառը, որտեղ պիտի մղվեին ինքնապաշտպանական կռիվներ[673]: Ինքնապաշտպանությունը ղեկավարել են առասպելական քաջի համբավ վայելող սորտարցի Արամը, Բաղլուի Հովոն, Գոմսա Մոսոն և Մելիքը, ուսուցիչ Մկրտիչ Տեր-Մկրտչյանը և մի քանի խմբապետեր: Այստեղ կուտակվել է 15-20 հազար հալածական ու սոված ժողովուրդ: Դիմադրողական ու-

[672] Մեծ եղեռնի հերոսապատում, էջ 423-424, 427:
[673] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 431:

ժերն ունեցել են աղքատիկ զինամթերք, ընդամենը հարյուր մարտական հրացան, մի այդքան էլ ատրճանակ ու որսորդական հրացաններ: Սակայն Ս. Կարապետի շրջանի ինքնապաշտպանությունը այնքան ուժեղ է եղել, որ թշնամուն թվացել է, թե այնտեղ կան ֆիդայական զորավոր ուժեր: Կռիվները երկար են տևել, սակայն վրա են հասել սովն ու զինամթերքի պակասը: Այդ պատճառով շատերը փորձել են ճեղքել թշնամու օղակը և բարձրանալ Սասուն կամ միանալ ռուսական զորքերին: Ոմանց դա հաջողվել է, ոմանք էլ զոհվել են: Հակառակորդին մոլորեցնելու համար կռիվը շարունակողները սորտարցի Արամի գլխավորությամբ անընդհատ տեղից տեղ են փոխադրվել: Հերոս հայորդին կռվել է մինչև 1916 թվականի հունվարը, երբ մի քանի ընկերներով փորձել են անցնել Սուլուխի կամուրջը և հասնել ռուսական զորքերին, նահատակվել է ճիշտ այնտեղ, որտեղ ընկել էր Գևորգ Չաուշը: Արամի պաշտպանած ժողովրդի բեկորներին հաջողվել է ազատվել և անցնել Արևելյան Հայաստան[674]:

Տարոնի ինքնապաշտպանության հերոսական դրվագներից են Նեմրութի եռամսյա կռիվները: Երբ 1915 թվականի ապրիլին սկսվել է Վանի ինքնապաշտպանությունը, Վանի շրջանի մի շարք գյուղերի բնակիչներ գաղթել են Ախլաթ: Արամ Մանուկյանը նամակով շրջանի ղեկավարներից մեկին՝ ֆիդայի Փալապեխ Կարապետին, հրահանգել է զինյալ ուժեր հավաքել և լեռ բարձրանալ: Ապրիլի վերջերին Նեմրութ է բարձրացել շուրջ երեք հարյուր կռվող, մեծ մասամբ անզեն: Դիմադրությունը ղեկավարել են Սողոյի եղբայր շամիրամցի Արամը, նրա համագյուղացի Մուշեղը, Կծակ գյուղից ֆիդայի Այվազ Գևորգյանը, Տափավանք գյուղից Հարություն Տերոյանը[675]:

Նեմրութի հերոսամարտն սկսվել է ապրիլի 20-ին և շարունակվել է մինչև հուլիսի 15-ը՝ երեք ամիս, որից հետո Նեմրութի հերոսները

[674] Մեծ եղեռնի հերոսապատում, էջ 433:
[675] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 435:

միացել են դեպի Դատվան ու Ախլաթ շարժվող ռուսական բանակին՝ համալրելով հայ կամավորական գնդերը:

Մշո դաշտի գյուղերի հերոսական ինքնապաշտպանության օրերին հայ կանայք տղամարդկանց կողքին կամ առանց նրանց անարգ ոսոխի դեմ կռվել են հերոսաբար: Շատ հաճախ զենքի և փամփուշտի բացակայության պայմաններում թշնամու ձեռքն ընկնելուց խուսափելու համար դիմել են գիտակցված ինքնասպանության՝ իրենց անունն ու պատիվը բարձր պահելով ու հերոսանալով սերունդների աչքում: Նման հերուսուհի կանանցից էր ցրոնքցի **Տիրուն (Տշտոն) Եղսոյանը**:

Մշո դաշտի հայ գյուղերը, 1915 թվականի մայիսից սկսած, շրջապատվել էին քրդական զինված հորդաններով և թուրք պահակազորքի կողմից: Գյուղերի միջև հաղորդակցությունը կտրվել էր, և մի գյուղը չգիտեր, թե ինչ է կատարվում մյուս գյուղում: Իսկ մարտական ուժերի մեծ մասը բարձրացել էր Սասունի լեռները:

1915 թվականի հուլիսի 25-ին թուրք և քուրդ խուժանը հարձակվել էր Մշո դաշտի Յողունք գյուղի վրա: Ամբողջ գյուղում կար 150-200 տուն, իսկ հայտնի կռվողները հեռացել էին, որպեսզի չվտանգեին ծերերի, կանանց և երեխաների կյանքը[676]:

Թշնամին սկսել էր կողոպտել, քանդել, կոտորել: Գեղեցիկ կանանց և աղջիկներին առանձնացրել էին՝ բռնաբարելու և իսլամացնելու համար: Ընդդիմացողներին մազերով ձիերի պոչերին էին կապել և քառասմբակ քշել, մինչև որ կտոր-կտոր լինեին: Անօգնական աղջիկներն ու կանայք խուճապի էին մատնվել: Այդ վճռական պահին հանդուգն ու կորովի մի կին՝ **Տիրուն (Տշտոն) Եղսոյանը**, որն աչքի էր ընկել ինքնապաշտպանական կռիվներում, նրանց պաշտպան էր կանգնել և արհամարհելով ամեն վտանգ՝ ապահով առաջնորդել էր տուն: Սակայն այդ տունն էլ պաշարվել էր քուրդ ու թուրք ամբոխի կողմից[677]: Տիրունի քաջալերանքով կանայք և աղջիկները համառորեն դիմադրել

[676] **Սասունի Կ.,** նշվ. աշխ., էջ 784-785:
[677] Տե՛ս նույն տեղում:

էին, և մահը աչքի առնելով՝ որոշել էին իրենց անունն ու պատիվը անարատ պահել: Տիրունը, իր հարսի ձեռքը ամուր բռնած, բոլորին սիրտ էր տալիս, և իրավիճակը ինչքան էլ անհույս լիներ, ճանապարհներ էր որոնում՝ նրանց ոգու կորովը բարձր պահելու համար:

Տիրուն Եղսոյանի ղեկավարությամբ կանայք կռվել են հերոսաբար: Այդ մասին պատմել է ականատես Միսակ Հակոբյանը, որը բախտի բերմամբ մի ծանոթ քրդի օգնությամբ ազատվել էր այդ մահաբեր վայրից: «Այս տարեց կիներէն ամէնէնն անվախն ու խիզախն էր Էղսոյի Սարգսի աղջիկ Տիրուն (Տշտոն), որ մայր վագրի պէս անվախ կը ցատկէր, կը ճանկռտէր թէ՛ թուրքի եւ թէ՛ քիւրտի երեսը: Այդ կինը՝ Տիրուն, հակառակ ամէն տեսակ չարչարանքներուն, բռնած իր հարսի ձեռքէն, ոչ ոքի յանձնեց զայն, մինչեւ ամէնէն ստոյգ մահը, ձեռքը բռնած հարսին եւ որպես առաջնորդ այդ անտէր հօտին, դիմեց այն տունը, ուր հրկիզուեցան ամէնքը միասին, առանց բացառութեան»,– գրում է հուշագիրը[678]:

Թշնամու մի խումբ, կատաղած կանանց դիմադրությունից, կրակի էր տվել նրանց ապաստանած տներից մեկը: Բոցերն ու ծուխը աշխարհ էին բռնել, սակայն փախչողներ ու հանձնվողներ չէին եղել:

Մշո դաշտի գյուղերի ինքնապաշտպանական կռիվների մասնակիցներից էր հերոսուհի Խամեն: Նա ապաստանել էր Քանասարում: Ծիրինկատարի և Ծովասարի հյուսիսային փեշերից դեպի Բիթլիս երկարող Սասունի անտառածածկ և խորը անդունդներով կտրատված լեռնաշղթան Քան էր կոչվում: Մուշի ու դաշտային գյուղերի անկումից և Սասունի ճակատամարտին հաջորդող Անդոկի պարտությունից հետո Քանա սարի վրա հավաքվել էր 15-20 000 հասնող բազմություն: Կատարված իրադարձությունները հուսահատություն էին առաջացրել: Նույնիսկ մարտական ուժերի մեջ տիրում էր անորոշություն և սպասո-

[678] **Սասունի Կ.,** նշվ. աշխ., էջ 785-786:

ղական վիճակ[679]: Նման պայմաններում քաջ ու ճարպիկ Խամեն կանանց մի խումբ էր կազմել, որի նշանաբանն էր՝ «Հերոսաբար մեռնել, սակայն չհանձնվել»: Նրանք գիշերները գնացել էին մոտակա գյուղերը՝ բնակչությանը ուտելիք հասցնելու: Քանի-քանի անգամներ Խամեն մահից ազատվել էր՝ հարմար առիթով մտնելով իրենց լքված տունը, մինչև վտանգն անցել է[680]: Սակայն մի գիշեր Խամեն և ընկերուհիները բռնվել են Մառնիկ գյուղում և քրդերի կողմից հանձնվել ոստիկանությանը: Թուրք ոստիկանները նրանց ախոռի մեջ էին բանտարկել: Տարիքով մի քուրդ, Խամեի համար 20 ղրուշ փրկագին վճարելով, ազատել էր նրան[681]:

Քուրդը Խամեին հագուստ էր տվել, որպեսզի նա ցնցոտիները փոխեր: Այդ հագուստը հայուհիներից գողացված էր, և դրանց վրա արյան բծեր կային: Իր հուզմունքը զսպելով՝ Խամեն որոշել էր վրեժ լուծել և կրկին սար բարձրանալ:

Հոգին փոթորկող ատելությունն ու զայրույթը խրոխտ հայուհու բազկին ուժ էին տվել, և նա կացնի մեկ հարվածով քրդին գետնին էր տապալել և Քանայի անտառներում ապաստանել: Օրերի ընթացքում ժողովրդի վիճակը ծանրացել էր: Այս մասին հայտնի հեղափոխական գործիչ Վահան Փափազյանը փաստել է. «Ժողովուրդը հալվում է ամենօրյա մասնակի ջարդերի և հիվանդությունների պատճառով: Այդ պայմաններում ո՞վ կարող է մտածել ուժերի ամփոփման կամ որևէ նպատակի համար այն կազմակերպելու մասին: Բոլորը զարհուրելիորեն հուսահատ՝ սեփական կյանքի պահպանման միջոցներ են փնտրում ամեն գնով»[682]:

Ռուսական բանակի և հայ կամավորական գնդերին սպասելուց հոգնած՝ Խամեն այդ փոքրիկ խմբի հետ հեռացել էր Քանասարից: Եր-

[679] **Սասունի Կ.,** նշվ. աշխ., էջ 785-786:
[680] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 90:
[681] Տե՛ս նույն տեղում:
[682] Տե՛ս նույն տեղում:

կար ժամանակ անց խումբը քրդաբնակ դարձած նախկին հայկական գյուղերի մեջ թափառել էր, ոմանք սովամահ էին եղել: Ուրիշները սպանվել էին, ոմանք էլ՝ անհետ կորել: Ի վերջո Խամեն ստիպված հագել էր քրդի տարազ և ծառա մտել մի աղայի տանը:

1916 թվականին, երբ հայկական նահանգներից վերապրողներին փրկելու կոչված կամավորականները մտել էին Մուշ, լեռներում ապաստանած մշեցիների ու սասունցիների բեկորները միացել էին նրանց: Ենթադրվում էր, որ դրանից հետո Խամեն էլ ծառայության լուծը թոթափել էր՝ միանալով նրանց: Դժբախտաբար, պատմությունը ոչ մի ստույգ տեղեկություններ չի պահպանել այս հանդուգն և պատվախնդիր հայուհու ճակատագրի մասին:

Սասունի հերոսամարտը և հայ հերուսուհի կանայք

Հայ ազատագրական շարժման միջնաբերդ Սասունը ևս պատրաստվում էր ինքնապաշտպանության: Ռուբենն ու Կորյունը Սասուն էին անցել 1915 թվականի փետրվարին և հրավիրել Շենիկի խորհրդակցությունը: Մի քանի շաբաթ անց նրանց էր միացել Մճոն:

Թշնամին ուներ Սասուն ներխուժելու երկու ճանապարհ: Առաջինը Խուլբի ճանապարհն էր՝ դեպի Տալվորիկ և Անդոկ (Անտոկ), երկրորդը՝ Հավետունի շրջանից դեպի Բսանք: Այս ուղղության վրա կային բազմաթիվ քրդական աշիրեթներ: Առավել կարևորը Խուլբի ճանապարհն էր, որին էլ ուղղված էր կառավարութան առաջին հարվածը:

1915 թվականի ապրիլի սկզբներին թուրքական կառավարական զորքերը, չեթեներն ու քրդերը հարձակվել էին Ահրոնք գյուղի վրա. այդպես էլ սկսվել էին կռիվները: Շրջանի պաշտպանական ուժերը բաժանվել էին մի քանի խմբերի: Ահրոնքի մի խումբ երիտասարդներ ամրացել են գյուղի անտառներում, ժայռերի վրա և կռիվ սկսել հարավից հարձակվող քրդերի դեմ: Խումբը ղեկավարել էին Մանոն, Հրայրի հորեղբորորդի Հովհաննես Տեր-Մամբրեյանը, Կիբոն և Խաչոն: Մեկ այլ

խումբ գործել էր Ընձքարի անտառներում ու կիրճերում: Երրորդ խումբր դիրքավորվել էր Անդոկի հարավային փեշերին՝ Իշխնձորից մինչև Ահրոնք:

Շուտով հարձակվողներին Սասունի հարավից միացել էին նաև Խիանքի քրդերը, որոնք շարժվել էին դեպի Սպիտակ լեռ ու Տալվորիկ: Այս երկու շրջաններում կռիվները տևել էին ապրիլից մինչև հունիսի վերջերը, երբ Խուլբի և Խիանքի հայությունը երիտասարդ կռվողների ետ էր քաշվել Անդոկ՝ Սասնա վճռական քսանօրյա ճակատամարտին մասնակցելու համար [683]: Կառավարությունդ երկու վաշտ էր ուղարկել՝ Կուրտիկի ամբողջ լեռնաշղթան գրավելու համար: Ռուբենը և Կորյունը դա չէին հանդուրժել, ուստի սկսվել էր դիրքային կռիվ, որը տևել էր շուրջ երեք ամիս: Թուրքերի հենարանը Ս. Հովհաննեսի վանքն էր: Առաջին օրերի գրոհների ձախողումից հետո թուրքերն ստիպված էին եղել հրաժարվել Կուրտիկի բարձունքներին տիրելու ծրագրից և ամրացել էին լեռնաշղթայի հյուսիսային լանջերին: Նրանց միակ նպատակը հայերի զինամթերքը սպառելն էր, որովհետե Սասուն մտնելու հրահանգ դեռևս չունեին:

Կուրտիկի կռիվների ընդհանուր ղեկավարն էր Փեթարա Մանուկը, որը փորձառու ֆիդայի էր՝ Գևորգ Չաուշի մարտական զինակիցը դեռ 1904-1907 թվականներին: Նրա հետ են եղել Փեթարի հին ֆիդայիներ Ախոն, Իսրոն, Կիրակոսը, Թադոն և ուրիշներ[684]:

Սասունի հարավում ու հարավ-արևմուտքում սկսված մարտական գործողություններն ապրիլի երկրորդ շաբաթվա ընթացքում տարածվել են մինչև Սպիտակ լեռ: Գրավելով Սպիտակ լեռը՝ քրդերը պատրաստվել են շարժվել դեպի Տալվորիկ, սակայն Գեբինի և Տալվորիկի հայ մարտիկները փակել են Սպիտակ լեռան լեռնանցքը: Այդ ճակատի հրամանատարն էր խմբապետ Մուշեղը:

---

[683] Մեծ եղեռնի հերոսապատում, էջ 439:

[684] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 442:

Այսպիսով՝ ապրիլից սկսած՝ Սասունը չորս կողմից պաշարված էր: Այդ վիճակը տևել է մինչև հուլիս: Մինչև հունիս բոլոր ճակատներում սասունցիները հերոսաբար դիմադրել են հարձակումներին: Բայց ռուսական բանակի առաջխաղացումն ուշացել է, և հետզհետե ավելի սուր է զգացվել զինամթերքի ու պարենի պակասը: Քրդերի ձեռքն անցել են Խիանքը, Խուլբի մեծ մասը և Բսանքը: Հունիսի կեսերին պաշարման օղակն ավելի է նեղացել: Դիմադրողական կռիվները հետզհետե փոխադրվել են Անդոկ, որը կենտրոնական դիրք էր գրավում:

Հարավային շրջանների ժողովուրդն ու կռվողները տեղաբաշխված էին Տալվորիկի, Անդոկի և Գեբինի լեռներում ու անտառներում: Տալվորիկից մինչև Կուրտիկ և Ծովասարի ստորոտից մինչև Անդոկի հարավային փեշերը: 1200 քառ. կմ տարածությամբ այդ շրջանում հավաքվել էին ոչ միայն Սասունի ժողովուրդն իր մարտիկներով հանդերձ, այլև Մշո դաշտից և ուրիշ վայրերից այստեղ հասած գաղթականները[685]: Այդ բազմությանը կերակրելու հարցը դարձել էր մեծ հոգս: Միակ լուծումը մոտակա քրդական գյուղերի վրա հարձակվելն էր, ինչը կունենար նաև ռազմավարական նշանակություն: Այդ նպատակով կազմվել էին հարվածող խմբեր՝ փորձառու ֆիդայիներ Չոլոյի և շենիկցի Ղազարի գլխավորությամբ: Այդ խմբերը հունիսի վերջին երկու շաբաթվա ընթացքում շեշտակի հարձակումներ էին գործել քրդերի վրա և ձեռք բերել զգալի քանակությամբ մթերապաշար: Միևնույն ժամանակ այդ հարձակումների շնորհիվ քրդերը խուճապի էին մատնվել և 25 կմ ետ քաշվել Անդոկի ճակատից:

Թնդանոթներով զինված թուրքական զորամասերը ուղղվել են դեպի Շենիկ և Սեմալ, որոնք հերոսական Սասունի առաջին դարպասներն էին: Թուրքերի հիմնական նպատակն էր ոչնչացնել Մուշից և Մշո դաշտից ազատված հայ մարտիկներին, որոնք Կոմսի և Մատթեոսի գլխավորությամբ դիրքեր էին գրավել Հավատորիկի և Մառնիկի բար-

[685] Մեծ եղեռնի հերոսապատում, էջ 446:

ձունքներում: Այդ դիրքերում հայ մարտիկները կռվել են երեք ամսից ավելի, ուստի և ուժասպառ են եղել: Փոքրաքանակ սասունցիները երկու օր համառորեն դիմադրել են, բայց ի վերջո թշնամու գերազանց ուժերի ճնշման տակ տեղի են տվել և անցել են Շենիկ ու Սեմալ[686]:

Հուլիսի 19-ին թուրքական հախուռն հարձակումը վերածվել է կանոնավոր ճակատամարտի: Նման պայմաններում Ռուբենը, Կորյունը և Մճոն վերադասավորել են ուժերը և դիմադրությունը կենտրոնացրել վեց ճակատներում: Տալվորիկի և Խիանքի ճակատը ղեկավարել է խմբապետ Մուշեղը, որի օգնականներն էին ալիջանցի Տիգրանը և բսանցի Դավիթ Երիցյանը: Շենիկ-Սեմալի ճակատի ղեկավարությունը հանձնվել է Չոլոյին, շենիկցի Ղազարին, սեմալցի Քյաթիպ Մանուկին և Ադամին[687]:

Գելիեգուզանի ճակատամարտն ընդգրկել է Անդոքի բոլոր կողմերը, և այն ղեկավարել են Կորյունը և Մճոն: Մարտական ղեկավարներն են եղել Մորուք Կարոն, Ղազար Պետոյանը, Սրգոյի Հովսեփը, Քյաթիպ Կիրակոսը, Մարգեն, Տեր Քաջի Ադամը, Ղազար Ֆահրատյանը և Գարոյի Պետրոսը: Կենտրոնը ղեկավարել է Ռուբենը, որի կողքին էին Մուխսի Ֆարհատի Արոն, Պզտիկ Արամը, Ավրանի Արամը և Հրայրի եղբայը՝ Մանոն՝ իրենց պահեստային խմբերով[688]:

Սասունի պաշարված շրջաններում հավաքվել է շուրջ 15 հազար մարդ, բոլորն էլ՝ կորովի ու կռվի ընդունակ, և բոլորն էլ ձգտել են կրկնել 1894 և 1904 թվականների հերոսամարտերը՝ այս անգամ ավելի մեծ ծավալներով:

---

[686] «Վերապրած Կիրակոս Տեր Տոնապետ Երիցյանի վկայությունը՝ Մուշի գավառի Մուշի գավառակի Շենիկ գյուղի կոտորածների մասին», Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում. Վերապրածների վկայություններ, հ. 2, Բիթլիս նահանգ, էջ 249-252:

[687] «Վերապրած Կիրակոս Տեր Տոնապետ Երիցյանի վկայությունը՝ Մուշի գավառի Մուշի գավառակի Շենիկ գյուղի կոտորածների մասին», նույն տեղում, հ. 2, Բիթլիս նահանգ, էջ 452:

[688] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 249-252:

Շենիկի ուղղությամբ թուրքական բանակին հաջողվել է գրավել Մերկե-Մոզանի բարձունքները: Հայ մարտիկները նահանջել են և ամրացել Սեմալի, Շենիկի ու Կուրտիկի գծի վրա: Նույն օրը քրդերը հարավից Տալվորիկի և Իշխնձորի ուղղությամբ ձեռնարկել են բուռն հարձակում, սակայն Սպիտակ լեռան կիրճերում հանդիպել են ուժեղ դիմադրության: Սկսվել է մահ-պատերազմ, և Տալվորիկում կարծես երկրաշարժ էր: Երեկոյան քրդերը զինադադար են առաջարկել, որը և ընդունվել է:

Շենիկի ճակատում Ռուբենը, Կորյունը և Մճոն որոշել են ձեռնարկել գիշերային կայծակնային հակահարձակում թուրքական թնդանոթների վրա, որոնց բարձր դիրքերից՝ 15-20 կմ տարածության վրա, կրակային փոթորիկ է տեղացել: Հայ մարտիկներն արագորեն սառը զենքով վերացրել են պահակներին, ոչնչացրել թնդանոթաձիգներին և գրավել երեք թնդանոթները: Այնուհետև այդ նպաստավոր դիրքերից նրանք մրրկածուփ կրակ են բաց թողել մոտակա դիրքերում գտնվող թուրքական զորամասերի վրա՝ նրանց պատճառելով մեծ կորուստներ, մինչդեռ կենդանի մնացածները խուճապահար դիմել են փախուստի: Վերագրավել են Շենիկը, գրավել նաև թուրքական երեք թնդանոթներ: Ռուբենի կարգադրությամբ սասունցիները հանել են թնդանոթների փակաղակները, այլ կարևոր մասեր ու վերադարձել իրենց կենտրոնատեղին[689]:

Հյուծված զորամասերը համալրելով նոր ուժերով ու թնդանոթներով՝ թուրքերը հուլիսի 23-ին սկսել են ավելի լայնածավալ հարձակում, որը տևել է մինչև օգոստոսի 2-ը: Անդոկի շրջանում դիրքերը ձեռքից ձեռք են անցել: Թեև թուրքերն ունեցել են բացահայտ առավելություն, սակայն նրանք օրական առաջ են շարժվել հազիվ մեկ կիլոմետր:

Օգոստոսի 2-ին տեղի է ունեցել Սասունի հերոսամարտի վերջին

[689] «Վերապրած Կիրակոս Տեր Տոնապետ Երիցյանի վկայությունը՝ Մուշի գավառի Մուշի գավառակի Շենիկ գյուղի կոտորածների մասին», Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում. Վերապրածների վկայություններ, հ. 2, Բիթլիս նահանգ, էջ 456:

արարը: Թշնամուն հաջողվել է Շենիկի ճակատից ճեղքել դիմադրության կուռ շղթան՝ խլելով Կորյունի ու նրա նման հերոսների կյանքը, հերոսներ, որոնք այլևս նահանջելու տեղ չունեին, որովհետև նահանջել կնշանակեր Սասունի բնակչությանը դատապարտել կոտորածի:

Սասունի ինքնապաշտպանական կռիվների, հերոսամարտի տարիներին իրենց հերոսությամբ աչքի են ընկել անվախ ու քաջակորով հայուհիները:

«Սասնոյ եօթնամսեայ հերոսամարտին մէջ իրենց կարեւոր բաժինն ունեցան կիները: Առանձին խմբերով անոնք կը շրջէին դիրքերը, կռուողները կը խրախուսէին, ուտելիք և ջուր կը հասցնեին, յաճախ ալ կը մասնակցէին նաեւ կռիւներուն: Անոնք հազար տեսակ հնարք կը գործադրէին թշնամիներուն վնասելու համար»,– գրել է Ռուբենը իր հիշատակներում,– ապա ավելացրել է. «Լեռներու գագաթներէն քարեր կը գլտորէին, երկաթէ լծակներով ժայռեր տեղահան կ'ընէին: Կատարներէն գլորուող այս քարերը մինչեւ ձոր հասնիլը իրենց ճամբուն վրայ տեղահան կ'ընէին քարակոյտեր ու ժայռեր: Լեռներն ու ձորերը կը լեցուէին աղմուկով ու թնդիւններով, կարծես երկրաշարժ տեղի կունենար, ու աշխարհը փուլ կու գար ամէն կողմէ: Այս միջոցով թշնամին զոհեր կու տար ու չէր կրնար հասնիլ մեր դիրքերուն:

Կիներու այս խումբերը օգնութեան կը հասնէին նաեւ վիրաւորներուն: Ժողովրդական դեղեր՝ մեծ մասամբ պատրաստուած մեղրով, անանուխով եւ աղով, կը բուժէին վիրաւորներու վէրքերը: Իսկ դարմանէն աւելի, կիներու անձնուէր խնամքն ու քաջալերանքն էր, որ ուժ կու տար անոնց: Կռիւներու ամենէն վտանգաւոր վայրկեաններուն, այս կիները կը սկսէին երգել ու պարել: Երբեմն անոնք յանկարծ նշմարած կ'ըլլային հեռուէն երեւցող հայ կամաւորական խումբերը եւ ռուս զօրքը: Միտումնաւոր կերպով տարածայնած այս լուրերը ուժ կուտային կռուողներուն, որպէսզի անոնք քիչ մը եւս տոկան հարիւր հազարաւոր

զօրքերու եւ քիւրտ աշիրէթներու յարձակումներուն: Այս կիներուն մեջ նշանաւոր էր Ռըպէն»[690]:

Շենիկի անվեհեր կանանցից էր խմբապետուհի **Ռպեն (Հռիփսիմե)**՝ Սիմոն պապիս մայրը (Է. Մինասյան): Նրա մեջ իշխողը սասունցու հպարտ ու ըմբոստ ոգին էր:

Երբ Սիմոն պապս պատմում էր իր Հռիփսիմե մոր մասին, հոգիս լցվում էր հպարտությամբ, բայց միաժամանակ մտածում էի, թե պապս գովաբանում է իր մորը՝ պատմելով նրա սխրագործությունների մասին, ինչպես կարող է անել յուրաքանչյուր մեկն իր հարազատին ներկայացնելիս: Սակայն երբ կարդացի Ռուբենի (Մինաս Տեր-Մինասյանի) «Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները» աշխատության հատորները և ընթերցեցի Շենիկի Մեծ եղեռնը վերապրածների հուշերը, համոզվեցի, որ պապս մի բան էլ դեռ համեստությամբ քիչ է պատմել հերոսուհի մոր մասին: Ահա թե ինչ է գրում Սասունցի Մուշեղն իր հուշերում. «Ռպեն իշխանական ընտանիքից էր, Գրքեի Վարդանի հեղինակավոր ծանոթ տնից, Շաքեի քույրը: Այս տունը տարիների ընթացքում հեղափոխական իսկական օջախ էր, ուր Մ. Տամատյանը, Հրայր Դժոխքը, Գևորգ Չաուշը և Ռուբենը ապաստանում էին տարիներ ի վեր»[691]: Այս միջավայրի մեջ էր մեծացել և հեղափոխական գաղափարներով թրծվելով՝ հայ ժողովրդի ազատության ուխտյալ զինվոր էր դարձել Ռպեն:

1915 թվականին, չնայած նրան, որ ամուսնացած էր, զավակների տեր, միջին տարիքի կին էր, իր ուժն ու կորովը պահելով՝ կանանց խմբեր էր կազմակերպում և մասնակցում Ռուբենի գլխավորությամբ Սասունի մոտակա քրդական գյուղերի վրա կազմակերպված արշավանքներին՝ մեծ մասամբ ուտելիք ճարելու համար, մանավանդ որ փախստականների թիվը գնալով աճում էր:

---

[690] **Ռուբէն,** նշվ. աշխ., հ. 7, էջ 80-81:
[691] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 81:

Խմբապետուհի Ռպեն գործել է Անդոքի շրջանի մեջ, «սակայն երբեմն կռվողներին քաջալերելու և ուրիշ շրջանների մեջ էլ խմբեր կազմելու համար մինչև Տալվորիկ կերթար, հետո դարձյալ Անդոք կվերադառնար»[692]: Նա հոգնել չուներ, և նրա համար անկարելի ոչինչ չկար: «Ռըպէն յոգնիլ չէր գիտեր: Բազմաթիւ ժամեր տեւող այդ ճամբորդութիւններէն ետք անիկա դարձեալ ուժեղ էր, կորովի ու ժպիտը դեմքէն անպակաս: Ինչպէս կռիւներու, նոյնպէս ու պարի ու երգի մէջ անիկա նմանը չուներ: Իր երկար, սէլվիի հասակը օրորելէն պարի մեջ ուժասպառ կ'ըներ նոյնիսկ ամենէն ուժեղ տղամարդիկը»,– գրում է Ռուբենը[693]:

Վիրավորների համար ժողովրդական դեղեր է պատրաստել մեղրով, անանուխով ու աղով: Հոգատար մոր պես խնամել է վիրավորներին ու հիվանդներին, քաջալերել է և հույս ներշնչել բոլորին: Նա խնամել է բազմաթիվ վիրավորների: Անդոքի կռիվների ժամանակ դիրքից դիրք է անցել և իր հանդուգն ու խիզախ կռիվներով ետ մղել թշնամու գրոհները, հաճախ ինքն էլ կանանց խմբով գրոհել է և ստիպել թշնամուն փախչել: Այս հանդուգն ու խիզախ հայուհին նահատակվել է Սասունի վերջին ծանր կռիվների ընթացքում՝ հուլիսի 21-ին՝ թնդանոթային ռմբակոծության ժամանակ, և բախտ է ունեցել չտեսնելու Սասունի անկումը[694]:

1915 թվականի հերոսամարտի տարիներին հայտնի են դարձել նաև **Շուշանն** ու **Գյուլէն**: Երկուսն էլ Տալվորիկի իշխանական տներից էին: «Այս երկու քաջ կիները իրենց խմբերով բախտորոշ դեր մը ունեցան մեր շրջանի կռիւներուն մէջ: Անոնց ներկայութիւնը, ցուցադրած կորովն ու քաջութիւնը պատճառ կ'ըլլային հրահրելու կռուողներու եռանդը: Ափսոս որ Շուշանը և Կյուլէն եւս իրենց հարիւրավոր քոյ-

[692] **Ռուբէն**, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 7, էջ 81:
[693] Տե՛ս նույն տեղում:
[694] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 82:

րերուն հետ ինկան Սասնոյ անհաւասար կռիւներու ընթացքին»[695],– գրում է Ռուբենն իր հուշերում:

Տասնօրյա հերոսամարտից և Շենիկի անկումից հետո հրավիրվել է վերջին խորհրդակցությունը, որտեղ մարտական խմբերի ղեկավարները որոշել էին տարբեր ուղղություններով հարձակվել թշնամու վրա և ամբողջ ժողովրդի հետ ճեղքել պաշարման շղթան: Այդ ծրագիրն իրագործվել էր օգոստոսի 3-ի գիշերը[696]: Կռվող խմբերին ու ժողովրդին հաջողվել էր ապաստանել անառիկ լեռների ապահով վայրերում: Ռուբենի, Վահան Փափազյանի (Կոմս), Մարտիրոսի և այլ խմբապետերի ղեկավարությամբ մարտիկներին հաջողվել էր ուղղություն վերցնել դեպի հյուսիս-արևելք և օգոստոսի վերջերին հասնել ռուսական բանակին:

Սասնա լեռները մինչև 1916 թվականի գարունը պաշտպանել էին իրենց զավակներին, մինչև ռուսական զորքի առաջխաղացման հետևանքով թուրք-քրդական ուժերը նահանջել էին, և հայ կամավորական գնդերը 1916 թվականի առաջին ամիսներին վերանվաճել էին Տարոնը: Սասունի հայությունը, մեկ ամբողջ տարի՝ 1915 թվականի փետրվարից մինչև 1916 թվականի փետրվարը, կրելով ծանր կորուստներ, այդուհանդերձ, հաջողությամբ դիմադրել էր թուրքերին և էական մասնակցություն բերել Հայաստանի առաջին հանրապետության ստեղծմանը:

Սասունի ինքնապաշտպանական կռիվների ժամանակ իր հերոսությամբ աչքի էր ընկել քաջարի ու առյուծասիրտ հայդուկ Կարապետ Ավոյանի (Մորուք Կարոյի) կինը՝ անվախ ու քաջասիրտ հերոսուհի **Մարթան**[697]:

Նա ծնվել է Սասունի Իշխնձոր գյուղում՝ Ղազարի ընտանիքում: Նրբագեղ այդ գեղեցկուհին գյուղի զարդն էր, փոքրամարմին էր, բայց և անասելի քաջ: Մի անգամ թուրք հարկահանները, գալով Իշխնձոր,

---

[695] **Ռուբէն**, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. 7, էջ 82:
[696] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 457-458:
[697] **Հեբոյան Ա.,** Մորուք Կարո (Հայ ընտանիքի իրապատում), Երևան, 1998, էջ 31-35:

Ղազարից հարկ են պահանջել այն դեպքում, երբ նա այդ հարկը ընդամենը մի քանի օր առաջ էր տվել՝ ըստ սուլթանական գործող հրամանի: Նա քրդերին էր վճարել: Ղազարը թուրք հարկահաններին խնդրել էր ժամանակ տալ, որ կարողանա նոր հարկը վճարել, սակայն վերջիններս սպառնացել էին՝ նրան հայտարարելով, թե չվճարելու դեպքում նրա գլուխը կտանեն հարկի փոխարեն: Այդ խոսակցությունը լսելով՝ գեղեցկուհի ու անվախ Մարթան, թուրը ձեռքին, կանգնել էր թուրք հարկահանի դեմ դիմաց: Նրա ցասումով լի աչքերից կրակ էր ժայթքել: Նա համարձակորեն մենամարտի էր հրավիրել թուրք ավազակներին:

Արդյո՞ք վախեցել էր թուրք փաշան, ամաչե՞լ հայ աղջկա մարտահրավերից, թե՞ խոնարհվել էր նրա գեղեցկության առաջ, հայտնի չէր: Միայն պարզ էր, որ առանց հարկը վերցնելու նրանք դուրս էին եկել Ղազարի տնից, և ավազակները հեռացել էին Իշխնձորից[698]:

Մարթան ոչ միայն հիանում էր իր հոր՝ Ղազարի հիմնած գեղեցիկ այգու թռչունների համերգով ու բնությամբ, այլև վարժվում էր զենքով, անվրեպ կրակելով, որն անհրաժեշտ էր իր կեղեքվող ժողովրդին պաշտպանելու համար: Մարթան ծանոթացել էր արծվաբույն Սասունի Գելիեգուզան գյուղի զավակ Մորուք Կարոյի հետ, որը միջին հասակի, ժպտուն աչքերով, շեկ բեղերով, մի երիտասարդ էր, անվախ ֆիդայի: Նրա գլխավոր նպատակը իր ժողովրդի ազատ ու անկախ ապրելն էր[699]:

Քանի որ Ղազարը խոստացել էր աղջկան ամուսնացնել իրենց գյուղի ռեսի որդու հետ, Մորուք Կարոն փախցրել էր Մարթային, ինչի պատճառով երկու գյուղերի միջև կռիվ էր սկսվել, և յուրահատուկ թշնամանք էր առաջացել: Մորուք Կարոն Մարթայի հետ բարձրացել էր իր սիրած Անդոկ լեռը: Մարթայի միջոցով նրա ուժն ու կորովը բազմապատկվել էին: Նույնիսկ մի անգամ նրանք նկատել էին, թե ինչպես մի խումբ քրդեր, հարձակվելով Գելիեգուզան գյուղի երկու հովիվ-

[698] **Հեբոյան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 32:
[699] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 35-36:

ների վրա, Գաբոյի Սերոբին կապել էին ծառին, իսկ Գալոյին տարել էր ոչխարների հետ: Մորուք Կարոն և Մարթան համարձակորեն հարձակվել էին քրդերի վրա: Նրանցից մեկը սպանվել էր տեղում, իսկ մյուսները փախուստի էին դիմել[700]:

Դրանցից հետո Սերոբի և Գալոյի հետ կապված դեպքը տարածվել էր Սասնո գյուղերում: Ժողովուրդը խորին հարգանքով էր խոսում Մորուք Կարոյի և Մարթայի քաջագործությունների մասին:

Շենիկցի անվեհեր ֆիդայի Չոլոյի (Հարություն Աբրահամյան) միջնորդությամբ, որը մինչև վերջ հավատարիմ մնաց Մորուք Կարոյի և Մարթայի հետ իր տարիների ընկերությանը, Իշխնձորի Ղազարը հաշտվեց Մորուք Կարոյի հետ: Երկու գյուղի տղամարդիկ ևս հաշտվեցին[701]:

Ամուսինների հերոսապատումի անմոռաց դրվագների փառապսակը 1915-1916 թվականների Անդոքի բարձունքներում մի բուռ քաջերի հետ մղած օրհասական պայքարն էր մեր դարավոր ոսոխի ոճրագործ ծրագրի դեմ:

1915 թվականի Սասունի ինքնապաշտպանական հերոսամարտի օրերին Մորուք Կարոյի կողքին իր անվրեպ կրակոցներով աչքի է ընկնել քաջամարտիկ Մարթան: Նա Կարոյի առաջարկով հագել է տղամարդու հագուստ, ուսին գցել Բերդանկա հրացան: Կարոյի հետ հավասար նա կռվել է թուրքերի և քրդերի դեմ: 1915 թվականի մայիս-հունիսին մարդասպանների հզոր բանակը, մինչև ատամները զինված, հարձակվել է Տարոն աշխարհի վրա: Մշո և Սասնո հայ բնակչությունը դուրս է եկել ինքնապաշտպանության: Սակայն նկատվել է փամփուշտների պակաս, շատերը, հատկապես կանայք, զինվել են բահերով, փայտերով, մինչև անգամ քարերով[702]:

---

[700] **Հեբոյան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 36:
[701] Տե՛ս նույն տեղում:
[702] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 43-44:

Եթե Տարոնի հայությունը դուրս էր եկել ինքնապաշտպանության, ապա թուրքերն ու քրդերը՝ թալանի, բռնաբարության ու բնաջնջման: Մեկը մյուսի ետևից ետ էին շպրտվում քրդական ու թուրքական ոհմակների հարձակումները: Թուրքական ուժերը ստացել էին նոր համալրում և նորից հարձակման անցել: Կանանց խմբերից մեկը՝ Մարթայի ղեկավարությամբ, անվրեպ կրակոցներով կասեցրել էր թշնամու մի խմբի հարձակումը՝ ցուցադրելով անհերևակայելի դիմադրություն: Թուրքական հրամանատարությունը, ընկնելով ծանր դրության մեջ, ստիպված զինադադար էր հայտարարել[703]:

Շուտով թուրքական բանակը, տասնապատիկ հզորացած, նորից անցել էր հարձակման: Հայերը զենք ու զինամթերք չունեին, պակասել էր դիմադրող ուժը: Կանանցից շատերը ինքնասպան էին լինում՝ թուրք ու քուրդ ոճրագործների ձեռքը չընկնելու համար:

Անհավասար մարտում ֆիդայիները, նրանց հետ նաև Մարթան, կռվել են քաջաբար: Նրանք կռվել են մինչև ուշ գիշեր, հետո օգտվելով խավարից, ճեղքելով պաշտպանման շղթան՝ չքացել են Կեպին սարի անտառներում: Օգոստոսի 2-ից հետո, երբ Սասունն արդեն վերջին օրն էր ապրում[704], Ռուբենի խորհրդակցության արդյունքում որոշվել էր հեռանալ Սասունից: Մորուք Կարոն և Մարթան դարձել էին բնակչության գաղթի կազմակերպիչներ, որոնք զենքով պաշտպանում էին հայրենակիցներին քուրդ խուժանի հարձակումներից:

Նույնիսկ եղել են դեպքեր, երբ Մարթան անվրեպ կրակոցներով քարաժայռերի ծերպերից վերահսկել է գաղթականների ճանապարհի անվտանգությունը: Նա նույնպես, գաղթականության հետ կրելով մեծ տանջանքներ ու չարչարանքներ, Մորուք Կարոյի հետ միասին Անդրանիկի զորքի հետ մտել է Արևելյան Հայաստան[705]:

---

[703] **Հեբոյան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 45:
[704] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 54:
[705] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 70-71:

Մարթան իր սիրելի Մորուք Կարոյի հետ մասնակցել է Թալինի բերդի գրավմանը (1918 թվականի մայիսի 5-ին), Սարդարապատի ճակատամարտին: Մորուք Կարոյի հետ միասին նրանք հաստատվել են Թալինի շրջանի Ահագչի (Զովասար) գյուղում, որի հարևանությամբ Ոսկեթաս գյուղում հաստատվել էր նրանց հավատարիմ ընկեր, Սասունի հերոսամարտի առասպելական հերոս ֆիդայի Չոլոն[706]:

Թվում է, թե նշանավոր ֆիդայիների կյանքը նոր պայմաններում հարմարավետ ու հանգիստ վիճակում կլիներ: Բայց այդպես չեղավ: Բոլշևիկյան հալածանքների արդյունքում իբրև ժողովրդի թշնամի 1937 թվականին անհիմն ու անհեթեթ մեղադրանքով (իբրև կոլտնտեսության եզներին է ծեծել) ձերբակալվել է և խորհրդային բանտերում իր մահկանացուն է կնքել նշանավոր հայդուկապես Չոլոն: Չոլոյի նման Մորուք Կարոն և Մարթան, դժբախտաբար, հարազատ հողի վրա ևս հանգիստ չունեցան՝ ենթարկվելով բոլշևիկյան անագորույն հալածանքին: Մորուք Կարոն ազատվեց հրաշքով: 1930 թվականին, Արաքս գետով անցնելով ՀԽՍՀ սահմանը, հաստատվեց Իրանի Համադան քաղաքում, որտեղ 1949 թվականի դեկտեմբերի 6-ին կնքեց իր մահկանացուն[707]: Մորուք Կարոյի փախուստից հետ Մարթային ձերբակալեցին և երեք աղջիկների հետ զանազան տանջանքներից հետո 6 ամիս պահեցին Երևանի բանտի նկուղներում, այնուհետև աքսորեցին Ղազախստանի Ակմոլինսկի շրջան: Հինգ տարի աքսորավայրում տանջվելուց հետո հերոսուհուն հաջողվել է կրկին վերադառնալ Ահագչի գյուղ: Այստեղ էլ սարսափելի հալածանքներից հետո նվիրվելով ընտանիքին ու հարազատներին՝ 1983 թվականի հոկտեմբերի 1-ին Մարթան կնքել է իր մահկանացուն[708]:

Սասունի հերոսամարտի տարիներին եղել են հերոսուհի հայուհիներ, որոնք, դիմելով անձնազոհության, հանձն են առել և Սասուն տե-

[706] **Հեբոյան Ա.,** նշվ. աշխ., էջ 82-83:
[707] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 98-99, 226:
[708] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 214:

ղափոխել անհրաժեշտ զենքն ու զինամթերքը: Նման անվախ ու քաջասիրտ հայուհիներ էին **Հալեպի Երրերակը՝ Երիցուհի Վարդուհի Մուրադյանը, Լուսյա Գրիգորյանն** ու **Ֆերիդե Սահակյանը**:

1914-1918 թվականներին Հալեպի և Ջեզիրեի սասունցիները այնքան էին մտահոգվել իրենց հայրենակիցների ճակատագրով, որ խմբեր էին կազմել և մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք էին տեղափոխել՝ պատսպարելով ապահով վայրերում: Նրանց նպատակն էր գնալ Սասուն: Սակայն մատնության հետևանքով շատերը ձերբակալվել էին, ոմանք էլ գնդակահարվել[709]: Այդ ճգնաժամային օրերին երեք անձնազոհ և հանդուգն սասունցի կանայք՝ *Երիցուհի Վարդուհի Մուրադյանը, Լուսյա Գրիգորյանը* և *Ֆերիդե Սահակյանը*, հանձն էին առել զենքերի փոխադրության, զինապահեստների պահպանման, ինչպես նաև իրենց հայրենակիցների հոգատարության գործը[710]:

Այս հայուհիների գործակցությամբ մի քանի սասունցիների խմբեր երկար ճանապարհ էին կտրել՝ իրենց ժողովրդին օգտակար լինելու համար: Այս կանայք վճռական դեր են կատարել նաև Դեր Զորի հազարավոր տարագիրների փրկելու ուղղությամբ: Այս տարեգիրները վայելել են սասունցի ջրաղացատերերի և փռատերերի պաշտպանությունը, որոնք, իրենց կյանքը վտանգելով, մահապարտներին ազատության ճանապարհ են հարթել[711]:

Կարմիր Իրիցու գերդաստանից Մարի Օհանյանը հետևյալն է վկայել Թել Սապիի ջրաղացպան իր հոր մասին, որը, իր ազգային արժանապատվությունից դրդված, փրկել էր արաբների ձեռքն ընկած բազմաթիվ հայուհիների. «Թիլ Սապիից գալով՝ հայրս տուն էր մտնում գիշերներով՝ հետը բերելով մի երկչոտ արաբուհու...: Այդ արաբ կանայք հայուհիներ էին, որոնք Եղեռնի հետևանքով արաբ շինականների կողմից տարվել էին Սիրիայի գյուղերը որպես սեփական ավար:

[709] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 91:
[710] Տե՛ս նույն տեղում:
[711] Տե՛ս նույն տեղում:

Քանի-քանիսների փախուստը կազմակերպել էր հայրս Թիլ Սապիի ջրաղացում, որոնք բեռնված անասուններով գալիս էին իր մոտ հացահատիկ աղալու: Մայրս հաջորդ օրը փրկվածներին հանձնում էր Տեր Մկրտիչ քահանա Մուրադյանին՝ նրանց հայության գիրկը վերադարձնելու համար»[712]:

Երիցուհի Վարդուհի Մուրադյանը, Լուսյա Գրիգորյանը և *Ֆերիդե Սահակյանը* իրենց հարազատ ժողովրդի գիրկը վերադարձածներին սիրով ընդունում էին՝ հետևելով նրանց բարօրությանը: Այս կանայք երկար տարիներ գործել և միշտ բարձր են պահել հայի ազգային արժանապատվությունը:

1915 թվականին Սասունի հերոսամարտի օրերին հայտնի են դարձել նաև հերոսուհիներ **Շուշանն** ու **Գյուլեն**, երկուսն էլ՝ Տալվորիկի իշխանական տներից: «Այս երկու քաջ կիները իրենց խմբերով բախտորոշ դեր մը ունեցան մեր շրջանի կռիւներուն մեջ,– գրում է Ռուբեն Տեր-Մինասյանը: Անոնց ներկայութիւնը, ցուցադրած կորովն ու քաջութիւնը պատճառ կըլլային հրահրելու կռուողներու եռանդը: Ափսոս որ Շուշանը և Կիւլէն եւս իրենց հարիւրաւոր քոյրերուն հետ ինկան Սասնոյ անհաւասար կռիւներու ընթացքին»[713]:

Պոնտոսի հայության ինքնապաշտպանական մարտերը և հայ հերոսուհի կանայք

Ինքնապաշտպանության դիմել է նաև Պոնտոսի հայությունը: Հատկապես նշանակալի էր Տրապիզոնի մոտակայքում գտնվող Շամպա և Թրե լեռներում ամրացած 700 տրապիզոնահայերի դիմադրությունը:

Հայերի ղեկավարներն էին Զիլ Հովհաննեսը, Հակոբ Քեհյանն ու

[712] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 91:
[713] **Ռուբէն**, նշվ. աշխ., էջ 82

Միքայել Զեյթունյանը[714]: 1915 թվականի հուլիս-հոկտեմբեր ամիսներին թուրքական կանոնավոր բանակի զորամասերը՝ զինված հրանոթներով և գնդացիրներով, փորձեցին ընկճել հայ մարտիկներին, բայց պարտություն կրելով՝ նահանջեցին: Որոշ ընդմիջումներով Պոնտոսի հայերը մարտնչեցին մինչև 1923 թվականի նոյեմբերը, երբ նավակներով ճեղքելով Սև ծովի ալիքները՝ հասան ռուսական ափ[715]: Նրանք վերջին 700 հայերն էին, որոնք, զենքները ձեռքներին, հեռացան հայրենի եզերքից: Ռուսական հողում ապաստանեցին թուրքական յաթաղանից փրկված տասնյակ հազարավոր հայեր:

Ստորև ներկայացնում ենք մի քանի դրվագ պոնտոսահայության (համշենահայության) ինքնապաշտպանությունից:

Տրապիզոնից ու նրա շրջակայքից բռնագաղթած շուրջ 100 հայ տղամարդ Թեքքե կայանում հարձակվել էր պահակների վրա, զինաթափել և հեռանալով լեռները՝ շարունակել էր կռվել թուրք բարբարոսների դեմ:

Ցեղասպանության առաջին օրերին Ջեմալ Ազիմ փաշայի հրամանով 40 հայ տղամարդու փորձել էին ծովում խեղդամահ անել, սակայն մահապարտները մերկ ձեռքերով հարձակվել էին ուղեկցող թուրք ոստիկանների վրա, բոլորին սպանել, բայց իրենք էլ զոհվել էին: Փրկվել էին միայն երկուսը՝ Ադամ Հովսեփյանը և շապինգարահիսարցի Անդրանիկը:

Տրապիզոնցի Հարություն Սարգսյանն իր երկու որդիների՝ Գուրգենի և Պարույրի հետ ծրագրել էր սպանել ջարդարար Ջեմալ Ազիմին և ապա զենքի կոչել հայերին: Սակայն նրանք ընկել էին թուրք ոստիկանների ձեռքը և սպանվել: Տրապիզոնցիներ Սեդրակ Սեյրանյանն ու Երվանդ Տերտերյանը, իրենց տները վերածելով կրակակետերի, մինչև

[714] «Վերապրած Գոհար Սարյանի վկայությունը՝ Տրապիզոնի հայության կոտորածների մասին», Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում. Վերապրածների վկայություններ, հ. 3, Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքիրի, Սեբաստիայի, Տրապիզոնի նահանգներ, Պարսկահայք, էջ 368-373:

[715] **Արզումանյան Մ.,** Հայաստան. 1914-1917, Երևան, 1969, էջ 387:

վերջին գնդակը կռվել էին թուրք հրոսակների դեմ, ապա անձնասպան եղել[716]:

Թուրք մարդասպանների դեմ զենք էր բարձրացրել Սև ծովի ափին՝ Տրապիզոնի մոտ գտնվող Կովատ Շամի հայ բնակչությունը, որի հերոսական պայքարը, մեր կարծիքով, հայոց 1915 թվականի դյուցազնամարտի՝ ցարդ արժանվույնս չլուսաբանված փառահեղ էջերից է:

Եղեռնի նախօրեին ինքնապաշտպանության կազմակերպման զգալի աշխատանք էր կատարվել Տրապիզոնի մերձակայքում գտնվող և 20 հայկական գյուղերից կազմված Ցոմուրա գյուղախմբում, բայց կուսակալ Ջեմալ Ազիմը, մի շարք երևելի հայերի խաբելով կամ պարտադրելով, ուղարկել էր հայ բնակչությանը համոզելու, որ հանձնեն զենքերը և «զերծ մնան վտանգից»: Իրավիճակը ծանրացրել էր նաև այն հանգամանքը, որ հայ ղեկավարների մի մասի սպանվելու և ինքնապաշտպանության գլխավոր կազմակերպիչ Միսաք Թոռլաքյանի՝ Կովկաս ուղարկվելու պատճառով ժողովրդին համախմբելու ունակ մարդիկ չկային, ու վերջին պահին մարտախմբերն ու ժողովրդի մի մասը կոլեկտիվ ինքնապաշտպանության փոխարեն քաշվել էր լեռները, թեև հետո շատերը վերադարձել էին:

Առաջին ընդհարումը տեղի էր ունեցել տեղահանվող Շանա գյուղի մերձակա լեռներում և տևել մինչ երեկո: Հայերը երեք զոհ էին ունեցել, իսկ Ասլան բեյի 500 հոգանոց չեթեների խումբը, երեսուն սպանված ու վիրավոր տալով, հեռացել էր այդ լեռներից: Հաջորդ ընդհարման ժամանակ, հայտնվելով դարանում, չեթեների խումբը ցրվել էր:

Արդեն սեպտեմբերին Շանայի լեռներում գործում էին ութ մեծ ու փոքր մարտախմբեր, որոնցից միայն Հովհաննես Ղուկասյանի խումբն էր կազմված բացառապես երիտասարդներից: Մյուսներում կային նաև կանայք ու երեխաներ, իսկ ութերորդ խմբում Ճոշարա գյուղի պատանիներն ու աղջիկներն էին, որոնց մասին մյուս մարտիկներն իմացել

[716] **Կարապետյան Մ.,** նշվ. աշխ., էջ 146:

էին միայն խմբի ջախջախումից հետո, երբ ողջ մնացածները միացել էին մյուս խմբերին:

Յոթ մարտախմբերը միմյանց հետ ունեին մշտական կապ, վտանգի դեպքում նրանք համախմբվում ու կռվում էին միասին: Գրեթե բոլոր մեծ կռիվները տեղի են ունեցել Արգուլա լեռան վրա: Մարտիկները գիտեին նաև, որ Սյուրմենի լեռներում Գաբրիել Մատեյանի և Սև Կարապետի հրամանատարությամբ 30 հոգանոց ուժեղ մարտախումբ էր գործում, որը մեծ սարսափ էր տարածում շրջակայքում[717]:

Երկրորդ մեծ ընդհարումը տեղի է ունեցել աշնանը, երբ արդեն պետք էր սննդամթերքի պաշար հավաքել՝ 1916 թվականի ձմեռը դիմավորելու համար: Մարտիկները հարձակվում էին քարավանների վրա, իջնում շրջակա հունական ու թուրքական գյուղերը: Բոլորը գիտեին լեռներում ու անտառներում ապաստանածների մասին: Թուրք գյուղացիներն արդեն զգուշանում էին ցեղասպանություն վերապրած հայերին սպանելուց՝ համոզված լինելով, որ անպատիժ չեն մնա: Հոկտեմբերի սկզբին թուրքերը մեծ հարձակում ձեռնարկեցին Արգուլա լեռան վրա, բայց հանդիպելով ուժեղ դիմադրության՝ այդպես էլ չհամարձակվեցին անտառ մտնել:

Նոյեմբերի վերջին սկսվեց հայտնի հրոսակապետ Լութվի Չաուշի հարձակումը: Նրա 300 հոգանոց խումբը կազմված էր տարիներով անտառներում ապրած ավազակներից: Տեղահանությունների սկզբից նրանք հաջողությամբ հետամուտ եղան փախստական հայերին «որսալուն» և նախկին ավազակներից շուտով վերածվեցին «հերոսների»: Հանդուգն ու անսպասելի հարձակմամբ բավական առաջ շարժվելով՝ Լութվին կարողացավ խզել հայերի մարտախմբերի միջև կապը և ջլատել նրանց ուժերը: Սկսվեց երեքժամյա կատաղի մենամարտ, որը երկու կողմերի համար էլ կյանքի ու մահվան պայքար էր: Շուտով թուրքերը, չդիմանալով հայերի հանդուգն հակագրոհներին, փախուստի դիմեցին:

[717] **Թոռլաքեան Մ.,** Օրերուս հետ, Լոս Անջելես, 1953, էջ 18:

Հաջորդ օրը հայկական մարտախումբը Կալաֆկա լեռից հանգիստ դիտեց, թե ինչպես մի քանի հազար զինված թուրքեր պաշարեցին Արգուլան, և 4-5-ժամյա հրաձգությունից հետո գրոհեցին անմարդաբնակ լեռան վրա և հազարավոր փամփուշտներ վատնելով՝ գտան միայն իրենց թողած հինգ դիակները[718]:

1916 թվականի կեսերին ռուսական զրահանավով տասնմեկ զինակիցների հետ Տրապիզոն վերադարձավ Միսաք Թոռլաքյանը, որը Յոմուրայի գյուղախմբի ինքնապաշտպանության ոգին էր և հետագայում սատկեցրեց Բաքվի 30000 հայության գլխավոր դահիճներից մեկին՝ Ադրբեջանի ներքին գործերի նախարար Բեհրութ խան Ջիվանշիրին: Սև ծովում ռուսական առափնյա զորքերի հրամանատարությունը նրանց ուղարկել էր հետախուզական առաքելությամբ, սակայն Մ. Թոռլաքյանի հիմնական նպատակն էր լեռներում ապաստանած հայերին փրկելը[719]: 1915-1916 թվականների ձմեռը սաստիկ էր: Վերապրածները փակվեցին քարայրներում, ու նրանց գտնելն անկարելի էր: Շուտով Մ. Թոռլաքյանը միացավ լեռներում ապաստանած մարտիկներին:

1915 թվականի մայիսի 13-ին հայկական Պոնտոսում սկսված եղեռնի մասին լուրը Կովկաս հասցրած հրամանատարի վերադարձը խանդավառել էր բոլորին: 1916 թվականի փետրվարին Շանա գյուղում տեղի ունեցավ նախավերջին ու ամենակատաղի մարտը: Մի քանի հազարանոց խուժանն ու բանակային ստորաբաժանումները խայտառակ պարտություն կրեցին: Մութն ընկնելուն պես թուրքերը դադարեցրին կռիվը, իսկ հայերը տեղափոխվեցին Կալաֆկա լեռ: Հաջորդ օրը վաղ առավոտից վերստին հարձակման անցած թշնամին, դարձյալ տասնյակ հազարավոր փամփուշտներ վատնելով, կեսօրից հետո միայն կարողացավ գրավել դատարկ Արգուլան:

Հուսահատված կառավարությունն ազատ արձակեց և հայերի դեմ

[718] **Թոռլաքեան Մ.,** նշվ. աշխ., էջ 22:
[719] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 32:

ուղարկեց նահանգի բոլոր կալանավորներին: Շուտով թշնամու 4000-անոց ուժերը նեղ օղակի մեջ առան Կալաֆկան: Սա ամենաերկար ու ծանր կռիվն էր: Թուրքերը, բառիս բուն իմաստով հանձնվելով, փորձեցին առաջ շարժվել: Կռիվը շարունակվեց կեսգիշերից հետո էլ, մինչև մարտիկները կանանց ու երեխաների հետ կարողացան ճեղքել պաշարումն ու հեռանալ: Իսկ հաջորդ օրը հայկական մարտախմբերը վերստին Արգուլայի վրա էին[720]:

Սննդի ու զինամթերքի պակասի պատճառով սյուրմենցիները վերադարձան իրենց լեռները, Կալաֆկայի մարտախմբերը մնացին իրենց երբեմնի գյուղերի մերձակայքում, իսկ կռվողների մեծ մասը տեղափոխվեց Արգուլա:

Փետրվարի կեսերին թշնամու գյուղերը մեծ եռուզեռի մեջ էին: Թուրքերը բոլոր կողմերից հրդեհել էին Արգուլայի անտառները: Երեք կողմում ամեն ինչ լափող համատարած կրակն էր, չորրորդ կողմում՝ բազմահազարանոց թշնամին: Մարտիկները որոշել էին յուրաքանչյուրը մեկ կնոջ կամ աղջկա հետ ճեղքել պաշարման շղթան: Մութն ընկնելուն պես նրանք կարողացել էին զարմանալիորեն աննկատ անցնել թուրքերից ընդամենը 700-800 մետր հեռավորության վրա և դուրս գալ սեղմվող հրե օղակից: Իսկ մի քանի օր անց իմացել էին, որ նույն օրը ռուսները գրավել էին Ռիզան, ու որպես ազդանշան՝ լեռնագագաթներից մեկի վրա հսկայական խարույկ էին վառել, որն իրենք տեսել էին, բայց նշանակությունը չէին հասկացել: Ռուսական հարձակումից սարսափահար թուրքերը դիմել էին փախուստի, և թվում էր, թե վերապրած հայությունը փրկված է: Ապրիլի 16-ին, երբ ռուսական զորքերը մտել էին Տրապիզոն, հունական Լիվերա գյուղի մերձակայքում գտել էին շուրջ 400 փախստական հայերի, որոնց վաղուց զոհված էին համարում: Անցնելով ռուսական գոտի՝ մարտիկներից երեսունհինգն իսկույն զինվորագրվել էին ու մեկնել ռազմաճակատ, սակայն ռուսա-

[720] **Թոռլաքեան Մ.,** նշվ. աշխ., էջ 22:

կան հրամանատարությունը նրանց նկատմամբ անթաքույց անբարյացակամ վերաբերմունք էր դրսևորել: Վերապրածներից շատերն ի վերջո հաստատվել էին Սոչիում ու նրա շրջակայքում[721]:

Ոստիկանության հետ մի մեծ ընդհարումից հետո Մ. Թոռլաքյանի մարտախմբի 25-30 մարտիկներ ամրացել էին դիրքերի վերածված մի քանի տներում՝ 15 հոգու ուղարկելով լեռան տարբեր կողմեր և ստեղծելով մեծաքանակ ուժի առկայության տպավորություն: Այդ ծանր մարտը տևել էր մինչ ուշ գիշեր: Հարձակվող թշնամին, 50 զոհ տալով, ոչ մի հաջողության չէր հասել, անգամ չէր կարողացել միմյանցից մեկուսացնել հայկական դիրքերը: Ոստիկանների հետ առաջին ընդհարման ժամանակ հայերը, գերեվարված թուրքերին զինաթափելով, ուղարկել էին Տրապիզոն՝ կուսակալ Ջեմալ Ազիմին նամակով խնդրելով հաջորդ անգամ իրենց դեմ ուղարկվելիք ժանդարմներին զինել ավելի ժամանակակից զենքերով: Կատաղած կուսակալը ոչ միայն ներում էր շնորհել բոլոր ավազակներին, հանցագործներին ու դասալիքներին, այլև յուրաքանչյուր հայի գլխի դիմաց հարյուր ոսկի էր խոստացել և հայ մարտիկների դեմ հանել 2500 հոգանոց զինված ուժ, որոնցից 800-ը՝ բանակային, իսկ 300-ը՝ ժանդարմական ստորաբաժանումներից[722]:

Թշնամու մի մասը, Տրապիզոնից հարավ-արևմուտք գտնվող լեռներում եռօրյա ապարդյուն կռիվներում տասնյակ զոհեր տալուց հետո նահանջելով, միացել էր Շանա գյուղի վրա գրոհողներին: Հինգ օր շարունակ թշնամին, վախենալով անտառ մտնելուց, անիմաստ կրակում էր ծառերի վրա և միայն օգնական ուժ ստանալուց հետո գրոհով մտել էր Արգուլայի արդեն դատարկ անտառները, իսկ հայ մարտիկները Կալաֆկայի բարձունքներից դիտել էին այդ անօրինակ «պայքարը»: Թշնամին ի վերջո հասել էր Կալաֆկա ու ձյան վրա եղած հետքերից հասկանալով, որ մարտիկներն անտառ են մտել, վախեցած վերադարձել էր գյուղ: Գրեթե սնունդ չունեցող, սովահար հայ մարտիկների

[721] **Թոռլաքեան Մ.,** նշվ. աշխ., էջ 46-47:
[722] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 58:

խումբը կենտրոնացել էր հազիվ 1000 մետր շրջագծով անտառապատ բարձունքում՝ հսկելով ճանապարհի բոլոր կարևոր հատվածները: Վիճակը բավական լուրջ էր, և կարգադրվել էր նախահարձակ չլինել, թուրքերի երթևեկը չարգելել, իսկ անտառ նրա մտնելու դեպքում՝ հինգ-վեց քայլից նոր միայն կրակել:

Շուտով թշնամին երեք ուղղություններով անցել էր հարձակման: Կատաղի կռիվը տևել էր մինչ ուշ գիշեր: Թուրքերն անգամ օդ էին բարձրացրել ինքնաթիռ, որը, սակայն, թռիչքի ժամանակ խափանվել էր և ծովն ընկել: Գիշերը ճեղքելով պաշարումը՝ մարտիկները քաշվել էին Արգուլա, որն ինքնապաշտպանության համար ավելի հարմար վայր էր: Ի դեպ, 60 հոգանոց խմբում միայն քսաներեքն էին մարտիկներ, իսկ մյուսները կանայք, երեխաներ ու ծերունիներ էին: Առավոտյան, երբ թուրքերը հասկացել էին կատարվածը, արդեն հարյուրից ավելի զոհ ունեին, չէին համարձակվել գրոհել Արգուլայի վրա, այլ միայն հրդեհել էին անտառները՝ հուսալով գոնե այդ կերպ ոչնչացնել մարտիկներին:

Իմանալով Ռիզայի անկման մասին՝ հայերի մարտախումբը փորձել էր անցնել ռուսների գրաված տարածք, բայց երբ ռուսների հարձակումը դադարեցվել էր, հայ մարտիկները մնացել էին թուրքական զորքերի խմբավորման անմիջապես կենտրոնում: Անգամ այդ վիճակում, երբ ամեն պահի կարող էին նկատվել ու լիովին ոչնչացվել, նրանք գտան և սպանեցին տեղի հայության գլխավոր ջարդարարներից մեկին, ազատեցին թուրքերի առևանգած մի քանի հայուհիների: Ի վերջո, բազմաթիվ արկածներով անցան ճակատի գիծը[723]:

1917 թվականի օգոստոսի 15-ին արդեն ռուսական բանակի հակահետախուզությունում ծառայող Միսաք Թոռլաքյանը մի զորաջոկատի հետ ստացավ հանձնարարություն՝ ոչնչացնել գիշերները պարեն ու ռազմամթերք փոխադրող թուրքական նավերը: Առաջադրանքի կա-

[723] **Թոռլաքեան Մ.,** նշվ. աշխ., էջ 67-69:

տարումից հետո, տեսնելով թուրքերի բարոյալքված վիճակը, ռուս հրամանատարն առաջարկեց ծովային հրանոթների կրակի աջակցությամբ այդ փոքրիկ ջոկատով գրոհել մերձակա Թերմե քաղաքի վրա: Ռազմական խորամանկությունների միջոցով իր ուժերն իրականից անհամեմատ մեծ ցույց տալով՝ ջոկատն արագորեն գրավեց ճանապարհի վրա գտնվող մի քանի գյուղերը, իսկ երբ հասավ Թերմե, պարզվեց, որ քաղաքի 10000-12000-անոց թուրք բնակչությունն արդեն փախել է[724]:

Հայ մարտիկներն սկսեցին պայթեցնել զինապահեստներն ու պետական կարևոր շենքերը, երբ հանկարծ մերձակա անտառից լսվեցին հրաձգության ու ձեռնառումբերի պայթյունների ձայներ, ապա քաղաք մտան մոտ յոթանասուն հայ վերապրածներ՝ մարտիկներ, ծերեր, կանայք ու երեխաներ, որոնց առաջնորդն էր Չարշամպա գյուղի քահանա Քալենճյանը, որին թուրքերը «Խենթ քահանա» էին կոչում: 1915 թվականին՝ Չարշամպայի տեղահանության ժամանակ մարտախմբով լեռները քաշվելիս, նա իր տան դռան վրա թուրքերեն գրություն էր թողել. «Տանն իմ ընտանիքի հանգիստը խանգարողի հերը կանիծեմ, շանսատակ կանեմ, լինի զինվորական, պետական պաշտոնյա, թե ոստիկան»[725]: Մոտ վեց ամիս թուրքերը չմտան այդ տուն: Իսկ հետո մեծաքանակ խուժանը եկավ ու հիմնահատակ ավերեց և՛ Չարշամպան, և՛ տունը: Այս խումբն իր հանդուգն գործողությունների շնորհիվ ամբողջ շրջակայքում մեծ հռչակ էր ձեռք բերել: Իսկ քահանան իր հոտի հետ անցել էր Ռուսաստան, պատերազմի ավարտից հետո՝ վերադարձել, 1922 թվականին ձերբակալվել էր և երկու խմբապետերի հետ քեմալականների ձեռքով ողջակիզվել:

1915-1923 թվականներին ութամյա գոյամարտ տեղի ունեցավ Ջանիկի լեռներում՝ Սամսունում:

1915 թվականի ամռան կեսին լեռներում ապաստանած խմբերը

[724] **Թոռլաքեան Մ.,** նշվ. աշխ., էջ 82-83:
[725] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 101-102:

կապ հաստատեցին միմյանց հետ ու մահվան գնացող տարագիր քարավաններին ուղեկցող ժանդարմների վրա անակնկալ հարձակումներով ազատեցին բազմաթիվ հայերի, ինչպես նաև հայթայթեցին զենք ու զինամթերք: Ջանիկի լեռներում ամրացած գրեթե բոլոր մարտախմբերում էլ կային կանայք ու երեխաներ: Վերապրածները հիշում են, որ այդ ժամանակ Քելթեփեի հատվածում կար շուրջ 150 կռվող (փոքրիշատե զինված էին 50-ը), իսկ Չարշամպայի կողմերում՝ մի 70-80 հոգանոց խումբ: Մարտախմբեր կային նաև Սամսունում: Օգոստոսին ժանդարմական կենտրոնատեղի Քեոքլուկ գյուղում մեծ թուրքական ստորաբաժանման ծանր պարտությունն ու յոթ ժանդարմի սպանվելը սարսափ տարածեցին շրջակայքում:

Հայդուկային պայքարն ուժեղանում էր: Օրեր անց մարտիկներն իմացան, որ Քեոքլուկում թուրքերը ողջակիզելու համար գյուղի եկեղեցում հավաքել են մնացած 50 հայ ծերունիներին և 85-ամյա Միքայել քահանային: Երբ 35 հոգանոց մարտախումբը տեղ հասավ, ողջակիզվող հոգևորականը հասցրեց տեսնել սկսված հզոր հարձակումն ու վերջին օրհնությունը տալ մարտիկներին: Թշնամին, տասը սպանված ու չորս գերի թողնելով, փախուստի դիմեց: Այդ օրը մարտիկներն առանց խտրության կոտորեցին հանդիպած բոլոր թուրքերին: Քեոքլուկն ամայացավ, ու թուրքերն այլևս երբեք չհամարձակվեցին այնտեղ վերաբնակվել[726]:

Սեպտեմբերի 6-ին մարտիկներին պաշարեց Սուլեյմանի չեթեների ստվար խումբը, որին հենց իրենք էին որոնում՝ գործած չարիքների վրեժն առնելու համար: Կռիվը սկսվելուն պես հայասպանն ընկավ, իսկ չեթեները՝ փախան: Մարտիկները հեռանալիս ուսանելի դաս տվեցին նաև իրենց վրա կրակ բացած մի թուրքական գյուղի:

Երբ մարտախմբերում եղած պատանիները փոքրիշատե փորձ ձեռք բերեցին, նրանցից կազմվեց 13 հոգանոց մի առանձին խումբ,

[726] **Յովակիմեան Յ. (Արշակունի),** Պատմութիւն Հայկական Պոնտոսի, Պէյրութ, 1967, էջ 33:

որի առաջին գործը եղավ (թեև հրամանատարությունը խստորեն արգելել էր) վրեժխնդրությունը հայտնի հայասպան չաուշ Իսմայիլից: Գազանը տանը չէր, և վրիժառուներն սպանեցին նրա որդուն ու ազատեցին մի առևանգված հայ աղջկա[727]:

Հայկական Պոնտոսի հայերը քարավանների վրա հարձակումներով բավական մթերք ձեռք բերեցին ու 1915-1916 թվականների ձմեռը հանգիստ անցկացրին հսկա քարայրներում: Փոքրիկները գրել ու կարդալ էին սովորում, պատանիները՝ զբաղվում զինավարժությամբ:

Գարունը դեռ չեկած՝ խմբերը վերստին կապ հաստատեցին միմյանց հետ, ապա գերված թուրք սուրհանդակից խլված նամակից իմացան, որ Սեբաստիայից մեծաքանակ զինվորական պարենով քարավան է գալիս, իսկ փետրվարի 25-ին իրենց դեմ մեծ հարձակում է սկսվելու: Հայերը, տիրանալով քարավանին, լիովին լուծեցին իրենց սննդի ու զինամթերքի հարցը, առաջին անգամ ունեցան ձեռնառումբեր և ոգևորված սպասեցին գալիք մեծ կռվին:

Երկօրյա ծանր կռիվներից հետո, երբ 150 մարտիկներն արդեն օրհասական վիճակում էին, օգնության հասան այլ մարտախմբեր, ու թշնամին մեծ կորուստներով ետ շպրտվեց: Այդ կռվում զոհվեց մարտախմբի հրամանատար Տ. Զեյթունճյանը:

Փետրվարի 25-ին թշնամին, վերադասավորելով ուժերը, անցավ վերջին ու վճռական հարձակման, բայց արդեն տեղ էին հասել լեռներում ամրացած բոլոր հայդուկային խմբերը, և մի քանի հազարանոց թշնամին ընդամենը 350 մարտիկներից ուղղակի խայտառակ պարտություն կրեց՝ կորցնելով անգամ ընդհանուր հրամանատարին: Իսկ հայերը տասներկու զոհ ունեցան:

Շուտով ռուսական բանակը մտավ Տրապիզոն, բայց Ջանիկի լեռներում ապաստանած շուրջ 2000 հայերից նավեր բարձրանալ թույլ

[727] **Յովակիմեան Յ. (Արշակունի),** նշվ. աշխ., էջ 42-43:

տրվեց միայն կանանց ու երեխաներին[728]: Հայ մարտիկները, հետո միայն հասկանալով, որ ռուսական հրամանատարության համար իրենք լոկ թշնամու թիկունքում գործող հարվածային ու քայքայիչ ուժ էին, դարձյալ քաշվեցին լեռներ:

Նոյեմբերի 26-ին չորս թնդանոթ ունեցող բազմահազարանոց թշնամին, որի կեսը կանոնավոր զորքեր էին, հզոր հարձակում ձեռնարկեց թվով 450 հայ մարտիկների դեմ, որոնք պիտի պաշտպանեին նաև 200 հույն ընտանիքների: Կեսօրից հետո թշնամին բավական մեծ թվով դիրքեր գրավեց: Մութն ընկնելուց հետո, երբ հայերը դաշույններով ու ձեռնառումբերով դիմեցին հուսահատ հակահարձակման, տեղանքում կողմնորոշումը կորցրած թուրքերն սկսեցին կոտորել միմյանց: Բայց այդ արյունալի օրը հայերից շատ կյանքեր խլեց:

1916-1917 թվականների ձմեռը նույնպես ցուրտ և ծանր էր: Մատնության հետևանքով զոհվեցին մարտախմբի հրամանատար Զիլ Օվանը (Հովհաննես) և Ագդաղի լեռներից Կովկաս անցնելու համար այստեղ եկած Ադամ Չաուշը, որը Յոզղաթի դիմադրության հրամանատարներից էր: Քեոքլուկում հաստատվել փորձող թուրք գաղթականները, անմոռանալի դաս ստանալով, ընդմիշտ հեռացան, իսկ մարտիկները հրդեհեցին գյուղը: Նրանք սպանեցին հայերի հայտնի դահիճ Քեոմյուրիե օղլուին[729]:

Ագդաղ լեռը (2272մ), որը գտնվում էր Սեբաստիայի և Անկարայի նահանգների վարչական սահմանագծի վրա, Սեբաստիա քաղաքից ավելի քան 90 կմ դեպի հարավ-արևմուտք, Հայոց մեծ եղեռնի ընթացքում դարձավ թուրք ցեղասպանների դեմ արևմտահայության մղած ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի հայտնի օջախներից մեկը: Լեռան վրա ապաստանած հարևան Չաթ գյուղի (Մեծ և Փոքր Չաթեր) բնակչությունը, ինչպես նաև մի քանի այլ գյուղերի բնակչության ջարդերից փրկված բեկորները մոտ 4 տարի պայքարեցին թուրք բարբա-

[728] **Յովակիմեան Յ. (Արշակունի),** նշվ. աշխ., էջ 46:
[729] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 46:

րոսների դեմ և այդ պայքարից դուրս եկան հաղթանակած: Ընդ որում՝ գոյատևման պայքարը մղվում էր ոչ միայն թուրքերի, այլ նաև բնության դժնդակ պայմանների ու սովի դեմ, որոնք ոչ պակաս անողոք թշնամիներ էին[730]:

Այն բանից հետո, երբ թուրքական ոստիկանական ուժերի և հրոսակախմբերի կողմից Չաթը ենթարկվեց բարբարոսական հարձակման և կիսով չափ դատարկվեց, արդեն «օրինական» աքսորի նպատակով կազմվեց 1000 հոգանոց մահվան քարավան՝ բաղկացած կանանցից ու երեխաներից: Աքսորյալների քարավանը ճանապարհին՝ Աղյորենի ձորում, գլխովին ոչնչացվեց թուրք ջարդարարների կողմից: Սպանդից ողջ մնացած մոտ 100 վիրավոր չաթցիների Ադամ Չավուշի հայդուկները գտան և տարան Ագդաղ, որտեղ, սակայն, նրանց մեծ մասը ստացած վերքերից հետագայում մահացավ:

«Նահատակուողներու կարաւանին մէջ գտնուեցան երկու հերոսուհիներ, տիկիններ Զարդար Հապէշեան, Պաճի Հաճը Մկրեան քոյրեր, որոնք արտակարգ արիասրտութեամբ մը դահիճներու ձեռքէն կացինը խլեցին, երկու հոգի սպաննելէն վերջ նահատակուեցան:

Կատղած վագրերէն աւելի դաժան եղող խուժանը. հնձեց բոլոր հայերը աննկարագրելի բարբարոսութեամբ եւ Աղէօրէնի ձորը յորդեցաւ անմեղներու կարմիր արիւնով…

Կոտորածն ու կողոպուտը վերջացած էր: Տխրահռչակ Հասան պէյ հրամայեց 35 հատ հայ գեղեցկուհիներուն, որ թրքանան, եթէ կուզեն ազատիլ չարաչար մահանալէ: Այդ հայուհիները խիզախօրէն մերժեցին կատարել դահճապետին պատգամը՝ առաջարկելով իսկոյն գնդակահարել զիրենք:

Անոնցմէ էին Օր. Կիւլիւ Պոզոյեան՝ 17 տարեկան, Օր. Ղազարեան՝ 17 տարեկան, ուզունլուցի Օր. Շնորհիկ: Համոզելու բոլոր ճիգերը

[730] Պատմագիրք Եոզկատի եւ շրջակայից (Գամիրք) հայոց, խմբ.՝ Ա. Դարեան եւ Ա. Երկանեան, Պէյրութ, 1988, էջ 774:

ապարդիւն անցան: Անոնք ինքնաբերաբար շարուեցան ոստիկաններուն առջեւ:

Դժոխապետը արիւնոտած գանկով եւ հրդեհուած աչքերով հրաման արձակեց սպանել զանոնք:

Եւ չաթցի 35 գեղանիներ տապարի անողոք հարուածներով նահատակուեցան՝ վայրկենապէս»[731]:

Արևմտյան Հայաստանի շատ շրջանների նման, Սեբաստիայի գավառի Թոնուսի խոշոր գավառակն էլ զոհ գնաց Հայոց մեծ եղեռնի ամենակուլ մոլուցքին: Գավառակի կենտրոն Կամարակ գյուղաքաղաքը և ավելի քան երկու տասնյակ հայկական գյուղեր գլխովին ոչնչացվեցին: Ինքնապաշտպանության դիմած միակ գյուղը Տենտիլն էր, որի բնակչության միայն շատ փոքր մասը կարողացավ փրկվել և ապաստանել Ագդաղ լեռան վրա, այստեղ արդեն պայքարը շարունակվեց մինչև Առաջին աշխարհամարտում Թուրքիայի պարտությունը: Տենտիլի 4000-ոց բնակչությունը հարևան հայկական գյուղերի դաժան ճակատագրին չարժանանալու համար 200 զինված երիտասարդների պաշտպանության ներքո ապաստան գտավ գյուղի մերձակայքում գտնվող ժայռի հսկա քարանձավում[732]:

Շուտով թուրքական խոշոր ուժերը՝ 1300 կանոնավոր զինվոր և 500 հրոսակ, գրոհեցին քարանձավը, բայց այն գրավել չկարողացան: Չօգնեց նաև թուրքական հրետանու գնդակոծությունը: Այնժամ հակառակորդն անցավ երկարատև շրջափակման և որոշեց ըմբոստներին ծնկի բերել ծարավի միջոցով: Սա, իրոք, շատ գործուն միջոց էր. քարանձավի առջև կար հորդաբուխ աղբյուր, որից, բնականաբար, թուրքերը թույլ չէին տալիս օգտվել ապստամբներին: Սակայն որոշ ժամանակ անց, հայտնվելով ծարավից մեռնելու իրական վտանգի առջև, ավելի քան 150 զինված քաջեր, այդ թվում՝ կանայք, դիմեցին խելահեղ գիշերային գրոհի: Աղբյուրի մոտ դիրքավորված հակառակորդը ետ

[731] Պատմագիրք Եոզկատի եւ շրջակայից (Գամիրք) հայոց, էջ 796:
[732] Տե՛ս նույն տեղում:

շպրտվեց: Չնայած հրետանային կատաղի գնդակոծությանը՝ մինչև լուսաբաց հայ կանայք կարողացան ջրի մեծ պաշար տեղափոխել քարանձավ և միաժամանակ ապահովել այնտեղ գտնվողների գոյությունը:

«Ցնորական էր տեսարանը: Ոստիկանները կը տապլտկէին իրենց ձիերու ոտքերուն տակ: Պահ մը վեց ոստիկանները պաշարուեցան: Ակնթարթի մէջ զինաթափ եղան եւ տեղնուտեղը գնդակահարուեցան: Վերջապէս կռիւը տեւեց երեք ժամ: Ոստիկան ջոկատը տասներկու դիակներ ձգելով փախուստ տուաւ:

Չաթի կիներն ու աղջիկները մեծ մասնակցութիւն բերին այս կռուին: Անոնք ամազոնուհիներու քաջասրտութեամբ կը կռուէին յարձակող ոստիկաններուն դէմ, ռումբի նման քարեր նետելով կամ գլորելով: Նետածնին չէր վրիպեր: Բազմաթիւ ոստիկանների վիրաւորեցին անոնք:

Այդ զմայլելի խոյանքը մեծ տպաւորութիւն գործեց Սեդրակին վրայ եւ Սամուէլին դառնալով գոչեց.

– Սամուէ՛լ, մեր քոյրերը մատակ առիւծներու պէս կռուեցան. նետած քարերին պարապը չանցաւ:

– Իրաւունք ունիս,- պատասխանեց արիարանց Սամուէլը,- անոնց տեսած զուլումը՝ աշխարհի մէջ ոչ մէկ ազգի իգական սեռը տեսած ու կրած չէ, պէտք էր որ մեյմեկ դիւցազնուհիներ ըլլային»,– գրում է ականատես հեղինակը[733]:

Այդ հաղթանակը, սակայն, հեշտությամբ չտրվեց. 135 հայ քաջեր ընկան գիշերային այդ ճակատամարտում[734]:

Միայն 19 քաջերի հաջողվեց ճեղքել թուրքական շրջափակումը և հասնել Ագդաղ լեռ, որտեղ արդեն հանգրվանել էր Չաթ գյուղի բնակչությունը:

Ինքնապաշտպանության դիմեցին նաև Կամարակի գավառակի

[733] Պատմագիրք Եոզկատի եւ շրջակայից (Գամիրք) հայոց, էջ 798:
[734] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 776:

հարևանությամբ գտնվող Յոզղաթի գավառի (Անկարայի նահանգ), Բողազլյանի գավառակի Պուրըն Գըշլա, Էյլենճե և Գումգույու հայկական գյուղերի բնակիչները՝ մոտ 8000 հոգի: Երեք գյուղերի բնակչությունը դիմադրության վայր ընտրեց Գումգույուն: Ոստիկանական և զինվորական խոշոր ուժերի, ինչպես նաև մեծաքանակ հրոսակախմբերի դեմ 1915 թվականի հուլիսի սկզբին սկսված օրհասական պայքարը շարունակվեց մեկ ամիս: Ապստամբների դիմադրությունն ընկճվեց միայն այն բանից հետո, երբ հակառակորդը, բերելով հրանոթներ ու գնդացիրներ, կործանիչ կրակ բացեց գյուղի վրա: Բնակչության մի մասը զոհվեց, մյուս մասը գերվեց թշնամու կողմից: Զոհվածների մեջ էր նաև հերոսամարտի ղեկավար Աբիսողոմ Առաքելյանը՝ Էյլենճե գյուղից: Հարյուրավոր մարդիկ, այդ թվում՝ կանայք, թուրք բարբարոսների ձեռքը չընկնելու համար թույն ընդունելով ինքնասպան եղան: Շրջապատման օղակը ճեղքել և Ագդաղ հասնել հաջողվեց միայն 8 քաջերի՝ Հաջի-Բեկ Փափազյանի գլխավորությամբ[735]:

1918 թվականի օգոստոսի վերջին թուրքական կառավարությունը հերթական անգամ «ներում» շնորհեց: Բայց 1919 թվականի աշնան սկզբին քեմալականներն աշխուժացան և վերսկսեցին թալանն ու սպանությունները: Թուրքերը ողջակիզեցին Սովուճագ գյուղի մարտախմբի հրամանատար Հովհաննես Ուրումյանի ընտանիքին, ապա սպանեցին Արթին Մինասյանին և այլ խմբապետերի:

Վերադառնալով Ագդաղի իրադարձություններին՝ նշենք, որ այստեղ հավաքված հայդուկների և անզեն փախստականների պարենամթերքի գործը գնալով դժվարանում էր: Կենսական այդ կարևորագույն խնդիրը լուծելու համար Ադամ Չավուշի խումբը հարձակում գործեց Չաթի պահապան ոստիկանական ուժերի վրա և ջախջախեց նրանց: Արդյունքում ձեռք բերվեց հարուստ ռազմավար՝ պարեն, զենք և զի-

[735] Պատմագիրք Եոզկատի եւ շրջակայից (Գամիրք) հայոց, էջ 798:

նամթերք: Ձեռք բերված պարենամթերքը Ագդաղի փախստական ժողովրդին բավարարեց երկու շաբաթ:

Ի պատասխան Չաթի վրա հարձակման՝ Բողազլյանից խոշոր ոստիկանական ջոկատ ուղարկվեց դեպի լեռ: Սըրըխլուի ձորում տեղի ունեցած բախումն ավարտվեց թուրքերի պարտությամբ. միայն որպես սպանված տալով 12 հոգի՝ ոստիկանները դիմեցին փախուստի: Այս մարտին, հայդուկներից բացի, մասնակցում էին չաթցի կանայք և աղջիկները, որոնք բարձունքներից ժայռաբեկորներ էին գլորում թշնամու վրա՝ զգալի վնասներ պատճառելով նրան[736]:

Վերջին երկու պարտություններն այնպիսի իրարանցում առաջացրեցին Յոզղաթում, որ զինվորական խոշոր ուժեր ուղարկվեցին ապստամբների դեմ: Չաթը վերածվեց ուժեղ հենակետի, որտեղ տեղակայվեցին մի քանի հարյուր ոստիկաններ: Ագդաղը վերցվեց շրջափակման մեջ: Խուզարկու ջոկատներն սկսեցին պարբերաբար «սանրել» լեռը: Հայդուկները և անզեն ժողովուրդը, ի վիճակի չլինելով ճակատելու նման ուժերի դեմ, բաժանվեցին խմբերի և քաշվեցին անտառների խորքերը և լեռան դժվարամատչելի վայրերը: Հայ փախստականների զոհերի թիվը կտրուկ աճեց:

Թուրքերի ձեռնարկած այս լայնածավալ պատժիչ գործողության արդյունքում լեռան վրա գտնվող փախստականների թիվը 1200-ից կրճատվեց 500-ի: Թշնամին և սովը պարզապես հնձում էին հայերի շարքերը: Ստեղծված դրությունից դուրս գալու միակ ելքը համարելով հակահարձակման անցնելը՝ հայդուկներն սկսեցին վերստին ուժեղ հարվածներ հասցնել թշնամուն[737]:

1916 թվականի ապրիլին Ագդաղը նորից շրջափակվեց թշնամու խոշոր ուժերով: Թուրքական բոլոր գյուղերում ստեղծվեցին ոստիկանական ուժեղ պահակակետեր: Բարձրացնելու համար իրենց դիմադրողականությունը՝ լեռան վրա ապաստանած խմբերը միավորվեցին:

[736] Պատմագիրք Եոզկատի եւ շրջակայից (Գամիրք) հայոց, էջ 778-779:
[737] Տե՛ս նույն տեղում:

Բանակատեղի ընտրվեց պաշտպանական գերազանց դիրք ունեցող Էսիք Պելեն գագաթը: Հայդուկների հետ միասին միավորվեցին նաև նրանց պաշտպանության ներքո գտնվող փախստականների խմբերը: Բոլորը միասին կազմում էին 400 հոգի: Խմբերի միավորումից անմիջապես հետո հայդուկների ձեռքն ընկան մի քանի թուրք դասալիք զինվորներ, որոնք շատ կարևոր տեղեկություններ հաղորդեցին Էրզրումի ուղղությամբ ռուսական զորքերի հաղթական առաջընթացի, ինչպես նաև հայ կամավորական գնդերի քաջագործությունների մասին: Հայ կամավորների մասին լուրն այնպիսի բուռն ոգևորություն առաջացրեց, որ անմիջապես գումարված խմբապետական ժողովում որոշվեց Պոնտոսի վրայով անցնել ռուսների կողմը և ապա պայքարը շարունակել հայ կամավորական գնդերում: Սակայն մեկնումից առաջ, Ագդաղի ստորոտում գտնվող հունական Ղարաբիր գյուղի մոտ տեղի ունեցավ խոշոր բախում թուրքական ուժերի հետ: Հաջի Բեկի, Արթին աղայի և Ադամ Չավուշի խմբերը հակառակորդին քաշեցին դեպի լեռը և ջարդեցին նրան: Տալով 35 հոգու կորուստ՝ թուրքերը դիմեցին փախուստի, հայկական կողմն այդ մարտում ունեցավ ընդամենը մեկ վիրավոր[738]:

Յոզղաթի թուրքական իշխանությունները, անհանգստացած հայդուկների այս նոր հաղթանակից, որոշեցին մեկ անգամ ևս խոշոր ուժեր նետել հայ ապստամբների դեմ: Բայց մինչ այդ արդեն առաջապահի դեր խաղացող Հաջի Բեկի (Փափազյան) 40 հոգանոց խումբը մեկնեց Ագդաղից՝ ուղղություն վերցնելով դեպի հյուսիս-արևելք՝ Պոնտոս: Անցնելով Եշիլ Ըրմակ (Իրիս) գետը՝ առաջին իսկ հունական, գյուղում Հաջի Բեկի խումբը միավորվեց այդ շրջանում գործող հունական և հայկական 3 այլ՝ Հակոբոսի, Դելի Փափազի և Աբրահամի հայդուկային խմբերի հետ: Հայ-հունական միացյալ զորաջոկատն արդեն ներկայացնում էր 200 մարտիկ ունեցող պատկառելի ուժ:

[738] Պատմագիրք Եոզկատի եւ շրջակայից (Գամիրք) հայոց, էջ 806-807, նաև՝ **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 294-295:

1916 թվականի աշնանը ջոկատը հասավ սևծովյան Ունիե նավահանգստից 50 կմ հյուսիս-արևմուտք գտնվող Չանկերիշ լեռը: Այստեղ հոկտեմբերի սկզբին այն շրջապատվեց թուրքական 4000-ոց զորախմբի կողմից: Ուղիղ մեկ և կես օր տևած ճակատամարտն ավարտվեց նրանով, որ հայ-հունական ջոկատը խիզախ գրոհով ճեղքեց շրջապատման օղակը և անցավ Թերմեի անտառները[739]:

Դրանից անմիջապես հետո ռուսական ռազմանավերը գնդակոծեցին Թերմեն և էվակուացրին ծովափ դուրս եկած ջոկատի մեծ մասը: Սակայն թշնամու թիկունքում գործելու համար տեղում թողնվեց 60 հոգանոց խումբ՝ Զիլ Օհանի գլխավորությամբ[740]:

Ագդաղ լեռնաշղթայի Ղարաբաբա գագաթը (2345մ) որպես հենակետ ընտրած Կամարակի խումբը 1916 թվականի հունիսի 16-ին խոշոր բախում ունեցավ թուրքական 300 հոգանոց կանոնավոր զորաջոկատի և բազմաքանակ հրոսակախմբերի հետ: Մարտն ավարտվեց թշնամու պարտությամբ, որը, զգալի կորուստներ տալով, դիմեց փախուստի: Հայդուկները հակառակորդին հետապնդեցին մինչև 4 կմ հեռավորության վրա գտնվող Ինքյոյ գյուղը: Կռվում հատկապես աչքի ընկավ Կյուլպենկ Չավուշը: Նա, ի թիվս այլոց, հրացանազարկ արեց նաև թշնամական զորաջոկատի հրամանատար սեբաստացի Մեհմեդ Օսմանին, ինչպես նաև վերցրեց 2 գերի[741]:

Ղարաբաբայի պարտության դիմաց ռևանշ վերցնելու համար թուրքական կողմը 1916 թվականի օգոստոսի 17-ին Ագդաղի քաջերի դեմ ուղարկեց կրկնակի մեծ ուժեր՝ 600 զինվոր և 400 հրոսակ, նրանց դիմագրավում էին ընդամենը 45 հայդուկներ: Չիֆթե Յուրտ կոչված ձորում 4 ժամ տևած կռիվն ավարտվեց հայերի հաղթանակով: Կյուլպենկի, Վարդիվառի և Ադամ Չավուշի գլխավորությամբ մարտնչող հայդուկները կարողացան սվինամարտով ճեղքել թշնամական օղակը

---

[739] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 295:

[740] Պատմագիրք Եոզկատի եւ շրջակայից (Գամիրք) հայոց, էջ 808-809:

[741] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 809-810:

և ժողովրդի հետ միասին նահանջել նախ Չարչալանի ձորը և ապա՝ նրանից 4 կմ-ի վրա գտնվող անտառը: Թուրքերն այդ մարտում ունեցան մեծաթիվ սպանվածներ, հայդուկները՝ ընդամենը 1 զոհ:

Հաջորդ խոշոր բախումը տեղի ունեցավ դարձյալ Ղարաբաբայի բարձունքի վրա: Եռօրյա կռվից հետո՝ 1916 թվականի նոյեմբերի 17-ի գիշերը, 52 հայդուկներ, որոնցից միայն 7-ը զինված, ճեղքեցին ավելի քան 700 թուրք հրոսակների շղթան և անցան հարավ՝ Ալիսի ափին ընկած Սելճուքի և Շեմենի լեռները[742]: Շուտով, սակայն, նրանց սկսեցին հետապնդել 600 թուրք հեծյալներ: Թշնամու գործը դժվարացնելու և քիչ զոհեր տալու համար հայդուկների խումբը մանրատվեց՝ ցրվելով տարբեր ուղղություններով: Նրանցից 4-ը՝ Քուրդ Պողոսը և Գաբրիելը՝ զինված, իսկ Նազարեթն ու Պողոսը՝ անզեն, պաշարվեցին թշնամիների խիտ շղթայով: 22 ժամ տևած կռվում նրանցից 3-ը զոհվեցին. հակառակորդի կորուստն անհամեմատ ավելի մեծ էր: Երկու ոտքերից վիրավոր քուրդ Պողոսը իր մոտ մնացած հրացանի վերջին փամփուշտով կարողացավ գնդակահարել Խնուսի հայության դահիճներից մեկին՝ քուրդ Շևքեթ բեյին, ով 6 ամիս առաջ հրամանատար էր նշանակվել այնտեղ: Հնգօրյա դաժան պայքարից տանջահար, սովից ու ծարավից հյուծված, արնաքամ եղած հայդուկը, չկարողանալով այլևս շարունակել կռիվը, ինքնասպան եղավ իր ատրճանակով[743]:

Ղարաբաբայի 2-րդ կռվից առաջ՝ 1916 թվականի հոկտեմբերի 27-ին, Ագդաղը լքեց նաև Ադամ Չավուշի 50 հոգանոց խումբը, որը ռազմարշավի դուրս եկավ դեպի Սամսուն: Դրանից հետո լեռան վրա մնացին միայն Արթին աղա և Սամվել խմբապետերի ուժերը: Դեպի Պոնտոս մեկնող Ադամ Չավուշի նպատակն էր՝ հետևելով Հաջի Բեկի խմբին՝ ծովով անցնել ռուսների կողմը և նրանց շարքերում մարտնչել Թուրքիայի դեմ: Ունենալով տեղանքին քաջածանոթ ուղեկցորդներ՝ խումբը գրեթե առանց պատահարների, ընդամենը փոքրաձավալ մաք-

[742] Պատմագիրք Եոզկատի եւ շրջակայից (Գամիրք) հայոց, էջ 810:
[743] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 812-813:

րագործումներ իրականացնելով, հասավ Ունիեի մոտերքը: Այստեղ Ադամ Չավուշի հայդուկները միավորվեցին արդեն հիշատակված Զիլ Օհանի (Հովհաննես) խմբի հետ: Վերջինս Ագդաղից ժամանած նոր խմբին ոչ միայն լիովին վերազինեց, այլև ապահովեց առատ զինամթերքով: Ագդաղցիները դեռ նոր էին ժամանել, երբ Չանկերիշ լեռան վրա տեղի ունեցավ խոշոր բախում թուրքական 4000-ոց զորախմբի և 110 հոգանոց հայ-հունական զորաջոկատի միջև:

Չդիմանալով հակառակորդի ահռելի ճնշմանը՝ առաջինը տեղի տվեց լեռան հյուսիս-արևելքում դիրքավորված հունական խումբը: Դրանից հետո նահանջեցին նաև հայկական մյուս երկու՝ Դելի Հոճայի և Ավետիս Չաքրյանի խմբերը: Ամենավերջինը մարտի դաշտը թողեց գրեթե լրիվ շրջապատման մեջ հայտնված Ադամ Չավուշի խումբը: Վերջինս այնքան հմտորեն դուրս եկավ մարտից, որ դրանից հետո իրադրությանն անտեղյակ թուրքական ստորաբաժանումները դեռևս 1 ժամ շարունակում էին կռվել մթության մեջ, բայց այժմ արդեն իրար դեմ: Արդյունքում կոտորվեց 300-350 ասկյար՝ չհաշված հայ-հունական խմբերից կրած կորուստները:

Ութ ժամ տևած Չանկերիշի այդ արյունահեղ ճակատամարտում իրենց բացառիկ քաջությամբ հատկապես փայլեցին Զիլ Օհանը, նրա հերոսուհի կինը և չաթցի հայդուկ Ռուբեն Գութնույանը: Նրանք, 35 հոգանոց հունական խմբի նահանջ-փախուստից հետո գրավելով նրա դիրքերը, դեռ քառորդ ժամ էլ շարունակեցին դիմագրավել թշնամուն՝ մեծ կորուստներ պատճառելով նրան[744]: Զիլ Օհանը ճակատամարտի ամբողջ ընթացքում ղեկավարում էր հայ-հունական կողմի գործողությունները: Չանկերիշի ճակատամարտից անմիջապես հետո Ադամ Չավուշի խումբը նույն գիշերն ունեցավ ևս մեկ բախում իրեն հետապնդող թուրքական խոշոր կանոնավոր ուժերի հետ, այս անգամ արդեն Սայ Գիրազ լեռան վրա: Երեք ժամ տևած այդ ծանր մարտում չաթցի հայ-

[744] Պատմագիրք Եոզկատի եւ շրջակայից (Գամիրք) հայոց, էջ 808-809, 817:

դուկների հետ միասին ուս ուսի մարտնչում էր նաև տեղական 10 հոգանոց մի խումբ՝ Համբարձում անունով մի երիտասարդի և քաջ խմբապետի գլխավորությամբ: Հայկական երկու խմբերին հաջողվեց պոկվել հակառակորդից և անցնել Չյոշյուրի լեռները:

«Հյուսիսարեւելյան ճակատն վերայ, երեսուն եւ հինգ յոյներէ բաղկացած խումբը, թշնամիին կատաղի յարձակումներէն նեղը մնալով, կը լքէ ճակատը եւ փախուստի կը դիմէ: Նոյն ճակատը պաշտպանելու համար Զիլ Յովհաննէս եւ իր հերոսուհի կինը կը փութան գրաւելու յոյներու դիրքը: Բայց անկարելի կ'ըլլայ թշնամիին տարափին դիմադրել երկու հոգիով, մանաւանդ որ նա իր բոլոր ուժերը կեդրոնացուցած է ջախջախելու համար այս ճակատը: Իր եւ կնոջը նետած ռումբերն ու գերմարդկային ճիգերը առանց համապատասխան արդիւնքների կը մնան: Քառորդ ժամ տեւող աննկարագրելի պատերազմի մը մէջ Զիլ Յովհաննէս կը վիրաւորուի կռնակէն եւ դիւցազնուհին աջ բազուկէն: Չաթցի Ռուբէն Գութնույեան, որուն պաշտոն տրուած էր Ռուսաստանէն բերած զէնքերն ու փամփուշտները բաժնել բոլոր խումբերու մէջ, դէպի վար կը խոյանայ օգնութեան հասնելու համար: Երեքը մէկ կռուէլով կը նահանջեն սարին գագաթը»,– նշել է ականատեսներից մեկը[745]:

Սայ Գիրազի մարտից հետո Ադամ Չավուշի խումբը նորից վերադարձավ այնտեղ և 1916 թվականի ամբողջ դեկտեմբեր ամիսն անցկացրեց լեռան վրա՝ ճյուղերից հյուսված հյուղակներում:

Ադամ Չավուշի խմբում ընդգրկված կանայք հագել էին տղամարդկանց հագուստ և զինված էին ու պատրաստ հակահարված հասցնելու թշնամուն:

Սայ Գիրազի վրա անցկացնելով 1916 - 1917 թվականների ձմեռը՝ Ադամ Չավուշի խումբը, որի կազմում էին հերոս կանայք, 1917 թվականի գարնանը վերսկսեց հայդուկային ակտիվ գործողությունները: Ինչպես վկայում է դեպքերի մասնակիցը, չաթցի հայդուկները, նաև կինե-

[745] Պատմագիրք Եոզկատի եւ շրջակայից (Գամիրք) հայոց, էջ 817:

րը զինված «ատեն գյուղերը կիջնեին և Թուլամճի Խաչիկի ցուցմունքով հարկ եղած պատիժը կու տային հայակուլ և արյունարբու թուրքերու»[746]:

Ագդաղից Ադամ Չավուշի մեկնումից հետո լեռան վրա դեռևս մնում էին Արթին աղայի (Տեմիրճյան) և Սամվել Ինճեյանի խմբերը: Վերջիններս երկար վիճաբանություններից հետո՝ 1916 թվականի հոկտեմբերին, նույնպես որոշեցին տեղափոխվել Պոնտոս և այնտեղ միանալ Հաջի Բեկի և Ադամ Չավուշի խմբերին: Ճանապարհին՝ Կյուլճուք գյուղի մոտ, խմբերը գիշերային մարտում ջախջախեցին և փախուստի մատնեցին թուրքական մի կանոնավոր զորաջոկատի: Նոյեմբերի 11-ին խմբերը հասան հայկական Խավշախ ավերակ գյուղը, որտեղ եռամսյա դադար ունեցան, այլ կերպ ասած՝ նրանք այդ գյուղում անցկացրին 1916-1917 թվականների ձմեռը: Խավշախում գտնվելու ընթացքում հայդուկները ուրախալի լուր ստացան Պոնտոսից, որ Բաֆրայի (Սամսունից ավելի քան 35 կմ հյուսիս-արևմուտք) մոտ, ռուսական նավատորմը զենքի և զինամթերքի հարուստ պաշար է թողել թուրքերի թիկունքում հայ-հունական հայդուկային խմբերի համար[747]:

1917 թվականի գարնանը խմբերը վերսկսեցին ռազմերթը դեպի Պոնտոս: Սակայն ճանապարհի կեսին տեղի ունեցավ անակնկալ՝ Սամվելի խումբը որոշեց վերադառնալ Ագդաղ: Հայտնելով խմբի ընդունած որոշման մասին՝ Ս. Ինճեյանը Ագդաղի հայդուկների մոտ անառարկելի հեղինակություն վայելող Արթին աղային դիմեց հետևյալ խոսքերով. «Հոն թաղված է մեր հոգիին կեսը և սիրելիներու մեծ մասը: Ինչ անիմաստ է մեր արշավը դեպի անծանոթ հորիզոններ: Տակավին անպատիժ կշրջին բյուրավոր դահիճներ: Մենք ո՞ւր կփախչինք ահեղ պարտքեն:

[746] Պատմագիրք Եոզկատի եւ շրջակայից (Գամիրք) հայոց, էջ 834:
[747] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 835:

…Հոն դեռ կաթիլ կաթիլ ետ առնելիք արյուն ունինք»[748]:

1917 թվականի ապրիլի 13-ին խմբերը բաժանվեցին: Արթին աղայի խումբը շարունակեց ռազմերթը դեպի Պոնտոս, իսկ Սամվելի խումբը վերադարձավ Ագդաղ:

Արդեն Պոնտոսի սահմաններում՝ նախկին հայկական Կյունպատ (Գմբեթ, Չարշամպայից ավելի քան 30 կմ հարավ-արևմուտք) գյուղում, Արթին աղայի հայդուկները ոչնչացրին հայկական ջարդերին ակտիվորեն մասնակցած ոստիկանական մի խումբ: Այդ կռիվներում աչքի ընկան հայ հերոսուհի կանայք՝ Արթին աղայի կինը՝ **Մարիամը,** և գեղեցկուհի **Մարթան**, որոնք երկուսն էլ աչքի ընկան դիպուկ կրակոցներով և ոգևորիչ կոչերով, մինչև վերջ քաջությամբ կռվելու վճռականությամբ[749]: Դրանից հետո հետքերը կորցնելու համար հայդուկները տեղափոխվեցին Փունար-Չուխուրու:

1917 թվականի հոկտեմբերի սկզբին Արթին աղայի խումբը ստացավ համալրում՝ կազմված 15 պոնտահայ հայդուկներից: Սակայն մեկ ամիս անց նորեկները բաժանվեցին չաթցի հայդուկներից: Պոնտահայերի երիտասարդ խմբապետը հիվանդության պատճառով մնաց Արթին աղայի խմբում: Հետագայում դեպքերի բերումով հիվանդ խմբապետը դարձավ իր իսկ դյուրահավատության զոհը: Նրան թուրք ոստիկանները գնդակահարեցին Չարշամպայի Ճևիզջի գյուղի իր հայրական տանը: Խմբապետի կործանման գործում վճռական դեր խաղաց նրա երբեմնի թուրք «բարեկամ» Թեֆիկ էֆենդին: Սակայն վերջինս չկարողացավ խուսափել արժանի հատուցումից: Մի քանի օր անց թուրք ճիվաղը մահապատժի ենթարկվեց Արթին աղայի հայդուկների կողմից իր իսկ գյուղում, գյուղի ամբողջ բնակչության ներկայությամբ[750]: Այդ մահապատիժն էլ ավելի բարձրացրեց չաթցի հայդուկների հեղինակությունը, և, ընդհակառակը, սարսափի մատնեց Չարշամ-

[748] Պատմագիրք Եոզկատի եւ շրջակայից (Գամիրք) հայոց, էջ 834:
[749] Տե՛ս նույն տեղում:
[750] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 835:

պայի թուրքական իշխանություններին: Հայդուկների դեմ ուղարկվեց 800 հոգանոց կանոնավոր զորաջոկատ, որը, սակայն երկար ժամեր տևած մարտում տալով զգալի թվով սպանվածներ և վիրավորներ, ստիպված էր նահանջել, հայդուկներն այդ մարտում ունեցան ընդամենը մեկ վիրավոր: Դրանից հետո թուրքերը փորձեցին Հայվաճուխ գյուղից ոմն Իբրահիմի միջոցով թակարդը գցել և ջախջախել Արթին աղայի խումբը: Արդյունքում ստացվեց հակառակը: Թուրքական 50 հոգանոց զորաջոկատը, տալով զգալի թվով զոհեր, դիմեց փախուստի: Դրանից հետո մարտում հայդուկների ձեռքից ճողոպրած հրամանատար Իբրահիմը հրկիզվեց իր իսկ տան մեջ[751]:

1917 թվականի հունիսին Ադամ Չավուշի և Աբրահամի խմբերին միացան նաև Արթին աղայի և Ավետիս Չաքրյանի խմբերը՝ կազմելով 100 հոգանոց հզոր մի զորաջոկատ, որի հենակետը դարձավ Թազդաղ լեռը: Մինչ այդ Ադամ Չավուշի խումբը ջախջախեց Չյորտյուկ գյուղի մեծաքանակ հրոսակախումբը. միայն որպես սպանված՝ թուրքերն այդ կռվում կորցրին մոտ 50 հոգի:

Թազդաղի հայդուկների տարածած սարսափն այնքան մեծ էր, որ Ունիեի իշխանությունները հեղինակավոր մի պատվիրակություն ուղարկեցին նրանց մոտ՝ փորձելով խադաղ միջոցներով և խոստումներով հասնել նրան, որ հայկական կողմը վայր դնի զենքը: Սակայն Ադամ Չավուշը և Արթին աղան ոչ միայն կտրուկ մերժեցին հակառակորդի առաջարկը, այլև սարսափեցրին թուրք գավառակապետին՝ նրա առաջ կազմակերպելով գերազանց սպառազինված մի քանի տասնյակ հայդուկների ուժի ցուցադրություն[752]:

Ունիեի գավառակապետի (կայմագամ) այցից հետո հայդուկներին հաջողվեց մի թուրք հազարապետ-կալվածատիրոջ միջոցով լիուլի համալրել իրենց պարենի, ինչպես նաև զենքի ու զինամթերքի պաշարները: Այդ նույն օրը սակայն Թազդաղում մնացած հայդուկների վրա

[751] Պատմագիրք Եոզկատի եւ շրջակայից (Գամիրք) հայոց, էջ 835:
[752] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 830-831:

հարձակվեց թուրքական բանակի այսպես կոչված «Յըլդըրըմ» (Կայծակ) Ասկերի հատուկ զորաջոկատը, որն իբր թե համարվում էր անպարտելի: Գրոհից առաջ հայդուկների ուժից վախեցած գավառակապետը խորհուրդ էր տվել զորաջոկատի հրամանատարին չձեռնարկել այդ քայլը: Սակայն վերջինս ամբարտավանորեն պատասխանել էր, որ իր յուրաքանչյուր զինվոր սվինի ծայրին անցկացրած հայ հայդուկի գլուխ է նվեր բերելու կայմագամին: «Յըլդըրըմի» գրոհն ավարտվել էր նրանով, որ այն կորցրել էր 10 «անպարտելի» ասկյար, իր հրամանատարին, մի քանի ձի: Ստիպված էին դիմել անփառունակ նահանջի:

Նշված մարտից հետո, սակայն, հայդուկներն ունեցել էին ծանր կորուստ: Ադամ Չավուշը, ով իր 6 մարտիկներով գնացել էր Չարշամպայի մոտ գտնվող Ճեյվար գյուղը՝ լազերից զենք գնելու նպատակով, ընկել էր թակարդը: Այստեղ նա հանդիպել էր Պալախոր գյուղի հայտնի ավազակապետ Ահմեդին՝ իր 30 հոգանոց ավազակախմբով: Միամտորեն հավատ ընծայելով թուրքին՝ հայդուկապետն ընդունել էր նրա ճաշի հրավերը և գյուղապետի տանը՝ հենց ճաշի ժամանակ, դավադրաբար սպանվել էր Ահմեդի կողմից. նրա հետ սպանվել էր ևս մեկ հայդուկ: Մյուս 5 հոգին կարողացել էին փրկվել մահացու վտանգից և հասնել Արթին աղայի խմբին: Զոհված հայդուկների գլուխները նվեր էին ուղարկվել Չարշամպայի կայմագամին:

Այսպիսի ցավալի վախճան ունեցավ Ագդաղի և Պոնտոսի հայդուկային պայքարի խորհրդանիշը դարձած Ադամ Չավուշի հերոսական կյանքը[753]:

Սակայն հայ հայդուկների կողմից Ադամ Չավուշի մահն անպատասխան չթողնվեց: Ամիսներ անց Հաջի Բեկը, որ հասցրել էր գնալ ռուսական ափ, վերադառնալով՝ վերսկսեց հայդուկային գործունեությունը՝ իր մարտական ընկերոջ մահվան վրեժը լուծելով: Չարշամպա–Պալախոր ճանապարհին նա իր մի քանի հայդուկներով դարանակա-

[753] Պատմագիրք Եոզկատի եւ շրջակայից (Գամիրք) հայոց, էջ 832-834:

լեց և ոչնչացրեց Ահմեդին ու էլի 7 հրոսակների: Կարճ ժամանակ անց ոչնչացվեց նաև Ահմեդի հրոսակախմբի մնացած մասը[754]:

1917 թվականի հոկտեմբերի սկզբին Կյոլճի-տաղ լեռան ստորոտում՝ շատ մեծ տարածության վրա, տեղի ունեցավ քառօրյա ճակատամարտ՝ Արթին աղայի, Հաջի Բեկի, Աբրահամի և հունական միացյալ խմբերի (մոտ 200 հայդուկ) ու թուրքական մեծաթիվ կանոնավոր ուժերի միջև: Բավական է ասել, որ 4 ուղղություններից միայն մեկում հարձակվում էր 500 ասկյար՝ գնդացիրներով և դաշտային մեկ հրանոթով: Հենց առաջին օրը տալով ավելի քան 100 սպանված և վիրավոր՝ հետագա օրերին հակառակորդը դարձավ շատ ավելի զգուշավոր ու անհամարձակ: Ի վերջո ոչ մի արդյունքի չհասնելով՝ թուրքերն ստիպված էին դադարեցնել հարձակումը և գլխիկոր հեռանալ:

1918 թվականի գարնանը Արթին աղայի և Հաջի Բեկի խմբերն առանձին-առանձին վերադարձան Չարշամպա, իսկ հունիսին վերստին միավորվեցին: Չհաշտվելով հայդուկների վերադարձի հետ՝ 1918 թվականի նոյեմբերի վերջին Սամսունի իշխանությունները նրանց դեմ ձեռնարկեցին լայնամասշտաբ պատժիչ գործողություն: Էշիկ Ղրա լեռան վրա տեղի ունեցավ կատաղի բախում Լիվա փաշայի գլխավորած թուրքական խոշոր զորաջոկատի և հայդուկների միջև: Չնայած այն հանգամանքին, որ թուրքերն ունեին հրետանի և գնդացիրներ, այնուամենայնիվ քառօրյա ճակատամարտն ավարտվեց նրանց պարտությամբ: Տալով մոտ 100 զոհ՝ թշնամին ետ քաշվեց դեպի Սամսուն[755]:

Հետագայում արդեն հայդուկներն ստիպված էին պայքարել քեմալական նորաստեղծ ռեժիմի դեմ: Մասնավորապես 1920 թվականի վերջին (նոյեմբերի 20-ին և դեկտեմբերի 1-ին) նրանք երկու խոշոր բախումներ ունեցան թուրքական ուժերի դեմ, որոնցում թշնամին կրեց ծանր պարտություն: 1921 թվականի հուլիսին հայդուկների մի փոքր խումբ Թոխաթի (Եվդոկիա) և Ելդըզ (Աստղիկ) լեռան վրայով մեկնեց

[754] Պատմագիրք Եոզկատի եւ շրջակայից (Գամիրք) հայոց, էջ 833-834:
[755] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 836-837:

Չաթ՝ իմանալու համար, թե ինչ է կատարվում իրենց հայրենի գյուղում և գավառակում: Նրանց բերած տեղեկությունները մխիթարական չէին: Ինչպես ցեղասպան երիտթուրքերի, այնպես էլ նրանցից ոչնչով չտարբերվող «հեղափոխական» և «դեմոկրատ» քեմալականների օրոք հնարավոր չէր վերադառալ այնտեղ և նոր կյանք սկսել: Դրանից հետո տեղի ունեցավ Տերե Պողազի կռիվը: Արթին աղայի 12 հայդուկներ Սամսուն-Հերեկ ճանապարհին գտնվող վերոհիշյալ ձորում իրենց ուժերը չափեցին 400 հոգանոց թուրքական զորաջոկատի հետ, որը գնում էր Հերեկ՝ հույների և հայերի դեմ պատժիչ գործողություն իրականացնելու: Մարտում պարտված հակառակորդը կարողացավ իր ճանապարհը շարունակել միայն գիշերը, ըստ այդմ՝ միայն որպես սպանված կորցնելով 33 հոգի՝ հայերի մեկի դիմաց[756]:

1919-1922 թվականներին հույն-թուրքական պատերազմում քեմալական զորքերի կողմից Իզմիրի գրավումով (1922 թվականի սեպտեմբերի 9-ը) Հունաստանի պարտությունը դարձավ իրողություն: Դրանից հետո իրադրությունը Պոնտոսում կտրուկ փոխվեց: Հունական բնակչության ջարդերն ընդունեցին ավելի լայնածավալ բնույթ: Այստեղ անհնար դարձավ նաև հայկական հայդուկային խմբերի հետագա գոյությունը: Կիսատ-պռատ խաղաղ կյանքի անցած Հաջի Բեկի և Արթին աղայի խմբերը ստիպված էին նորից լեռ բարձրանալ: Նրանք առաջին իսկ մարտում պարտության մատնեցին իրենց դեմ ուղարկված զորաջոկատին: Սակայն մինչ այդ արդեն առասպելական համբավ ունեցող հայ խմբապետը դավադրաբար ձերբակալվել և սպանվել էր թուրքերի կողմից[757]:

Ի վերջո, Անկարայի քեմալական կենտրոնական իշխանության միջամտությունից հետո ավելորդ գլխացավանքից որքան հնարավոր է շուտ ազատվելու համար 50 հայ հայդուկներ Սամսունից 3 խմբով մեկնեցին արտասահան: Առաջին երկու խմբերը մեկնեցին դեռևս դաշնա-

[756] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 301-302:
[757] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 302:

կիցների վերահսկողության տակ գտնվող Կ. Պոլիս, իսկ 3-րդ խումբը՝ ռուսական ափ: Հայդուկներին հաջողվեց իրականացնել այդ գործողությունը, քանի որ նրանք, խելամտորեն ոչ մի հավատ չընծայելով թուրքական կողմի տված երաշխիքներին, իրենց հետ որպես պատանդ վերցրել էին մի քանի թուրք սպա և զինվոր:

Ինչպես արդեն նշվել է, 1917 թվականի ապրիլին, դեպի Պոնտոս ռազմերթն ընդհատելով, Սամվել Ինճեյանի խումբը վերադարձավ Ագդաղ լեռ և վերսկսեց իր հայդուկային ակտիվ գործունեությունը: Գերազանց կերպով սպառազինված այդ ոչ մեծ խումբը (30 հայդուկ)՝ քաղաք Բողազլյան–Ագդաղ–Մադեն գծից մինչև Ալիս գետի աջ ափն ընկած ընդարձակ տարածությունը պահում էր վերահսկողության ներքո: Սամվելի հիմնական խմբից բացի՝ անմիջականորեն Ալիս գետի ափին գործում էր ևս մեկ խումբ՝ Միքայել և Սեդրակ խմբապետերի ղեկավարությամբ[758]:

1917 թվականի հոկտեմբերին, գալիք ձմեռվա դժվարությունները նկատի ունենալով, Սամվելի խումբը, ի տարբերություն Ագդաղի՝ դեպի հյուսիս մեկնած բոլոր խմբերի, որոշեց մեկնել հարավ՝ Կիլիկյան Տավրոս: Ռազմերթն անցավ առանց շատ թե քիչ լուրջ պատահարների: Սակայն Տավրոսյան լեռներին հասնելուն պես տեղի ունեցավ խոշոր բախում: Հունական Չարուխլու գյուղում խմբի 40 հայդուկներ ստիպված եղան կռվի բռնվել Նիգդե քաղաքից բերված 200 զինվորների և նույնքան էլ թուրք հրոսակների դեմ: Չնայած թվական հսկայական գերակշռությանը՝ հակառակորդը տվեց մեծ կորուստներ և ստիպված եղավ նահանջել: Բավական է ասել, որ խմբապետ Սամվելի կինը՝ **Գյուլինարը**, ով նույնպես հայդուկ էր, այդ մարտում ոչնչացրեց 2 թուրք ասկյարի և ծանր վիրավորեց թշնամական խմբավորման հրամանատար, հազարապետ (բինբաշի) Էքրեմ բեյին[759]:

---

[758] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 302:

[759] Տե՛ս նույն տեղում:

Հերոսուհու սխրագործությունները այսպես է նկարագրել ականատես մասնակիցը. «Խումբէն քսանեւեօթ հոգի կատարելապէս զինուած են, Սամուէլ Ինճէեան եւ իր հերոսուհի կինը Կիլինար, Պալթաճին եւ ուրիշ բոլոր ծանօթները խումբին մէջ էին. վրիժառու բառերով կը կանչէին Կիլպէնկը իրենց մօտ: Խմբապետ Սամուէլ, Ռուբէն եւ Քըչըքըրըքեան ստորագրած էին երկտողը: Տիկին Կիւլինարն էր անիկա, բոլորովին անճանաչելի դարձած, վրացական գլխարկով մազերը տղու պէս կարճ կտրած, լազական տափատ հագած, կուրծքին խաչածեւ փամփուշտ կապած, մէջքէն նոր դաշոյն մը առկախ, տաճկական կարճ զէնք մը ձեռքին մէջ, անիկա հերոսուհիի անզուգական տիպար մըն էր: Կիւլին Չաթի Տէր Սարգիս քահանայի աղջիկն էր. երբ Սամուէլ բանտէն ելաւ, անոր հետ ամուսնացաւ: Տխուր կը թուէր, պատճառը այդ օր հօր գերեզմանը տեսնելն էր: Երբ վատի մը առաջ Փոստողլուէն կը փախէին, Օսման չավուշ զարկաւ քահանան, եւ Կիւլինար իր ձեռքերով թաղեց հայրը»[760]:

1917-1918 թվականների ձմռանը հայդուկներն ստիպված էին բառացիորեն գոյության կռիվ մղել բնության և սովի դեմ: Տավրոսյան դաժան ձյունամրրիկների և սառնամանիքների պայմաններում, երբ ժամանակից շուտ սպառվեց նաև կուտակված պարենամթերքը, 1918 թվականի հունվարի վերջին հայդուկները թողեցին Չեթին-Դերեի իրենց կացարանը և ուղղություն վերցրին դեպի Ագդաղ: Շրջակա թուրքական գյուղերից պարենային բռնագրավումներին ի պատասխան՝ գազազած իշխանությունները որոշեցին մի զարկով վերջ տալ Սամվելի խմբին: Այդ նպատակով առանձնացվեց 500 հոգանոց հեծյալ զորամաս, ըստ էության՝ հեծելագունդ, որն սկսեց կրնկակոխ հետապնդել հայդուկներին: Գիշերային խավարում Տավրոսի անդնդախոր ձորերը չգլորվելու համար և՛ հայդուկները, և՛ նրանց հետապնդողներն ստիպված էին տեղաշարժվել միայն ցերեկը: Ըստ այդմ՝ հայդուկներն առաջ

[760] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 837-839:

էին գնում օրական 15 ժամ՝ ավելացնելու համար իրենց և թշնամու միջև եղած տարածությունը: Ռազմարշավի սկզբում հայդուկներն ստիպված եղան ջախջախել թուրքական 2 գյուղերի միացյալ հրոսակախումբը:

Հետապնդումն սկսելուց 10 օր անց Ավշարքյոյ գյուղի մոտ թուրքական հեծելազորը և նրան միացած մեծաքանակ հրոսակախմբերն ի վերջո կարողացան փակել հայդուկների ճանապարհը: Սակայն առավոտից մինչև երեկո շարունակված կռիվն ավարտվեց հայերի հաղթանակով: Կռվում իր սխրագործություններով աչքի ընկավ հերոսուհի Գյուլինարը:

Ահա այսպես է նկարագրում քաջասիրտ հայուհու անվախ և հանդուգն գործունեությանը այդ կռվի ականատեսը. «Ժամէ մը աւելի երկու հակառակորդ խումբերը դադրեցուցին կռիւը: Ապա թուրքերը կրկին փորձեցին յարձակիլ գիւղին մէկ ծայրը բլուր մը կար, առանց հայերու դիրքէն տեսնուելու կարելի էր այդ կէտէն գիւղ խուժել: Էքրէմ պէյ չէր գիտեր, թէ հոդ ալ թշնամի խմբակ մը դարանամուտ եղած իրենց կը սպասէ: Երբ մեղուանոցներու մօտ հասան, հայդուկները միահամուռ հարուածելով անակնկալ մահուան վտանգի մատնեցին զանոնք: Հերոսուհի Կիւլինար ինը կտրիճներու հաւասար ճարտարութեամբ կը գործածէ զէնքը, անիկա սպաննեց երկու զինուոր եւ նոյն ինքն Էքրէմ պէյը ձիէն վար գլորեց՝ ծանրապէս վիրաւորելով զայն աջ սրունքէն:

Թշնամին վերջնականապէս լռեց ու հեռուները քաշուեցաւ: Տղաք դուրս խուժեցին դիրքերէն եւ իբր թէ յոյներուն վրայ զայրացած ըլլային, զանազան անպէտ իրեղէններ ջարդեցին ու հոսուհոն յարդի դէզերու հրդեհ ձգեցին»[761]:

Տալով զգալի թվով զոհեր՝ հակառակորդն ստիպված էր ճանապարհ տալ Սամվելի խմբին: Երկրորդ և վերջին անգամ հետապնդողները և հետապնդվողներն իրար հանդիպեցին Ադանայի և Անկարայի

[761] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 849:

(Անգորա) նահանգների սահմանագծի վրա գտնվող Բեշգարտաշ հունական գյուղում: Ընդ որում հանդես բերելով ռազմական խորամանկություն և շատ բարձր հմտություն՝ հայդուկները գերի վերցրին հակառակորդի 24 զինվոր[762]:

Կեսարիայի գավառի տարածքում թշնամու հետ առաջին հանդիպումը տեղի ունեցավ թուրքաբնակ Պարսամպա գյուղի մոտ: Կեսարիա քաղաքից ուղարկված զորքը և տեղի թուրքական հրոսակախմբերը շրջապատեցին այն հսկա քարայրը, որտեղ իջևանել էր Սամվելի խումբը: Միակ ելքը շեշտակի գրոհով շրջապատման օղակի ճեղքումն էր, ինչը և արեցին հայդուկները: Մարտում իրենց քաջությամբ հատկապես աչքի ընկան Հաճի Հակոբ Մկրյանը և Ուֆան Սյոպեթյանը: Հակառակորդն այդ կռվում ունեցավ 10-ից ավելի սպանված, իսկ հայդուկները՝ 2 վիրավոր[763]:

Ալիս գետին մոտենալիս թուրքական Քեմրելի գյուղի մոտ խմբի մի մասը քիչ մնաց դժբախտ պատահարի զոհ դառնար: Լեռան լանջից պոկված հսկա ձնահյուսը դեպի ձոր շպրտեց 11 հայդուկների: Իրենց ընկերների քրտնաջան որոնումների արդյունքում բոլոր տուժածները գտնվեցին. երջանիկ պատահականությամբ նրանք բոլորը ողջ էին մնացել[764]:

Դրան հաջորդեց Հալխաճի 2-րդ ճակատամարտը, որը շարունակվեց ամբողջ օրը և կարող էր վերջինը լինել Սամվելի խմբի համար: Հայդուկների զինամթերքը չափազանց քիչ էր և հակառակորդի զանգվածային գրոհներին նրանք պատասխանում էին հատուկենտ, բայց անվրեպ կրակոցներով: Իրիկնադեմին, արդեն լավ հասկանալով, որ հայ մարտիկների փամփուշտները գրեթե սպառվել են, թուրքերն ընդհուպ մոտեցան նրանց դիրքերին՝ պատրաստվելով վերջին սվինային գրոհին: Երեք կողմից շրջապատված հայդուկներին ոչինչ չէր մնում

[762] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 852:
[763] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 855-856, 860:
[764] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 862-863:

անել, քան մոտակա գետակի կողմից առանց որևէ իրարանցման անաղմուկ դուրս գալ շրջապատումից[765]:

Հաջորդ մեծ բախումը տեղի ունեցավ 1918 թվականի մայիսին՝ Ս. Զատիկի տոնի օրը: Ագդաղի լեռնագագաթներից մեկի՝ Սըրըխլուի վրա Սամվելի խումբը շրջապատվեց 500 հեծյալ և հետևակ զինվորների և մեծաքանակ հրոսակախմբերի կողմից: Նեղվելով զինամթերքի պակասից՝ մութն ընկնելուն պես հայդուկները հմտորեն դուրս եկան շրջապատումից՝ հակառակորդին պատճառելով շոշափելի կորուստներ:

«Զատիկի» հաղթանակից հետո Սամվելի խմբի հեղինակութունն այնքան էր բարձրացել, որ ո՛չ ոստիկանները և ո՛չ էլ թուրք գյուղացիները չէին հանդգնում խոչընդոտել հայդուկներին թուրքական գյուղերից պարենամթերքի ձեռքբերման գործում: Ավելին, իրենց վրա վերցնելով պետական հարկերի գանձումը՝ հայդուկները շուրջ 40 գյուղերից մեծաքանակ պարենամթերք կուտակել տվեցին հունական Պաշչաթաղ գյուղում, որտեղից էլ կարոտյալ ընտանիքները, առանց ազգային խտրականության, գալիս և ստանում էին համապատասխան օգնություն[766]:

1918 թվականի աշունը և ձմեռը խումբն առանց որևէ պատահարի անցկացրեց Սըրըխլու լեռան ստորոտում: Առաջին աշխարհամարտում Թուրքիայի կրած պարտության մասին հայդուկներն իմացան ամիսներ անց: Դրանից հետո Յոզղաթի, Կեսարիայի և Ագդաղ–Մադենի զինվորական ու քաղաքացիական իշխանությունները բարեկամության և խաղաղության քողի տակ փորձեցին զինաթափել Սամվելի խումբը, բայց ստացան կտրուկ մերժում: Խմբի հեղինակությունն այնքան էր աճել, որ շրջանի ավելի քան 50 գյուղերի համար այն դարձել էր ոչ պաշտոնական իշխանություն:

[765] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 872:
[766] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 873:

Ջինադադարին հաջորդած ժամանակահատվածում Ագդաղի հայդուկների ձեռքով իրենց արդարացի պատիժն ստացան այդ տարածքում Հայոց մեծ եղեռնին մասնակցած մի շարք հայտնի թուրք ջարդարարներ[767]:

1919 թվականի ամռանը իրադրությունը Թուրքիայի ներքին նահանգներում կտրուկ փոխվեց՝ կապված քեմալական շարժման ծավալման հետ: Գալիք լուրջ վտանգները նկատի ունենալով՝ Յոզղաթի նորանշանակ գավառապետ (մյութեսարիֆ) Լևոն փաշա Այըճյանը օգոստոսի սկզբին խորհուրդ տվեց խմբապետ Սամվելին անհապաղ թողնել հայրենի Չաթը և անցնել ֆրանսիական վերահսկողության տակ գտնվող Կիլիկիա: Դրանից անմիջապես հետո՝ հաշված օրերի ընթացքում, 40 հայդուկներից կազմված խումբը Էգրեկի ու Շարի վրայով մեկնեց Կիլիկիա[768]: Այստեղ թե՛ հայ ազգային իշխանությունների, թե՛ ֆրանսիական իշխանությունների կողմից նրանց ցույց տրվեց բացառիկ ընդունելություն: Բավական է ասել, որ Հաճընում խմբին դիմավորեցին քաղաքից մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա նվագախմբով, հազարից ավելի հայ խանդավառ քաղաքացիների ցնծագին բացականչությունների ներքո: Նույնը կրկնվեց Սիսում և Ադանայում, որտեղ խումբն ամբողջ կազմով մտավ Հայկական լեգեոնի մեջ:

Այսպես ավարտվեց Ագդաղի քառամյա հերոսական ինքնապաշտպանությանը մասնակցած վերջին մարտական խմբի գործունեությունը, խումբ, որի շնորհիվ հայկական դիմադրության դրոշը ծածանվեց այդ անպարտելի լեռան վրա մինչև վերջ՝ մինչև Թուրքիայի պարտությունը Առաջին համաշխարհային պատերազմում:

Հայտնի է, որ 1919 թվականի հուլիսի 25-ին չեթեների խմբերը պաշարեցին Քեոքլուկը, բայց հերթապահող դիրքապահները հասցրին ոտքի հանել ժողովրդին: Հարձակումը մեծ դժվարությամբ հետ մղվեց հրամանատար Ավետիս Չագըրյանի կյանքի գնով: Դրանից հետո

[767] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 874:
[768] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 875:

թուրքերը շուրջ մեկ տարի լռեցին: Իսկ 1920 թվականի օգոստոսին զենքերը հանձնելու խիստ հրամանը հայերին ստիպեց իսկույն ամրացնել Քեոքլուկի դիրքերը: Սեպտեմբերի սկզբին 1500 հոգուց բաղկացած խուժանն ու զորքը հարձակվեցին գյուղի վրա (ժողովուրդը հասցրել էր վաղօրոք տեղափոխվել անտառ) և հարյուր մարտիկների դեմ հինգժամյա կռվից հետո մեծ կորուստներով նահանջեցին: Օրեր անց երկրորդ մեծ հարձակումն արդեն դիմադարձվեց բավական մեծ դժվարությամբ, ինչից հետո մարտիկները վերջնականապես հեռացան լեռներ, իսկ կայմագամը թրքացած հայ դավաճանների օգնությամբ ձերբակալեց, ապա սպանեց խմբապետ Կարապետ Թահմագյանին (Դելի Հոճա)՝ իր տասը զինակիցներով[769]:

Մարտախմբերի խորհրդակցությունում որոշվեց թշնամու ուշադրությունը շեղող հարձակում ձեռնարկել գյուղերի վրա: Երբ քաղաքից թուրքական զորքը օգնության հասներ, երկրորդ խումբը պիտի գրոհեր բանտի վրա: Բայց մի հույնի մատնության հետևանքով կալանվածներին տեղափոխեցին կենտրոնական բանտ, որտեղից նրանց ազատելն արդեն անհնար էր, և իրագործվեց միայն ծրագրի՝ թուրքական գյուղերին հարվածելու մասը:

1920-1921 թվականների ձմեռը լեռներում ապաստանած մարտիկների համար հանգիստ անցավ: Փետրվարին քեմալականները փորձեցին մեկ հարվածով ոչնչացնել թե՛ հայ և հույն մարտախմբերին, թե՛ հակաքեմալական ուժերին, բայց տևական կռիվները արդյունք չտվեցին: Ծանր պաշարումն ու կռիվները շարունակվեցին, երբ անակնկալ կերպով եկավ «ներման» հերթական հրամանագիրը, որին հավատալով, քեոքլուկցիներից բացի, գրեթե բոլորն իջան գյուղերը: Ներման այս քաղաքականությունը տևեց մինչև Հունաստանն ու Թուրքիան փոխանակեցին միմյանց տարածքում պատանդ մնացած մեծաթիվ հույների և թուրքերի: Առիթից օգտվելով՝ հայ մարտիկները կարողացան

[769] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 53-54:

ևս 200 հոգու ուղարկել Կովկաս ու լեռներում մնացին մենակ: Ապա իմացան, որ լեռներում են նաև Հովհաննես Ուրումյանի, Կարապետ Սարյանի, Մեսրոպ Տազըճյանի ու Սահակ Համալյանի մարտախմբերը: Կենտրոնանալով Թերմեի անտառներում՝ նրանք փորձեցին անցնել Ռուսաստան, սակայն փորձը ձախողվեց հետապնդումների սաստկացման պատճառով:

1921 թվականի մայիսին տեղի ունեցած սաստիկ ընդհարումից հետո բռնություններ սկսվեցին անգամ ներման հրամանագրերին արձագանքած ու խաղաղ ապրող հայերի նկատմամբ, որոնց մեծ մասն ստիպված եղավ վերստին քաշվել լեռներ[770]:

Նոյեմբերին մարտիկների վրա շուրջ 1000 չեթեներով հարձակման անցավ տխրահռչակ Թոփալ Օսմանը, սակայն հայերին պաշարելիս ինքը հայտնվեց ծուղակում և խայտառակ փախուստի դիմեց՝ անգամ թուրքական մամուլում դառնալով ծաղրի առարկա: Բայց հայասպանն իր վրեժը լուծեց հայ և հույն անզեն ժողովրդից[771]:

1921-1922 թվականների ձմեռը հայդուկները հեշտ անցկացրին, քանի որ նախապես հավաքել էին անհրաժեշտ ամբողջ պաշարը: Գարնանը մեծ դժվարություններով կարողացան նավով գաղտնի Կովկաս ուղարկել ևս 250 վերապրածների, ապա, մասնակի զիջումներով ու առանց զենքը հանձնելու, համաձայնեցին գյուղ իջնել, որովհետև մտածում էին Ռուսաստան անցնելու մասին: Իսկ քեմալական շարժումն ուժեղանում էր: 1922 թվականի դեկտեմբերին ընդամենը երեք օրում սպանվեցին ներման հրամանագրերին ու թուրքի բարեկամությանը հավատացած շուրջ երեսուն հայ և հույն խմբապետեր ու մարտիկներ: 1915 թվականին լեռները բարձրանալուց ի վեր կռվող ուժերի նման մեծ կորուստ դեռ չէր եղել:

Դրան հետևեցին կայմագամի սպառնալիքներն ու Քեոքլուկի երկօրյա կռիվը: Երեք զոհ տալով՝ մարտիկները քաշվեցին լեռներ, որ-

[770] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 159-60:
[771] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 78-79:

տեղ անհրաժեշտ պայմաններ կային հետագա դիմադրության համար:

1922-1923 թվականների ձմեռն անցկացնելուց հետո ինքնապաշտպանները կարողացան նավով Ռուսաստան ուղարկել ևս 75 հոգանոց մի խումբ, ու լեռներում մնացին միայն զինված երիտասարդները, որոնք որոշել էին ընդմիշտ մեկնելուց առաջ լուծել դավադրաբար սպանված խմբապետերի վրեժը: Այս մարտիկները, որոնք, «ներման» հրամանագրերին չհավատալով, չէին բարեկամացել թուրքերի հետ ու գրեթե ոչ ոքի չէին ճանաչում, բաժանվեցին տասնհինգ փոքր խմբերի ու մեկնեցին տարբեր ուղղություններով: Նրանք գերեցին պատահած բոլոր թուրք տղամարդկանց, բերեցին Չանկերիշ, քառասուներկուսին գնդակահարեցին, երկու խոշոր ագարակատերերի պատանդ պահեցին, որ թուրքերը հայերին ներեն, իսկ մնացած գերիներին ազատ արձակեցին, որ սրանք ամենուր պատմեին կատարվածը: Ծանր պատիժ ստացավ նաև Էլգրուկ գյուղը, որի թուրքերն էլ սպանել էին խմբապետ Պետրոս Թահմագյանին[772]:

1923 թվականի քեմալական կառավարությունը հայերին երկրից հեռանալու արտոնություն շնորհեց, որին շուտով հետևեց նաև ապստամբների ներումը: Բոլոր կողմերից գալով ու միանալով իրար՝ վերջին 445 հայերը, որոնցից 375-ը լավ զինված էին, հեռացան Ռուսաստան: Տրապիզոնի և շրջակայքի շուրջ 60000 հայությունից փրկվեց միայն 10 տոկոսը լեռներում ապաստանած, տարիներով կենաց ու մահու կռիվ մղած մարտիկների անօրինակ նվիրումի ու պայքարի շնորհիվ:

[772] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 82-83:

Ֆընտըճագի հերոսամարտը և հայ հերոսուհի կանայք

1915 թվականին Հայոց մեծ եղեռնի ընթացքում տեղի ունեցած ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի շարքում իր պատվավոր և ուրույն տեղն ունի Ֆընտըճագի հերոսամարտը:

Արևելյան Կիլիկիայում գտնվող այս խոշոր գյուղը կամ նույնիսկ գյուղավանը Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին վարչականորեն մտնում էր Հալեպի նահանգի Մարաշի գավառի մեջ: Մարաշ քաղաքից 18 կմ հարավ-արևմուտք գտնվող և 18 թաղից բաղկացած Ֆընտըճագը 1914 թվականին ուներ ավելի քան 3000 բնակիչ (500 տուն)[773]: Դարերի պատմություն ունեցող այս գյուղը հնուց ի վեր հռչակված էր իր խիզախությամբ: Դրա լավագույն վկայությունը 1895-1896 թվականներին համիդյան ջարդերի և 1909 թվականին կիլիկյան աղետի ընթացքում գյուղի մղած ինքնապաշտպանական կռիվներն էին, որոնց արդյունքում Ֆընտըճագը փրկվեց, իսկ թշնամին ստացավ ջախջախիչ հակահարված: 1909 թվականի ապրիլյան հայտնի կռիվներից հետո գյուղի աղաները գումարեցին ժողով, որտեղ որոշվեց, որ յուրաքանչյուր ֆընտըճագցի տղամարդ այսուհետև պետք է ունենա նորագույն զենք: Եվ պետք է ասել, որ այս չգրված օրենքը հարգվում ու կիրառվում էր:

Երբ սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, երիտասարդ ֆընտըճագցիների մեծ մասը խույս տվեց զորակոչից, իսկ նրանք, ովքեր զորակոչվեցին, կարճ ժամանակ անց փախան թուրքական բանակից և վերադարձան գյուղ: Արևմտահայության հանդեպ գնալով ուժեղացող հալածանքների ու անհանդուրժողականության պայմաններում ֆընտըճագցիները հեռատեսորեն գաղտնի կապեր էին հաստատել Մարաշի և նույնիսկ Այնթապի հնչակյան մասնաճյուղերի

[774] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 311:

հետ: Ենթադրվում էր, որ հարկ եղած դեպքում հիշյալ քաղաքների հնչակյան մարտական խմբերը օգնության կգային Ֆընտըճագին:

Մոտեցող աղետի առաջին նախանշանների մասին ֆընտըճագցիներն իմացան 1915 թվականի մայիսին՝ այն բանից հետո, երբ իրենց համագյուղացի Նազարեթ Մոսկոֆյանը հայտնեց, որ Մարաշից վերադառնալիս ճանապարհին տեսել է զեյթունցի աքսորյալների քարավաններից մեկը: Այս լուրին Ֆընտըճագում չհավատացին. հնարավոր բան չէր, որ առանց մի կրակոց արձակելու արևմտահայության ազգային-ազատագրական պայքարի դրոշակակիր Զեյթունն ինքնակամ հանձնվեր: Բայց շուտով գյուղի մերձակայքում երևաց զեյթունցի հայդուկների 40 հոգանոց (այլ տվյալներով՝ 23 հոգանոց) ջոկատը: Երկու շաբաթ ֆընտըճագցի հովիվների կողմից հյուրասիրվելուց հետո ջոկատն իջավ գյուղ: Զեյթունցի հայդուկներից իմանալով Զեյթունի տարագրման բոթը՝ Ֆընտըճագի աղաներն անմիջապես գումարեցին գաղտնի ժողով, որին մասնակցում էր նաև զեյթունցի Մեսրոպ Չոլագյանը[774]: Ժողովում որոշվեց ոչ մի դեպքում չտարագրվել և հարկ եղած դեպքում դիմել ինքնապաշտպանության:

Ժողովում տիրող ընդհանուր մթնոլորտի մասին պատկերացում են տալիս նրա մասնակիցներից մեկի՝ Հովսեփ աղա Գոճայանի կողմից ասված հետևյալ խոսքերը. «Ֆընտըճագը պիտի կռվի, մեր լեռները մեզ ապաստան պիտի լինեն, մեր դաշտերը թուրքերի դիակներով պիտի ծածկվեն, նրանց արյունը գետի նման պիտի վազե»[775]:

Ավելորդ ուշադրություն չգրավելու համար զեյթունցիների ջոկատը դուրս բերվեց գյուղից: Ինչպես և ամենուրեք, տեղահանումից ու ջարդից առաջ թուրքական իշխանությունները նախևառաջ զինաթափում էին հայ բնակչությանը: Թշնամին այդպես ցանկացավ վարվել նաև Ֆընտըճագի հետ: Հունիսի կեսերին Օմար բեյի գլխավորությամբ ժամանած ժանդարմական վաշտը գիշերը ներխուժեց Ֆընտըճագ և

[774] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 312:
[775] Տե՛ս նույն տեղում:

սկսեց խուզարկություն՝ զենք գտնելու նպատակով: Արդյունքում թուրքերը կարողացան բռնագրավել միայն հին դաշույններ ու սրեր, հիմնական զենքերը՝ հրացաններն ու ատրճանակները, գյուղացիները լավ էին թաքցրել: Երբ Օմար բեյը պահանջեց հանձնել զեյթունցիներին, նրան պատասխանեցին, որ զեյթունցի հայդուկները վաղուց հեռացել են գյուղի սահմաններից:

Հուլիսի 16-ին Ֆընտըճագ ուղարկվեց հեծյալ ոստիկանական գունդ՝ արդեն հիշատակված Օմար բեյի գլխավորությամբ: Ճիշտ ժամանակին իմանալով մոտեցող թշնամու մասին՝ Ֆընտըճագի ինքնապաշտպանական ուժերը և արդեն գյուղում գտնվող զեյթունցիների ջոկատը հասցրին դիրքավորվել: Հարձակումը գյուղի վրա սկսվեց կեսօրից հետո և շարունակվեց 3 ժամ: Ֆընտըճագի մերձակա մատույցներում տեղի ունեցած մարտն ավարտվեց հակառակորդի լիակատար ջախջախումով: Օմար բեյը 20 ժանդարմներով կարողացավ ետ քաշվել թուրքական Տատաղլը գյուղը: Թուրքերը միայն որպես սպանված տվեցին 110 հոգի, որոնց մաուզեր հրացանները և փամփուշտները մեծապես համալրեցին ապստամբների զինական միջոցները[776]:

Այսպիսով՝ հուլիսի 16-ին անվեհեր ֆըտընճագցիներն ապստամբության դրոշ պարզեցին թուրք ցեղասպանների դեմ՝ կռիվն ու պատվավոր մահը գերադասելով ստորացուցիչ ու մահվան համազոր աքսորից:

Մարտին հաջորդած գիշերն իսկ ձեռնարկվեցին գյուղի անվտանգությունն ապահովող միջոցներ: Նախևառաջ ստեղծվեց 5 հոգանոց ռազմական խորհուրդ, որի անդամներն էին Մինաս Գալայճյանը, Վարդավար Քյահյանը, Հովսեփ Գոճայանը, Նազարեթ Գոճայանը և Խաչիկ Գալայճյանը: Բանագնացներ ուղարկվեցին Քիշիֆլի և Անտեհիր (Տերեքյոյ) մոտակա հայկական գյուղերը, որպեսզի նրանց բնակչությունը տեղափոխվի Ֆընտըճագ: Դրանով նախ այդ գյուղերը միառ-

[776] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 313:

ժամանակ կփրկվեին աքսորից և հետո, համախմբելով ուժերը, ավելի հաջող կդիմակայեին թուրք ջարդարարներին: Նշված գյուղերի բնակչությունը (223 տուն, 1300 շունչ) առանց որևէ հապաղման ապաստանեց Ֆընտըճագ, որով վերջինիս պաշտպանների թիվը մեծապես աճեց[777]:

Կանխելու համար հարևան 6 թուրքական գյուղերի (Տյոնուքլու, Թաթիիլի, Չափալը, Ավշարլը, Օրջան, Բարսախլը) հնարավոր հարձակման վտանգը հուլիսի 17-ին Ֆընտըճագցիների մարտական ուժերը շեշտակի գրոհով գրավեցին ու բնաջնջեցին ավազակային որջերի վերածված այդ գյուղերը, որով Ֆընտըճագի անվտանգության գոտին զգալիորեն ընդլայնվեց: Այս առումով Ֆընտըճագի ինքնապաշտպանությունը շահեկանորեն առանձնանում է 1915 թվականի մյուս բոլոր հերոսամարտերից: Այստեղ շատ հաջող կերպով իրագործվեց «լավագույն պաշտպանությունը հարձակումն է» ռազմարվեստի հիմնարար դրույթներից մեկը, որը, սակայն, հետագայում զարգացում չստացավ[778]:

Ռազմական խորհուրդը մարտական առկա բոլոր ուժերը բաժանեց 3 մասի՝ միայն գյուղի պաշտպանությունն իրականացնող ուժ, գյուղից դուրս գործող արշավախումբ և վերջապես՝ Մարաշի գրավման համար նախատեսված զորաջոկատ: Գյուղի մատույցներում ստեղծվեցին պաշտպանական դիրքեր. ամբողջ բնակչությունը մասնակցեց խրամատների փորման աշխատանքներին:

1915 թվականի հուլիսի 31-ին թշնամու 8000-ոց զորախումբը՝ գնդապետ Կալիպ բեյի հրամանատարությամբ, մոտեցավ Ֆընտըճագին և ճամբար դրեց նրանից 12 կմ հեռավորության վրա գտնվող Ավշարլը թուրքական ավերված գյուղում: Թուրքական զորախմբից մի հայ զինծառայող՝ Նազարեթ Ունճոյանը, հենց նույն գիշեր գաղտնի եկավ Ֆընտըճագ: Նա բերեց ոչ միայն կարևոր տեղեկություններ թշնամու

[777] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 314:
[778] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 314-315:

մասին, այլև խորհուրդ տվեց անհապաղ հարձակվել նրա վրա, քանի դեռ ռազմերթից հետո թուրք ասկյարները հոգնած քնած էին: Սակայն Ն. Ունճոյանի խորհուրդը չընդունվեց այն պատճառաբանությամբ, որ առկա ուժերը սակավ էին, անբավարար էր նաև զենքի ու զինամթերքի քանակը: Որոշվեց հարձակվողի դերը կամովին զիջել հակառակորդին[779]:

Վճռական ճակատամարտից առաջ հայերի կռվող ուժը կազմում էր 1335 մարդ, որոնք զինված էին 250 լավագույն մաուզեր հրացաններով, ինչպես նաև մարտական այլ հրացաններով ու ատրճանակներով՝ 40 հազար փամփուշտով: Հայկական ուժերը տեղաբաշխված էին 7 պաշտպանական դիրքերում. գյուղի միակ մուտքը՝ Էշեկմեյդանից եկող ճանապարհը, պաշտպանում էր զեյթունցիների ջոկատը: Թուրքական զորախմբում հաշվվում էր 8000 ասկյար, որոնք, բնականաբար, հրացանի ու զինամթերքի պակաս չունեին: Ավելին՝ թշնամին ուներ նաև լեռնային հրանոթ ու 2 գնդացիր: Ի հավելումն կանոնավոր այդ ուժերի՝ թուրքերն ունեին նաև մի քանի տասնյակ հազար (որոշ տվյալներով՝ 60 000) հրոսակներ[780]:

Ֆընտըճագի մարտական ուժերի շտաբը դարձավ գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցուն կից դպրոցը:

Թուրքական հարձակումն սկսվեց օգոստոսի 3-ի լուսաբացին: Մինչ այդ Կալիպ բեյը վերջնագիր էր ներկայացրել ֆընտըճագցիներին՝ պահանջելով անվերապահ անձնատվություն. հակառակ պարագայում նա սպառնում էր 1 ժամում գյուղը բնաջնջել: Թուրքական վերջնագիրը մերժվեց, որից հետո հակառակորդն անցավ հարձակման: Հիմնական հարվածը հասցվում էր հարավային և արևմտյան կողմերից: Թշնամու հետևակին իր կրակով աջակցում էր լեռնային մեկ հրանոթ: Երեք ժամ տևած առաջին գրոհը ետ մղվեց թշնամու համար մեծ

[779] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 316:
[780] Տե՛ս նույն տեղում:

կորուստներով, հարյուրավոր թուրք ասկյարների դիակներ մնացին մարտի դաշտում:

Կեսօրից հետո թշնամու հարձակման թափն զգալիորեն աճեց: Այժմ արդեն նա գրոհում էր բոլոր ուժերով և 3 հիմնական ուղղություններով: Հարձակմանը մասնակցում էին նաև շրջակա թուրքական գյուղերից եկած բազում հազարավոր հրոսակներ: Հայերի համար կենաց ու մահու այդ ճակատամարտը հետևյալ կերպ է ներկայացնում դեպքերի ականատես Ոսկան Հովհաննիսյանը. «Կեսօրեն ետքը ժամը երկուքին կռիվը ավելի սաստկանալով, կատաղի գույն առավ բոլոր ճակատներուն վրա, ու ամեն տեսակ զենքերու շաչյուններեն կարծես երկինք ու երկիր իրար անցած ըլլային: Առյուծասիրտ լեռնականներու՝ հազարներ անգամ թվով և ռազմամթերքով ավելի թշնամվույն դեմ գերմարդկային և քաջարի դիմադրությունը, անտեսանելի խարազանե մը մտրակված, որ կուգար իրենց հավատքեն, հույսեն և ազատ ապրելու վեհ գաղափարեն, որոնց կդարձներ անպարտելի»[781]:

Թուրք ցեղասպանների դեմ մղվող այս օրհասական կռվում իրենց խիզախությամբ փայլեցին նաև հայ կանայք ու աղջիկները: Նրանցից շատերը զինամթերք, կերակուր ու ջուր էին հասցնում խրամատներուն գտնվող իրենց եղբայրներին, հայրերին ու ամուսիններին: Իսկ նրանցից ոմանք, նաև զենքը ձեռքին, մարտնչում էին թուրք ջարդարարների դեմ: Նրանց թվում էր **օրիորդ Խաթուն Չավուշը (Յափուճյան)**, ով իր զինավարժությամբ ու քաջությամբ հայտնի էր ամբողջ Ֆընտըճագում: Նա աչքի ընկավ հերոսական սխրագործություններով[782]:

Ճակատամարտի ընթացքում փայլուն ռազմական խորամանկության դիմեց Ղափլան-գայա դիրքի հրամանատար Սարգիս Գալայճյանը: Այս դիրքը մարտիկների քանակով ամենամեծն էր (350 մարտիկ), իսկ նշանակությամբ՝ կարևորագույններից մեկը: Այստեղ անընդմեջ 3 ժամ տևած կատաղի մարտի ընթացքում հայ մարտիկների զինա-

[781] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 316:
[782] Տե՛ս նույն տեղում:

մթերքն սկսեց սպառվել: Միակ ելքը հակառակորդի հաշվին փամփուշտի ձեռքբերումն էր, ինչը և իրականացվեց մեծ վարպետությամբ: Հրամանատարի կարգադրությամբ դիրքի վրա սպիտակ դրոշ բարձրացվեց: Անհամբերությամբ այդ պահին սպասող թուրք ասկյարները և հրոսակները, կարծելով, որ հայերն արդեն տեղի են տալիս, մեծ զանգվածներով խուժեցին «հանձնվող» դիրքի վրա: Երբ մոտեցող թշնամու և հայ մարտիկների միջև մնացել էր շատ կարճ տարածություն, վերջիններս միահամուռ կերպով կործանիչ կրակ բացեցին: Արդյունքում թուրքերը սարսափահար ետ ընկրկեցին՝ մարտի դաշտում թողնելով մոտ 500 դիակ: Ձեռք բերված հարուստ ռազմավարը հնարավորություն տվեց Գափլան-գայայի քաջերին շարունակելու ճակատամարտը[783]:

Ամենաերկար դիմադրությունը շարունակվեց Ս. Աստվածածնում և նրա հարևանությամբ գտնվող դպրոցում: Դրանց պաշտպանները մարտնչեցին մինչև վերջ: Երբ զինամթերքը սպառվեց, հայ մարտիկները թշնամու վրա խոյացան կացիններով, դաշույններով ու քարերով:

18 ժամ անընդմեջ շարունակված ճակատամարտն ավարտվեց կեսգիշերն անց. թշնամին կարողացավ ճնշել դիմադրության վերջին օջախները: Ձեռք բերված հաղթանակի համար թուրքերն ստիպված եղան վճարել շատ թանկ՝ միայն որպես սպանված 3000 ասկյար և 5000 հրոսակ: Հայկական կողմի մարտական կորուստները համեմատաբար շատ փոքր էին[784]:

Ինչպես և պետք էր սպասել, ճակատամարտի ավարտին հետևեց հախուռն ջարդը, որը սակայն որոշ ժամանակ անց դադարեցվեց Կալիպ բեյի հրամանով:

Հերոսամարտի ավարտից հետո ողջ մնացածները, հիմնականում կանայք և երեխաներ, մահվան քարավանով աքսորվեցին Դեր Զոր: Ահա նման վախճան ունեցավ Ֆընտըճագի 19 օր տևած հերոսական

[783] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 318:
[784] Տե՛ս նույն տեղում:

ինքնապաշտպանությունը: Ամանոսի բարձրաբերձ լեռներում գտնվող այդ գյուղավանը, փաստորեն, կատարեց այն, ինչը թվում էր, թե տասնամյակների ու դարերի իրավունքով վերապահված էր անպարտելի Զեյթունին: Ավաղ, այս վերջինն ականջալուր եղավ Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունից հնչած «խելոք կեցեք» կործանարար խորհուրդ-հրահանգին, որի համար և վճարեց շատ թանկ, ինչպես նաև զրկվեց 1915 թվականի հերոսամարտերի ցուցակում իր պատվավոր տեղն ունենալու իրավունքից:

Թուրքերի վրա Ֆընտըճագի տարածած սարսափն այնքան ուժեղ էր, որ ի տարբերություն Կիլիկիայի շատ ու շատ հայկական գյուղերի՝ այս բնակավայրը չվերաբնակեցվեց թուրք գաղթականներով:

Առաջին աշխարհամարտում Թուրքիայի կրած պարտությունից հետո հարյուրավոր վերապրող ֆընտըճագցիներ՝ 647 հոգի (այլ տվյալներով՝ 1000), ինչպես և արևմտահայության մյուս բեկորները, վերադարձան իրենց հայրենի օջախները[785]: Սակայն վերադարձի և վերընձյուղման բերկրանքը շատ կարճ տևեց: Հայկական Կիլիկիան ֆրանսիացիների կողմից դավաճանաբար քեմալական Թուրքիային հանձնելուց հետո երկրորդ անգամ և վերջնականապես պարպվեց նաև Ֆընտըճագը: Վերապրող ֆընտըճագցիների մի փոքր մասը զոհ գնաց քեմալական հորդաներին, իսկ մեծ մասն ապաստան գտավ հարևան և հյուրընկալ Սիրիայում:

* * *

Ինքնապաշտպանական հերոսամարտերին հայ կնոջ հերոսական մասնակցության առումով բավական ուշագրավ դրվագ է Ծովք լճի Ս. Նշան կղզում համանուն Ծովք գյուղի մի խումբ հայդուկների մղած գոյապայքարը 1915 թվականին հուլիս-հոկտեմբեր ամիսներին[786]:

---

[785] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 318-319:
[786] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 323:

Չնայած այն հանգամանքին, որ Ծովք (Կյոլճիկ) լիճն իր մերձափնյա բնակավայրերով վարչականորեն մտնում էր Դիարբեքիրի նահանգի մեջ, առևտրատնտեսական և մնացած գրեթե բոլոր հարցերով առավել սերտորեն կապված էր հարևան Խարբերդի նահանգի (Մամուրեթ-ուլ-Ազիզ) և Խարբերդ քաղաքի հետ, քանի որ ուղիղ գծով վերջինից հեռու էր ընդամենը 25 կմ: 1915 թվականի մարտին Խարբերդի նահանգում թուրքական իշխանությունների կողմից հայ բնակչությունից զենքի հավաքման կապակցությամբ Խարբերդի ազգային առաջնորդարանում 300 հոգու մասնակցությամբ և հոգևոր առաջնորդ Տ. Պսակ ծ. վարդապետ Տեր-Խորենյանի նախագահությամբ տեղի ունեցավ համախարբերդցիական գաղտնի ժողով, որտեղ մեծամասնության կամքով որոշվեց թաքցրած զենքերը հանձնել: Այդ որոշմանը ենթարկվեց նաև լճի հարավային ափին գտնվող և 100 տուն բնակչություն ունեցող Ծովք հայկական գյուղը: Իշխանություններին հանձնվեցին հիմնականում հին զենքերը[787]:

Մայիսի 22-ին Ծովքը շրջապատվեց 100 հեծյալ և հետևակ ոստիկաններով և մեծաթիվ հրոսակներով: Գյուղի 16 տարեկանից բարձր արական ամբողջ բնակչությունը ձերբակալվեց: Ծովքեցի 11 երիտասարդներ՝ Անանիա Ստեփանյանի և գյուղի քահանա տեր Պողոսի գլխավորությամբ, չենթարկվեցին հրամանին և ապաստանեցին լճափնյա մի ձորակում: Խիզախ քահանան, լավ պատկերացնելով մոտեցող արհավիրքը, առաջարկեց անհապաղ ապստամբություն բարձրացնել, սակայն գյուղի երևելիները «խելամտորեն» մերժեցին այդ առաջարկը: Դրանից հետո իրադարձություններն ընթացան թուրքերի նախանշած ուղիով: Նախ երկու օր անմարդկային տանջանքների ենթարկվելուց հետո իբր թե Խարբերդի բանտ տեղափոխվելու ճանապարհին դավադրաբար ոչնչացվեցին գյուղի բանտարկված տղամարդիկ[788]:

[787] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 323:
[788] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 324:

Վերջապես հունիսի 23-24-ին գյուղի մնացած ամբողջ բնակչությունը՝ ծերեր, կանայք, երեխաներ, երկու մահվան քարավաններով բռնագաղթեցվեց և գրեթե գլխովին ոչնչացվեց Խարբերդի ճանապարհին ընկած ձորերում:

Հունիսի 24-ի գիշերը մոտ մեկ ու կես տասնյակ ծովքեցի երիտասարդներ, որոնք, ինչպես արդեն ասվել է, մեկ ամիս շարունակ գտնվում էին փախստականի վիճակում, զինվեցին թաքցրած զենքերով և բարձրացան լեռ. նրանցից երկուսը մինչ այդ սպանվեցին քրդերի կողմից: Մանր խմբերի բաժանված հայդուկներն անհրաժեշտաբար միավորվեցին մեկ միասնական խմբի մեջ, որի 11 անդամներից զինված էին 9-ը. խմբի փաստական ղեկավարն արդեն հիշատակված Անանիա Ստեփանյանն էր: Հունիսի վերջին տեղի ունեցավ առաջին բախումը հայդուկների և նրանց դեմ ուղարկված մոտ 30 ոստիկաններ և էլ ավելի մեծ թվով քուրդ հրոսակների միջև, որն ավարտվեց վերջինների խայտառակ փախուստով: Դրանից հետո, իրադարձություններին ականատես և քաջատեղյակ 14-ամյա ծովքեցի Կյուրեղ Խրայանի վկայությամբ, թուրքերի և քրդերի համարձակությունը Ծովք լճի շրջանում կտրուկ նվազեց[789]:

Լեռներում տեղի ունեցած այս զինաբախումից 15 օր անց խումբը թշնամուց աննկատ, մեծ վարպետությամբ տեղափոխվեց լճի հարավարևմտյան մասում գտնվող Ս. Նշան կղզի՝ որպես առավել ապահով և դիմադրության համար առավել հարմար վայր: Շուտով խումբը համալրվեց ևս մեկ հոգով: Դա ծովքեցի 18-ամյա օրիորդ **Սուլթան Տեր-Մարկոսյանն** էր: Վերջինս դեպքերի բերումով հայտնվել էր լճափնյա մեկ այլ՝ թուրքական Հայրաթոռ գյուղում և պատահաբար իմանալով հայդուկների մասին՝ գիշերով լողալով հասել էր կղզի[790]:

Թշնամին, բնականաբար, ի վերջո կռահեց հայդուկների նոր ապաստարանի մասին, բայց գերադասեց բավական երկար ժամա-

[789] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 324:
[790] Տե՛ս նույն տեղում:

նակ չանհանգստացնել նրանց: Ընդհակառակը, հայ մարտիկների տարածած սարսափն այնքան ուժեղ էր, որ երբ նրանց մանր խմբերը պարբերաբար հայտնվում էին ափամերձ այգիներում և դաշտերում՝ պարենամթերք հայթայթելու նպատակով, թուրք գիշերապահները գերադասում էին ծպտուն չհանել: Օգոստոսի սկզբին ի վերջո մի քանի տասնյակ ոստիկաններ 4 մակույկներով փորձ արեցին գրավել կղզին, բայց հայդուկների ուժեղ համազարկից սարսափած՝ կես ճանապարհից վերադարձան ափ: Ս. Նշանում գտնվելու ամբողջ ընթացքում, ծովքեցի մարտիկները կղզին հիմնավորապես նախապատրաստել էին պաշտպանության համար: Պատրաստվել էին ոչ միայն սովորական դիրքեր, այլ նույնիսկ հատուկ խորշեր՝ հրետանային գնդակոծությունից պաշտպանվելու համար[791]:

Այս ոչ մեծ ծովամարտն է՛լ ավելի ուժեղացրեց թշնամու վախը: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Կ. Խրայանը. «Կատարված կռիվին ազդեցությունը այնքան խոշոր եղավ, որ մեկ երկու շաբաթե վերջ այդ շրջաններու բոլոր բնակիչներուն մեջ կարծես իրարանցում մը կար: Տեղացիներ, բոլորն ալ հավասարապես այլևս կատարյալ համոզում գոյացուցած էին, թէ կղզին ապաստանողներուն թիվը քանի մը տասնյակներ կկազմեն»[792]:

Հայդուկներին ոչնչացնելու երկրորդ անհաջող փորձից հետո թուրքերը դիմեցին իրենց փորձված զենքին՝ խաբեությանը: Հոկտեմբերի 20-ին իբր թե նահանգապետի կողմից ուղարկված պատվիրակը, ափին կանգնած, մի քանի անգամ բարձրաձայն ներկայացրեց հայդուկների ներման «շնորհագիրը», որով վերջիններս, այդ պահից սկսած, համարվում էին հետապնդումից զերծ և կոչ էր արվում նրանց դուրս գալ կղզուց: Թուրքերի «ազնվությանը» քաջածանոթ ծովքեցիները, բնականաբար, կուլ չտվեցին այդ խայծը:

[791] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 324:
[792] Տե՛ս նույն տեղում:

Դրանից անմիջապես հետո կղզու դիմաց հայտնվեց կանոնավոր բանակի 400 հոգանոց զորաջոկատ: Կային նաև մեծ թվով քուրդ հրոսակներ: Այլևս պարզ դարձավ, որ հակառակորդը պատրաստվում է վճռական հարձակման: Նույն գիշերը հայդուկները գումարեցին ռազմական խորհուրդ, որտեղ որոշվեց մարտը չընդունել և թշնամուց աննկատ տեղափոխվել լճի մյուս ծայրում գտնվող Կըրյած կղզի: Մարտից խուսափելու գլխավոր փաստարկն այն էր, որ կռվի պարագայում թշնամին անպայմանորեն կունենար մեծ կորուստներ և դրանից գազազած՝ կոչնչացներ թուրքական և քրդական գյուղերում դեռևս իրենց գոյությունը քարշ տվող հայ բեկորները: Նկատի էր առնվում նաև այն հանգամանքը, որ հակառակորդի կողմից հրետանու կիրառման դեպքում խումբը պարզապես կոչնչացվեր՝ չկարողանալով ինչպես հարկն է դիմադրել: Հաջորդ առավոտյան թուրքական կողմը, տասժամյա հրացանաձգությունից հետո ի վերջո հասկանալով, որ կղզին դատարկ է՝ համարձակվեց գրավել այն: Հերթական անհաջողությունից կատաղած թշնամին շատ արագ գտավ հայդուկների հետքը և շրջափակեց Կըրյած կղզին: Այստեղ ապաստանելուց առաջ ծովքեցիներից չորսը դուրս էին եկել ափ և հեռացել լեռները[793]:

Հոկտեմբերի 22-ը դարձավ զգալիորեն նոսրացած հայդուկային խմբի վերջին օրը: Մի քանի տասնյակ լաստերով գրոհող թշնամին հանդիպեց կատաղի դիմադրության: Իր քաջությամբ հատկապես փայլեց **օրիորդ Սուլթանը**: Նա զոհվեց վերջինը և մինչ այդ հասցրեց գնդակահարել 2 զինվորի և 1 տասնապետի: Նրա նահատակությունը հետևյալ կերպ է ներկայացրել Կ. Խրայանը. «Այսպես չորս հարյուրեն ավելի զինվորներ, աղաներ և քյուրտեր հինգ ժամվան մեջ հինգ անգամ հարձակում գործելե և նահանջելե վերջ, զինվոր մը կհաջողվի հե-

[793] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 325:

րոսուհին թիկունքեն զարնել, երբ վերջինը կծռի նոր փամփուշտ վերցնել խոռոչեն»[794]:

Լեռ բարձրացած 4 հայդուկներից 3-ը հետագայում Խարբերդի մոտ գտնվող Եղեգի գյուղում բռնվեցին թուրքերի կողմից և Մեզիրեի բանտում կարճ ժամանակ պահվելուց հետո 100 հայ այլ երիտասարդների հետ միասին գնդակահարվեցին:

Ամբողջ հայդուկային խմբից կարողացավ փրկվել միայն 19-ամյա Հարություն Մարտիկյանը. նա ծպտված վիճակում կարողացավ դիմանալ մինչև պատերազմի ավարտը[795]:

Ծովքի հայդուկային խմբի մղած քառամսյա գոյապայքարի ամենաէական և ամենաարժեքավոր առանձնահատկությունը թերևս այն է, որ նույնիսկ մի փոքրիկ մարտական խմբի գոյությունը, ընդ որում՝ ոչ մեծ ակտիվություն ցուցաբերող, կարող էր տևականորեն ահ ու սարսափի մեջ պահել այդ շրջանի թրքությանը և քրդությանը:

Կիլիկիահայության ինքնապաշտպանական մարտերը և հայ հերոսուհի կանայք

Դեռ աշխարհամարտի ժամանակ՝ 1916 թվականի հոկտեմբերի վերջին, դիվանագետներ Մ. Սայքսի ու Ժ. Պիկոյի և Հայոց ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարի միջև Լոնդոնում ձեռք բերված համաձայնությամբ ստեղծվել էր հիմնականում հայ կամավորներից բաղկացած Արևելյան (Հայկական) լեգեոնը: Ֆրանսիական կառավարությունը հոգում էր լեգեոնի կազմավորման և ապահովման ծախսերը: Նախատեսվում էր պատերազմի հաղթական ավարտից հետո այն դարձնել Ֆրանսիայի հովանավորությամբ ստեղծվելիք Կիլիկիայի ինքնավար հանրապետության զինված ուժերի հիմքը:

[794] **Թադևոսյան Ռ.,** նշվ. աշխ., էջ 325:
[795] Տե՛ս նույն տեղում:

Ֆրանսիական զորքերի կազմում Հայկական լեգեոնը հատկապես աչքի ընկավ Պաղեստինում՝ 1918 թվականի սեպտեմբերի 19-ի Արարայի ճակատամարտում: Մարտի ելքը վճռվեց հօգուտ ֆրանսիական զորքերի՝ շնորհիվ հայ մարտիկների խիզախության: Մուդրոսի զինադադարից հետո լեգեոնը տեղափոխվեց Կիլիկիա և զինագրավեց երկրամասի ռազմավարական կարևոր կետերը: 1918 թվականի նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին լեգեոնի կազմում կար չորս գումարտակ՝ բաղկացած ավելի քան 5000 զինվորներից: Սևրի պայմանագրի ստորագրումից հետո, երբ մեծ տերությունները սկսեցին զիջումների գնալ և մերձենալ քեմալական Թուրքիայի հետ, ֆրանսիական իշխանությունները, հրաժարվելով Կիլիկիային ինքնավարություն տալու մտադրությունից, 1920 թվականի օգոստոսին Հայկական լեգեոնը լուծարեցին: Դրանով կիլիկիահայերը զրկվեցին թուրք-քրդական հրոսակներից և քեմալական զորքերից պաշտպանվելու իրական հնարավորությունից:

Մուդրոսի զինադադարից հետո Կիլիկիան զինագրավվեց անգլիական զորքերի կողմից, իսկ 1919 թվականի նոյեմբերին նրանց փոխարինեցին ֆրանսիական զորամասերը: Ցեղասպանությունից մազապուրծ և տեղահանված կիլիկիահայերը սկսեցին վերադառնալ հայրենի օջախները: Արդեն 1920 թվականի սկզբներին Կիլիկիայում ապրում էր ավելի քան 150000 հայ[796]: Սակայն տեղում հաստատված ֆրանսիական վարչությունը որևէ գործոն, միջոց չձեռնարկեց՝ հայերի անվտանգությունն ապահովելու համար: Տեղերում իշխանության գլուխ մնացած թուրք պաշտոնյաները և թուրք-քրդական զինված խաժամուժն առիթը բաց չէին թողնում հալածելու երկրամասի քրիստոնյաներին, այդ թվում՝ կիլիկիահայերին: Վերջիններիս համար առավել լուրջ սպառնալիք դարձավ քեմալական շարժումը: Քեմալականները շարունակեցին քրիստոնյաների բնաջնջման համիդյան և երիտթուրքական քաղաքականությունը: Օգտվելով առիթից, որ 1920 թվականի սկզբնե-

[796] Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք 1, Երևան, 2010, էջ 220-221:

րին ֆրանսիական իշխանությունները սկսել էին դուրս բերել զորքերը Կիլիկիայից, քեմալականները 1920 թվականի ընթացքում կոտորեցին կամ բռնագաղթի ենթարկեցին տեղի տասնյակ հազարավոր հայերին[797]:

Քեմալականների առաջին թիրախը դարձավ հայաբնակ Մարաշը, որտեղ նրանք անակնկալ ներխուժեցին 1920 թվական հունվարի կեսերին: Հայերն ինքնապաշտպանության դիմեցին, մի քանի տասնյակ հայ լեգեոնականների շուրջը միավորվեցին տղամարդիկ, կանայք և պատանիները: Սակայն բացակայում էր ընդհանուր հրամանատարությունը, անբավարար էին զենքն ու զինամթերքը:

Հունվարի կեսերին Մարաշի ֆրանսիական կայազորի հրամանատար գեներալ Քերեթը հակառակորդից պահանջեց դադարեցնել անկարգությունները և ամբողջ իշխանությունը հանձնել իրեն, բայց թուրքերը հեգնորեն մերժեցին: 1920 թվականի հունվարի 18-ին թուրքական կողմը վերջնագիր ներկայացրեց Քերեթին[798]: Միաժամանակ նրանք Մարաշի նոր կառավարիչ մայոր Մորբիոյից պահանջում էին քաղաքից հեռացնել հայ լեգեոնականներին (շուրջ 500 հոգու), քանի որ քաջ գիտակցում էին, որ համառ դիմադրություն և զգալի հարվածներ կարող են ստանալ միայն նրանցից: Դիմադրությունը «շտկելու» և «լարվածությունր թուլացնելու» համար Մորբիոն հայ լեգեոնականներին ուղարկեց Իսլահիե: Ճանապարհին նրանց վրա հարձակվեցին թուրքական ուժերը: 8-9 օր դաժան մարտեր մղելով և ավելի քան 100 սպանված տալով՝ լեգեոնականները հունվարի 29-ին վերադարձան Մարաշ, որտեղ դեռևս հունվարի 21-ին սկսվել էր ապստամբությունը[799]: Նույն օրը հարձակման էին ենթարկվել հայկական թաղամասերը և ֆրանսիական պաշտպանական 7 դիրքերը: Հայերը փրկություն էին

[797] Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին, էջ 220-221:
[798] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 225:
[799] **Գալուստեան Գ.,** Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Զէյթուն, Նիւ Եորք, 1934, էջ 788-793, **Տէր-Վարդանեան Յ.,** Մարաշի ջարդը 1920-ին եւ պատմական համառօտ ակնարկ մը իր անցեալին վրայ, Երուսաղէմ, 1927, էջ 122:

որոնում եկեղեցիներում և օտար հաստատություններում: Ընդամենը 20 լեգեոնականների պաշտպանությամբ մոտ 2 հազար հայեր ապաստանել էին Ս. Աստվածածին եկեղեցում, իսկ 3700-ը՝ ֆրանսիական եկեղեցում[800]:

Հայերը, հավատ չընծայելով ֆրանսիացիների օգնությանը, անմիջապես դիմեցին կազմակերպված դիմադրության: Նրանք Սեդրակ Խրլագյանի, Սարգիս Չաուշ Սարդարյանի, Արամ Սամուելյանի գլխավորությամբ ութ դիրք ստեղծեցին: Մարտերին մասնակցում էին և՛ լեգեոնականները, և՛ զենքի ունակ տղամարդիկ, շատ դեպքերում՝ կանայք և պատանիներ: Սակայն հայկական դիրքերի միջև չկային փոխհամաձայնեցված գործողություններ և նաև ընդհանուր հրամանատարություն[801]:

Դրությունը դարձավ եղերական, երբ հունվարի 23-ին քաղաք ներխուժած Քլըջ Ալիի հրոսակները հրդեհեցին հայկական թաղամասերը: Կոտրելով Բաղդասար Օտապալյանի 100 կամավորների համառ, բայց անհույս դիմադրությունը՝ թուրք բարբարոսները հրդեհեցին Ս. Աստվածածին եկեղեցին: Կրակե լեզվակներին զոհ գնացին 2000 հայեր[802]:

Առանձնապես համառ դիմադրության հանդիպեցին Ս. Սարգիս եկեղեցու ուղղությամբ գրոհող թուրք հրոսակները: Հմտորեն դիրքեր գրաված 110 հայ լեգեոնականներ և կամավորներ Գևորգ Հարությունյանի և Սմբատ Շահնազարյանի առաջնորդությամբ դիպուկ հրաձգությամբ հակառակորդին պահեցին որոշակի հեռավորության վրա:

Զեյթունցի Ս. Մարգարյանի գլխավորությամբ հաջող ինքնապաշտպանության դիմեց Բեյթ Շալոմ թաղը: Արամ Սամուելյանի հրամանատարությամբ 15 օր թշնամու դեմ հերոսաբար մաքառեցին Շեքերտերե թաղամասում դիրքավորված մարտիկները:

---

[800] **Գալուստեան Գ.,** նշվ. աշխ., էջ 798-801:

[801] Տե՛ս նույն տեղում:

[802] Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին, էջ 226:

Շուտով ֆրանսիացիներն օգնություն ստացան: Փետրվարի 7-ին՝ մարտերի 18-րդ օրը, 4000 զինվորներից բաղկացած ֆրանսիական զորամասը՝ գնդապետ Նորմանի հրամանատարությամբ, բանակեց Մարաշից 2-3 կմ հեռավորության վրա գտնվող Աթիշի դաշտում, իսկ փետրվարի 8-ից 9-ը հրետանային կրակով ավերեց թուրքական դիրքերը[803]:

Թուրքերը փետրվարի 10-ին անձնատվության պայմաններն իմանալու համար բանագնաց ուղարկեցին ֆրանսիական հրամանատարության մոտ: Բայց փետրվարի 11-ին տեղի ունեցավ հրեշավորն ու ողբերգականը. հաղթող կողմի հրամանատար գեներալ Քերեթը նահանջի հրաման տվեց՝ ենթարկվելով ֆրանսիական բարձրագույն հրամանատարության հրահանգին: Այդ քայլը «պատճառաբանվում էր» նրանով, որ Մարաշի ֆրանսիական զորամասն օգնություն ստանալու որևէ հույս չուներ. չկար պարեն, խիստ սակավ էր զինամթերքը[804]:

Հաջորդող իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ Մարաշի նահանջը պայմանավորված էր Ֆրանսիայի՝ Կիլիկիան Թուրքիային զիջելու և Սիրիան պահելու դրդապատճառներով, այն Սիրիան, որի նկատմամբ ֆրանսիական կապիտալն ավելի մեծ տնտեսական ու ռազմավարական հետաքրքրություններ ուներ:

Փետրվարի 11-ի գիշերը գեներալ Քերեթը նահանջի ուղի բռնեց: Երկար տատանումներից հետո նա խուճապի մատնված հայերից ընդամենը 5 000 հոգու թույլատրեց միանալ իր զորախմբին՝ մյուսներին լքելով և թողնելով անխուսափելի մահվան ճիրաններում: Նույն գիշերը թուրքերի բարբարոսությանը զոհ գնաց 2 000 հայ, հիմնականում կանայք և երեխաներ[805]:

Տաժանակիր էր նաև ֆրանսիական զորախմբի հետ նահանջողների վիճակը: Րոպե առ րոպե սպասելով թուրք հրոսակների հարձակ-

---

[803] Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին, էջ 226:
[804] **Գալուստեան Գ.,** նշվ. աշխ., էջ 134:
[805] **Արզումանյան Մ.,** Արհավիրքից վերածնունդ, Երևան, 1973, էջ 419:

ման, ամեն ակնթարթ կյանքից զրկվելու վտանգն աչքի առաջ՝ գաղթին անպատրաստ մարդիկ սառնամանիքի պայմաններում առաջ էին շարժվում և ի վիճակի չլինելով շարունակել ճանապարհը՝ անշունչ գետին էին տապալվում: 800-1200 ֆրանսիացիներ և մոտ 4 000 հայեր զոհվեցին, վիրավորվեցին կամ ցրտահարվեցին այդ ճանապարհին: Մարաշի սանջակում և քաղաքում բնակություն հաստատած հայերից սրի քաշվեց 13600-ը, 8 000-ն արտաքսվեց քեմալական իշխանությունների կողմից[806]:

Մարաշի անկումով քեմալական շարժումը Կիլիկիայում առավել ծավալվեց: Մարաշի անկումից տագնապահար Մ. Տամատյանը 1920 թվականի փետրվարի 19-ին պաշտոնական նամակով դիմեց Բրեմոնին՝ պահանջելով կա՛մ անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել հայության անվտանգությունն ապահովելու համար, կա՛մ հայերին զենք հատկացնել ինքնապաշտպանության նպատակով: Հապաղելը կարող էր հազարավոր մարդկանց կորստի պատճառ դառնալ [807] : Սակայն Ֆրանսիան հրաժարվեց օգնել հայերին, քանի որ արդեն համաձայնության էր եկել քեմալականների հետ:

Հաճընի ութամսյա հերոսական ինքնապաշտպանությունը և հայ հերոսուհի կանայք

Քեմալականների գլխավոր հարվածն ուղղվեց Հաճընի դեմ, որտեղ շուրջ 8 000 հայեր էին հաստատվել: 1920 թվականի փետրվարի կեսերին հաճընցիները տեղեկացել էին Մարաշի աղետի և դեպի Հաճըն նախապատրաստվող հարձակման մասին[808]: Ազատատենչ հաճընցին որոշել էր ապավինել իր բազկի զորությանը: Ստեղծվել էր զինվորական մարմին՝ Անդրանիկի առաջին կամավորական գնդի հեծյալ

[806] **Արզումանյան Մ.,** նշվ. աշխ., էջ 419:
[807] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 564, թ. 9:
[808] Հայոց պատմություն, հ. IV, գ. 1, էջ 227:

վաշտի հրամանատար Սարգիս Ճեպեճյանի (Ճեպեճի) ղեկավարությամբ: Գործում էր նաև Հաճընի ինքնապաշտպանության բարձրագույն խորհուրդը՝ Հաճընի հայոց հոգևոր առաջնորդ Պետրոս արքեպիսկոպոս Սարաճյանի նախագահությամբ: Այդ խորհուրդի կազմում ընդգրկված էին Միհրան Գայանը, Սարգիս Ճեպեճյանը, Ռուբեն Երկաթը, Պետրոս Թերզյանը և ուրիշներ: Զինվորագրվել էին 16-50 տարեկան բոլոր տղամարդիկ[809]: Կռվող ուժերը բաժանվել էին խմբերի, կազմակերպվել էր մարտական ուսուցում, պատրաստվում էին պաշտպանական ամրություններ: Մարտիկների թվաքանակը հասնում էր 580-ի (այլ տվյալներով 800 հոգու): Կազմակերպվել էր հետևակային 4 վաշտ: Սակայն զենքն ու զինամթերքը խիստ անբավարար էին. հայ մարտիկներից զինված էր ընդամենը 300-ը[810]:

Ինքնապաշտպանության խորհուրդը որոշել էր Հաճընի սպառնալի դրության մասին տեղեկացնել գնդապետ Է. Բրեմոնին և Պետրոս Սարաճյանի գլխավորությամբ պատվիրակություն էր ուղարկել Ադանա: Սակայն ֆրանսիական իշխանությունները ոչ մի գործնական քայլ չէին ձեռնարկել:

Միայնակ մնալով ճակատագրի դեմ հանդիման՝ հաճընցիները որոշեցին նահանջել, քանի դեռ քաղաքը վերջնականապես չէր օղակվել թշնամու կողմից: Սակայն Է. Բրեմոնից ստացված հեռագիրն այն մասին, թե հայերին օգնության կհասնեն 1200 կամավոր ու լեգեոնական[811], խափանում է նահանջի որոշման կատարումը: Արդյունքում ֆրանսիական իշխանությունները ոչ միայն ոչինչ չձեռնարկեցին Հաճընին օգնելու համար, այլև Սիս քաղաքում զինաթափեցին 400 հայ կամավորների, որոնք հայրենակիցներին օգնության էին շտապում[812]:

---

[809] ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 564, թ. 9:

[810] **Պօղոսեան Յ.,** Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը եւ շրջակայ Գօզան-տաղի հայ գիւղերը, Անթիլիաս, 2014, էջ 526:

[811] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 611:

[812] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 632:

Մարտի 15-ին Հաճընն ամբողջությամբ պաշարվեց քեմալական ջոկատների (հրամանատար՝ Կոզան օղլի Դողան) կողմից: Մարտի 28-ին նրանք վերջնագիր ներկայացրին հանձնվելու մասին, որը մերժվեց հայերի կողմից, սկսվեց Հաճընի յոթնամսյա հերոսամարտը:

Ապրիլի 3-4-ը թուրքերը կատաղի գրոհով գրավեցին Հաճընի հյուսիս-արևելքում գտնվող ամերիկյան «Պորտ» ընկերության շենքը: 15 օր ու գիշեր 20 հայ պատանիներ թուրքերից պաշտպանում էին Ս. Հակոբ վանքի դիրքերը[813]: Անառիկ ամրոցի էր վերածվել Հաճընից դուրս գտնվող Թուրսարգսյանների տունը, որի պաշտպանությունը ստանձնել էին 15 երիտասարդներ՝ Հաջի Պավուգյանի գլխավորությամբ[814]:

Ապրիլի 6-ին թուրքական կանոնավոր զորամասերը և չեթեները փորձել են ճեղքել Հաճընի պաշտպանության շղթան: Ուժերի գերագույն լարումով հայ պաշտպաններին հաջողվել է ետ մղել հակառակորդի բոլոր գրոհները: Թուրքական հրամանատարությունը թարմ ուժեր է կենտրոնացրել Հաճընի շուրջ, թնդանոթներ բերել և հրետակոծության ենթարկել քաղաքը: Ապրիլի 21-ին Տոլոմաճում տեղադրված թնդանոթներից թուրքերը ռմբակոծել են Ս. Հակոբ վանքը, որի պաշտպանները հետ են քաշվել նախօրոք պատրաստված պաշտպանական երկրորդ բնագիծ: Գրավվել է նաև Թուրսարգսյանների տունը, որից հետո պաշարման օղակն ավելի է սեղմվել Հաճընի շուրջ[815]:

Ապրիլի 30-ին թուրքերը կատաղի գրոհ են ձեռնարկել հայկական դիրքերի վրա: Հինգ ժամ տևած մարտն ավարտվել է թշնամու գերակշիռ ուժերի ետ մղմամբ[816]: Մայիսի 10-ին թուրքերը վերսկսել են հարձակումները: Մարտերը շարունակվել են մի քանի օր, և թշնամին այս անգամ էլ ի զորու չէր կոտրելու հայերի դիմադրական ոգին: Թուրքերն

---

[813] **Պօղոսեան Յ.,** նշվ. աշխ., էջ 633:
[814] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 636:
[815] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 638-639:
[816] **Թէրզեան Ս.,** Հաճընի ութամսեայ դիւցազնամարտը, Պուենոս-Այրէս, 1956, էջ 311-316:

ավելի ոգևորվել են մայիսի 30-ի ֆրանս-քեմալական զինադադարից հետո, երբ ֆրանսիացիները թողել են Սիսը և տեղափոխվել Ադանա:

Հունիսի 8-ի լույս 9-ի գիշերը հայկական ուժերը հանկարծակի հարձակում են գործել դիրքերում քնած թուրքերի վրա, հետ շպրտել նրանց՝ ձեռք բերելով զգալի քանակությամբ զինամթերք ու սննդամթերք[817]:

Վերագտնելով իրենց՝ թուրքերը վերսկսել են հարձակումները, սակայն կրկին հետ են շպրտվել: Շուտով նրանց օգնության են հասել թուրքական 78-րդ բանակի զորամիավորումները[818]:

Հաճընի ծանր դրությունը շարունակվել է. զինամթերքը սպառվել էր, քաղաքում սով էր սկսվել: Զենք և սննդամթերք ձեռք բերելու համար օգոստոսի 6-ի լույս 7-ի գիշերը 100 հայ մարտիկներ մեկ անգամ ևս գրոհի են նետվել՝ թշնամուն պատճառելով 200 զոհ, իսկ իրենք՝ ընդամենը 15 զոհ: Հայերը ձեռք են բերել ոչ միայն զգալի քանակությամբ սննդամթերք, այլև 2 գնդացիր, 100 հրացան, 25 արկղ փամփուշտ, թնդանոթ և 450 ռումբ[819]:

Որոշ ժամանակ անց սովը կրկին իրեն զգացնել է տվել, և ինքնապաշտպանության խորհուրդը որոշել է վերստին դիմել գրոհի: Սեպտեմբերի 18-ի գիշերը Արամ Կայծակի և Զանիել Չաուշի (Թորոսյան) ջոկատները (մոտ 200 հոգի) հաջողությամբ լուծել են իրենց առջև դրված խնդիրը: Մարտում վիրավորվել է թուրք հրամանատար Կոզան օղլի Դոդանը, որն ավելի ուշ ստացած վերքերից մահացել է Վահկայում[820]:

Այնուամենայնիվ, օղակը Հաճընի շուրջը գնալով ավելի էր սեղմվում: Ակնհայտ էր, որ առանց կողմնակի աջակցության պաշտպաններն այլևս ի վիճակի չէին լինի շարունակելու պայքարը: Հաճընցիները

[817] **Պօղոսեան Յ.,** նշվ. աշխ., էջ 643:
[818] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 646:
[819] Յուշամատեան Մեծ եղեռնի, էջ 882-883:
[820] **Պօղոսեան Յ.,** նշվ. աշխ., էջ 652:

հոկտեմբերի 3-ին երեք սուրհանդակների միջոցով նամակ ուղարկեցին՝ Ադանա՝ հուսալով, թե կստանան խոստացված օգնությունը: Սակայն օգնություն չի լինում:

Լքված բոլորից՝ Հաճընը, փաստորեն, դատապարտված էր կործանման: 1920 թվականի հոկտեմբերի 19-ի վաղ առավոտյան թուրքերը ռմբակոծեցին քաղաքը, փլվեց Ս. Աստվածածին եկեղեցին, կտրվեց կապը կենտրոնի և դիրքերի միջև: Թուրքերը ներխուժեցին քաղաք, մարտեր սկսվեցին ամեն մի փողոցի, յուրաքանչյուր տան համար:

Սրի քաշվեց Հաճընի ողջ հայությունը: Արամ Կայծակի և Զանիել Թորոսյանի գլխավորությամբ միայն 387 հոգու հաջողվեց ճեղքել պաշարման օղակը և մարտեր մղելով՝ հասնել Ադանա՝ ճանապարհին տալով 22 զոհ[821]:

Այսպիսով՝ Հաճընի տասը հազար բնակչությունից, որոնք վերապրել էին 1915-1916 թվականներին Դեր Զորի, Ռաքքայի, Ռա-ուլ-Այինի, Մեսքենեի կոտորածները և 1919 թվականին վերադարձել Հաճընը, միայն 387 զինված տղամարդ և ընդամենը 7 կին փրկվեցին քեմալականների կողմից իրականացված 1920 թվականի կոտորածից: Այս 7 փրկված կանայք էին՝ *Սառան, Հռիփսիմեն, Լուսինեն, Եղիսաբեթ Բալաբանյանը, ինչպես նաև Նվարդ Թելյանը, Ակյուլինե Խանջյանը, Եսթեր Մալյանը*, որոնք, զենքը ձեռքներին, մարտնչել էին տղամարդկանց հետ[822]: Հաճընի կոտորածը վերապրած 7 կանանց նկարները պատկերված են «Հաճընի ընդհանուր պատմություն» գրքում: Փրկվածների թվում էր նաև տասնչորսամյա մի պատանի՝ Սարգիս Կրբեկյանը, որը հետևել էր զինված կանանց, այդ պաշտպանների հետ փրկվել էր կոտորածից:

«Այդ 7 կանայք կարծես Հաճընի կանանց 7 մասունքները լինեին, քաղաք, որը հիմնականում 1918 թվականից բնակեցված էր կանան-

---

[821] **Սաջյան-Գրքաշարյան Հ.,** Հաճընն, եթե քեզ մոռանանք..., հուշագրություն, Երևան, 2014, էջ 248, 273-274:

[822] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 262:

ցով, մեծ մասամբ այրիներով, որոնց ամուսիններն Առաջին համաշխարհային պատերազմում զորակոչվել էին թուրքական բանակ, կա՛մ զոհվել էին ռազմաճակատում, կա՛մ ոչնչացվել, կա՛մ էլ սպանվել էին 1915-1918 թվականների բռնագաղթի ժամանակ»,– գրում է արմատներով հաճընցի Հայկանուշ Սաջյան-Գրքաշարյանը:[823]:

Հաճընի ինքնապաշտպանությունը տվեց իր աննման հերոսուհիներին, որոնք կռվեցին մինչև վերջ՝ թշնամուն ահ ու սարսափ պատճառելով:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ անգլիական ու ֆրանսիական բանակները գրավեցին Կիլիկիան և սկսեցին հայանպաստ խոստումներ շռայլել, բռնի կերպով տեղահանված հայության խլյակները նոր հույսերով տոգորվեցին և հայրենիք վերադառնալով՝ իրենց տունն ու տեղը սկսեցին վերաշինել:

Հաճընցիների տունդարձը սկսվեց 1919 թվականի փետրվարին, և շուտով ազգային կյանքը վերակազմակերպվեց: Սակայն նույն տարվա օգոստոսին շրջակա թուրքական գյուղերում հայտնվեցին քեմալական առաջին հրոսակախմբերը, և սկսվեցին սպառնալիքներն ու սպանությունները: Նույնը պատահեց նաև Կիլիկիայի կարևոր կենտրոն Մարաշում. երբ հայոց առաջնորդները Ադանայի կենտրոնական հրամանատարության ֆրանսիացի կառավարչին դիմեցին և ինքնապաշտպանության համար զենք խնդրեցին, ֆրանսիացի պատասխանատուն, հայոց այս խնդրանքը համարելով ֆրանսիական բանակի հանդեպ անվստահության նշան, կտրականապես մերժեց: Տեսնելով, որ Ադանայի, ինչպես նաև Սիսի ֆրանսիական հրամանատարության կենտրոնները ոչ մի պարտավորություն չեն ստանձնում՝ հայերին քեմալական հարձակումներից պաշտպանելու համար, հաճընցիները վճռեցին դիմել ինքնապաշտպանության:

[823] **Սաջյան-Գրքաշարյան Հ.,** նշվ. աշխ., էջ 248, 273-274:

Ինքնապաշտպանության բարձրագույն ժողովի հսկողության ներքո, մարտական խմբերի կողքին կանանց պարենավորման, խնամատարական և հետախուզական խմբեր կազմվեցին, ինչպես նաև մարտական խմբեր, որտեղ իրենց հանդգնությամբ աչքի ընկան *Նվարդ Թելյանը, Եսթեր Մալյանը* և *Ակյուլինե (Ագյուլինի) Խանջյանը*[824]: Այս երեք հերոսուհիները հաճախ դիմահար կրակով ահ ու սարսափ էին պատճառում թուրք-քրդական խուժանին՝ մեծ կորուստներ պատճառելով թշնամուն: Հաճախ դիրքից դիրք էին անցնում՝ ոգևորելով ինքնապաշտպանության մասնակիցներին, միաժամանակ նրանց օգնում էին զինամթերքով և պարենով: Նրանք մարտական խմբերով դիմագրավում էին թշնամու հարձակումներին: Երեքն էլ դիպուկ կրակողներ էին, քաջ ու համարձակ: Նույնիսկ փողոցային կռիվների ժամանակ նրանք դիրքերը չլքեցին: Այս անվեհեր և քաջասիրտ հայուհիները իրենց հերոսությամբ մեծ ճանաչում ձեռք բերեցին:

1920 թվականի մարտին քեմալական հրոսակախմբերը գրավեցին Հաճընը Սիսի հետ կապող Վահկան և սկսեցին հարվածել հայոց առաջավոր դիրքերը: Հաճընցիները բուռն կերպով դիմադարձեցին՝ հուսալով, որ հայ կամավորները կկարողանան օգնության հասնել: Սակայն Կիլիկիայի այլ շրջաններում ևս սկսվել էին ինքնապաշտպանական կռիվներ, և փետրվարին ֆրանսիացիներն արդեն քաշվել էին Մարաշից՝ հայերին թուրք խուժանի դեմ անպաշտպան թողնելով: Մարաշի Ֆընտըճագի շրջանում կատաղի կռիվներ էին տեղի ունենում, որտեղ իրենց քաջությամբ մեծ համբավ էին ձեռք բերել *Խաթուն Յափուջյան-Սաղպազարյանը* և նրա եղբայր Կարապետը[825]:

Մայիսի վերջերին ֆրանսիացիները քեմալականների հետ զինադադար էին կնքել, որի պայմաններից մեկն էլ Լեռնային Կիլիկիայի և Սիսի հանձնումն էր: Այսպիսով՝ Հաճընն էլ մենակ մնաց քեմալական

[824] **Պողոսյան Յ.,** նշվ. աշխ., էջ 644:
[825] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 134-135:

գերակշիռ ուժերի առաջ: Այս համաձայնության հրապարակումից հետո Կիլիկիայի զանազան շրջանների կանայք միացան և Ազգերի դաշնությանը հեռագիր ուղարկեցին՝ բողոքելով ֆրանս-քեմալական համաձայնության դեմ և շեշտելով Կիլիկիայի հայության կյանքին և պատվին սպառնացող վտանգը: Կիլիկիայի կանանց այս կոչը մնաց անպատասխան:

Բախտին հանձնված հաճընցիները լարեցին իրենց ուժերը: Անհրաժեշտ պարենը ամբարելու համար հաճընցի մարտիկները հարձակվեցին շրջակա թուրքական գյուղերի վրա, իսկ կանանց պարենավորման խումբը մեծ քանակությամբ պաշար հավաքեց: Այս կռիվների ընթացքում քեմալական զորքի հրամանատարը ծանր վիրավորվեց: Սակայն շատ չանցած՝ կին սուրհանդակները լուր բերեցին, որ թշնամու նոր ուժեր են տեղ հասել, և նոր գրոհ է նախապատրաստվում[826]: Սպասված հարձակումը տեղի է ունեցավ հոկտեմբերի 15-ին, և թնդանոթները ամբողջ օրը գոռացին[827]: Հակառակ հաճընցիների մղած գոյամարտի՝ պաշարման օղակը հետզհետե սեղմվեց, մինչև որ դիմադրողների զինապահեստը սպառվեց, և խառնաշփոթ նահանջ սկսվեց: Քչերը փրկվեցին, և թշնամու պաշարման օղակը ճեղքելով՝ վերջապես Ադանա հասան:

Վերապրողները մեծ հիացումով են արտահայտվել տղամարդկանց կողքին մարտնչող կանանց համառ դիմադրության մասին: Ընդհանուր խուճապի մեջ նրանցից շատերը նախընտրել են պատվով մեռնել, քան թե թուրք զինվորների և նրանց միացած բաշիբոզուկների ձեռքն ընկնել: Հուշագիրները, Նվարդ Թելյանի, Եսթեր Մալյանի և Ակյուլինե Խանջյանի անուններն առանձնացնելով հանդերձ, հիշատակում են կանանց խմբերի պարտականության գիտակցությունն և անման քաջությունը:

---

[826] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 134-135:
[827] Տե՛ս նույն տեղում:

Կիլիկիայի հայոց փորձառությունը մեկընդմիշտ հաստատում է, որ 1915 թվականից սկսված՝ հայկական ցեղասպանությունը շարունակվում էր. քեմալական Թուրքիայի կառավարությունը շարունակում էր երիտթուրքերի հայասպան քաղաքականությունը: Երկուսի պարագայում էլ նպատակը մեկն էր՝ Արևմտյան Հայաստանի հայության հետքը ջնջել և հայոց պատմական հայրենիքը ամբողջովին յուրացնել:

1920 թվականի սկզբներից իրադրությունը խիստ սրվել էր նաև Դաշտային Կիլիկիայում: Արդեն հունիս-հուլիս ամիսներին քեմալական ջոկատները սպառնում էին Ադանային: Հուլիսի 11-ին զենքի էր դիմել Ադանայի մուսուլմանական բնակչությունը: Հաջորդ օրը հարձակման էին անցել քեմալական ջոկատները: Ֆրանսիական 3 հազարանոց ջոկատը, որի ավանգարդում կռվում էին հայ մարտիկները, անցել էր հակահարձակման: Մերսինից հարձակման էր անցել նաև հունական զորասյունը, որը պարտության էր մատնել թշնամուն: Ընդհարումները շարունակվել էին մինչև սեպտեմբերի կեսերը, ապա դրությունը մասամբ կայունացել էր[828]:

Ծանր էր իրավիճակը նաև Այնթապում, որտեղ հաստատվել էին մոտ 17 հազար հայեր: Նրանք ձգտում էին բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել Այնթապի բազմահազար թուրքերի հետ: Թուրքերի համար հայերը, սակայն, օտար նվաճողների դաշնակիցներ էին և սպառնում էին Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությանը: 1919 թվականի դեկտեմբերին ստեղծվել էր այսպես կոչված «Կենտրոնական հանձնաժողով», որի խնդիրը թուրքական ուժերի համախմբումը և պայքարն էր ֆրանսիացիների ու հայերի դեմ: Ավելի ուշ ձևավորվեց «Այնթապի պաշտպանության ընկերությունը», որն էլ ստանձնեց պայքարի կազմակերպումն ու ղեկավարումը[829]:

---

[828] Ատանայի Հայոց պատմութիւն, Անթիլիաս, 2012, խմբ.՝ Բ. Եղիայեան, էջ 421-557:

[829] Պատմութիւն Անթէպի Հայոց, Անթիլիաս, 2013, աշխ. և խմբ.՝ Գ. Ա. Սարաֆեան, էջ 1043:

Հայ ազգային կուսակցությունները, պարզորոշ գիտակցելով դեպքերի զարգացման իրական ընթացքը, ձեռնամուխ են եղել ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը: Կազմվել են ջոկատներ, կառուցվել է զինարան, պատրաստվել են զենքեր: Ստեղծվել է Զինվորական մարմին՝ Աստուր Լևոնյանի, Ավետիս Գալամքերյանի և Ներսես քահանա Թավուքճյանի անդամակցությամբ: Ինքնապաշտպանության դեկավար է ընտրվել Ա. Լևոնյանը: Խիստ անբավարար էր զենքը. 500 մարտիկներից ժամանակակից զենքով զինված էր ընդամենը 50 հոգին: Մյուսները զինված էին որսորդական հրացաններով:

Մ. Քեմալի հրամանով Այնթապի շրջանի թուրքական ուժերի հրամանատար է նշանակվել Քլըջ Ալին:

Ապրիլի 1-ին, երբ գեներալ Անդրեան ֆրանսիական ուժերի մեծ մասով դուրս է եկել քաղաքից և շարժվել Քիլիսի ուղղությամբ, թուրքերն անցել են հարձակման[830]: Սկսվել է Այնթապի մոտ մեկ տարի (1920 թվականի ապրիլի 1 - 1921 թվականի փետրվարի 8) տևող գոյամարտը:

Օգտագործելով հարձակման անսպասելիությունը՝ թուրքերին հաջողվել է գրավել քաղաքի արևելյան ծայրամասը, գրոհել հայկական թաղամասերի վրա, բայց հանդիպելով հայկական դիրքերից տեղացող համազարկերին՝ գամվել են տեղում: 16 օր անընդմեջ շարունակվող գրոհները չեզոքացվել են հայերի ամրակուռ դիմադրությամբ:

Ինչպես Մարաշում, այնպես էլ Այնթապում ֆրանսիական կայազորը սկզբնական շրջանում միայն հետևում էր տեղի ունեցող իրադարձություններին:

Պաշարված քաղաքին օգնության են եկել գնդապետներ Նորմանի և Դեբիվարի զորաջոկատները, որոնք ապրիլի 16-ին ճեղքել են պաշարման օղակը՝ մտնելով Այնթապ: Օգնական ուժեր ստանալով՝ թուր-

[830] Պատմութիւն Անթէպի Հայոց, Անթիլիաս, 2013, աշխ. և խմբ.՝ Գ. Ա. Սարաֆեան, էջ 1048:

քերն ապրիլի 29-ին գրավել են քաղաքը շրջապատող բարձունքները և սկսել են ռմբակոծել հայկական դիրքերը[831]:

Մարտերը փոփոխական հաջողություններով ընթացել են նաև ամռան ամիսներին: Ապա կարճատև դադարից հետո մարտերը բորբոքվել են նոր թափով և շարունակվել մինչև դեկտեմբեր, երբ ֆրանսիական զորամիավորումները ջախջախել են հակառակորդին և ետ շպրտել մոտ 20 կիլոմետր:

1921 թվականի փետրվարի 8-ին թուրքերը հաշտություն են խնդրել[832]: Ֆրանսիական զորքերի օգնությամբ Այնթապի հայությունը փրկվել է, սակայն ավելի ուշ, երբ 1921 թվականի մարտի 9-ին Լոնդոնում կնքվել է թուրք-ֆրանսիական պայմանագիր, ըստ որի՝ ֆրանսիացիները պետք է թողնեին Այնթապի սանջակը, Քիլիսը և այլ շրջաններ, այնթապցիները բռնել են գաղթի ճամփան՝ լքելով հայրենի օջախները:

Օրհասական էր իրադրությունը Զեյթունում: 1919 թվականի մայիս - սեպտեմբեր ամիսներին Զեյթունում և նրա շրջակայքում հաստատվել էին 1200 հայեր (բուն Զեյթունում 1050)՝ ջանալով ստեղծել կյանքի քիչ թե շատ տանելի պայմաններ[833]: Արամ Չոլաքյանի ատենապետությամբ ստեղծվել էր «Ազգային միություն», որի կազմում ընդգրկվել էին Սեդրակ Չոլաքյանը, Հովհաննես Սիմոնյանը, Լևոն Նորաշխարհյանը և ուրիշներ: Կազմվել էին նաև պարենավորման և ինքնապաշտպանության հանձնաժողովներ:

1919 թվականի վերջերից թուրքերը բազմաթիվ ճնշումներ էին գործադրում՝ ձգտելով հրահրել ընդհարումներ[834]: Իրենց սպառնացող վտանգի մասին զեյթունցիները տեղեկացրել էին ֆրանսիական իշխանություններին, սակայն բախվել էին նրանց քար անտարբերությանը:

---

[831] Պատմութիւն Անթէպի Հայոց, էջ 1052:
[832] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 1061:
[833] Հայոց պատմություն, Երևան, 2010, էջ 230:
[834] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 230:

Այսպիսի պայմաններում Զեյթունի «Ազգային միությունը» զենքի էր կոչում 15-70 տարեկան բոլոր տղամարդկանց: Կազմավորվել էին ջոկատներ, նշանակվել հրամանատարներ:

1920 թվականի հունվարին թշնամին առաջին հարված հասցրեց Զեյթունի գյուղերին, որոնք հիմնականում զուրկ էին պաշտպանության միջոցներից: Հարձակման ենթարկվեցին Ֆոնուզ, Կուչեղ (Գոչող), Հին գեղի, Գարաթութ և Պուղուրենք գյուղերը, որոնց բնակչությունը, փրկվելով օգնության հասած զեյթունցիների կողմից, անցնում էր Զեյթուն: Այստեղ էր ապաստանել նաև Մխալ գյուղի բնակչությունը[835]:

1920 թվականի մարտի սկզբին Զեյթունն արդեն ամբողջությամբ շրջափակվել էր թուրքերի կողմից: Ուժերը խիստ անհավասար էին: Զեյթունի ինքնապաշտպանական 6 խմբերից յուրաքանչյուրը բաղկացած էր 48 ռազմիկներից, որոնցից միայն 16-ն էին զինված ժամանակակից զենքով, իսկ 20-ը՝ փողերից լիցքավորվող հրացաններով:

Անորոշ ու տագնապալի վիճակը շարունակվել է մինչև 1921 թվականի ապրիլը, երբ ժամանել են քեմալական նոր ուժեր և նախապատրաստվել հարձակման:

1921 թվականի հունիսի 18-ին թուրք հրամանատարներ Ահմեդ Թևֆիգը և Ահմեդ Էդիպը վերջնագիր են ներկայացրել հայերին՝ պահանջելով անմիջապես թողնել զորանոցը, հանձնել բոլոր զենքերը և զինվորագրվել քեմալական բանակին[836]:

1921 թվականի հունիս 19-ին՝ ուրբաթ օրը, ատենապետ Արամ Չոլագյանի նախագահությամբ ժողով տեղի ունեցավ եկեղեցում, որտեղ որոշվեց զորանոցի առջև՝ հասարակության աչքի առաջ, գնդակահարել ելուզակների ղեկավար Միքայել Տինկիշյանին՝ իբրև դավաճանի[837]:

---

[835] Հայոց պատմություն, էջ 230:
[836] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 231:
[837] **Նորաշխարհյան Լ.,** Զեյթունը 1914-1922 թթ. (հուշեր), Երևան, 1984, էջ 186:

Հունիսի 22-ին թուրքերը, թնդանոթներ մոտեցնելով Զեյթունին, հայերից պահանջել են հանձնվել և տեղափոխվել Մարաշ՝ տալով ընդամենը 5 ժամ ժամանակ: Կարծելով, թե փրկության ելքը Մարաշ գաղթելն է, 711 հոգի կրկին ոտք են դրել տարագրյալի ուղին: Սակայն թուրքերը 150 հոգու ետ են վերադարձրել՝ գաղթել արտոնելով միայն 590 զեյթունցիների[838]:

Զորանոցում մնացողները վճռել են զենքը ձեռքին պայքարել թշնամու դեմ, ճեղքել պաշարման օղակը, իսկ անհաջողության դեպքում քաջի մահով ընկնել են հայրենի քաղաքի և օջախների պաշտպանության դիրքերում:

Թուրքերը սկսել են ռմբակոծել զորանոցը: Սկսվել է վերջին և օրհասական մարտը, որը պետք է մղեին լեռնականների բեկորները թուրքական կանոնավոր զորամասերի, վաշտերի դեմ: Երկու օր տևող հրետակոծության հետևանքով փլվել է զորանոցը, բռնկվել է հրդեհ: Տեսնելով, որ վիճակն օրհասական է, «Ազգային միությունը» որոշել է ճեղքել պաշարման շղթան: Վարդ-Մեխակի տվյալներով շրջապատումից կարողացել են դուրս գալ 370-ը (300 տղամարդ և 70 կին), իսկ զորանոցում մնացած 140 հայերը սպանվել են թուրքերի կողմից[839]:

Թուրքերը, ենթադրելով, թե հայերը նպատակ ունեն հասնել Դաշտային Կիլիկիա և փրկություն որոնել ֆրանսիական գոտում, մեծ ուժեր էին կենտրոնացրել բոլոր ճանապարհներին: Համառ և անհավասար մարտեր մղելով, խիզախության և տոկունության անօրինակ հրաշքներ գործելով՝ սեպտեմբերի 2-3-ին Հ. Սիմոնյանի և Լ. Նորաշխարհյանի գլխավորությամբ 118 հոգու հաջողվել է հասնել Քիլիս՝ ֆրանսիական գոտի, և փրկվել: Շուտով նրանց են միացել նաև կոտորածներից փրկված զեյթունցիներ, ինչպես նաև Մարաշ գաղթած 590 զեյթունցիների բեկորներ, որոնց մյուս՝ մեծ մասը ճանապարհին կոտորվել էր թուրքերի կողմից:

---

[838] **Նորաշխարհյան Լ.,** նշվ. աշխ., էջ 186:

[839] Տե՛ս նույն տեղում:

Ավելի ուշ, երբ 1921 թվականի հոկտեմբերի 20-ին Անկարայում կնքված պայմանագրով Ֆրանսիան Կիլիկիան վերջնականապես հանձնեց Թուրքիային, զեյթունցիները ևս թուրքական յաթաղանից փրկված կիլիկիահայության հետ միասին հեռացան հայրենի երկրից:

* * *

Մեր պատմության մեջ հաճախ ենք հանդիպում իրենց զավակների վրա խոր ազդեցություն թողած մայրերի, հերոսածին մայերի, որոնք իրենց զավակներին սնել ու դաստիարակել են քաջության ոգով: Այդպիսին էին ֆիդայիների մայրերից շատերը: Ազգային նվիրում ունեցող բազմաթիվ մայրերի ենք հանդիպում հայոց պատմության էջերում:

Մեր նորագույն պատմության մեջ ազգային նկարագրով աչքի ընկած մայրերից էր Արմեն Գարոյի մեծ մայրը՝ **Զանազան Փաստրմաճյանը**, բոլորին հայտնի Կոկոն[840]: Նա Կարինի Ոզնի գյուղից պարզ ու անուս մի աղջիկ էր, որի ծնողները նրան ենիչէրիներից ազատելու համար խոտի դեզի մեջ էին պահել, տարել էին քաղաք և առաջնորդին հանձնել: Վերջինս էլ նրան հանձնել էր իր անվախությամբ հայտնի ուստա Հովհաննեսի խնամքին: Կոկոն ամուսնացել էր ուստայի մեծ տղայի՝ Խաչատուրի հետ: Շուտով մեծ հարստության տեր էր դարձել Կարինում մեծ հեղինակության ու ազդեցություն ձեռք բերած Փաստըրմաճյան ընտանիքը: Կոկոյի ամուսինը եկեղեցիներ ու կամուրջներ էր կառուցել տվել և քաղաքի աղքատներին ու բանտարկյալներին էր կերակրել: Այս բարերարությունները թուրք կառավարության ուշադրությունն էին գրավել, և 1872 թվականին թուրք վարձկանները սպանել էին Կարինի ազդեցիկ և ղեկավար դեմքին՝ Խաչատուրին[841]: Գործած այս անարդարության դեմ ըմբոստացել էր Կոկոյի հոգին և տարիներով եկեղեցի չէր գնացել, որովհետև չէր կարողացել ընդունել Աստծո

[840] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 98:
[841] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 100:

հեղինակությունը, որն այդպիսի անարդարություն էր թույլ տվել, հետո էլ շարունակել էր անտեսել:

Անարդարություն դեմ ընդվզող այդ հոգին մայրը փոխանցել էր իր զավակներին և թոռներին: Նրանց միշտ պատվիրել էր ընդդիմանալ սխալ կարգադրությունների և անիրավասությունների դեմ: Ո՞վ էր իրավունք տվել, որ թուրքն ու քուրդը հայերի հողերը հափշտակեն, անօրինաբար ունեցվածքը գրավեն: Պարզ ու անուս գյուղացի մայրիկի բռնած դիրքը և մտածելակերպը խոր տպավորություն էին թողել երիտասարդ Արմեն Գարոյի վրա[842]:

Հայ ազատագրական պայքարի նշանավոր դեմքերից Ռուբենի մայրը ուշադրության է արժանի իր տղայի կյանքում ունեցած բացառիկ դերով: Մեր ժողովրդի նվիրյալ զավակների նահատակությունից հետո Ռուբենը մեծ հուսալքություն է ապրել՝ մտածելով, որ նահատակությունը հրացանից պոկված անմիտ գնդակ էր և «էրգիր» գնալու փոխարեն գնացել է իր հայրենի տունը: Սակայն մայրը հորդորել է նրան. «–Տղաս քո բոլոր ընկերները գնացին և սպանվեցին, աստված թող հոգիները լուսավորի, բայց եթե մեկը ճանապարհ է բռնում, պետք է շարունակել, ես չեն անիծում նրանց, որ ողջ են մնացել: Բայց ով որ մեռնողի ճանապարհը չի շարունակում, նա անարժան է մեռածներին: Բարով ես եկել, բարով էլ գնաս»[843]: Մոր այս խոսքերը խորը տպավորություն են թողել Ռուբենի վրա: Սրանից հետո նա «էրգիր» է անցել, նախ՝ Վասպուրական, ապա՝ Տարոն: Սահմանադրության հռչակումից հետո միայն տուն է վերադարձել: Իր իսկ վկայությամբ նեղ վայրկյաններին մոր խոսքերն է հիշել և գոտեպնդվել:

Սահմանադրությունից հետո, երբ Ռուբենը պատրաստվել է Եվրոպա գնալ՝ իր պատանի օրերի անհասանելի երազը՝ ուսումը շարունակելու համար, հանկարծ նամակ է ստացել Սարգիս Բարսեղյանից: Վերջինս հայտնել է, որ ժողովրդին սպառնացող վտանգը շատ մոտիկ

[842] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 100:
[843] **Ռուբէն**, նշվ. աշխ., հ. Զ, էջ 158:

է ու մեծ, խնդրել է անմիջապես միանալ իրեն[844]: Եթե թանկ է անցյալը, թանկ են նաև մեր ժողովրդի զավակները:

Հոգեկան տագնապ է սկսվել Ռուբենի մեջ. նա մորը բացատրել է, որ անիմաստ մահը և կյանքը իրար կողքի են նստած, պիտի ընտրել մեկը, սակայն չգիտեր՝ որը: Մերժել Սարգիսին և ընտրել կյանքը կնշանակեր շնչավոր մի դիակ դառնալ, իսկ ընդունելով առաջակը՝ կնշանակեր նահատակ դառնալ:

Մայրը մի պահ լռել է և իր կյանքի օրինակը բերելով՝ տղային բացատրել, թե ինչպես կյանքն ու մահը իրար քույր և եղբայր են, որ չպետք է մահից վախենալ և ոչ էլ շատ ուրախանալ կյանքի համար: «Բարով ես եկել, բարով էլ գնաս: Թե որ չգնաս, երկու ոտքի վրա կենդանի դիակ դառնաս: Երբ որ տեսնես, որ վտանգ չկա, կգնաս ուսումդ շարունակելու»,– ասել է մայրը որդուն[845]:

Ռուբենը մոր խոսքերը որպես պատգամ պահել է ամբողջ կյանքի ընթացքում:

Հայ ժողովրդի համար ընտանիքը սուրբ տաճար է և խարիսխ, իսկ այդ սուրբ տաճարի քրմուհին նվիրված և անձնազոհ հայ մայրն է: Այդ մեծ ընտանիքում միշտ աչքի են ընկել մայրերը, որոնք միշտ զոհաբերությամբ խնամել են իրենց ֆիդայի ու ազատագրական պայքարի նվիրյալ զավակներին, զորավիգ կանգնել նրանց գաղափարական մեծ գործին:

Վարդգեսի մայրը ծնվել է Կարինում, սակայն, երբ 1899 թվականին տղան Վանի հեղափոխական աշխատանքներին է միացել, ինքն էլ է դարձել հեղափոխական: Կարճ ժամանակ անց դարձել է բոլոր ֆիդայիների և հեղափոխական գործիչների մայրը: Նրանց հագուստն է լվացել ու կարկատել, ուտելիք է պատրաստել, նույնիսկ նրանց բանտարկված ընկերների կարիքներն է հոգացել[846]:

---

[844] **Ռուբէն,** նշվ. աշխ., հ. Զ., էջ 160:
[845] Տե՛ս նույն տեղում:
[846] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 101:

Մայրիկի տունը ապահով թաքստոց էր: Չնայած իր տարիքին՝ քանի-քանի անգամ ծեծվել էր, սակայն երբեք չէր դժգոհել, ընդհակառակը, միշտ ժպտադեմ դիմավորել էր փախստականներին և նրանց հանգիստն ու ապահովությունը հսկել:

Մի օր, երբ Հրայր Դժոխքը Սասունից իրենց տանն է ապաստանել, զինվորները անակնկալ պաշարել են տունը, սակայն Մայրիկի հնարամտությունը փրկել է դրությունը: Աղջիկներին ու հարսներին սենյակի մի անկյունում է կանգնեցրել, իսկ փոքրակազմ Հրայրին նրանց հետևում է թաքցրել և պատվիրել, որ երբ զինվորները իրենց մոտենան, ճչան, վայնասուն բարձրացնեն, որպեսզի թշնամին խրտնի և հեռանա, իսկ ինքը իր լայն թիկունքը հենել է զենքի գաղտնի պահարանին[847]: Երբ զինվորները մոտեցել են պահարանին, Մայրիկը, կեղծ զայրույթ ցույց տալով, կավե ամաններից մի քանիսը գետնին է խփել և ասել. «Այստեղ բան չկա, կոտրեցե՛ք, ջարդեցե՛ք, ինչ կուզեք, բան չկա»[848]: Մայրիկի հնարքը հաջողվել է. և՛ Հրայրը, և՛ զենքի պահեստը փրկվել են թշնամու ձեռքն ընկնելուց:

Վարդգեսը 1906 թվականի փոխադրվել է Տիգրանակերտի բանտ: Մայրիկը վերադարձել է Կարին, և այդ հոգեպես աննվաճ կինը սկսել է ֆիզիկապես հյուծվել[849]: Սահմանադրության հռչակումից հետո տղան ազատվել է բանտից, մոր միակ ցանկությունը նրան վերջին անգամ տեսնելն է եղել: Սակայն Վարդգեսի տուն հասնելուց մի քանի օր առաջ մայրն արդեն մահացել էր:

* * *

19-րդ դարավերջին և 20-րդ դարասկզբի ազատագրական պայքարի նվիրյալներից էր **Հեղինե (Էլյա) Արեշյանը** (1874-1968):

---

[847] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 101:
[848] Տե՛ս նույն տեղում:
[849] Տե՛ս նույն տեղում:

Հեղինեն ծնվել է Թիֆլիսում 1874 թվականին: Հայրը բարեկեցիկ կալվածատեր էր, իսկ պապը՝ ռուսական բանակի գնդապետ: Եղբայրը՝ Տիգրանն էլ ռուսական բանակի սպա էր, իսկ փոքր քույրը՝ Սոֆին, հետագայում դարձավ հայտնի հեղափոխական գործիչ՝ Ռուբինա Օհանջանյանը[850]:

Հ. Արեշյանն ավարտել է Թիֆլիսի համալսարանի մանկաբարձության բաժինը: Բարեկամական շրջանակների բերումով ծանոթացել է հայկական իրականությանը, Օսմանյան լծի ծանրությանը, ինչպես նաև Կայսերական Ռուսաստանի Հայաստանն առանց հայի՝ քաղաքական մեծ վտանգին: Նա սկզբից մտել է ՀՅԴ շարքերը և մեծ բարեխղճությամբ կատարել իրեն հանձնարարված բոլոր պարտականությունները: Եռանդուն, գործունյա, վճռական բնավորությամբ օժտված անձնավորություն էր նա, շրջապատին վստահություն էր ներշնչում. բժշկական գործիքներով և վիրակապերով լի ձեռքի կաշվից պայուսակում հաճախ գաղտնի նամակներ, ձեռքի նռնակներ, նույնիսկ զենքեր էր փոխադրում[851]: Նա կատարած գաղտնի աշխատանքների բերումով համագործակցել է Արմեն Գարոյի, Դրոյի, Լիպարիտ Նազարյանցի հետ, խնամատարական աշխատանքների գծով Հովհաննես Թումանյանի հետ համատեղ է գործել:

1914 թվականին Թիֆլիսի ռուսական հիվանդանոցում աշխատել է իբրև բուժքույր: Հենց այդ ժամանակ նրա խնամքին է հանձնվել վիրավոր Դրոն: Հեղինեն խիստ մտահոգվել է՝ լավ իմանալով, որ Նիկոլայ 2-րդ կայսրը սովորություն ուներ հիվանդանոցներ այցելելու և հիվանդների հետ մի քանի խոսք փոխանակելու: Նա մեծ մտավախություն ուներ, որ Դրոյի ինքնությունը հայտնի կդառնար, մանավանդ, որ նրա ձեռքով կատարված Նակաշիձեի ահաբեկումը դեռևս թարմ էր բոլորի մտքում: Հավանական վտանգը կանխելու նպատակով Հեղինեն պատրաստվել է Դրոյին արագորեն տեղափոխել, նույնիսկ թաքստոց է

[850] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 180:
[851] Տե՛ս նույն տեղում:

պատրաստել: Սակայն Դրոն ոչ միայն մերժել է տեղափոխումը, այլև համարձակորեն իր անունը հայտնել է Նիկոլայ 2-րդին և նրա ուղղած բոլոր հարցերին ամենայն անկեղծությամբ և առանց ամաչելու պատասխանել, նույնիսկ հետը սիրալիր զրույց է ծավալել[852]:

Հայաստանի Հանրապետության շրջանում Հ. Արեշյանը նվիրվել է գաղթականների խնամքին և խնամատարական աշխատանքների կազմակերպման մեջ կարևոր դերակատարություն է ունեցել: Այնուհետև 1922 թվականին քրոջ՝ Ռուբինա Օհանջանյանի, նրա ամուսնու և զավակի հետ է ընկերացել և նրանց հետ բնակվել նախ Եգիպտոսում, հետո՝ Կանադայում: Կահիրեում քրոջ կողքին հետևողական և երկարամյա աշխատանք է տարել «Համազգային կրթական և մշակութային ընկերակցության» իրականացրած ձեռնարկների հաջողության համար: Հ. Արեշյանի համար անհրաժեշտ էր, որ նոր սերունդները դաստիարակվեին իրեն ծանոթ հեղափոխականների և Հայաստանի Հանրապետությունը կերտողների ոգով և անաղարտ պահեին նրանց թողած ավանդը:

1860-ական թվականներին Եգիպտոսում սկսված քաղաքական խլրտումների հետևանքով Հ. Արեշյանը քրոջ ու նրա զավակի՝ Վիգենի ու տիկնոջ հետ Կանադայի Մոնրեալ քաղաք է տեղափոխվել և բնակվել այնտեղ: Մահացել է 1968 թվականին խոր ծերության մեջ[853]:

20-րդ դարասկզբի ազատագրական պայքարի նվիրյալներից էր **Իսկուհի Էմիրյան-Դավթյանը** (1890-1968):

Ի. Էմիրյանը ծնվել է 1890 թվականին Ալիս գետի հովտի հայաբնակ Թալաս գյուղում: Թալաս և մոտակա Կարմիր գյուղերը Կեսարիայի շտեմարաններն էին համարվում իրենց դեղնորակ ցորենի և ալյուրի անսպառ պաշարների համար: Իսկուհու հոր՝ Զատիկ Էմիրյանի բարձրադիր տունը Արգոս լեռան մոտ էր և հայտնի էր իր այգիներով ու քաղցրահամ ծիրանի մրգաստանով: Ընդարձակ տան մեկ բաժ-

[852] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 180:
[853] Տե՛ս նույն տեղում:

նում ընտանիքի անդամները գորգագործությամբ էին զբաղվում, իսկ խորքի ժայռափոր սենյակի «քյօֆթէի մեջ» լուրջ խոսակցություններ էին տեղի ունենում ազատագրական պայքարի վերաբերյալ[854]:

Ի. Էմիրյանը հաճախում էր իր ծննդավայրի՝ Վարդ Պատրիկյանի վարժարանը: Աղջիկների այդ միակ վարժարանում էլ հիմնված էր «Գրական միության» մասնաճյուղը, որը հիմնադրվել էր կրթության նվիրյալ ու ազգային գործիչ Վահան Քյուրքճյանի ջանքերով:

Ի. Էմիրյանը սկզբից անդամագրվել էր այդ միությանը, որտեղ աշակերտները վարժվում էին արտասանելու, խոսելու և կարծիք հայտնելու հմտություններին: Ժամանակի ընթացքում ուսումնատենչ հայուհու համար այդ միությունը ինքնազարգացման, գրական ճաշակի ազնվացման և հայ գրականության ընտելացման միջոց դարձավ: Վարդ Պատրիկյանի ուսուցչուհիներից «Ակնեցի տիկինը» ազգային ոգու ներշնչող եղավ, նրա օրինակն էր, որ Իսկուհուն համոզեց, թե ուսման նպատակը առաջադիմելն էր՝ հայությանը ծառայելու համար, թե պետք էր բաժնեկից լինել ժողովրդի տառապանքին և նվիրվել նրա ազատագրության դատին[855]:

Վարդ Պատրիկյանի շրջանավարտ լինելուց հետո Իսկուհին պաշտոնավարել է նույն վարժարանում որպես հայերենի և հայ գրականության ուսուցչուհի: Թրքախոսությունը սովորական էր Կեսարիայում և նրա շրջակայքում, և այդ իսկ պատճառով Իսկուհին հավատում էր, որ մայրենիի տարածումը նպաստելու էր հայոց ոգին արթնացնելու և զորացնելու տեսակետից: Հետևաբար նա ազգային հերոս Գևորգ Վիշապյանի և նրա ուսուցչուհի տիկնոջ՝ Յուղաբերի օրինակով ցանկանում էր ազգային գիտակցությունը խորացնել՝ ժողովրդական լսարաններ և հանդեսներ կազմակերպելով և հայախոսությանը զարկ տալով:

Մի առիթով Ի. Էմիրյանն իր աշակերտների ընկերակցությամբ Կերմիրի դպրոցական հանդեսին է ներկա գտնվել և իր ժրաջանութ-

[854] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ, էջ 182:
[855] Տե՛ս նույն տեղում:

յամբ ու համեստությամբ գրավել ազգային գործիչ Հովհան Դավթյանի ուշադրությունը: Բնիկ կերմիրցի Հովհան Կեսարացին առաջնորդանիստ Ս. Կարապետ վանքի Ժառանգավորաց վարժարանի շրջանավարտներից էր: Օսմաներեն, ֆրանսերեն, բավարար չափով էլ գերմաներեն իմանալու շնորհիվ քարտուղարական պաշտոն էր վարում Բեռլին–Բաղդադ երկաթուղագծի ընկերությունում: Հանդուգն և խիզախ Հովհան Դավթյանը ազգային դիմադրության անհրաժեշտությանն էր հավատում: Այդ պատճառով էլ ՀՅԴ երիտասարդների խմբի մղիչ ուժն էր և շրջանի ինքնապաշտպանության կազմակերպիչը[856]:

Գաղափարակից երիտասարդները ամուսնացել են 1910 թվականին: Ուսումը հայ կյանքի «հացն ու ջուրը» համարելով՝ Ի. Էմիրյան-Դավթյանը պաշտոնավարել է Կերմիրի վարժարանում մինչև դստեր՝ Տիգրանուհու ծնունդը: Մայրությունը կրկնապատկել էր նրա եռանդը կրթության հանդեպ: Իմանալով, որ Թոմարզայի դպրոցը փակվելու վտանգի տակ էր աղքատության և սուղ միջոցների հետևանքով, իր նորածնի և երկու տատիկների ընկերակցությամբ տեղափոխվեց Թոմարզա: Սակայն ծանր աշխատանքը, խիստ ձմեռը և բնակարանային անհարմար պայմանները ուժեղ կամքի տեր Իսկուհուն տապալեցին, և նա ծանր թոքախտով անկողին ընկավ: Միայն գարնան ձնհալներից հետո ճանապարհները բացվեցին, և հնարավոր եղավ հիվանդին Թալասի հիվանդանոց տեղափոխել, որտեղ ամիսներ անց միայն ապաքինվեց: Կերմիր վերադառնալուց հետո, հեղափոխական ամուսնու եռանդով տոգորված, նա նվիրվեց ինքնապաշտպանական աշխատանքներին[857]:

Դավթյանների տան մեջ էր զենքի ու զինամթերքի պահեստը: Այնտեղ էլ Հովհանի կազմակերպած գաղտնի «Կարմիր խումբը» գաղտնապահության հանդիսավոր երդում տվեց: Հետագայում այդ խմբի միջոցով զինավարժությունն ու զենքերի բաշխման գործը էլ ավելի ծա-

[856] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ, էջ 182:
[857] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 183:

վալվեց: Իր հերթին Իսկուհին իր շրջապատի կանանց և աղջիկներին էր համախմբում, գաղտնապահության և ինքնապաշտպանության կարևորությունն էր շեշտում՝ ազգային երազանքներն իրականություն դարձնելու համար[858]:

1915 թվականից սկսվեցին զանգվածայի ձերբակալությունները Կեսարիայի և շրջապատի հայաբնակ գյուղերում՝ հայության առաջնորդներին մեջտեղից վերացնելու և ժողովրդին անտեր թողնելու համար: Ձերբակալվածների մեջ էր նաև Հովհան Դավթյանը: Իսկուհին իսկույն զենքի պահեստները ապահով գաղտնարաններ փոխադրեց, իսկ տանը պահված արձանագրություններն ու անվանացանկերը անհետացրեց: Այդ պատճառով էլ խուզարկություն կատարող ոստիկանները ոչ մի կասկածելի բան չգտան: Նրանք իրենց զայրույթը թափեցին երիտասարդ կնոջ վրա, սակայն նա տկարության ոչ մի նշան ցույց չտվեց: Դրանից հետո ամուսինը ամենաանմարդկային խոշտանգումներին ենթարկվեց, սակայն ոչ մի գաղտնիք չհայտնեց՝ ընկերների կյանքը չվտանգելու համար:

Այդ օրերի մասին Իսկուհու և Հովհանի միակ զավակը՝ Տիգրանուհի Դավթյան-Արթինյանը, հետևյալ հուշերն է գրի առել. «Կեսարիայի բանտ այցի էինք գնում հորս. իր ու մեր միջև զինյալ թուրք պահակը յոթգլխանի օձի նման կանգնել էր, և այդ «օձի» գլխի վրայից հորս համբույրն էր հաջորդում, հետո մայրս էր գրկում ինձ ու ներքև իջեցնում: Այսքանը, և ոչ մի բան ավելի:

Այս փոքրիկ դրվագում լայն տեղ էր գրավում մեր տան շունը, որ, չնայած տան անդամների բոլոր հնարքներին, տանը նրան արգելափակելուն, կենդանու առողջ բնազդով զգում էր, թե Կեսարիա ենք գնում, ու անպայման միջոցներ էր գտնում ու մեզանից առաջ բանտ էր

[858] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ, էջ 183:

հասնում, և պատի այս կողմից հորս հասակից վեր ցատկում էր՝ չնայած դաժան պահակի սպառնալից հարվածներին…[859]:

Վերջին տարիներին մայրս պատմում էր, թե ինչպես արտաքին աշխարհի լուրերն ինքը հացի փաթթոցի վրա ասեղնագործում էր և դարձյալ ծալում, որպեսզի չերևար: Պատմում էր, թե ի տես մորս անսահման քաջության՝ թուրք պահակն ասել է. «Քածը չի լացում, որ մի քիչ ուրախանամ…: Քա՞ծ-եղնիկի աչքերով ու աննման նրբությամբ 23 տարեկան այդ ծաղիկը…»:

«Նրանք հիսունչորսն էին. բոլորն էլ՝ մահվան դատապարտված դաշնակցական, հնչակյան, ռամկավար, մտավորականներ, բժիշկներ, քահանա հայրեր, հայտնի առևտրականներ և մի քանի այլ արհեստավորներ: Հայտնի էր, թե թուրքի մտրակը զորավոր հարվածում էր՝ խոստովանություններ և գաղտնիքներ կորզելու համար. բոլորի ձեռքերն ու մանավանդ ոտքերը խիստ ուռած էին:

Չարաշուք նախճիրի մթնոլորտը իր սև թևերն էր տարածում: Կեսգիշերին գալիս էին պահակները, հինգ կամ վեց հոգու անուն էին կարդում, գնացողները, «Մնաք բարով ընկերներ» ասելով, կորչում էին խավարում:

Այդ օրերին հայրս լսում էր, թե Կեսարիայի հայությունն էլ պետք է տարագրվի և թախանձագին հարցնում էր մորս. «Իսկուհի, այդ դեպքում ի՞նչ ենք անելու մորս հետ, 70 տարեկանին ինչպե՞ս պետք է տանենք»: Մայրս պատասխանում է, թե «ամեն գնով մի սայլ, գոնե գրաստ կվարձեմ ու հաջի մայրիկին չեմ թողնի…»[860]:

«Մի պահ մռայլվում է հայրս, և անմիջապես գեղեցիկ ճակատը բարձացնելով՝ ասում է. «Դուք ձեզ, երեխայիս հոգ տարեք…, գիտեմ, թե այստեղ ինչ է մեզ սպասվում, բայց գիտցիր, որ երբեք չեմ զղջա ընտրածս ճանապարհի համար»[861]:

---

[859] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 183:
[860] Տե՛ս նույն տեղում:
[861] «Արձագանք», Թիֆլիս, 1975, ապրիլ:

Հովհան Դավթյանը կախաղան բարձրացվեց 1915 թվականի օգոստոսի 8-ին: Վերջին խոսքերն էին. «Ձենքն էլ, ձին էլ հային են վայել»: Երիտասարդ այրու վիշտը այնքան խորունկ էր, որ հուսահատության վարկյաններին էլ «Այլևս չեմ ուզում ապրել» ասելով սգում էր: Սակայն ի վերջո կյանքի պարտադրանքի տակ ուժերը հավաքեց և ամուսնուն տված խոստումի համաձայն՝ հարազատների հոգատարությանը նվիրվեց[862]:

Մինչև զինադադարի հռչակումը Իսկուհին ուսուցչություն էր անում, հետո էլ իբրև հիվանդապահուհի աշխատում էր Թալասի հիվանդանոցում: Իմանալով, որ մայրն ու մորաքույրը բռնի կերպով տեղահանվել են և «Ձինչիտերե» թրքաբնակ գյուղն են քշվել, առանց շտապելու հիվանդանոցի բժշկապետից հանձնարարական առնելով, ամուսնու ատրճանակը հիվանդապահարանում զգեստի գոտու մեջ պահելով՝ թուրք ջորեպանի հետ երեք օր ճանապարհորդել է, մինչև տեղ է հասել և դժվարին բանակցություններից հետո վերջապես կարողացել է հարազատներին ազատել[863]:

1918 թվականի զինադադարից հետո Իսկուհին իր ընտանեկան իրերով Իզմիր գնաց, որտեղ ազգականներ ուներ: Այնուհետև «Ազգային որբախնամ միության» աղջիկների որբանոցի տնօրենուհին դարձավ, միաժամանակ ծառայեց ազգային հիվանդանոցում: Նա մայրական հոգածություն ուներ անտեր մանուկների հանդեպ, որոնցից շատերը պատահմամբ էին գտնվել և իրենց անուն-ազգանունն անգամ չէին հիշում: Որբանոցի փակվելուց հետո Իսկուհին պաշտոնավարեց երեխաների Մեսրոպյան վարժարանում[864]: Այդ վարժարանում 50 պատանի որբեր կային, որոնք ըմբոստության և հոգեկան խռովքի այնպիսի աստիճանի էին հասել, որ ոչ մեկի չէին հնազանդվում, նույնիսկ ար-

[862] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ, էջ 184:
[863] Տե՛ս նույն տեղում:
[864] Տե՛ս նույն տեղում:

տաքսվելու սպառնալիքի տակ էին: Իսկուհին կարողացավ նրանց հոգիները խաղաղեցնել, տոկալ ու հաղթանակելու կամք ներշնչել:

Մեծ եղավ հոգեկան բավարարվածությունը, երբ մի օր Իզմիրի ՀՅԴ ակումբում ՀՀ զինվորներին հանդիպեց, որոնք զորավար Թորգոմի գլխավորությամբ հունական բանակին էին միացել ու Թուրքիայի դեմ կռիվը շարունակում էին: Ջարդերի, կոտորածների վիշտը ցավող վերքի նման էր նրանց համար: Բոլորն էլ հանգիստ և դադար չունեին և միայն ու միայն վրեժի մասին էին մտածում: Մի առիթով էլ զուսպ ու ինքնամփոփ Իսկուհին սիրտը բացեց և պատմեց հետևյալը. «Մեկ օր Թալասի հիվանդանոցում մի խումբ վիրավոր թուրք զինվորներ բերեցին: Նրանք բոլորն էլ միաբերան նույն գանգատն արեցին. «Հայ գոմիթաճիները մեզ այս վիճակին հասցրին, անձրևի պես փամփուշտ տեղացին: Ինչ մեղքս թաքցնեմ, սիրտս սառեց, բայց դեմքիս արտահայտությունը չփոխեցի»» [865]:

1922 թվականին հունական բանակի պարտությունից և նահանջից հետո մեծ թվով քրիստոնյաների շարքում հայերն էլ Իզմիր հասան և եկեղեցի ու ակումբ լցվեցին: Սակայն թուրքական բանակը վրա հասավ, և թալանն ու սպանությունները երեք օր անընդհատ շարունակվեցին: Կենաց-մահու այդ օրերին Իսկուհին աննման անձնվիրությամբ և կյանքը վտանգելու գնով կարողացավ մորն ու մի խումբ հայերի ազատել, որոնք մնացել էին թուրք զինվորների կողմից գրավված շենքի գետնափոր նկուղում: Պետք եղած ժամանակ Իսկուհին Կեսարիայի պետական հիվանդանոցի իր համազգեստն էր հագնում և թուրք բժշկապետի հանձնարարականն էր օգտագործում՝ դժվարությունները հարթելու համար:

Իր հարազատներին Իզմիրի դժոխքից ազատելու համար Իսկուհին փորձեց Գարադաշ կոչված արվարձանում ապաստանել, որտեղ ազգականներ ուներ: Սակայն թուրք խուժանը այնտեղ էլ արդեն հասել

[865] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ, էջ 184:

էր և սկսել սպանդը: Առանց հուսահատվելու Իզմիր վերադարձան և թաքնվեցին լքված տան մեջ, մինչև հաջողվեց տեղ գտնել ամերիկյան դրոշ բարձրացրած նավի վրա, որն աղետահար ժողովրդին Հունաստան էր փոխադրում[866]:

Գաղթականները Քիոս կղզուց ցամաք դուրս եկան տեղատարափ անձրևի տակ: Համատարած թշավառություն էր տիրում: Ծառի հովանու տակ Իսկուհին հարազատներին սիրտ էր տալիս, երբ աղջնակը՝ Տիգրանուհին, ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետության զինվորներից մեկին, որը գաղթականների մեջ էր շրջում և հարցուփորձ անում հայ ընտանիքների մասին: Ի վերջո հայ զինվորների օգնությամբ Իսկուհին իր հարազատների հետ Փիրեա հասավ, այնտեղից էլ ազգականի կարգադրությամբ վերջապես Եգիպտոսում հաստատվեցին:

Կահիրեի Բերբերյան վարժարանում պաշտոնավարեց, Տիգրանուհու՝ աղջկա վկայությամբ. «Լսողությունը վատթարացել էր, ու զրկվել էր հայ պատանուն սովորեցնելու երջանկությունից, բայց իր նուրբ մատների շնորհիվ գլուխը բարձր պահեց, չնայած նրան, որ օրվա 20 ժամը ձեռագործի վրա էր կռացած և աչքի լույսն էր թափում»[867]:

Տարագրության մեջ Իսկուհու շինած բույնը հետզհետե դատարկվեց. մահը խլեց տարեցներին, իսկ կյանքը երիտասարդներին նոր ընտանիքներով բախտավորեցրեց: Անցնում էին տարիները, սակայն նա շարունակում էր անցյալը հիշել: Ամուսնու գաղափարական ընկերներից Ստեփան Եսայանի տված հին օրերի խմբանկարը մասունքի նման էր պահում, իսկ նրա ամենից թանկագին ավանդը՝ «ափի մեծությամբ» Նոր կտակարանը, նվիրեց իր միակ դստերը հետևյալ մակագրությամբ. «Տիգրանուհի, այս Նոր կտակարանը հորդ բանտում եղած տարիների միակ գիրքն էր, որը խնդրում եմ հոգածությամբ պահել. ցավում եմ, որ այն իր և իմ կյանքի նման կիսատ է մնացել: Մայրդ» [868]:

---

[866] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ, էջ 184:
[867] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 185:
[868] **Դավթյան-Արթինյան Տ.,** Հայրս, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1975, ապրիլ:

Ի վերջո հիվանդ վիճակում գերզգայուն հայուհին միանգամից տուն-տեղը լքեց և իր զավակի ու թոռների հետ Կանադայի Մոնրեալ քաղաքում հաստատվեց: Այնտեղ էլ վախճանվեց 1968 թվականին՝ իր միակ դստեր և հարազատների սիրով ու երախտագիտությամբ շրջապատված:

1918 թվականի Մայիսյան հերոսամարտի քաջարի մասնակիցների թվում էր **Հռիփսիմե (Լոլա) Մեծատուրյան-Սասունին**: Նա հերոսական սխրագործություններով է աչքի ընկել հատկապես Սարդարապատի հերոսամարտում:

Հ. Մեծատուրյանը բանաստեղծ Միսաք Մեծարենցի զարմուհին էր: Ծնվել է Բինկյանում (Ակն) 1896 թվականին: Հայրը հարուստ վաճառական էր և գործով գտնվում էր Պոլսում: Նա 1896 թվականին սուլթան Աբդուլ Համիդի կազմակերպած կոտորածին զոհ է դարձել: Հոր մահից ամիսներ հետո ծնվել է եղբայրը՝ Վահանը, և հետո ընտանիքը Բինկյանից Սեբաստիա է փոխադրվել[869]:

Հռիփսիմեն նախ հաճախել է տեղական ազգային վարժարանը, իսկ 1908 թվականին ընտանիքով հանդերձ Պոլսում են հաստատվել, քրոջ՝ Մանիկի հետ Ամերիկյան քոլեջ է գնացել: Վաղ հասակում ի հայտ են եկել Հռիփսիմեի կազմակերպչական հատկանիշները: Իսկ քոլեջյան ընկերուհիները՝ Եսթեր Տեր-Սահակյանը, Արաքսի Շիրինյանը, Մանուշակի, Վերժինեի և քրոջ՝ Մանիկի գործակցությամբ բեմադրել են Թումանյանի «Անուշը»:

Քոլեջի վառվռուն ու աշխույժ հայուհիների խումբը միշտ ներկա է գտնվել ՀՅԴ ուսանողական միության «Ազատամարտ» ակումբի կազմակերպած դասախոսություններին և Սկյուտարի «Րաֆֆի» լսարանի հայագիտական ձեռնարկներին: Այս երիտասարդ աղջիկների ազգային նպատակներին ծառայելու ոգին այնքան զորավոր էր, որ 1910 թվականին ՀՅԴ շարքերը մտան: Նրանց երդման արարողությունը

[869] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 188:

վարել է Կարո Սասունին: Իբրև շարքային ընկերուհի՝ Հռիփսիմեն ընտրել է Լոլա ծածկանունը, որը հետագայում դարձել է մնայուն անուն նրա համար[870]:

1913-1914 թվականներին Լոլան մտել է մի խմբակի մեջ, որը ահաբեկչական աշխատանքի համար էր մարզվում, և Համազասպի հսկողության տակ զենքի ու ձեռքի նռնակի գործածության հմտություններ է ձեռք բերել:

Մեծ եղեռնի մղձավանջներից հետո ընկերուհիներ Եսթեր Տեր-Սահակյանի և Արաքսի Շիրինյանի հետ գաղտնի կերպով Պոլսից Բուլղարիա է հասել, այնտեղից էլ Սիլվա Կապուտիկյանի հոր՝ Բարունակի և Մ. Օզմանյանի առաջնորդությամբ հասել է Թիֆլիս, որտեղ խնամակալության աշխատանքների է լծվել: Վանի նահանջից հետո, երբ Թիֆլիսի արվարձաններից մեկում որբանոց է բացվել, Լոլան այնքան վստահություն է վայելել, որ նշանակվել է տնօրենի պատասխանատու պաշտոնում:

1916 թվականի գարնանը, երբ հայ կամավորները առաջանում էին դեպի Բիթլիս–Մուշ–Խնուս, Լոլան, հեղափոխական աշխատանքներին մասնակցելու տենդով բռնկված, միացել է Բիթլիսի նախկին հյուպատոսին՝ Արշակ Սաֆրասյանին, և նախ Վան, այնուհետև Մուրադի հետ Բիթլիս գնացել, որտեղ հավաքվել էին Անդրանիկը, Սեպուհը, Սմբատը և հայտնի այլ խմբապետեր: Մուշի անկումից հետո ցանկացել է Ծովասարի և Կուրտիկի բարձունքների վրա մղվող կռիվներին մասնակցել, սակայն շրջանի հասարակական գործերի վարիչ Կարո Սասունու կարգադրությամբ իր ընկերուհու՝ Արաքսի Շիրինյանի հետ որբերին հավաքելու և ապահով կայաններ հասցնելու պարտականություններ է ստանձնել: Այնուհետև Լոլան մնացել է Մուշում, իսկ Արաքսին որբերին Կարս է փոխադրել[871]:

---

[870] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 186:
[871] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 187:

1916 թվականի օգոստոսին, երբ մասնակի նահանջ է տեղի ունեցել Սասունի բարձունքներից և Մուշ քաղաքից, որբերն ու մոտ երեսուն հազարի հասնող ժողովուրդը ճամփա են ընկել դեպի Արարատյան դաշտ ու Կարս: Լոլան առաջին մեկնողների մեջ չէր: Ընդհակառակը, ֆիդայու տարազով և զենքը ուսին՝ միացել էր հետնապահ խմբին՝ Փեթարի Մանուկին, Սասունցի Մուշեղին, Մորուք Կարոյին, Մշեցի Արմենակին, Չոլոյին և նրանց ընկերներին[872]:

Սկզբում հին ֆիդայիներից ոմանք Լոլայի ներկայությունը անընդունելի են համարել, սակայն նրա ձիավարության և նշանառության տիրապետման, դիմադրելու կորովի և զոհաբերության ոգու դիմաց հետզհետե տեղի են տվել: Այնուհետև Լոլան անբաժան է եղել Խնուսի, Մուշի, Սասունի և Բուլանուխ–Մանազկերտի գործիչներից և մարտիկներից:

1916-1917 թվականներին Լոլան իր քոլեջական ընկերուհիների հետ կանանց և աղջիկների խնամատարության խումբ է կազմել և Խնուսի ու Մուշի բոլոր որբանոցների պատասխանատվությունը ստանձնել: Նախկին որբերին Կարս է փոխադրել՝ կամավորական գնդերի կողմից փրկված մանուկներին տեղ հասցնելու համար: Նա իր աշխատանքները կազմակերպելու կարողությամբ բոլորին հարգանք է պարտադրել, և նրա խոսքը կշիռ ուներ[873]:

1917 թվականին, երբ Կարո Սասունին Թիֆլիսում է գտնվել՝ ՀՅԴ տեղական ժողովին մասնակցելու համար, Լոլան Խնուսից Թիֆլիս է գնացել, և հոկտեմբերին գաղափարակից ու զինակից երիտասարդները ամուսնացել են: Հաջորդ ամսին դարձյալ Խնուս են վերադարձել[874]:

1918 թվականի փետրվարի վերջերին Էրզրումը թուրքերի ձեռքն է ընկել, իսկ մարտին ու ապրիլին Վանից, Մուշից, Խնուսից ու Ալաշկերտից հայության նահանջը սկսվել է դեպի Արարատյան դաշտ: Որբերը

---

[872] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 187:
[873] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 188:
[874] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 189:

պահակների պաշտպանության տակ ճանապարհ են ընկել: Լոլան մի անգամ ևս միացել է ֆիդայիների հետնապահ ձիավորների զորամասին: Այդ զորամասը հաճախակի բախումներ է ունեցել ներխուժող թուրքական բանակների հետ, ինչպես նաև այն թուրքերի և քրդերի հետ, որոնք, քաջալերված թուրքական առաջխաղացումից, ցանկացել են նահանջող հայության ճանապարհը կտրել: Չնայած իր հղիությանը՝ Լոլան ոչ միայն կռիվներին է մասնակցել, այլև շրջապատին ոգևորություն է ներշնչել:

Առաջին զավակը ծնվել է Երևանում: Ամուսինը մի քանի օր առաջ Թիֆլիս է մեկնել՝ Արևմտահայ զինվորական մարմնի աշխատանքներին մասնակցելու համար: Սակայն վրա է հասել Ալեքսանդրապոլի գրավումը թուրքերի կողմից, ինչպես նաև թուրքական բանակի առաջխաղացումը դեպի Սարդարապատ և Ղարաքիլիսա: Կարո Սասունին մնացել է Ղարաքիլիսայի ճակատում և կտրվել է իր տարոնցի ու սասունցի զորամասերից:

Այդ նույն զորամասերը, որտեղ գտնվել են նրա կինն ու նորածին զավակը, գործել են Էջմիածնի, Սարդարապատի, Աշտարակի և Եղվարդի շրջաններում: Խանձարուրի մեջ փաթաթված երեխան միշտ զինվորի վզից էր կախված: Այդ վիճակում իսկական հերոսուհին ոչ միայն զենքը ձեռքին կռվել է Սարդարապատի ճակատամարտում, այլև կազմակերպել է կանանց և աղջիկների խմբեր՝ վիրավորներին և հիվանդներին խնամելու, տարագիր ընտանիքների կարիքները հոգալու և տեղափոխությունը հսկելու համար: Ամիսներ հետո մեծ ջանքերով փրկված երեխան դարձել է մալարիայի զոհ[875]:

Հայաստանի Հանրապետության հռչակումից հետո, երբ Սասունի և Տարոնի զորամասերը թուրք-թաթարներով բռնկված շրջաններն էին մաքրում, Լոլան մնաց նրանց կողքին և իր տրամադրության տակ եղած 15-20 ձիավոր կտրիճներով մասնակցեց այդ կարևոր գործին:

[875] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 189:

Երբ Գորիսից ճանապարհ են ընկել դեպի Սևան՝ այնտեղից Երևան հասնելու համար, թաթարները կտրել են լեռնանցքը: Լոլայի խումբը դիմադրել է թաթարներին և Երևան է հասել հոկտեմբերի 10-ին:

Այնուհետև Լոլան նվիրվել է Հայաստանի «Կարմիր խաչի» կազմակերպմանը, որն այդ շրջանի իր գլխավոր իրագործումն է եղել: Իսկ երբ 1920 թվականին ամուսինը նշանակվել է Շիրակի նահանգապետ Ալեքսանդրապոլում, համագործակցել է հայկական որբանոցների ընդհանուր վարիչի հետ՝ նպաստելով որբախնամ գործունեությանը[876]:

Հայաստանի խորհրդայնացմանը հաջորդող հալածանքի և սարսափի օրերին Լոլա Սասունին բանտարկվել է Չեկայի Երևանի բանտում: Նա կարողացել է փրկվել Փետրվարյան ապստամբության օրերին, երբ Սասունցի Մուշեղը հերոսական գրոհով գրավել էր Չեկայի շենքը և այնտեղ գտնվող 500 բանտարկյալներին ազատ արձակել: Այդ դեպքից հետո Լոլան մոտ 10 000 գործիչների և մարտիկների հետ Երևանից Զանգեզուր, այնտեղից էլ Պարսկաստան է անցել: Մինչդեռ երկրորդ զավակը՝ տասը ամսական Սուրենը, և Լոլայի մայրը մնացել են Երևանում: Լոլային մտերիմ և համագործակից ընկերուհին՝ Արաքսյա Շիրվանյանն էլ Պարսկաստան անցնողների մեջ էր, սակայն Թավրիզի ճանապարհին թաթար ավազակների հարձակման զոհ է դարձել[877]:

1922 թվականին Թավրիզի տարագիրների շնորհած ներումից օգտվելով՝ Լոլան Երևան է վերադարձել իր նորածին զավակի՝ Վիգենի հետ և մոր ու Սուրենի ընկերակցությամբ նախ Թիֆլիս, այնուհետև Պոլիս անցել: Նույն տարվա վերջին հաստատվել է Սոֆիայում, ապա Վիեննայում, Ժնևում, իսկ 1925 թվականին՝ Սասունիների գերդաստանի հետ Փարիզում:

---

[876] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 189:
[877] Տե՛ս նույն տեղում:

Լոլան Փարիզում ապրելու վեց տարիների ընթացքում բեղուն գործունեություն է ծավալել «Կապույտ խաչում»: Ինչպես Սփյուռքում, այպես էլ հայրենիքում, Լոլան շարունակել է քայլել հանրային ծառայության ճանապարհով և անսահման նվիրում ցուցաբերել տարասփյուռ հայության ուժերի վերականգնման հարցում: Փարիզից հետո Կահիրեում, Հալեպում, այնուհետև Բեյրութում ՀՕՄ-ի («Հայ օգնության միության») աշխատանքների կազմակերպիչն է եղել[878]:

Լիբանանի «Օգնության խաչի» հիմնադիրներից էր Ջավո Շանթը: Նա նախապես իր բաժին մասնակցությունն է բերել հիմնադրությանը՝ Ֆրանսիայի Կ. խաչին, որն այժմ «Կապույտ խաչ» է կոչվում: Տիկին Շանթը գործել է Լիբանանի և Սիրայի «Օգնության խաչի» օգտին: Նա մասնակցել է Բեյրութի դրամատների աշխատանքներին և չքավոր դպրոցականների համար «Պնակ մը կերակուրի» երախտաշատ գործին: Լիբանանի «Օգնության խաչի» հիմնադիր ընկերուհիներից է եղել նաև **Աղավնի Փափազյանը**, որը տարիներ շարունակ անսակարկելի նվիրումով է ծառայել հայրենիքին:

Լոլա Սասունին ամբողջ երեք տասնամյակ հավատավոր և գործունյա ընկերուհիներին է համախմբել, որոնք պատասխանատու պաշտոններ են ստանձնել: *Նա Վերժինե Տեր-Կարապետյանի, Արաքսի Արծրունու, Արշալույս Արմենյանի, Բերկրուհի Առաքելյանի, Վերժինե Ֆաթթալի, Բեգա Գլճյանի, Ազատուհի Ռաֆայելյանի* և *Թալի Գրուշյանի* ու այլ ընկերուհիների հետ համատեղ անհատական բուժարանների ցանց է հիմնել, հսկել է չքավորների ու որբերի սնունդն ու առողջությունը, նրանց կրթական կարիքներն է հոգացել, հայ կնոջ մտավոր և ընկերական մակարդակի բարձրացմանը նպաստել, ազգային հաստատություններին օժանդակել, մինչև որ հետզհետե բազմացող գաղութի ամենաբարգավաճ, կենսունակ ու բազմանդամ կազմակերպություններից մեկն է դարձել Լիբանանի «Օգնության խաչը» (ԼՕԽ): Արդարև,

[878] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 189:

Լիբանանի կառավարությունը, բարձր գնահատելով ԼՕԽ-ի դերը և Լոլա Սասունու անձնվեր ծառայությունը, 1966 թվականին «Մայրիների ազգային կարգի» շքանշանով է պարգևատրել վաստակավոր «Խաչուհուն»[879]:

Տարիների ընթացքում առողջությունը քայքայվել էր, սակայն մնացել էր ԼՕԽ-ի շրջանային վարչության գործավարի պաշտոնում և հանգիստ-դադար չուներ: Անցնող տարիների հետ անդիմադրելի է դարձել հայրենիք գնալու և Սարդարապատի հաղթանակի կոթողը և Արագածի բարգավաճ գյուղերը տեսնելու փափագը, որտեղ հաստատվել են սասունցիները, որոնց գրավման համար մղված կռիվներին ինքն էլ էր մասնակցել:

Թեև առողջական վիճակը թույլ չի տվել նման ճանապարհորդություն կատարել, սակայն հոգեկան կարիքը մեծ է եղել: Լոլա Սասունին, հիշելով իր զինակից նշանավոր ֆիդայի ընկերներին, ժամանել է Թալինի շրջանի Ոսկեթաս և Ահագչի գյուղեր, որտեղ ապրել էին նվիրյալ ու երդվյալ ֆիդայիներ Չոլոն և Մորուք Կարոն, տեսակցել է նրանց հարազատներին, անձամբ Մորուքի կնոջը՝ Մարթային, վերհիշել է իրենց ապրած ուղին և վերադարձել է Բեյրութ:

Անքննելի է մարդու քայլերը վարող խորհուրդը. խոսք չհասկացավ ու գնաց ու կարճ ժամանակ հետո մեռավ՝ իր աչքերում ունենալով այն երկրի վերջին պատկերը, որի շքեղ տեսիլքի համար հազարավոր ֆիդայիների հետ ինքը ևս իրեն նետել էր կրակների մեջ:

Հայաստանից վերադառնալուց տասն օր հետո Լոլա Սասունին փակել է աչքերը, վախճանվել 1969 թվականի հոկտեմբերի 2-ին ուխտած մեկի հոգեկան բավարարվածությամբ: Լոլա Սասունու մահվան առթիվ Խոսրով Թյութունջյանը[880] հետևյալ խոսքն է ասել. «Տիկին Սասունին հայ կնոջ նոր տիպար էր՝ իբրև մտավորական և մարտիկ, միաժամանակ նաև զավակների մայր և տանտիրուհի: Հյուրասեր էր,

[879] **Զէյթլեան Ս.,** նշվ. աշխ., էջ 191:
[880] «Ազդակ» օրաթերթ, Լիբանան, 1969, 9 հոկտեմբերի:

սեղանը բաց՝ իր հարուստ սրտի պես: Արդարամիտ էր և անկախ մտածող: Ուներ իր սեփական դատողությունն ու գործելակերպը»[881]:

«Ազդակ» օրաթերթի խմբագիրը՝ Սարգիս Զեյթլյանը, հետևյալ կերպ է արժևորել նրա կյանքի անցած ուղին. «Նա օժտված էր իր ապրած ժամանակաշրջանի խռովքներից մեծապես ազդված և ժամանակի վրա զորավոր ազդեցություն ունեցող անհատականությամբ, մեր ժողովրդի հետ բազմիցս սրի և հրի միջով էր անցել, սակայն չի ընկճվել սրի առջև, չի տկարացել հրի դիմաց, ոսոխի սրի դեմ սեփական սուրը բարձրացնելու բացառիկ կորով է հայտնաբերել, նրա ավերող հրին հակադրեց իր հուրը՝ դառնալով մեր հեղափոխությանը գործուն մասնակցություն ցուցաբերած հայուհիներից մեկը»[882]:

Կարոյի և Լոլայի զավակներից Սերժը Փարիզում է հաստատվել, իսկ Բաբկենը իր ընտանիքի հետ Լոս Անջելեսում է բնակվում:

Հայոց ինքնապաշտպանական մարտերի, դյուցազնական հերոսամարտերի բովով անցած հայուհիները մեր նոր և նորագույն պատմության անծանոթ զինվորներն են, որոնց մի մասի անհայտ գերեզմանների, մյուսների հուշարձանների առջև պետք է խոնարհվի ամեն մի հայ ու գոտեպնդվի նրանց հաղթանակի խոր հավատքով, հայրենիքի ազատության համար կռվով մեռնելու պատրաստակամությամբ և ազատ ու անկախ հայրենիքի պայծառ տեսիլքով, նրա իրական կայացման ու զարգացման հեռանկարով:

[881] **Զեյթլյան Ս.,** Արցունքով և երախտագիտությամբ, «Ազդակ» օրաթերթի խմբագրական, Լիբանան, 1969, 7 հոկտեմբերի:
[882] Տե՛ս նույն տեղում:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Հայոց 19-րդ դարավերջի և 20-րդ դարասկզբի ազգային-ազատագրական պայքարի պատմությունը վկայում է, որ քաջարի ու արիասիրտ տղամարդու կողքին միշտ էլ վճռական պահերին հայտնվել են խիզախ ու անվախ հերոսուհի հայուհիներ, հատկապես մայրեր, որոնք ոչ միայն ոգևորել են նրանց թշնամու դեմ մինչև վերջ պայքարելու կոչերով, այլև իրենք են զենքը ձեռքին կռվել ոսոխի դեմ՝ սխրագործության ու անձնազոհության օրինակներ ցույց տալով: Շատ հաճախ նրանք ակտիվորեն մասնակցել են հայդուկային կռիվներին, զինատար խմբերի աշխատանքներին, ստանձնել են հետախույզի վտանգավոր և պատասխանատու գործը, անցնելով թշնամու թիկունքը՝ անհրաժեշտ ու կարևոր տեղեկություններ են բերել կռվողներին:

Ինքնապաշտպանական դյուցազնամարտերում հայուհիները ոչ միայն հայտնվել են առաջապահ կռվողների դիրքերում, այլև զենք, զինամթերք, սննդամթերք ու ջուր են մատակարարել կռվողներին: Նրանք օգնել են և աջակից եղել հայ անվեհեր ու քաջակորով տղամարդկանց, պաշտպանել նրանց թիկունքը: Շատ դեպքերում հայ կինը թշնամու ձեռքը չընկնելու համար գերադասել է ինքնասպանություն գործել: Նման դեպքերը հայոց հերոսամարտերի պատմության մեջ բազմաթիվ են:

Հայուհին կնոջ կամ մոր կերպարով միշտ եղել է օջախի պահապան հրեշտակը, հերոսներ ծնող մայր, ազգային ոգով սերունդներ կրթող ու դաստիարակող ազգային հեղափոխական գործիչ: Լինելով ազգային գաղափարախոսության կրողը՝ վարժուհու կարգավիճակով հայուհին դաստիարակել է ազգային-ազատագրական պայքարի նվիրյալների, տղամարդկանց ու կանանց բազմաթիվ սերունդներ, հիմնել է օրիորդաց գիմնազիաներ, բարեգործական հաստատություններ, որբանոցներ՝ լինելով վերջիններիս մայրական գուրգուրանք տվողն ու հոգևոր սնունդ մատակարարողը:

Անշուշտ, հերոս ազատամարտիկի ոգու, կորովի և հայրենասիրական նվիրումի մեջ մեծ է հայ մոր դերը: Հայոց ազատագրական պայքարին զինվորագրված ֆիդայական (հայդուկային) պայքարի հերոս մայրերից՝ Սոսե և Աննա Մայրիկներից մինչև 1915-1923 թվականների ինքնապաշտպանական վերջին դյուցազնամարտերում աչքի ընկած հերոսուհիները ապագա սերունդներին թողեցին հանուն ազգի ազատագրության կռվելու և նահատակվելու պատգամն ու պատմական կարևորագույն դասը: Այն լավագույնս յուրացրին Արցախյան ազատամարտի հերոսուհիները, որոնք, տղամարդկանց կողքին քաջաբար կռվելով, ազատագրեցին հայոց հինավուրց հողը՝ Արցախը: Նրանք իրենց ներդրումն ունեն նաև Հայկական երկրորդ հանրապետության՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության կայացման գործում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Տպագիր սկզբնաղբյուրներ և ուսումնասիրություններ

ա) Հայերեն

Արխիվային սկզբնաղբյուրներ

Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ)

1. ֆ. 1, g. 127, գգ. 678, 735, g. 87, գգ. 11, 39, 19:
2. ֆ. 200, g. 1, գգ. 1, 564, թ. 9:
3. ֆ. 207, g. 44, գգ. 3, 8, 41, 46, 48, 118:
4. ֆ. 227, g.1, գգ. – 449, 468:
5. ֆ. 1678, g. 1, գգ. 1, 9:

Սիմոն Հակոբյանի հուշերի անձնական արխիվ

6. Ա-Դո (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), Իմ հիշողությունները, Երևան, 2015:
7. Ա-Դո (Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան), Մեծ դեպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թվականներին, Երևան, 1917:
8. Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն Եւդոկիոյ Հայոց, Գահիրէ, 1952,
9. Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, հ. Ա, Գահիրէ, 1937:
10. Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն Մալաթիոյ Հայոց, Պէյրութ, 1961:
11. Աղասի, Զէյթուն եւ իր շրջակաները,Պէյրութ, 1968:
12. Ամիրյան Ս. (խմբագիր), Վարք սուրբ կանանց, Երևան, 1995:
13. Այվազյան Ա., Նախիջևան, Երևան, 1995:
14. Ատանայի Հայոց պատմութիւն, մատենաշար, N1, Անթիլիաս, 2012, Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի, N 2, Անթիլիաս, 2013, Պատմութիւն Անթէպի Հայոց, N 3, հ. Ա, Անթիլիաս, 2013, Պատմութիւն Անթէպի Հայոց, N 4, հ. Բ, Անթիլիաս, 2013, Հաճընի ընդհանուր պատմութիւն, N 5, Անթիլիաս, 2014, Դիւցազնական Ուրֆան եւ հայորդիներ, N 6, Անթիլիաս, 2014:
15. Ավագյան Ս., Նշանավոր հայուհիներ, Երևան, 2006:
16. Ավագյան Ս., Շարուր, Երևան, 1998:
17. Ավագյան Ս., Սուրմալու, Երևան, 2000:
18. Աւօ, Սօսէ Մայրիկ, Յեղափոխական ալպոմ, Պէյրութ, 1965:

19. Արզումանյան Մ., Արհավիրքից վերածնունդ, Երևան, 1973:
20. Արզումանյան Մ., Հայաստան. 1914-1917, Երևան, 1969:
21. Արշակ, Հայ յեղափոխութեան արշալոյսի հսկաներէն: Պիթլիսցի Մուշեղ, Կ. Պոլիս, 1919:
22. Բախչինյան Ա., Հայազգի գործիչներ, Երևան, 2002:
23. Բդէեան Ս., Բդէեան Մ., Հարազատ պատմութիւն Տարօնոյ, Գահիրէ, 1962:
24. Բեգլարյան Ի., Հայդուկներ, Երևան, 2001:
25. Բեգլարյան Ի., Մահկանաբերդի արծիվը, Սևքարեցի Սաքո, Երևան, 2010:
26. Բուրանյան Ե., Իմ անցյալի հուշերից, Վասպուրականի ողբերգությունը, Երևան, 2013:
27. Գալուստեան Գ., Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Զէյթուն, Նիւ Եորք. 1934:
28. Գասպարյան Ռ., Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում, Երևան, 2005:
29. Գեւոնեան Ա. (Տէր-Կարապետեան), Գիւլիզար, Երևան, 1992:
30. Գիւլխանդանեան Ա., Հեղափոխական հայուհիներ, առաջին մաս, Փարիզ, 1939:
31. Գրքաշարյան Հ., Հաճըն, եթե քեզ մոռանանք..., հուշագրություն, Երևան, 2012:
32. Դերվիշյան Ե., Ուրֆայի ինքնապաշտպանությունը կամ դյուցազնաշունչ հայության վկան, Բեյրութ, 1978:
33. Դևրիկյան Տ., Արևմտահայության ինքնապաշտպանությունը 1915-1923 թթ., Երևան, 2005:
34. Զէյթլեան Ս., Հայ կնոջ դերը հայ յեղափոխական շարժման մէջ, Լոս Անճըլըս, Քալիֆորնիա, 1992:
35. Զէյթունցի, Զէյթունի անցեալէն եւ ներկայէն, Ա մաս, Վիեննա, 1900:
36. Զորավարը (խմբագիր՝ Հակոբյան Հ.), Երևան, 2006:
37. Արզումանյան Մ., Հայաստան. 1914-1917, Երևան, 1969:
38. Թադևոսյան Ռ., Դրվագներ հայոց ռազմական պատմությունից. XIX-XX դարեր, Երևան, 2012:
39. Թէրզեան Ս., Հաճընի ութամսեայ դիւցազնամարտը, Պուենոս-Այրէս, 1956:
40. Թոռլաքեան Մ., Օրերուս հետ, Լոս Անջելես, 1953:

41. Թորանեան Թ., Թող Հայաստանը խօսի, Հալէպ, 1998:
42. Խանզադյան Ս., Աղբյուր Սերոբ, Երևան, 1998:
43. Խաչատրյան Հ., Հայոց թագուհիներ, Երևան, 1998:
44. Խաչատրյան Հ., Հայուհիներ, Երևան, 2001:
45. Խրիմյան Մ., Երկերի ժողովածու, Երևան, 1991:
46. Կարապետյան Մ., Հայաստանը 1912-1920 թթ., ուսումնական ձեռնարկ բուհերի համար, Երևան, 2003:
47. Կոմս, Խոնարհ հերոսներ, գիրք Ա, Պէյրութ, 1950, գիրք Բ, Պէյրութ, 1956, գիրք Գ, Պէյրութ, 1956:
48. Կոսոյան Հ., Վան բերդաքաղաքի ժողովրդային հերոսամարտը, Թեհրան, 1966:
49. Կոսոյան Հ., Վաղ-Քաղաքամեջի ապրիլյան կռիվները, Երևան, 1992:
50. Կուրտիկյան Ս., Հերոսուհիները, Երևան, 1943:
51. Կուրտիկյան Ս., Լեռնաշխարհի դուստրը, Երևան, 1948:
52. Հայկազ Ա., Շապին Գարահիսար ու իր հերոսամարտը, Նիւ Եօրք, 1957:
53. Հայազն Տ., Տիկնայք փափկասուն հայոց աշխարհի, Երևան, 2005:
54. Համբարյան Ա., Ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում 1898-1908 թթ., Երևան, 1999:
55. «Հայկական հարց» հանրագիտարան, Հայկական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, Երևան, 1996:
56. Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում. Վերապրածների վկայություններ, փաստաթղթերի ժողովածու, Վանի նահանգ, հ. 1, Բիթլիսի նահանգ, հ. 2, Էզրումի, Խարբերդի, Դիաբեքիրի, Սեբաստիայի, Տրապիզոնի նահանգներ, Պարսկահայք, հ. 3, Երևան, 2012:
57. Հայոց պատմություն, դասագիրք բուհերի համար, խմբ.՝ պրոֆ. Հ. Սիմոնյան, Երևան, 2012:
58. Հայոց պատմություն, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., հ. III, գիրք 1, Երևան, 2010, հ. IV, գիրք 1, Երևան, 2010:
59. Հայուհիներ, հանրագիտարան երկու հատորով (գլխավոր խմբ.՝ Բալայան Զ.), հ. 1, Երևան, 2011:
60. Հարությունյան Ա., Երևելի տիկնանց դարը, Երևան, 2005:
61. Հացունի Վ., Հայուհին պատմության առջև, Վենետիկ, 1936:
62. Հեբոյան Ա., Մորուք Կարո, հայ ընտանիքի իրապատում, Երևան, 1998:
63. Հովհաննիսյան Ղ., Սասունը բոցերի մեջ, Երևան, 1987:

64. Մամյան Ի., Մեթերհեմ բանտի կալանավորը, Երևան, 1989:
65. Մարաշի Տէր Ղեւոնդ քահանայի յուշերը, Երևան, 2013:
66. Մարտիկյան Ե., Այծեմիկ-Ուրարտու, Երևան, 1962:
67. Մեծ եղեռնի հերոսապատում. 1915 թ. ինքնապաշտպանական հերոսամարտերը, Թեհրան, 1982:
68. Մեհրաբյան Ս., Խանասորա Վարդանի (Մեհրաբյան Սարգիս) յիշատակարանը (Խանասորա Վարդան, Շատախի Առյուծ), Երևան, 1992:
69. Մելիքեան Ե., Հարք-Խնուս, Անթիլիաս, 2000:
70. Միքայելյան Վ., Գերմանացի դիվանագետները հայոց ինքնապաշտպանական մարտերի մասին (1915), Երևան, 1997:
71. Մկրտչյան Լ., Զեյթունի ապստամբությունը 1895-1896 թթ., Երևան, 1995:
72. Մխիթարյան Օ., Վանի հերոսամարտը, Սոֆիա, 1930:
73. Յան Վան Դեր Դյուսեն, Հայկական օրագիր, Երևան, 2008:
74. Յեղափոխական ալպոմ, Տուրբախ (Յարութիւն Այվազեան), Պէյրութ, 1965:
75. Յովակիմեան Յ. (Արշակունի), Պատմութիւն Հայկական Պոնտոսի, Պէյրութ, 1967:
76. Յուշամատեան Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան հարիւրամեակ, ալպոմ-ատլաս, Ա հատոր, «Դիւցազնամարտ 1890-1914», Լոս Անջելես, 1992, Բ հատոր, Լոս Անջելես, 2001:
77. Յուշամատեան Մուսա լերան, խմբագրեցին Մարտիրոս Գուշագճեան եւ Պօղոս Մատուռեան, Պէյրութ, 1970:
78. Ներսիսյան Մ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850-1890 թթ., Երևան, 2002:
79. Նիւթեր Եգիպտոսի Հայոց պատմութեան համար, հ. Գ, գրեց Արտաշես Գարտաշեան Հ., Վենետիկ - Ս. Ղազար, 1987:
80. Նորաշխարհյան Լ., Զեյթունը 1914-1922 թթ. (հուշեր), Երևան, 1984:
81. Շերպեթճեան Ս., Պատմութիւն Սուետահայերու, Այնճար, 2010:
82. Չիլինկիրեան Ե., Յիշատակներ Բաղէշի առաջնորդութենէս, Երուսաղէմ, 1925:
83. Պալաքեան Գ., Հայ գողգոթան, Դրուագներ հայ մարտիրոսագրութենէն, հ. Բ, Անթիլիաս, 2003:
84. Պատմագիրք Եոզկատի և շրջակայից (Գամիրք) Հայոց, խմբ.՝ Արմէն Դարեան եւ Անդրանիկ Երկանեան, Պէյրութ, 1988:

85. Պատմութիւն Հայոց Արաբկիրի, կազմեց եւ երկասիրեց Անդրանիկ Լ. Փոլատեան, Նիւ Եորք, 1969:
86. Պետոյան Վ., Սասուն, Երևան, 2016:
87. Պօղոսեան Յ., Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը եւ շրջակայ Գօզան-տաղի հայ գիւղերը, Անթիլիաս, 2014:
88. Պողոսյան Ս., Հայոց ցեղասպանության պատմություն, պատմագիտական ուսումնասիրություններ, հ. 1, Երևան, 2008, հ. 2, Երևան, 2008, հ. 3, Երևան, 2011:
89. Պուրսալեան Յ., Մուսա լերան հերոսամարտը, Այնճար, 2004:
90. Ռուբէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հհ. Ա, Բ, Գ, Դ, Ե, Զ, Է, Թեհրան, 1982:
91. Սահակեան Ա., Դիւցազնական Ուրֆան եւ իր հայորդիները, Անթիլիաս, 2014:
92. Սասունի Կ., Յուշեր եւ վկայութիւններ, Պէյրութ, 1972:
93. Սասունի Կ., Հրայրի դերը հայ ազատագրական շարժման մէջ, Պէյրութ, 1964:
94. Սասունի Կ., Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի, Անթիլիաս, 2013:
95. Սասունի Կ., Սարերու Ասլանը (Գէորգ Չաուշի կենսագրավէպը), Պէյրութ, 1966:
96. Սահակյան Ռ., Արևմտահայության ցեղասպանությունը և ինքնապաշտպանական կռիվները 1915 թվականին, Երևան, 2005:
97. Սապահ-Գիւլեան Ս., Փոքր-Հայքի յիշատակներ, մասն առաջին, Չիկագո, 1917:
98. Սաքայան Դ., Զմյուռնիա – 1922, բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի օրագիրը, Երևան, 2011:
99. Սիմոնյան Հ., Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Ա, Երևան, 1996:
100. Սիմոնյան Հ., Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. ապրիլ), Երևան, 2009:
101. Սիսեռեան Մ. (Մ. Ուլնեցի), Պատմութիւն Զէյթունի (1409-1921), Լիբանան, 1996:
102. Սիրվարդ, Արամ Աչըգպաշեան (Հերոս Փոքր Հայքի), Փրովիտէնս, 1957:
103. Ստեփանյան Գ., Կենսագրական բառարան, հատոր Ա-Գ, Երևան, 1990:
104. Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը - 75 (ժողովածու), Երևան, 1990:
105. Վարդան Հ. Հացունի Վ., Հայուհին պատմութեան առջև, Թեհրան, 2009:

106. Վարդանյան Մ., Հայկական շարժման նախապատմութիւնը, հ. Ա, Ժնև, 1912:
107. Վարդումյան Հ., Աստվածների կանչը, Երևան, 2004:
108. Վերֆել Ֆ., Մուսա լեռան քառասուն օրը, Երևան, 1964:
109. Վկայարան Հայկական ցեղասպանութեան, պատրաստեց Արութիւն Իսկահատեան, գիրք Ա, Պէյրութ, 2010, գիրք Բ, Պէյրութ, 2011, գիրք Գ, Պէյրութ, 2011, գիրք Դ, Պէյրութ, 2012, գիրք Ե, Պէյրութ, 2013:
110. Վոլֆգանգ Գ., Աշխարհի հնագույն քրիստոնյա ժողովրդի ողբերգությունը, Երևան, 2002:
111. Տէր-Վարդանեան Յ., Մարաշի ջարդը 1920-ին եւ պատմական համառօտ ակնարկ մը իր անցեալին վրայ, Երուսաղէմ, 1927:
112. Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու 12 հատորով, հ. 6, Երևան, 1963, հ. 11, Երևան, 1990:
113. Քալոյան Ա., Կինը Րաֆֆու և Աղայանի ստեղծագործություններում, Երևան, 2006:

բ) Անգլերեն

114. Bryce, The Treatment of Armenians In Ottoman Empire, 1915-1916, London, 1916.
115. Nogales R. de, Four Years Beneath the Crescent., Transl. from the Spanish by M. Lee. With an introd. by Lieut.-Colonel E. Davis, N. Y., London, 1926.
116. Ussher C. D., Knapp G. H., An American Physician in Turkey. A Narrative of Adventures in Peace And War, Boston and N. Y., 1917.

Պարբերական մամուլ

117. «Ազդակ» օրաթերթ, Պէյրութ, 1969, 7 հոկտեմբեր, 1969, 9 հոկտեմբեր, 1985, 14 սեպտեմբեր, 1981, N 26, 27, 28:
118. «Աղբյուր», Թիֆլիս, 1885, N 11:
119. «Ասպար», Պէյրութ, 1993, փետրուար, N 2:
120. «Արծուի Վասպուրականի», Կ. Պոլիս, 1861, N 3:
121. «Արձագանք», Թիֆլիս, 1975, ապրիլ:
122. «Գաղափար», Աթէնք, 1894, N 2, Ա տարի, սեպտեմբեր:
123. «Հայրենիք», Պոստոն, 1923, N 7, N 11, 1932, 1933, 1938, N 5, 1953, 1946, N 6:

124. «Մեղու», Կ. Պոլիս, N 3:
125. «Մշակ», Թիֆլիս, 1888, N 34-39, 124-125:
126. «Վէմ» հանդես, Փարիզ, 1938, ԻԳ:
127. «Փորձ», Թիֆլիս, 1879, N 11:

Հոդվածներ

128. Առաքելյան Կ., Հայ կնոջ դերը հայդուկային պայքարում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2016, N 1:
129. Բերբերեան Ռ., Երկու դարերի շէմքին, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոստոն, 1939, օգոստոս, N 10:
130. Գասպարյան Ռ., Հայկական լեգեոն (1916-1920 թթ.), «Հայոց բանակ», Երևան, 1996, N 1:
131. Գիւլխանդանեան Ա., Հայ-թաթարական ընդհարումները Բագուի մէջը, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոստոն, 1932, N 11:
132. Դավթյան-Արթինյան Տ., Հայրս, «Արձագանք», Թիֆլիս, 1975, ապրիլ:
133. Դարբինեան Վ., Կին ազատամարտիկներ, «Ասպար», Պէյրութ, 1993, փետրուար, N 2:
134. Եղիայեան Բ., Էդուարդ Տարօնեանի գիրքերը, «Ազդակ» օրաթէրթ, Լիբանան, 1962, 14 փետրուար:
135. Երէցեան Յ., Հին Յուշատետրէս, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոստոն, 1937, հունիս, N 8:
136. Ջեյթլյան Ս., Արցունքով և երախտագիտությամբ, «Ազդակ» օրաթերթի խմբագրական, Լիբանան, 1969, 7 հոկտեմբերի:
137. Թադեւոսեան Հ., Թափառումներ անցյալի հուշերի մէջ, «Հայրենիք» ամսագիր, N6, Պոստոն, 1946, նոյեմբեր-դեկտեմբեր:
138. Թումանեան Մ., Դիլիջանի որբանոցը, «Առագաստ» շաբաթաթերթ, N 3, Երևան, 1991:
139. Իփէկեան Գ., Կովկասի մէջ 1908-ին, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոստոն, 1951, դեկտեմբեր, N 12:
140. Խատիսեան Ա., Քաղաքապետի մը յիշատակները, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոստոն, 1932, մայիս, N 7:
141. Կուրտիկյան Ս., Ուրֆայի հերոսուհին՝ Խանում Քեթենճյանը, «Ասպարեզ», Ֆրեզո, 1966, 8 փետրվարի:

142. Հապէշեան Թ., Մուսա լերան հերոսամարտը, «Ազդակ» օրաթերթ, Լիբանան, 1985, 14 սեպտեմբեր:
143. Մինասյան Է., Հայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերը 1915 թվականին, «Հայկական բանակ», Երևան, 2015, N 1-2 (83-84):
144. Մինասյան Է., Հայ կանայք 1915 թ. ինքնապաշտպանական մարտերում, «Քրիստոնյա Հայաստան», Երևան, 2015, մայիս Ա, N 9:
145. Մինասյան Է., Հայ կանայք 1915 թ. ինքնապաշտպանական մարտերում, «Քրիստոնյա Հայաստան», Երևան, 2015, մայիս Բ, N 10:
146. Մինասյան Է., Հայ կանայք 1915 թ. ինքնապաշտպանական մարտերում, «Քրիստոնյա Հայաստան», Երևան, 2015, հունիս Ա, N 11:
147. Մինասյան Է., Հայ կանայք 1915 թ. ինքնապաշտպանական մարտերում, «Քրիստոնյա Հայաստան», Երևան, 2015, հունիս Բ, N 12:
148. Սահակյան Ռ., Վան քաղաքի հայության ինքնապաշտպանությունը 1915 թ., «Հայոց բանակ», Երևան, 1996, N 1:
149. Սասունի Կ., Աննա Մայրիկը, «Հայրենիք», Պոստոն, 1953, N 11:
150. Վարանդեան Մ., Յովնան Դաւթեան, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոստոն, 1922, դեկտեմբեր, N 2:
151. Վարդանեան Ս., Իշխանուհի Մարիամ Թումանեան, «Առագաստ» շաբաթաթերթ, Երևան, 1991, N3:
152. Վրացյան Ս., Առաջին ծիծեռնակները, «Հայրենիք» ամսագիր, Պոստոն, 1933, օգոստոս, N 10:
153. Տէր-Գալուստեան Մ., Սուէտուհին, «Յուսաբեր», Գահիրէ, 1916, Բ տարի, 3 նոյեմբեր, N 93:

РЕЗЮМЕ

История освободительной борьбы армян конца XIX-начала XX веков свидетельствует о том, что рядом с доблестным и мужественным воином всегда в решающие моменты оказывались бесстрашные и отважные героини-армянки, чаще всего матери, которые не только вдохновляли сыновей призывами бороться с врагом до конца, но и они сами сражались с оружием в руках, демонстрируя примеры храбрости и самопожертвования. Часто они участвовали в гайдукских (партизанских) сражениях, доставляли оружие, выполняли опасную и ответственную работу разведчика, проникая в тыл противника, добывали важную информацию. В боях отрядов самообороны они не только оказывались на передовой линии, но и поставляли сражающимся оружие, боеприпасы, продовольствие и воду. Они также помогали отважным и доблестным армянским бойцам, когда защищали их тыл. Чтобы не попасть в руки врага, часто армянские женщины шли на самоубийство. Таких случаев в истории героической борьбы армян достаточно много. Армянская женщина в образе жены или матери всегда была ангелом-хранителем очага. Она была матерью, рождающей героев, национальным революционным деятелем, воспитывающим поколения героев в национальном духе. Будучи носителем национальной идеологии, армянская женщина воспитала поколения героев национально-освободительной борьбы, основывала девичьи гимназии, благотворительные учреждения, сиротские дома, духовно воспитывая детей-сирот и окружая их материнской лаской и заботой. Роль армянской женщины-матери в воспитании патриотизма у героев национально-освободительной борьбы безусловно велика. Армянские женщины – участницы национально-освободительной фидаинской (гайдукской) борьбы – начиная с Сосе и Анны и заканчивая

героинями боев самообороны 1915-1923 гг., преподали исторический урок будущим поколениям, завещали им героически бороться и не жалеть своей жизни во имя освобождения армянской нации. Этот урок наилучшим образом усвоили героини Арцахской освободительной войны, которые, героически сражаясь рядом с мужчинами, освободили исторически армянскую область Арцах. Они также внесли свой вклад в становление второй армянской республики – Нагорно-Карабахской Республики.

RESUME

The history of the Armenian liberation struggle in the late 19th and early 20th centuries shows that the Armenian heroines have always been next to our brave heroes, especially mothers who inspired the society at the crucial moments. Moreover, they took part in the military actions with the weapon in their hands. They also took part in the hayduk (partisan) clashes. At the same time they continued to run their households, educating children in the patriotic spirit.

Certainly, the role of the Armenian mother is truly great in the context of the heroic freedom fight and the patriotic devotion. Among the eminent Armenian heroines Mother Sose and Mother Anna should be highlighted, who during the self-defence battles in 1915-1923 gave examples of historic lesson of fight for the nation and coming generations. The same became obvious during the Artsakh liberation war when they bravely fought along with men for liberating the Armenian land of Artsakh. They have also had their role in the establishment of the second Armenian republic – the Nagorno-Karabakh Republic.

ՄԻՆԱՍՅԱՆ ԷԴԻԿ ԳԱՐԵԳԻՆԻ, ՄԻՆԱՍՅԱՆ ՏԱԹԵՎԻԿ ԷԴԻԿԻ

ՀԱՅ ԿԱՆԱՅՔ 19-ՐԴ ԴԱՐԱՎԵՐՋԻ ԵՎ 20-ՐԴ ԴԱՐԱՍԿԶԲԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

ЭДИК ГАРЕГИНОВИЧ МИНАСЯН, ТАТЕВИК ЭДИКОВНА МИНАСЯН

АРМЯНСКИЕ ЖЕНЩИНЫ В ГОДЫ ГЕРОИЧЕСКОЙ БОРЬБЫ КОНЦА 19-ого - НАЧАЛА 20-ого ВЕКОВ

Директор издания К. Григорян
Компьютерная верстка К. Чалабян
Оформление обложки А. Патваканяна
Изд. корректор М. Оганнисян

Հրատարակության տնօրեն՝ Կ. Գրիգորյան
Համակարգչային էջադրումը՝ Կ. Չալաբյանի
Շապիկի ձևավորումը՝ Ա. Պատվականյանի
Հրատ. սրբագրումը՝ Մ. Հովհաննիսյանի

Ստորագրված է տպագրության՝ 15.12.2016:
Չափսը՝ 60x84 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Տպ. մամուլ 29,5 + 12 էջ ներդիր: Տպաքանակը՝ 500:

Подписано к печати 15.12.2016.
Формат 60x84 1/16. Бумага офсетная.
Тип. печ. 29,5 + 12 с. вкладыш. Тираж 500.

ԵՊՀ հրատարակչություն/ Издательство ЕГУ
Երևան, Ալեք Մանուկյան 1/ Ереван, Ал. Манукяна 1
Հեռ./Тел.: (+374-10) 55-55-70, e-mail: publishing@ysu.am
www.publishing.ysu.am

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Է. Մինասյանը դպրոցական և բուհական մի շարք դասագրքերի, 30 ուսումնական ձեռնարկների, ինչպես նաև 8 մենագրությունների և շուրջ 200 գիտական հոդվածների հեղինակ է, որոնց մեծ մասը նվիրված են Հայոց ազգային-ազատագրական պայքարին, Հայկական հարցին և Հայոց ցեղասպանության պատմությանը, ինչպես նաև Հայաստանի նորագույն պատմության հիմնախնդիրների լուսաբանմանը: 2009 թ.-ից ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի դեկանն է:

2014 թ. Է. Մինասյանը կազմել և հրատարակել է Լեոյի «Հայկական հարցի վավերագրերը» և Ալեքսեյ Ջիվելեգովի «Թուրքիան և Հայկական հարցը» աշխատությունները՝ ընդարձակ առաջաբաններով:

Է. Մինասյանը ՀՀ հանրային խորհրդի և ԵԿՄ վարչության անդամ է:

2014 թ. կրթության և գիտության մեջ ունեցած մեծ ներդրման համար ՀՀ նախագահի հրամանագրով արժանացել է «Մովսես Խորենացի» մեդալի:

Տաթևիկ Մինասյանը 2003 թ. գերազանցությամբ ավարտել է ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի բակալավրիատը, 2005 թ.՝ նույն ֆակուլտետի մագիստրատուրան: Ուսումնառությանը զուգահեռ զբաղվել է մանկավարժական գործունեությամբ:

Ներկայումս ԵՊՀ սփյուռքագիտության ամբիոնի դասախոս է: Գիտական հետաքրքրություններն ու հրապարակած գիտական հոդվածներն առնչվում են հայրենիք-սփյուռք փոխհարաբերություններին: